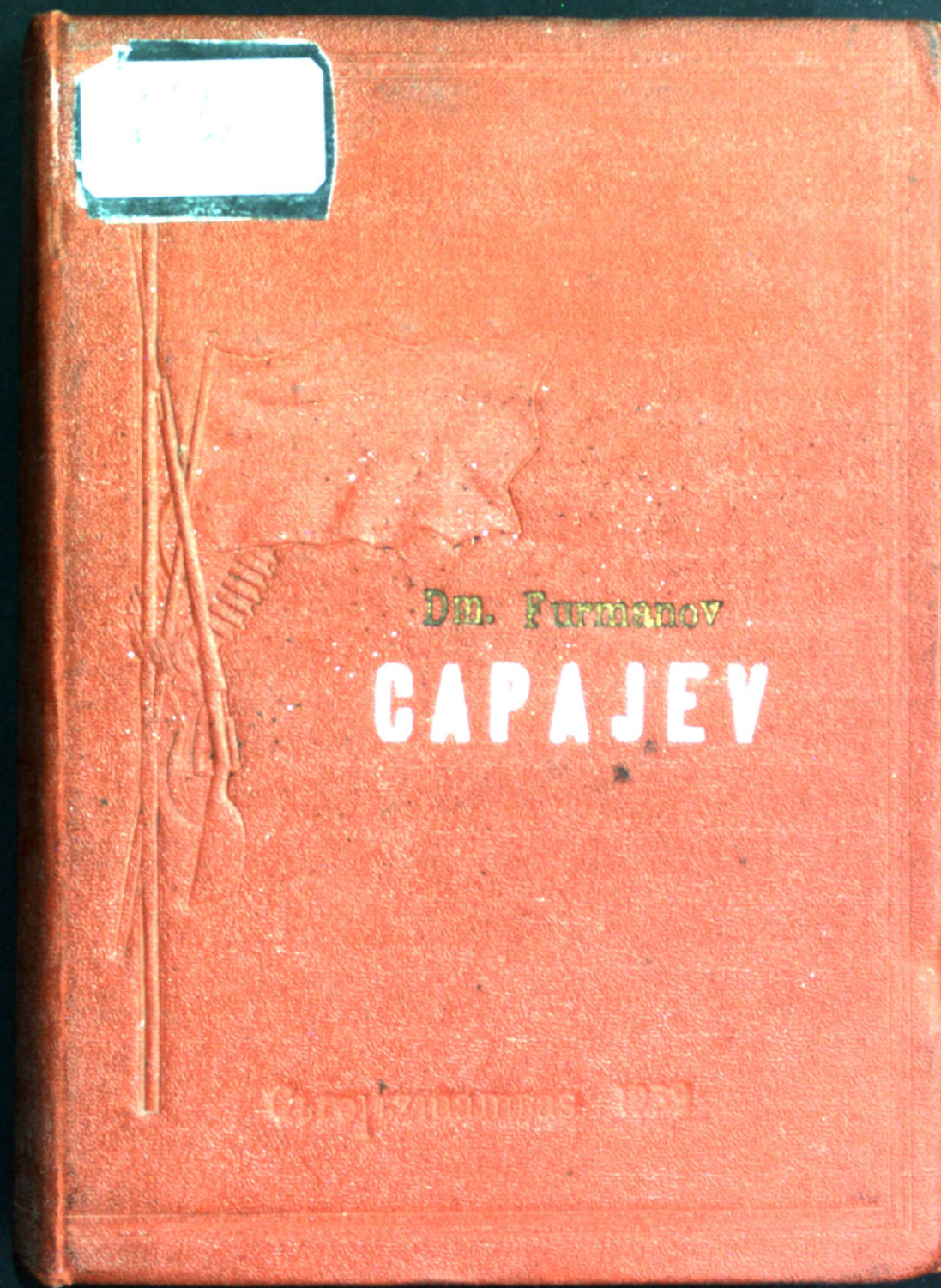

Дм. Furmanov
САРАЈЕВ

Сарајево 1959

Д. М. ФУРМАНОВ

Ф 951.

D. M. FURMANOV

Кирг
15

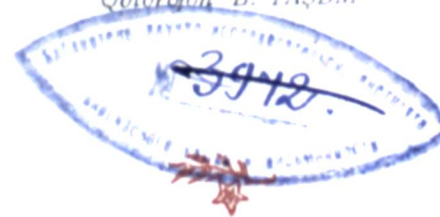
ЧАПАЕВ

(На киргизском языке)

КИРГИЗСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
КАЗАНЬ 1939 ФРУНЗЕ

САРАЈЕВ

*Anna Furmanovannın redaktorloosu
menen basyloqan
Qotorgon B. TAŞBM*

QYRQYBZSTAN MAMLEKETTİK BASMASY
FRUNZE 1939 QAZAN

П.П.

Çooptuu redaktor O. ÇANTƏŞEV.

Texredaktor N. A. GAJFULLIN.

Çooptuu korrektor N. QAZƏBEKOV.

Сь. қысына çooptuu A. ARALBAJEV.

Teryyge 11/I 39-ç. berildi. Basuuqa

2./V 39-ç. qol qojuldu. Qaqazdyn

formats 70 × 110. Bir basma tabaqta

76100 tamqa. Bardyq 12 basma tabaq.

Qyrgyzmambas № 414. Qyrgy 2

glavlit № B—64 Narjad № 0166.

Tiraz 8140.

Qazan, Mislavskij köçesy № 9.

Tatpoligraftyn basmaqanasında

basıldı — 1939-ç.

№ 2462

2050

ÇUMUŞCU OTRJAD

Vakzalda toqalıb. El çumuşqadaş qajnaşt. Perron-
doqı Qızıl Armiyanın cıñqırdaj tızilgen savı dyılyk-
kөн. kuydeşken kepeçlykty zorqo toqtotup turuşat.

Frunzenin cыjnaqan çumuşcu otrjadı bygyn tyn
çarыmьnda Kolesakka çeneset. Coldoşun, tuuqanьn,
ata-ьn, balasyn uzatuu yeyn Ivanovo-Voznesenkijdin
bardьq fabrikalarь menen zavoddorunan çumuşcular
cыjnalyşqan. Bul çañ «soldattar» qandajdyr adamьn
kylkysyn keltirgendej: bulardьn kepeçlygy soldattьn
şinelin emyrynde birinci qana çolu kijiş, şinel voj-
loruna qьnalvaj sьpөjyp, denesi qoldoşqonsup, celekke
acьtqan qamьrdaj vorsojup turat. Biroq, kep anda
emes — şinelin qьnalvaj turuşu çigitterdin çooqo voluu-
cu ajvatьna çolto qьla albaj! Qaracь, teetigi birөө
qajьş qur menen belin cьtırata vьup «rumkedej» qьlyp
qojqon, zorqo dem alat, dilgirliги menen şьpьldap va-
sam dep sporluu taqasyn şьldьratyp urup da alat; çе
bolboso tegeregi birөө — er көkyrek qart vojets sьjaqtuu
kөryngen cьrajluu çaş çigitti alьp qarasaq, tuşkeldi
vajlaj salqan qьlycььn savьna qolun qojup, degele
kөterilyp alda nemne tuuralu çañыndaqь birөө menen
sөz talaşyp turat; yeyncy birөө sol çaqьq qaptalьna ta-
pancasьn, oң çaqьna bөtelkө sьjaqtuu qoş bombunu
vajlap, patron lentasyn cыlandaj ijrile orop, uşul aj-
battuu tyry menen dostoruna, tuuqandarьna, taanьş-
tarьna maqtanqьş kelip, ajanttьn tigi vaşьna bir, bu
vaşьna bir cьqьp, ucup kyjyp, çeligip cыrөt.

Çumuşcularьn qararьnqь tartьp qaldajqan ajbattuu
tovu bularqа maqtancьlyq, syjyycьlyk çana ajqьn şat-
tyq menen qaraşyp, alar tuuralu syjleşyp turuştu.

— Yjronet, tuuqan, yjronet... Majdanqa çetkeninde acuu menen tattunun daamın bat ele tatat emespi...

— Majdan degen nerse, emne dep ojlojsuq-al saqan çyqajaq teep ojnoo emesqo...

Baarь qatqьrьp, kыlyсьp, mojudarьn sozup, ilgeri qaraj çytkynьsty.

— Teveregi Terentijdi qaracь, taanьlbaj qalьptyr-zavoddun qazanьnь çanьnda biliktej majlanьсьp, maj baсьp çyrycy ele, al emi qaracь... көзүрдөй сьqсьjьp qalьptyr...

— Emnesin ajtasь, oqole şandanьp çyryp qalqan. Qыльсьn generaldьn qыльсьndaj, көрдүңby, bulqalaqtasьn qaracь.

— Tereş — qыльсьndь cөntөгynө salьp alqьn, kazaktar¹ tartьp albasьn — dep, kimdir birөө şyldьndadь.

Çaqьn turqandardьn baarьсь duu qatqьrьp çiberişti.

— Enesi alьp kapusta tuurajt...

— Tereşke, butuqa calьndьrьp, sьndьrьp albaqьn...

— Beş mancandь kesip alba...

— Qubulcuqan general!

— Аха-аха... Охо-охо ха-ха-ха-ха-ха...

Terentij Bockin — çьjьrma segizder çamasьndaqь, serkildyy, sarь çijkil çigit şyldьnqa ьrajьmduu çyluu çyz menen qaradь da saal ujalьnqьrьp, çыльсьp ketken qыльсьn qarmaj qaldь.

— Men... sembi, aььpraqьla — dep, emne çoop qajtaruuqa söz tappaj, qurc söz seldej kylkыlyy tamaşaqda emne deşin bile alvaj, cьcalaqandaj adьrajьp көpçylyk-kө qaradь.

— Tereşko, emne qыlasь, Tereşko qыlarьn emne, ajтсь? — dep şyldьnkөjler mojun berbesten kylyştь. — Me, qudajdьn bere qojqon kicine soldatь semicke caqda qoj. Ystyndөgy şinelди saqa muzoodon sьjьp kijizgen-qo dejmin... Ах-ха... Охо-охо...

Terentij kыlym-syrөgөн bojdон vagondu көздөй ba-

¹ Kazaktar — kazak orustar

сьp varьp, qьzьl askerlerdin vozomьq tartqan qalьq toьuna kirip, көrynөj qaldь.

Мына ошентип, көздөrynө сөлпөjьнкы tartqan birөө көrynө qalsa, vardьqь oşonu çerge tijgizbej, aqa zaarduu, acuu şyldьndardь çamьrdaj çaadьrьp, kыlyp çatьsat... Andan kijin, daqь qajra iškiliktyy maanilyy söz-dөr baştalьp, aңgementin temasь da, eldin көңly da bat-bat өзgөryp turdu. — көpçylyk arasьnda qьzuuluq, saltanattuuluq, çana saqtьq sezim trivogasь kьcөdь...

Top arasьnda tyrdьyçө oj çoruular ujalap turdu:

— Kerek bolso — şajtands da tozoqton suurup ala-ьzь... Baarь çьjьrьсьp: butqa kijeilik ecteme da çoq, şinel çoq, emne menen atarььzьdь bilbejbiz deşti ele... Tigine, көrdүңby qaracь emi... dep ajtp bir kişi vagon taraptь sөmөjь menen көрсөtyp qьzьl-askepler çөyn-dө söz qыp çatqandьqьn bildirdi: — sanaçь, toluq miңdi kijindiriptir...

— Qanca dejsiң?

— Miңce bolotqo dejmin, tьjaqta daqь çьjьrьp çatat. — alardьn baarьna таар ьerişti. Baatьr, tavam desen tavasьnqo, keçigendi qaşьp oturuuqa uvaqьt çoq, antkeni uvaqьt oşondoь emespi...

— Uvaqьt qьjьn dep kim ajtat — var, — dedi birөө kirildegen qoңur yu menen.

— Qantip oor emes: Kolcak bekerge qьсьp çatat dej-siңbi. Kөrbөjsьnьby, Uralda da orunsuz iştөр bolup çatat.

— Exe-xe-dep kicine qana, qulcuqdaqan, katsarejke kijingen, yşygөnynөн qozuqarьndaj quruşqan aььşqa ulutunup qojdu.

— Oşondoь... uşu kyndө işibiz da oqolbodу — degi baarь ele çaman volo baştadь — dep kыңgyrөngөн bir yu muңajdь.

Buqa cьmьrqaңqan salmaqtuu çoop qajtarьştь:

— Alardь kim билет dejsiң: iş өзynөн özy bytpөjt, aьь çeteleş kerek. Мына saqan iştin birinci baştalьсь — miң azamattь көrbөjsьnьby!.. Мына tuuqan, iş, bul zor

iş, zor bolqondo da eñ ele zor!.. gazetanın ajtymına qaraqanda, armija icinde çumuşcular az dejt, cındyqında alar avdan kerekqo... çumuşcu adam başqalarğa qaraqanda çen bilgida... al ycyn misaldy, alystan izdesten: Pavluşkeni çе volboso Lopardy alsaq qatuuluqu taştaj kişiler dep ajtuuqa bolot. Çana vaşynan aqyl cы-qa turqan, vөөdөsynөн өlvөj turqan adamlar!

— Andaj emes degen kim bar, bul belgilyy...

— Sen çaj muzuqtu qojo turup, tetigi ajal Marfuşka «Kozannaja» nы qarap kercy, vuda vөөdөsynөн, majcavaqca ölyycy ajaldardan emes. Bul men mensigen muzuqtun da şvvaqasyn bere alat.

Marfa, toquucu, cıqul ötyp bara çatыр, көрсуlykтын özy tuuralu söz qыльр çatqanyn uqa qojup, tez vurulup, syjlep turqandarqa keldi. Keñ dalыluu, çajьq vettyy, çajnaqan coñ көzdy sepkilcaar da, bul ajaldyn өлүнө qaraqanda otuz beşte deerlik emes, çaşьraaq dep bilyyge mymkyn ele. Ajal soldattyn çaнь kostjumun, şьmьn, ötygyn, gimnastjorkasyn kijgen, cacy qьrьqlan, tevetjdi taq çelkesin көzdөj calqalata kijgen.

— Sen emne ycyn meni söz qыльр turasьn? — dep ajal vaşьp keldi.

— Marfuşa viz saqan tijgen çoqpuz qo, özyñ kelesin. Bizdin Kozannaja qatyn emes eer toqumsuz vee dep çatam...

— Anda emese vee ekenmin da?

— Anan kim? — dedi da şьldьndь daroo özgөrtyp:— seni askerge eñ ele çaraşьqtuu dejmin... mьna uşul!

— Mejli çaraşьyn, mejli çaraşьasyn: kerek...

— Emne kerek ekeni belgilyy iş... — dep vajaqь adam bir minutaca uncuqpaj turdu da: — Al, tigi çaqta qantip çatat — dep qoşumcaladь.

— Emne qantip?

— Ar tyrduy öz işterin?

— Emne iş volucu ele... dep Marfuşa qolun şilte-di. — Baldardь prijutqa orundaşььdm, andan vaşьqa qajda qojosun?

— Anan qajda qojosun... — dep aңgemeci aньqьn qoştop qojdu.

Oor ulutundu da, көkyrөktөн cыqqan qajqьruu demi menen:

— Saqtajььz, saqtajььz, Marfuşa, sen qajqьrva: saqtajььz... alaqь volboj çөнөj ber, bul çerde siler ycyn iştebegende bizge emne qalaly?.. Balkim bizge da uvaqьt keler, viz oşondo, ee..?

— Oşondo emegende... — dep Marfuşa vaşьn ijkedi.

— Cыndьqında da vardьqь oşondo boldu... bir otrjad menen qana tьnpьr qaluuqa mymkynьv?.. Boloru vьşьq...

— Çigitter da oñoj emesqo — dep çanaqь adam vagondu qaradь.

— Alarqa emne kerek — dep çoop verdi Marfuşa — alardyn tilegeni tezireek çөнөө: kыtyp turuu zeriktirip çiverdi deşet. Baarьnyn ajtqandarь çөнөsөk eken, çөнөsөk eken degen qana söz. Emi toqtolo turqan emne bar?.. Aj, Andreev! — dep Marfuşa ötyp bara çatqandardyn birөөnө uncuqtu. — Çөнөtyy tuuralu emne qыльр çatat?

Ivanovoqo çaньdan qana kelgen Peterburgdun sle-sarь 23 çaştaqь, tunçuraqan qoңur көk көzdy, quva çyzdy, talcьььqtaj buralqan, vaşьna kijgeni kommunnarka, көgyş kьrөñ tystyy eskilөө şinel kijgen çigit — bul Andreev! Doklad qыluucu kişice ajaqьn taptap vaşьp, çaqьn keldi; qatarlaşa tyşьp, taqasyn tьq etkizip, qolun cьqьcьtna qojup, ec qandaj şьldьñsьz, keremettyy, salmaqtuu tunçuraqan көzdөry menen Marfuşa tike qarap turup raport verdi:

— Sizdin urmatьььzqa maalim qыlamьn: pojezd emi qьrьq minutadan kijin çөнөjt!

Marfa çeñinen tartьp:

— Qoştоşolubu çе çoqpυ? a baldar kыtyp turat. Bir

1 Andreev 22-divzianьn komissarь grazdan soquşunda öldy.

eki ooz söz ajtışavъzvъ qandaj... Kъckov qajda? Al qajda çoqolup ketti?

Andreev qolun daqъ cъqъtъna алып, murunqu qaly-
въnca kidirbesten taq-taq syjлөр:

— Ice qardъn caj menen cajqар çatat taqsъr! dedi.

Marfa Andrejevдин qolun qaqъr:

— Taştа, şajtan, kelesoo bolqonsunъv, emne? Munu
ker, özyne generaldъ tapqan ekensiq...

Al көz асыр çumqanca өзгөryлp, Marfaqa taza
qoңquroodoj шыqъraqan «öz» davyşъ menen:

— Marfocka...

— Ja?

Andreev taasirdyy oozdu murdun cyjre erdin qymtър
közyn vaşъrajttъ.

— Marfocka — sen özyн ele... Kim! — dedi.

— Bul emnesi? dedi Marfa аны qarар.

— Birdeme ajtъqъ kelevi?

Biroq Marfa aqan çoor qajtarvady, butunun ucu me-
nen tura qalyр toptoluşqandaqъa qarady:

— Tigine, qaracъ kele çatqandar oşolordun özdөry
boluu kerek...

Çанында турqandardын vaаръsъ da көтөryлp moj-
nun sozup Marfa qaraqan çaqqa qaraştъ. Al çaqta, tь-
qъz tegerektep kele çatqandardын ortosunda, yc adam
kele çattъ. Uzun cactuu, көzy çaltыldaqan uzun vojluu,
arъq Lopar, vaşqalardan көzge daana көryndy. Al өз
butuna özy calыnqansъp teңselip — şөлpejynкy tartър
kele çattъ.

Аны менен qатар vаşъp — Elena Kunitsъna degen
çыjъrma eki çaştаqъ toquucu qъz kele çattъ, bul qъzdъ,
toquucular, kicipejildigi, mitingelerde көp uqulqan анын
aqылдуu, çөнөкөj аjqын pikirduy sözdөry ycyn çana
sonun mьqtuu yny ycyn çaqtъrъşar ele. Bul qъz kom-
munarka kijbegen, vaşъn çooluq menen vajlap алqan;
ystyndөgy kijgeni da soldat şineli emes, uşul janvar-
дын temir ajazында kijgeni çenil qara paltol Qubacy-

lyn kelgen qajrattuu önynde icki çaşъrъn quvanyctъn
belgisi turat.

Elena menen qatar — Fedor Kъckov¹. Bul toquucu
emes çana çumuşcu da emes, al mьnda Moskvadan çaqъn-
da qana kelgen emes, mьnda turup siңip qalqan, çygyrur
çyryp savaq verip, tapqanъ menen quşca kyn көryp
çyre турqan. Student da bolqon. Revoljutsija meзgilin-
de çaqşъ ujuşturuucu boldu. Çыjnalyştarda daжm
işkiliktyy syjлөvөsө da, көңyldyy, qъзыqтъrъp, qъzuu,
cecen syjлөj турqan. Kъckovdu çumuşcular syjyp, өз
kişiviz dep çaqşъ көryşө турqan.

Perrondun артындаqъ toptoluşqandar, Kunitsъna Kъc-
kov çana Lopar ycөөn көргөnde qozqoluşur qatuu ky-
vureşur:

— Azъr, söz syjлөsө kerek...

— Bat ele çөнөjt...

— Emi qoştоşur ketsek beken, — uqtaar maalda
bolup qaldъ.

— Mьna azъr övyşөvyz, — oşonu menen vytкөny.

— Qoңquroo, uqtuъv.

— Birincibi?

— Birinci.

— Saat on ekide qozqolot ekenda...

— Kөrdynъv, taq tyn ortosunda çөнөşөt!

Majlanyşqan qъsqa paltocondor, çaqalarъnъn tygy
tyşur taqъrajqan, qъsqa çeqduy, cъqanaqtаръ syrylgөн
eski toncondor, dьrap, sukno bulqаръdan tigilgen qъs-
qa tuçurkeçender. Öz алынca bir stildyy көpcylyk!

Vokzal tar, el az sьjat. Arasyндаqъ cъjraqtarъ, tozul-
qan kirişaqъ асылъp, terezеge cъqъp, bir dalajlarъ
vokzaldын quруulştarъnъn төvөsynө da cъqъşъp, vaştа-
rъn salандatъp, көzdөryn vadyrajttъp, çьqac tozmo
icindegі toptosqondordu qaroodo. Bir qъjlasъ eşiktin
tutqasъna çarmaşъp алыşqan. Kее birөөlөry karnizaqa
çarmaşъp, çyrycy çoldu toroqon, kee birөөlөry vagon-
dun catъrъ şatъ, vaşqьctarqъ cъqъp orun алыşqan...

¹ Dmitrij Furmanov.

Тыңың. Ар kimisi ilgeerireek барып, сыңар сөз сыяланыу-
су жасикке қағып турғулар кеет. Çөөлөсүр, асылдашыр
бири — бирин сөгысыр тыртыр, çутунур çатышат. Ал аңқы-
са жасиктин устыңкы қағынан Клыкков көгынды, кижени
өткөн соқустан мурас болуп қалқан ески çытылқан
шинел. Meelejsiz ұсыгөн қолун бир есе çөтөгынө, бир
есе қойнuna сала қойур, қызарып ұсыгөн муштумун уйлөр
çылытууға аракет қылат. Byгын Fedordun оңу қадимки-
sinen бозорунқу: анткени кижинки еки тындө аз çана
çаман уқтақан, кындыз шағылыс çумушту көр іштеп
çарсақан, уны қадимкisindej таза зуулдар турбайт —
қарғылданқан, тек уңкырден сыққан дағысқа оқсоjt.

Birinci сөз Клыкковго берилди, ал otrjaddың наамы-
нан тоқуулар менен қоштоғмоқсу. Сууқ. Çоқулқан-
дар ұсыду. Ашықуу зарыл. Сөз қысқаса болуу керек!

Fedor қыдырата қарар, қалдайқан көрçылықтын усу-
қырына көзу çетпеди, eldin ceti алда қайда газдуу
лампа менен çарық қылынқан ажанттын ағы қағында
еле. Fedorго, көз алдында шығалышыр турған el қойуу
қараңғылыққа çejin соzulup, ceti көрҫынбөгөн миңinen
ағы дағы бир миңсе çағы, анын ағы қағында дағы çағы
миңсе, ұшунтйр усу-қырысыз necen миңдерден el тур-
қандаj көгынды. Ақырғы бул минутада Fedorго мына
бул қалдайқан top, өтө шыкымдыу, өтө қымбаттуу,
булар менен ажрылышу, өтө оор өңдуу болуп сезилди.

«Көрөмынбу?... аман қайтампын?... Qacan болсо да
туур өскөн çерге, бардығыбыз аман esen келебизби? Qa-
can да болсо қайра келемби çана ушу выжл көр сыңар
сыялогөндөj, дағы сыялөр bekenmin?»

Ажрылышу, қайғысынын сезими басқан Клыкков, өзы-
нын қысқаса айта турған сөзін ойлонууға да çамасы
келбей, емне тууралу сыялөj турқанын билбей эле унын
ең қатuu сығарды — мурун ал унын бул өңдуу қатuu
сығарып көрбөгөн:

— Çумушчу çолдоштор! Sizder менен бирге турушу-
виздун ақырғы минутасы қана қалды: ақырғы қонқуғоо
қағылары менен — биз çыгып кетеміз. Sizderге Қызыл

soldattar otrjadынын атынан айтарым: қош болуңыздар!
Bizdi, өз балдарыңардаj esten сығарғақыла, биздин қай-
да, çана емне үçын кеткенибизди да есиңерден сығар-
ғақыла! Birinci қағыруудан қалбай биздин артыбыздан
барууға даяр болқула. Biz менен vajланышты үзбөj,
қавар çиверип қолуңардан келишince тың қағынан as-
kerлерге çардам көрсөтип турқула. Frontто асарсылық,
çолдоштор. — қызыңсылық — мындақыдан да қызыңығаақ.
Munu unutraңыздар! Çanadaғы биздин көвуызы, ва-
куусуз, ec çамсыз асарсылыққа таянқан уйбулөөвыз-
ды, балдарыбызды таптап кетип отурқаныбызды да unu-
трақыла, аларға көз салқыла. Akoпто отуруу бизге оор,
қазатта, соқушта қайғы tartuu бизге оңоj емес... Qa-
рашар ec kimi çоқ, ec kim таравынан çардам çоқ уj
булөөвыз өлө турқан болуптур degen қаварды ұқсақ,
ал қавар бизге мындан да çыз есе оор болот... Асыға-
шарда силерге дағы бир айта турқан сөзым іштегиле!
Birdiktyy іштегиле! Siz — тоқуулар Ivanovда туруп
қанцалық көр тоқусаңыздар Ural, Orenburgдун қар-
дуу талаасында, emgeгиңердин çеткен çеринин ваарысы-
да çылуу боло турқандығын, анын бардығы sizderдин
қайрымдуулүқуңыздар болоорун билиуңөр тийи. Çумушту
қақылап іштегиле çана çеңуу биздин najзавыздын ucunda
қана емес, sizderдин emgeгиңиздерге да vajланыштуу
ekenin есиңерге bekem tutқула. Qajtadan дағы көры-
шөвызбу çе çоқпу? Albette көрышө аларыбызға ішенелик.
Al emi көрышө албай қалқан çерде да ireңcij турқан
ecteme çоқ: revoljutsija degen ажрым қурбан болқон-
дор менен esептешпейт. Qadyрлуу çолдоштор қош бол-
қула, Қызыл soldattардын otrjadынын атынан айтарым,
қош болқула...

Мына, қардуу талааның уjulқутуп урқан бороонун-
дай, — çайнап турған el кyyлдешыр çоор қайтарышты.

— Қош болқула балдар! Бақтылуу болқула... Unutraңыз...

Булардын уны басылқан kezde, уважымдуу тыныстық
орун алды. Oшентип бир minuta өткөн kezde top icinde
кыгыр-шығыр боло тысты:

— Elena... Elena сығар kele çatat... Kunitsyna...

Elena Kunitsyna jasciktin ystynə сығты. Elenanın qyzyqtuu molytrogən qara kəzy murunqusunanda qararaaq bolup kərynət. Qolu, daroo, seńselip turqan saamajluu çaaqyna çetti da, tarmaldanıp сығар turqan cactarın çooluqtun astyna orundaştırdı, eki qoldop başındaqy çooluqtun bekem nıqtap basıp qojdu.

Өзыне өзы syjlogen kişice çaj baraqtat:

— Çoldoştor! — dedi.

Çdamсыз kytıp turqan top mojudarın — sozup çalt qaraj qalyştı.

— Menin qoştosoşdoqu ajtajın degenim, çoldoştor, biz majdanda bolsoq, sizder maselen tıl bolosuzdar, bul ekeörtyn birisiz, birinin kyny çoq ekendigi daanaqo. Qutqaruu — bizdin qutqaruuvuz, мына uşul bizdin eñ coñ mildetiñiz. Çoldoştor, eger artıvyzda vaarыtınc, vaarы өз qalyvındaqyda bolso, anda bizge ec qancaıq qyjındıq çoq. Eger andaj bolvoj, silerdin ortońordo voroqu volot eken, anda qandaj soquş volmoq? Biz çumuşcular, eki çы voju vөөdө azap tartıqpy — çe vөөdө quru beker uvaralandıqpy? Çoq, çoldoştor, oşonun vaarыnda da iş vytyrdyk. Misalqa alsaq, мына, biz — ajaldar da ketip varatabыз. Otrjad-dың icinde ajaldardan çырма altı kişi var. Bytkyl elibiz azyqy ucırda vaşpan qandaj avaldı kecirip oturqanыñ biz ajaldar da tyşyndyk. Andaj volqondon kijin varuu kerek, мына uşul menin ajtajın deger. sөzym! Ajaldar, — eneler, qыздар, eçe çeñeler, kelinder, qurdaştar, — vardyq men arqyluu sizderge, aqyrtı salamın ajтыр oturuşat. Qoş çoldoştor, qatuu qajrattuu volqula, biz daqy qajrat qyлавыз... Çыñ ant menen ajтыл-qan aqылдуu, qajrattuu sөzgө көрçylykтын çyрөктөн qajnap сыqqan quvanyçtuu alqыş ajtqan çoop völdu:

— Bali cirkin, Elena, ministirge ылажсыңqo! Qatın bolsoñ uşundaj vol, — maşınadaј taza iştejt ee!

Sarы katsavejka, majlanьşqan kepke, kijiz ötyk kij-gen qart toquucu top icinen suurulup сыға keldi. Eti

qacqan, vetinin terileri qatarlaşыр, erdi kybyrөгөndөj völdu, qatqan өñynөн çana ымдаşqan carcy көzdөry-nөн tolqundaqan quvanyçтын izderi көrynды:

— Bras oşondoј, viz çoop qajtaravыз... Çoop vere-viz... oşonu ajтыр, saal qысылыqытар, bir mezgilde vuurul vaşып çылаңvaşтар, — viz silerdі — emnege çына-qanьvызdы bileviz! Baarыnda көрөsynөr, vaşыqardan өtkөrөsynөr, balkim vizge qajra tyvөlykkө qajtrapсы-ңar. Biz silerdin atañarvыз, ecteke emes qyjındыqтын voluşuna qaravaj, varqыла degenden vaşqa ajtarvыз çoq! Baruu kerek volqondon kijin. varuu kerek. Мын-da qoldu cor qылып otura verrydөн ec qandaj pajda çoq. Biroq işiñerdі masqara qылаqыла, kep oşondo! Maa dese qandaj oor kyn bolso da vizderdi esiñerdin сыqarvaqыла, al өзыñөrgө çeñildik берет. Biz da silerge qol sozup, uvada vereviz: valdarыqardy taştavaјvыз, ajal-darыqardy esten сыqarvaјvыз, qoldon emne kelse vere-viz! Albette çardam vereviz, antkeni bul soquşqo. Ansызda çardam verry kerek...

Qarыja qolun şermer muңduu yn menen ynyn aqы-ғыndатыр:

— Vaarы bir, мындan vaşqa ajla çoq!

Andan kijin oјundaqy ajta turqan sөzyn kytкөndөj volup bir minuta toqtoldu, biroq anыñ kelişine kytрөj qolun bulqар, vuurul cactuu vaşыna kepkesin kijip, tyşыр ketişke qamyñqandaj qatuu qyjqытыр:

— Qoş volqula çigitter... Balkim tyvөlykkө...

Qart yn çaş menen birge сықты, көз çаштын muңduu togu toptu solq etkizip bulqup alqandaj völdu...

— Mymkyn, oşondoј volor... vaarы çoqu volotqo... volvojт deşke tuura kelevi, soquşqo... Al oşondoј...

Tynөryñky ымduu kuңyrt көзынөн çaş qujuldu.

Katsavejkenin kir çeñi menen çашын vetine сыjpadы. Toptun icindegilerdin көvy ылады. Qalqandarы tyşыр kele çatqan toquucuqa:

— Çыñ ajtasың. ata! Tuura! Tuura qarыja! — dep qыjqығысты.

cesinen bek bastaryp çyry turqan. Işteşke kerek volqondun vaarysyn işter bardyqyn uqup, bardyqyn tekşerip közyñen ötkörüp oturuu qajda! Dylöj provintsiyalarda iz tyşpögen ыраақы buluñ buretarda, al kezdegi oor kyñderde kimdin emne qylyp, emne qojup çatqanyn ec qacan ec kim bile albaj! Çurtun kökyröğynyn dartı, közge köldögen qajqylyu çaş bolup, tolup turdu. Suraqsyz, oozduqsuz tentekter capqylap çyryp, Sovet ökmötynyn çañdan esyp — öörçyp kele çatqan çaş butaqyna ырайmsyz suuq qoldorun tijgizip qasyp, bet aldı ketip çatqan.

Eskilik da çoq — çañylyq da çoq. Qorqoosuz kişi qajda varyp baş qalqalamaq. Bul ottun qujunduu çalyñyn kyçetyp çiberген kim?

Ах volşevikterbi? Bizdi uşu kyñge qaltıryp qajqylyq cumutqan oşolordun öz beti menen ketken bejbaştary?

Çañ ökmöt, bet aldınca ketken bejbaştарға, emi — emi qana calma sala baştақаңың, al kyñde çurt toluq tyşyñgen emes ele.

Ar qajsy buluñ — buretaqylar, özderynyn qamyqqan oor qajqysyn, qyçyrdanqan acuusun, volşevikterge arta salyp:

— Talooçular! Zorduqular! Aramdyñ tuqumdarı! — deşе turqan.

Majda şaardaqylar, buluñ — buretaqylar, emi kyt-pögen çerden bul otrjaddı kördy — mindegen toquucu — volşevikterdi kördy, өңсөј çaqşы adamdardı, çurtun ajtqan sezyñe qulaq salyp, bardyq suroolorqo ordu menen tijisty çoor qajtarqan adamdardı kördy, telegejdi tegiz aqyl menen tyşyndyryp bere turqan, өз алдына qampalardı oodarvaj turqan podvoldordun tyvyn tintip voşotpoj turqan, ectemeni albaj turqan, alqanyna aqy töleј turqan adamdardı köryştı. Bul tartipke dıjqandar tañyraqaştı. Bul çañylyq. Bul qyzyq nerse ele. Bul syjkymcylyk ele. Keede, eşelon çarım stantsijalarqa kelip sutka vojuna toqtop qalqanda, alda

qajdaqy selenijalar, qyştaqtardaqy dıjqandar «aqylduu eldin sözderyn uquu ycyn» kelişе turqan. Ygyt-nasijat çumuştarı sonun çyrgyzylyp çatты. Bul, grazdan soquşunyn tuşunda Ivanovo-Voznesensciylerdin çyrgyzyñ ebegejsiz çumuştarına eşik actı. Bular qajda qana volbodu, qajsy çerden kezikbedi dejsiñ. Qytaj cek arasynda, Sibirdin Tajgasynda, Orenburgdun meltiregen talaasynda, Polşonun cek arasynda, Perekopto, Sivaştı; bul qyzy toquuculardyñ, vaspаqаn çeri varıy da, alardyñ qantөkpögen soquş talaasy varıy? Oşonduqtan alardy saqtady da, oşonduqtan alardy çaqşы da körgen, oşonduqtan alardy çek köryycylөр da volqon, oşonduqtan alar sovettin mejmelçigen ceksiz talaasynda ыrdа qoşulup estelikke ыrdalypta qalqan...

Мына, ot aravanıñ suuq yjlerıne oturup, majdanqa ketip vara çatавыз. Janvardıñ qylycыдаqаn suuquna qaravastan, oqup da keldik, çumuştu da işter keldik, ojdun ystyñe oj qoşulup, ojlonup da keldik. Antkeni — bardyq nersege dajar voluunyn zarıy ekendigin bildik. Soquştı çalqyş najza ucu menen qana çyrgyzybөstөн, aqyl, uququququ çañы sözdөр, soo, meelyu baş menen, bilim menen, estylyk menen, emnege bolso da daroo tyşynyyny, birөөge keregince toluq tyşyndyryp bereynyñ bilyy menen çyrgyzyy kerek. Tepluşkalarda kyçyldөp oquqan kitep, ec toqtoosuz oquu kyçөөde boldu. Cөкө taandaj quçuldaşyp maselelerdi talaşыşyp keliştı. Bir mezgilde suuqtun taza avasyn çañыrtyp, zuuldaqan çenil uququququ yn menen ыр da ыrdaldı:

Көөнүыз çaş — temirci — biz,

Бақ ақысын соquucu — biz.

Көтер bijik oor balqa

Bolot көөден соq, соq, соq!!!

Taşvaqa ajañыnda çyrgen vagondun qyrcыдаşы аныñ dat vaspаn dөngөлөktөrynyñ ығын vасыp, tegiz mejkindikte ajtylqan kyreş ылары, çenisty kyıldөp, meltiregen mejkindikti dyngyretöt. Alar qandaj ырдоocu ele, ooj ырдоocu ele qo toquucular! Podpoldo iştөө çыlda-

гънда ырдalqan ыларъ вошqо ketpedi! Kijincereek maj-
danda da Ivanovo-Voznesen polku өңdyу qылып, таq
ошол кyрөштөн ығып саqtaj алqан, bulardaj uqquлуqtuu
нашасын кeltire айтqан, ошонco даана qылып, cекcиз cыj-
гынцылык, qызуu сезим менен айтuuсу polk. divizиянын
іcinen cыqqan чоq. Bul ыг polk арасында coң quваньc, qu-
ваньcтын чалынын тутанта алуucu ele. Oj ыг, ыг ele da,
adam баласынын cүрөгynө эмне qыла аласың!

Samaraqa қақындаqan cайын stantsijalarda nan арзан.
Nan қана вашqа азыq-tyлык da арзан. Bir ажда bir qadaq
nan бербеген ac Ivanovo-Voznesenskide, nандын
qыртыш da coң qазына — dep еceпtelyуcy. Bul çerге
kelgende cумушcular nандын толup қатqанын көрup,
көp nандын кемciliginde емес, вашqада екенin сезішti.
Bular emi, өнөр қайдыq cумушcular vorbory менен
егin өндyууcy орудардын ортосунда vajланыштын
nacардықындаqы чалы иretcizdikke qара boldy, bulар
егинdin mol çerine дуушар болqондон kijin, acарcылыq
қылдардаqы бардыq өctөрын алуucудaj, чөлбеген necen
but nандын kenemtesin тоltурушqа, ашыqышты.

Samardын mol egindyу қайларына kirip kelgen cайын,
nандын көp қана арзан ekendigine ішенуyгө mymkyn
ele. Bitoq andaj емес: сөөккө өткөн acарcылыq bul чөңil
ојqо ішendirbeј keldi. Nanь appaq, ең арзан, qандаj-
дыр bir kicine stantsijadan nандь бутtap алqандары da
voluptur. Bul өңdyу ceјрек ucураqan авалды qoldon
cыqарuuqа volovu? Ekinци kyny nanь andan da аq қана
andan da арзан çerге kelip, uјattарына cыдабай cымың-
дар kylyшyp, шыырашыр, qurqaj баштаqan запастарын
qajда qојорun биле албай шашqандар da болушту.

Samaraqa он beшinci kyny kelip четip тоqtoldуq, ал
черде dat басqan sansыз relcалар, сынqан vagondordun
cыqactары чол vojunda tartайыр турат. Uшu çerде zerigip-
сарqайыр ic бышыыр чатабызбы, таqдырыбызды тезireek
билgin деп komandirdi ашықтырышты:

Qajda, qacan, qандаj ішке? Азыр daroo ele, чөнөтөуу
че bir eki kын шаарда тоqtолобузбу?

Munun бардықын Frunzeden қана биліш mymkyn ele.
Bul ucурда Frunze 4-armijaqa komandacьcь болqон
kezi ele. Al, Ivanovo-Voznesenskiden, otrjaddan bir
necen kын илgeri cyryp ketken ele, азыр Uralда. Al, bul
чердеgi revoljutsияcы соquш советине Fedordun атына
qaqaz cазыр таштаp ketken eken. Qaqazqa: Lopar,
Kыckov, Terentij Bockin қана Andrejev tezinен Ural-
qa чetsin, otrjad артынан kele versin деп қазqан eken.
Frunze cын cүрөгynөн cыqqan cылуu сөздөу менен
чердештерине quttuqтоо айтыр, болup қатqан ал-қайлар ме-
нен қысqаca тааныштығыр, бардықын алдында qандаj оор
cумуштун турqанын айтqан. Kыckov, otrjaddaқыларqа
qattы оqup verdi. Syjyktyу komandirdin даана сөзын
quваньcтыq менен uqtu. Көp icinen бирөө, аqан qut-
tuqтоо telegramm чиверуyny sunуш қылды.

— Чиверилсин.. Telegramm чиверилсин!

— Raqmat айтылсын! — деп дақы бирөө қыјырды.

— Raqmat қана емес, kelip четtik, qajda, qандаj,
қардам kerek болсо ішке кiriшyугө dajarбыз! — деш ke-
рек! деп, aradan бирөө colup cылp кetti.

— Basa durus емес beken! Oшондој деп айтuu ke-
рек! ішке кiriшyугө dajarбыз деш kerek! Oшону менен
бирге бардықбыз bir adamдај, dal көңылдөгyдөј деш
kerek!

— Qana чигitter telegramm қазqыла! Чашасын Frunze
Ura!

— Ura!.. Ura!.. Ura!..

Tebeteyler, шjomdor удурqур ucqan таандарca чоqо-
ру төбөдө ыргыр қатты.

Qattын dostuq myнөzy Fedordun bytkөн vojун ар-
тыqca ысытты, qattы вашынан чоqору dildiretip qарmap
cekcиз syjynyc менен қыјырды:

— Чолдоштор! Чолдоштор, — мына, мына қанақы кici-
не qat. Munu armиянын komandacьcь қаз-
qан. Munu бардыq таравынан бизdin бар чоquбузqа

birdey bolqon adamдын qazqandyqyn sezesinqerbi? Myna bul qoldostuq mynöz, myna bul qarapajm qaraştan, cында bizde — komandarm menen qarapajm askerlerdin arasy bir ele qadam ekenin sezesinqerbi? Balkim, qoldostor, bir qadam da emes, bul ekөө qoşuluşur bytkön volot. Bul ekөө — bir kişi: qolbaşçy kёsem da, qarapajm qyzy asker da bir qana adam! Myna bizdin armijanyn kycy emnede, — myna bul icki birimdikte, ытмақтаулықта, tilektestikte, — myna uşunda kyc... qana bizdin armijanyn qaşaşy ucyn! Bizdin qeñiş-ucyn! Qyzy askerler ceksiz qubanyс menen daqy tevetejlerin kёkkө ығатыр «Ura»lar qyjqyғыşt. Kyıldөр alqyn-qan tolqun deñizdin tereñinen taştqy qaqыр-cetke cы-qarqandaj, qubanyctarqyn, syjunyctөryn özdөrynyn dajar ekendigin ыртqyna cыqarғыşt.

Andan arqy oqujalar aq qojondor artynan tasqaqtady. Otrjad tezireek qonоş tuuralu vujruq ald. Armijanyn şavьna komandirlerdi cағыр алып, otrjad menen cавылqа dajar voluuqа tapşyғыşt.

Revoljutsijcy soquş sovetinen dajyndalqan tørttykkө: — Toqtoosuz Uralqа qonөtylsyn! — dep eskertişti.

Qarbalastар ашығыşt. Otrjaddaqlar menen durustар qoştоşuuqа da qeтіse алыспады. Biroq cағыр arada ele Uraldan kezdeşerine іşenişti.

Revoljutsijacy soquş sovetinen yc attan qoşqon eki trojka cыqt: birincisine Fedor menen Andrejev, ekin-cisine Lopar menen Terentij Bockin oturdu.

Attar ucыр qonөdy. Jamşicktin ысқығыq uquldu, anyn qamcыs talaanyн cылапындаj іjrildi, qardy buruldatыр qeñil trojkalar ucqan quştaj kөzdөн qajym voldu.

II

T A L A A

Erteñ menen talaada cыqылдаqan suuq. Qolоocular qojdun señselgen cыndyу terisinin qasalqan tonqо

oronuşqan. Tondun qaldajqan cаqalarq alardyñ baştарqyn da kөrsөtpөj qатыр kele qatty.

— Yşydyñby Lopar? — dep yşыр vara qatqan Bockin — surady.

— Yşygөndө da... өpkөmen өtyp ketti! — dedi, Lopar kejingendej tyr menen qarqылданыр. — Toqtoluucu qer cағынby, qe qoqrу?

— Any kim bilet — myna bul doston surоо kerek... Oj dostum, — At ajdaqan sarq toncondu tyrtyp, — eldyu qerge cағыndadyр? — dedi Bockin.

— Yşydyñby?

— Suuq kycөdy qо — tamыр — Qyştaqqa cағындадыр dejmın?

— Qeti cағыmca var qe volboso... On eki cағыmca qald! — dep — qылcajbastan at ajdoocu qubanyqyrad.

— Degi anyqy qanca cағыm?

— Qancalyq qalsa oşoncoluq qald! — dep at ajdoocu tişin ыrsajтыр kyldy.

— Qyştaqyn atyn qandaj dedin?

— Ivantejevka volot...

— Ivantejevkedен Pugacovqа ыгааqr?

— Andan arqy ec qancalyq qer dele qalbajt?

Muzuq salmaq menen kөzyn qyñajтыр, seөmejyn yşygөн tanoosuna arqlata tyqt. Bir minutaca uncuqpad. Andan kijin:

— Andan arqy ec qancalyq qalbajt deşke mymkyn: Tovolozkege cejin on segiz, Tovolozkeden arqy cыjрма eki cағыm — qandaj volso da taq tyşky tamaq maalynda qetip varavyz! — dedi.

— Sen özyñ qajdan, — Nikolajevkedensinqbi? — dep Bockin cegip suraj baştady.

— Oşondonmun, andan başqa qajsy qerden voluu kerek.

Muzuqtun sezynөн, anyн ireñqigendigi bilindi. Bөde sözdy emne ucyn keprqlat. Qolоocularq Nikolajevkedен алып cыqqandan kijin, menin oşol qerdik ekendigim belgilyy emespi — degendej voldu.

— O, aqa, анын эмнеси бар? Balkim sen Ivantejev-keliktirsin — dep qarşy toomat qyldy Bockin.

— Ivantejevkelik — bekem garma...

Aqa qandajdyr byrs kyldy da orunsuz çerden qolun erbenдетip voçunu şaşyla qaqyr qojdu.

Bul çerdegi muzuqtardyn arasynda ornoçon bir adat: misal, kimisidir birөө, qandajdyr, Karp Edrenьc Ivantejevkenen Nikolajevkege çoloocunu alyp kelet, al Karp Edrenьcke Nikolajevkenen Ivantejevkege başqa daqy birөөny ala ketyygө mildettendirip najrad beret. Мына ошентip, al, qurulaj qajra da çyrvөjt, çoloocunu Karpke tapşyrat, a tigi volso, berki çoloocunu otur-quzup alyp, qancalyq uvaqyt ekenin kim bilsin, ajtoru carcaqan atyn ilkitip çyryp oturat. Al, kijin Karp aqasyна sbjdyn ystynө sbj qylat. Bul, al aqalar ycyn eñ yñqajlyu iş volot, biroq çoloocular ycyn көr azap menen teñ: anca-mьnca, bir çybьrma caqьrьmdaj çerge qьvьratyp oturup төrt-beş saatta çetkiret. Bul çyryşty mandattyn ec qandaj punktө өзgөrtө alajt:

— Aşьqьştan da aşьqьş... Ec bir kezeksiz... Eñ tьqьr qьzmat...

Мына bul yrөjy suuq sözdөр Karpov Erdenьctardь qozqolto alvajt, — alar toñqon muruttarьn qьjšajtyр kylymsyгөp, ьrajьmduu tyrdө çaj qana saqalqa toñqon muзdu şьrьгьp, şaşьlyş menen qanь qьzьqan çolocunu:

— Oqole aşьqcal ekensin. Sen savьr qyl — ölyygө ylyyгөrsьn... Çarqьnm! — dep qana quru söz menen soorotuşucu.

Terentij, aravekecterдин bul өңdyu adatyр murun uqqaп voluucu, oşonu azyр esine тыşырды da эмне ycyn bul aqanьn tili şirin çana amal menen kyңk etip kylyğonyn тыşынды.

— Bilem, tuuqan, vizdi da aьrbaştooqo alyp kele çatasьn qo...

— Anan qandaj dedin ele! — dep at ajdaqan çan-

dandь da alvette, aьrbaştoo çol çyryyny çenildetet... dep qojdu.

— Biroq al, ar kimge ar qandajqo...

— Ec kimge ar qandaj emes, vaarьqa ele çenil volot... dep at ajdoocu Terentijevdin şektenişin vuzquсу keldi.

— Silerge çenil ekenin bilemin. Al çөnynde kim birdeme dep oturat — dep Bockin at ajdaqanqa qoşulup qojdu. — Biz ycyn bul tartibinер çatqan azap; carcaqan attarьn menen zьrьldata çyгө albasañ ilkip-salqьp-kereli, kecke çyгөvьz...

— Menin attarьm carcaqan beken? — dep at ajdoocu ьzalanqandaj tyr menen tonunun çaqasьn qajra salьp, voçunu silkip-silkip, attarьn ajdadь. Qar qujundap attardьn tujaqь menen ьrқьp vetke tije baştadь:

— Oj cirkinder! Tyu boordoştorum... ee çaqьn qaldь... N-noo şumqarlarьm!

Muzuqtu adam taanьrlyq emes: çarьşqandaj vezil-detip, talaanьn qarduu çajьq tyzy menen buruldatyp ajdap kele çattь.

Taarьньcь çazьlqan kezde, tamanь qьzьqan attardьn oozun syjөp, vijik çaqadan başьn qьjšajtyр qaradь da, — Мына, saa carcaqan attar — dep kyңkьldөdy.

— Tuuqan — çyryşьn, çyryş emespeken. — dep çolococular quvanьştь...

— Çyryş-çyryş volboqondocu — at carcaqan kezi volot, biroq анын себеві — uzaq çyryştө: öзыңкын tartasьn, narjad vojunca tartasьn, mьndaj volqondo — at turmaq çelmajan da carcajt...

— Narjad көр volову? — dep Lopar qьzьqьtь!

— Narjad az dejsinьvi, — dep muзуq daroo uncuqtu. — El aьr-berі тыпvaj çyryp turat. Ectekege qaravaж, vol, dajarda, ber dep qarap turqanь... Emne ycyn mьncalyq uduрqup çyргөnyn bile alvajсьn, bul naalat-tarqa özym da tañ qalam: aьr da, berі da çyгөt, vaarьna at kerek! Oqus birөөny toqtotson aşqavaq suqun-tuuqa qamьnat!

— Alturqaj aşqavaq da suquntavъ — dep Lopar tañırqadъ.

— Anancъ, — anъ kimge dattanmaqсың?

— Siler muzıqtar, qalp ajtışqa eñ ele ustasıñar — dedi al at ajdoocuqa.

— Emese qalptъ özıñ қақсылап ajta ber — dep aqa taarınñıqırар çan қақына oor қана қорşолup qojdu.

— Emneligin, şajtan bilsinbi! — Adam degeniñ alda qandaj bir tarıxtъ ojunan сықарып alat da, aqa işenet. Seni da işendiret, ajavaj işendiret, senin қылар ajлаң қajsъ? — dedi Lopar.

— Оова... тарıxtъ... — dep syjlönyp çatқан aңge-menі cuqultan ele ec qalabaqan tarapqa burup ket-kenine taarınqan arava ajdaqъc, kыñkıldödy.

— Senin özıñdy, qacan da bolso birөө urduvı? — dep Lopar suradъ.

— Urqan çoq dejsinbi... taq sen өңдөнгөн birөө, it-tin қана balasъ, қыс менен sajыр çiverbesinbi. Daqъ tonum сыңдық қылып тозup qaldъ, volboso ice qardымды еsip ketet ele.

— Emne ycyn, çе mas beken al aqmaq?

— Mas ekendigi anъq...

— Mas kişiden bul emneñ dep surap da keregi çoq — dep Lopar bajqoosuz syjlögөн adamca, ajta saldъ.

Men dale al çenynde surap çatqanым çoq...

Terentij bul çerdegi sovettirdin işteri qandaj eken-digin alar сыңы çana çumuştı işep çatabъ, munu bilgisi kelip at ajdaqandын oomaluu syjlögөн sözyp volө, vaşqa suroolordu vere vaştadъ. Biroq al, bul aңgemelerge da muzıqtun emnedendir, coculaqansыр vajlanъssъz, ucuna сықара ajtraqan oomaluu, tökmölyy çoovun uqtu.

Terentij, toqtoo, acъq çooptordun orduna:

— Emeler volaojt dejsin... mejli volo versin... vizge emne — degen öñdyu cuqul, bultaqtaqan sözdördy uqtu.

— Ecteme тысынөөрлык emes, sözıñdy acъq ajtcъ — dep, Lopar toqtono alvaj qaltırañқыrap ketti.

— Baatъr, oqole añqoosunasың. Sen özıñ ojlonup көrcy, balkim tavarsың...

— Çoq qojotur, sen toqtojtur, — Terentij tiginin, aңgemesin toqtotup salъssınan saqtana: Lopardъ toq-tottu. Sovet қақсылап çе anca emespi, natijçaluu iş қы-lasъ; oşonu surajмын.

— Emnege iştebesin, işep çatat qo... çalқыz Gorş-kov degen narjaddъ tuuralық menen berbejt.

— Tuuralық menen berbejt dejsinbi? — Lopar, bul qurc sözge et көргөн мысықca çarmaşa qaldъ.

— Anan emne, özıñyn qajnatasың ar daжым qalqa-lap qalat, viz сыjaqtanqandarqa, qacan da volso, kezek kelбесе dale, narjaddъ çaadыra берет.

— Sen arъzdansañ volbojvu, Sovetke var, vardыqын ajt, dalilde, oşentsеñ bat ele anъñ qujrıqun tolqojt emespi — dedi Terentij.

— Оова tolqojt — dedi da muzıq muñajıqan ын menen ectemedен ымт қылаqan öñdyu, voçunu қа-қыр-қақыр qojup, — anъñ tolqoqonun көрөрсıñ, özıñ tijesesi çoq çerge qavylarsың...

— Ooj, sen qajdaqъ çoqtu syjlep oturasың? — dep Lopar daqъ acuulandъ.

— Çoqtu emes ele, ar qacan қылаqanъ taq oşol — dep at ajdaqan demi qajtқан ынyn сықardъ da, vaşын өlgөн quştun vaşındaj bir қақына şылqıjtъ.

— Oşondoј avaldar da boldu vele? — dep Terentij tergөөcydөj сың, acъq tupatuura suradъ.

— Albette, volboqon çerden ajtamъnvъ...

— Anan emne boldu?

— Anan emne bolsun, — dep muzıq erdin қыбыратты. Bolso da boldu, volboso da boldu. «Çaşap çырдың, biroq açaldan murun өldıñ, vaarъ çoqoldı»...

— Emne ycyn uncıqraj qaldыñar? — dep қысырдана тысты Lopar.

— Тыныстық bolsun dep oşentip uncıqraj qojo sal-дық... irmelbesten çana қыldattық menen қана amaldıu

muzuq tyşynyk berdi — uncuqraj qojsoñ — andaj iş ezyneñ özy çoqolot...

— Tamaşa, tamaşa menen qo — dep Lopar anñ sezyn beldy, — biraq al oşol vojdon qalat qo... oşentti da ojundaqñ taba qojqondoñ çumşaq söz menen: — uşundaj, basa sen bul çyryşyndon zıjan tabaşñ aq? Sovetterde: «bloo minseñ aq tele, emne alsañ aqşyñ beker alba, bardyqña teleğyn» degen qağazdar ilinip turvajy. Oquduñbu? Özyn kerdynbu?

— Kergemyn... mejli, ilinip tura versin...

Lopar ici kyjyp, çerge tykyrdy, ter singen çaqasña başyn qatyp, uncuqraj qaldy. — al şaarda, çumuşcular menen aşyq tap-taqyr başqaca syjleşyuge kengen, bul eñdy syjleşe aluucu emes: butaqtuu, tujuq, amaş saqtaj berilgen çooptor, anñ tamaşalabaj, cñn ele iza-lap qozqolttu. Ivantejevke cejñ, çoldo qatar al bir ooz syjlöbedy, cıdamduu Terentij Bockin uzaq uvaqyt ojlonoturup, muzuqtun çalqñn kynyrt sezderyneñ aşyl taştaj baalu ajrım majda dalilderdi betence ojlor menen pikirlerdi terip alqandaj boldu.

Fedor menen Andrejevdiñ canasñnda aņgeme taqyr başqaca boldu.

— Grişa sen özyn anñ otrjadñda bolduñbu? — dep Fedor çigitten surady.

— Men bul butumdu da anñ menen birge çyryp ma-jyr qylp albadymby — dep sömöjy menen oturqan çerin nusqady... Bytkyl çaz vojunca talaanñ al cetinen bul cetine quip çyrdyk, alar bizdi toorujt, biz alardy aldap tuzaqqa tyşyrgybyz kelet... Сехтер — alar aqmaq, al mña bu kazaktardy bolso taqyr aldaj albajsyn: özy uşu çerde tuulup öskön, — andan emne kytyuge volot?

Grişa çaqasñn qajra tyşyryp, bir çaq qaptaly menen cananñn qyğña qyşaja oturdu, anñn qara toru, aşyq qara-jajm çyzy Fedorqo ajqñn korynyp turdu. Al aştñqñ erdin qymğa, qyşy, kyylöne syjlep, ystynky erdin qoj-

bergende, anñy betence myñezde bekem çavyla tyşer ele.

Быссыңқыраақ келген кең мұрунду, қоймолсұн тартқан сұр көз, майлаңсқан ығыштуу салыңқы маңдайы, беті болсо — қадимки бет: бетence белгилі естемесі қоқ! Ушу көрiнiсi менен бирге мындан ұјутқулуу, түбаса, қадимкидеј бир кыс сезилип тұрууы еле. Гришаның қашы зорқо қыјрма екиде болуы, өңынө қарасаң, аңы отуз беште deerlik еле: ватырактық өмырынyn емгектери, соқушта сол ажақнан асырақандықның қажысы, аның кейпине өспөс из қалтырған.

— Anan emne boldu, al özy çaşpy? — dep Fedor baştalqan aņgementi uzatqys keldi.

— Оова çapçaş: otuzdarqa da сырақан сығар...

— Özy uşu çerdik kazaktardan beken?

— Qajdan kazak bolsun... Pugacovdun arçaqñda Vjazovka degen qyştaq bar, — camasñ oşondo turuqqa tijiş. Kee biröeler Balakovduq, мында oşondon çañы келген deşet. Аның қайсы çerdik екенin kim асыратып билsin.

— Özynyn tyry degi qandaj? — dep Fedor çavşya qalyр surady. Аның өңынyn қибулушунan аңgementin qandajca qozqolqonduqu, orunsuz birdeme ајтыр salamy degendeј volup, coculaqandyq сезилип турду.

— Аның тырын сақа qandajca dep ајtsam volot? Qыsqasñ ајtqanda — vaaty! — dedi Grişa. Misaly: aravada kele çatasñ, çigitter bolso aldaqajdan көры: «Capajev kele çatat, Capajev kele çatat»... deşet. Bir kynde anñ on çolu көрсөң da, qajra daq көrgyn kelet, ee vaaty, oşondoј kişi dejsiñ, bul aravadan çылы tyşyp varyp da, bir uqmıştu көrgөndeј qarajsyn. Al bolso, murutun tijaqqa-vyjaqqa сылаp kele çatqan volot, — murutun çaqş көрыуы, dajm сыратып çyrөr ele...

— Oturasyңarby? — dejt.

— Oturamyñ, çoldoş Capajev, — dejsiñ.

— Oturasañ voluptur, — dejt da ötyp ketet. Andan

aşyq sezdy uqpaşan da, oşol sezge ele. özyñe bir tyrdy çañ qubanyşyq pajda bolqondo bolup qalat.

Мына анық киші дегеніңдін özy taq oşol.

— Анық баатыр екен... Анық баатырдың özy екен? — деп qojdu Fedor.

— Bul tuuralu kimdin talaş bar dejsiñ, — dep Grişa salmaq menen başyn ijkedi, — sen аны, misalqa, Ivaşcenkovskij zavoduna tez çettyge aşyqqанын көрсөñ ele! Çumuşculardy qutqaruuqa çan talaşqанын bilsen! Biroq öz uvaqynda çetip varışqa mymkyndyk bolvodu.

— Çete alбай qaldy? — dep Andrejevdiñ bytken voju dyrkyrogendej boldu.

— Çetişe albady — dep Grişa qajtalap ulutundu. — Az qana çerden çetişe alбай qaldy da. Oşonun natijçasında al çerdegi çumuşculardyñ qañ suudaj tögylدی!..

Grişa çaj varaqat qana qolun şiltep başyn şalmaqtuu qñajytty.

Qajqyluu, bir minutaca uncuquşpaj turuştı, andan kijin Grişa baştaqysınan көre aqyrynıraaq:

— Ar kimisi ar tyrdy ajtyşat, keminde eki miñ camaluu bolso kerek. Alardy korpustun arasyña tizip alıp qyjratty, qoroonun tamdarın ölykterdyn ystynö uratyp bytyrgen, — alardyñ icinde ajaldar da, baldar da bar, al turqaj, kempirler da bar, emne qylsyn, qysqasъ ec kimdi ылабастан qyrqan. Kөrcy çyzy qara ittin baldarynyn qylqанын...

Grişa tişin uquza qysyratyp, voşor ketken voçunu bulqyp qojdu.

— Özyñ көрдүñбу? — деп Fedor cekmelep surady.

— Qantip көрөймyn... Ajtuuqa adamdyñ bytken voju da cыдавajt... Көре турqan emnesi bar: ылаj менен аралашqan adamdyñ qañ менен eti... Itteriñ ec kimdi ылабастан kezektesip alıp, tuuraj berişken...

— Anan Capajevdiñ özy qantti?

— Aqa, qylarlyq emne qaldy dejsiñ? Acuusuna cыдавajt көzy ottoj balbyldady, capqan attaj titirep, qylsyn taşqa capty... «Bul qan ycyn, көp qan tögylöt!

Munu qylmdar vojunca unutrajbyz, aqyñ özybyzdykyn alabyz!...» dedi.

— Anan aldyñбы? — деп Andrejev cындаp surady.

— Alqanda da qandaj aldy dejsiñ — деп Grişa tez çoop qajtardy. — Capajev, cuma çuqqansыр, talaada capqylady, bir da kazakty tirilej qolqo aldyrtпady. «şermendelerdin birin qaltırbaqyla, Ivaşcenkin zavodun unutrajmyn!» деп bujruq берет.

Qajta daqy uncuqraj qalyştı. Andan aғы söz saluuqa qumarlanqan Grişadan Klyckov surady:

— Ij, Grişa, анын eercitkeni başqaca ajtqanda, vojetsteri qandaj kişiler ele, qajdan kelgender ele?

— Uşu çerdegiler bolboqondo, başqa kim varsyn? Bizdin tuuqandarabyz, batyraktar çana kedejireekter varqan... Burlaktar da boluştı, alar bizden da murun ketişken...

— Silerdiki emne ele, polk bele?

— Oşova, Pugacovdo turqanabyzda polkubuz da boldu, andan kijin, көvyncө, otrjad деп atalыр ketti, Capajevdiñ özy da polk деп атаştı çaqтырай турqan: otrjad degile, otrjad ele işke çaramduu dej turqan...

— Oşondo... otrjad eken... Al emi silerdin otrjadyñ icinen çaradar bolqondordu, ölgөндөrdy qajda çiberip çattырar?

— Çiberdik qo, — деп Grişa ojlonqonsup, ыңqырапыр, bardyq pikirin coqultqandaj boldu da, — ar tyrdy çajlaştырды: keede çыjыр alыşqa camañda kelbej qalat, andajlarda kazarlar¹ çajlaştырar, — ec kimdi qaltырбайt. Çыjnar alqandarabyzdy qyştartqqa çajlaştырды, bul çerдеgi eldin vaary özybyzdyn kişileribiz. Мына bul көryнгөн Tovolozkede da bolduq. Biz qajda qana bolvoduq — bardyq çerде bolduq...

— Çaradardy qandaj qylp darıladıñar?

— Uşul çerде ele darıladıq, bir çeri ec qandaj darabyz bolvodu, kempirler ojuna emne tuura kelse, oşonu менен emdep, çardamdaşыр turuştı... Kee birөө-

¹) Kazarlar — kazaktar

aşyq sezdy uqpasañ da, oşol sezge ele. özyñe bir tyrdyy çañ quvanyetbyq pajda bolqondoñ volup qalat.

Мәна анық киші дегеніндин өзі тақ ошол.

— Анық баатыр екен... Анық баатырдың өзі екен? — деп қойду Федор.

— Bul tuuralu kimdin talaş bar dejsiñ, — dep Grişa salmaq menen başyn ijkedi, — sen ańyn, misalqa, Ivaşcenkovskij zavoduna tez çetyyge aşyqqanyn kersen! Çumuşçulardy qutqaruuqa çan talaşqanyn bilsen! Biroq ez ubaqynda çetip barışqa mymkyndyk bolvodu.

— Çete alvaj qaldyby? — dep Andrejevdiñ bytken voju dyrkyrogendey boldu.

— Çetişe alvady — dep Grişa qajtalap ulutundu. — Az qana çerden çetişe alvaj qaldy da. Oşonun natijçasında al çerdegi çumuşçulardyñ qan suudaj tögylidy!..

Grişa çaj baraqtat qana qolun şiltep başyn salmaqtuu qñajıty.

Qajqyluu, bir minutaa uncuqşpaj turuştı, andan kijin Grişa baştaqşynan kere aqyñpıraaq:

— Ar kimisi ar tyrdyy ajtyşat, keminde eki miñ camaluu bolso kerek. Alardy korpustun arasyña tizip alyp qyjrattqan, qoroonun tamdarın ölyktördyn ystynö uratyp bytyrgen, — alardyñ icinde ajaldar da, valdar da bar, al turqaj, kempirler da bar, emne qylysn, qyşqasñ ec kimdi ıqavastan qyrqan. Kercy çyzy qara ittin valdarıñyn qylyqanyn...

Grişa tişin uquza qyşyratyp, voşor ketken voçunu bulqur qojdu.

— Özyñ kerdynby? — dep Fedor cekmelep surady.

— Qantip kervojmyn... Ajtuuqa adamdyñ bytken voju da cıdajayt... Kere turqan emnesi bar: ılj meñen aralaşqan adamdyñ qan menen eti... Itteriñ ec kimdi ıqavastan kezekteşip alyp, tuuraj berişken...

— Anan Capajevdiñ özy qantı?

— Aqa, qylarlyq emne qaldy dejsiñ? Acuusuna cıdaj kezy ottoj balvyldady, capqan attaj titirep, qylysn taşqa capty... «Bul qan ycyn, krep qan tögylot!

Munu qylymdar vojunca unutrajbyz, aqyñ özyvyzdykyn alabyz!...» dedi.

— Anan aldyñby? — dep Andrejev cındap surady.

— Alqanda da qandaj aldy dejsiñ — dep Grişa tez çoop qajtardy. — Capajev, cıma çuqqansyp, talaada capqylady, bir da kazakty tirilej qolqo aldyrtpady. «şermendelerdin birin qaltırbaqyla, Ivaşcenkin zavodun unutrajmyñ!» dep bujruq берет.

Qajta daqy uncuqşpaj qalyştı. Andan aqyñ söz saluuqa qumarlanqan Grişadan Klyckov surady:

— Ij, Grişa, ańyn eercitkeni başqaca ajtqanda, vojetsteri qandaj kişiler ele, qajdan kelgender ele?

— Uşu çerdegiler bolvoqondo, başqa kim barsyn? Bizdin tuuqandarabyz, batyraktar çana kedejireekter barqan... Burlaktar da voluştu, alar bizden da murun ketişken...

— Silerdiki emne ele, polk bele?

— Оова, Pugacovdo turqanabyzda polkubuz da boldu, andan kijin, көvyncө, otrjad dep atalyр ketti, Capajevdiñ özy da polk dep ataşty çaqtyrbaj turqan: otrjad degile, otrjad ele işke çaramduu dej turqan...

— Oşondoñ... otrjad eken... Al emi silerdin otrjaddyn icinen çaradar volqondordu, ölgөndөrdy qajda çiberip çattıñar?

— Çiberdik qo, — dep Grişa ojlonqonsup, ыңqырапыр, bardyq pikirin coqultqandaj boldu da, — ar tyrdyy çajlaştırdy: keede çyjr alyşqa camañda kelbej qalat, andajlardy kazarlar¹ çajlaştırat, — ec kimdi qaltırbajt. Çyjnarp alqandarabyzdy qyştartarqa çajlaştırdyq, bul çerdegi eldin baary özyvyzdyn kişileribiz. Мәна bul көryngен Tovolozkede da bolduq. Biz qajda qana bolvoduq — bardyq çerde bolduq...

— Çaradarlardy qandaj qylyp darıladıñar?

— Uşul çerde ele darıladyq, bir çeri ec qandaj darıabyz bolvodu, kempirler ojuna emne tuura kelse, oşonu menen emdep, çardamdaşyp turuştı... Kee birөө-

¹) Kazarlar — kazaktar

Jery saarqa varь darьlanqьsь kelet — bul bolso volup, volboso coq ele, bul qьstaqtarda bolso, — oj, qandaj darь-ladь dejsiь!.. Qaraьqь qatьndar ularadar butunđu qan-tip eьine salsьn, butunđun taramьstarь salpaьdap sьektory qьsьrap korynyp qana turat emespi... Qan-tip andaj qatьndardan kiši aььqsьn?

— Oşondojlor da boldu bele? — dep titiregen ьn menen Fedor suradь.

— Emnege volbosqo, oşonduqtan soquş!

— Munu tuura ajttьn! — dep vajatan uncuqpaj, va-şьn ulamdan-ulam aььlatьp, tonuna qatьp, alda kimge keьigendej ęe volboso bir nersege ьrazь volqondoj volup kele ęatqan Andrejev: — Sьn ajtasьn! — dep kyc menen qajtalap ajtp, toncon Grişanь dalьqa syj-gynьktyy qaqtsь.

— Albette, belgilyy, — vardьqь bolduqo! — dep Gri-şa qolun qubana şiltedi.

— Grişa, — dep Fedor anьn sьzyn vьlyp, — Grişa, siler tamaqtsь qьstaqtardan icip ęyrdьnьrьvь?

— Qьstaqtardan emegende... — dep ęigit salavattuul-q menen ęoop verdi. Bular anьn sьzyn kьnyl qojup uqup vara ęatqanqda ьzy avdan ьraazь volqondoj tyrde. Bizdin ьzyvьz menen aььp ęyrgьnyvьz az volucu, — anь qantip aььp ęyrmьk eleq, qajda qojosun? Al kezde vardьqь qьstaqtan boldu: aqtar da kelişse alat, biz ke-leviz-biz daqь alavьz. Qajsь ęaqqa ala salsanqda varь qьstaqtьn ęonunan volup keldi!

— Oşondoj, qьььncьььq boldu — dep Kььckov ulutun-du.

— Baarьqda teq qьььncьььq volqon... — Grişaxa, sь-zymdy teskeri tyşynьvь dep cooculaqandaj — vizge ęeьil boldu dejsiьvi — dep qoşumcaladь.

— Albette, ęeьil emes, — dep şaşьla qьstarьp qaldь Fedor.

— Oşondoj volqon al — dep Grişanьn kьnyly ęajla-na tyşty. — Necen tyrdyy ęoruqtar boldu qo! Keede nan vьrişten misalь ęe atqa ęemdik sulu vьryyden, ęe

volboso carcaqan attardьn orduna at vьryyden vaş tartqandar volot: kerek volqondon kijin... vьr dejsiь — sьzdy qьsqartьp. Menin ьz ojumca, bul ęonьndьgy iş-i alarda qandaj bolso, vizde da taq oşondoj boldu... var-dьq işiviz — tatьnaqaj boldu dep maqtanarььq ęeribiz varьvь? Tatьnaqaj da volbodu... Sen vьtyn sutka vo-junca naar tatpaj, anьn ьstynь qazattan qajtsan, bir tilim nanьn aьap vьrvьse, qantkende sьpaacьььq qььp oturasьn? Birinci irette ele sьz menen; aььp kel birde-me, qardьvьz actь dejsiь. Anda alar vaş varmaqьn sa-laasьnan kьrsьtьt. Alar menen tamaşalaşьp ojnor turasьnьvь? Andajlardь keede qamap da qojosun, qur-saqь ęoondordun murduna da ęyryp qojosun, alar menen keçildeşip oturuu qajda...

— Urduьarьvь? — dep Kььckov demin icine aldy.

— Urduq! — dep Grişa ęaj ęana nьq tyrdь ęoop vьrди, — vaarьvьz ele urduq, antpese soquş volovu.

— Azamatsьn, Grişuxa! — dep Andrejev qubanьc menen ajttь.

Andrejev bul taza, ęana ec budalamajsьz, odono cьndьqtsь syjdy.

— Meni urvadь dejsiьvi? — Grişa vьrulup qaradь, — meni da urqan... Bir mezgilde Capajevdin ьzy bir ęolu qondurqan. Kerek volqondon kijin, emne qьla alasьn?

— Capajev, qandajca? Emne ьcyn? — dep bul qasi-jettyy qьzьq attь (ecen ęolu!) uqqanda Fedor oqojьsuz-dana tyşty.

— Kьresьnyvь, men qarooldo turqan elem, — dep Grişa doklad qьla vaştadь, — mьna bul Pugacovdun aręaqьnda eь ęaqьn ęerdegi, qandajdyr, atьn esimen cьqardьm, bir stantsija var. Tura vьrip, tura vьrip ęadap da kettim... Bul atanđьn kьrynyky qarooldo tu-ruş bir ęaman iş eken dep ojlojmun. Qьsqasьn ajtqan-da, icim vuqqa toldu. Taq vogzaldьn ęanьnda qajьndar turat, qarasam taandar kьrynьr-kьrynьvьs volup: qaa-qaa-qaa... dep oturuşat, qaracь vularđьn ciuquldaşqa-nьn! Tarsьldaqtьn aldyна alsam, qaqьldaqan ьndьry

çar bolor ele! A, degende tamaşa qatarında oñlonup turdum da, andan kijin cы́nm menen ele atqым keldi: bul çerde kim көrer dejsiң, ar tyrdyy kerektik ycyn atqan el az dejsiңbi. Qaldajыр qaraqan taandын товun meeley turup qojup, qojup qaldым... Qыzuuluq menen ве́сөөny тең аты́ртмын... Oq tijgenderi — çoqoqutan төмен көздөй qanattарын далбаqtатыр butaqтан-butaq-tarqa urunup, ты́шур kele çatqаны, vardyqь çan вередin алдында қа́çекекей ты́шур ты́ыраqаны есімде. Qal-qandarь — bulutca көтөryлup.... көтөryлup алыр сағылдашыр-curulдашыр çyryсты. Capajevdin komindantta oturqанын kim bilsin. Buluttaj тынөгyp cы́qыр keldi.

...— Sen attыңбы?

...— Çoq — atqаным çoq — men emes! — dedim.

...— Buurcaqtaj toptoqoloq tartqan oñвоqur! Taan-dardь kim yrkytty?

...— Özdөry yrkyp uctu qo — dedim.

...— Qana emese! көрсөтcy, — dep keldi da мы́ты-qымды qolumdan алды. Мы́тыqты алыр qarasa icinde bir da oqu çoq.

...— Bul emne? Ittin valasь, patrondordu qajdan alasың? Kazaktardь emne menen atasың? Saqa kazak-tardan taandar qorqunuctuubу? Uu şaj-tan — dep мы́тыqтын qundaqь менен qaptалыма верip qaldы! Мен-de yn çoq, aqan ajтарың emne? Kijin esime keldi, biроq kec, men başqaca qы́шы́m kerek ele, al мы́тыqqa tap верip umtulqanda, мен мы́тыqты qajra tarta qalyр:

...— Çaqьndavaqын atамың: qarooldo turqanda мы́-тыqты qarmoоqо çaravajtl! deşim kerek ele.

...— Al aqa qaravastan, daqь arь veri bolso, мы́-тыqтын najzasын sunduruum kerek ele: anda al çaqşь көгyp varь çoqun daroo keciret ele.

— Çaqşь көрет ele dejsiңbi? — dep Fedor көзын syzdy.

— Çaqşь көргөnde da qandaj dejsiң: aqa qancалыq qatuu ajtsaң — oşoncoluq çы́луу sözduy. Qatuu kişini al, aqa emneni qana qы́vasын ar qacan qadyrlaj turqan:

«Azamat, erdigin var eken»... decyy. Аны́н ваагы́н айтыр oturuuqa şaаң çetebi? Мы́на bul көryнген Vantejevke, kelip da qaldыq — dep Grişa syjyndy, аны́q at ajdoocu-larca oturup, во́çунун унын cы́qара qatuu silkip qojdu, ы́şqьтыр attарын qaqus-ququs qы́лыр, taq qы́štaqqa çetkice ты́пыстыq көрөды. Artына bir burulup qarady da:

— Sovetke алыр varajы́нбы?

— Oova, oova, sovetke алыр varqын, Grişa.

— Parfenicke алыр varsamь dedim ele, al Capajev tuuralu eң qы́зыq аңгеме салыр верет ele...

— Al, Parfenic degeniң kim?

— Öz kişileriñizden, al otrjadda menden da murun volqon. Soqušta qolunan ajрылыр, coloq volup keldi...

— Uşu çerlikpi?

— Uşu çerlik, biроq aзыр ec qandaj carvasьлыqь çoq, — kazaktar tap taza byldyryp ketti: yjyn talqalady, qampasын өрттөды, muzuqtun qoqojtur qara vaşын qana qaltьrды... selbir tyzөtkөnsydy, oşondo da çaman.

— Kөрсөtkyn tije өтөvyz — dep Fedor Grişанын esine salды.

— Kөрсөtөmyn...

— Ivantejevke kelip kirişti — kymыştөj çarqьra-qan keң көcөlyy çazyq kelgen coң qы́štaq eken. Majda qы́štaqtardь qы́ş өз qucaqына алыр — qar vashь, voroşo çaar da qalat. Coң qы́štaqtar volso, qы́şтын kyny sonun-dаныр qana turat. Grişa attарын ы́damdata ajdap, kire verişке kelgende, көрсyn ycyn, atajь çeңil tasqaq me-nen çyрdy. Bir yjdy seөmөjy menen nusqap, мы́наvи Parfenictin yjy volucu. Ekinci bir yjdy көрсөtty da. tezinen burulup qarap kekirtegin certip kyldy. Bul yj qantse da samogonko cы́qара turqan yj volso kerek. Sovetke da çetip keldi; sovet çalpy tartip vojunca coң ajanttaqь murun başqarma volqon yjge орноşqon eken. Canadan çарьrt ты́шысыр, ujuqan buttarын zorqo şilteşip, qar vashь vubaq volqon tondorun cecişip, özdөrynyn korzinkelerin, tyjyncөktөryn qoltuqtарына

qysşыр (ajanıctuu oоqattarъ: ar kimisinde җarъm put camasъnda җyk bar), basqыc menen cыqыр varъp, sovettin yjynе kirişti.

Sovet, qadimki sovets: ici keң, ылаjыqsыз, ypcылөгөн, kir, көңyлыз. Azыр ubaqыt erte, җaarda bolso bul ubaqыtta keңsalardan tappajсың. Мына munu qaracъ, sovettin yjynе emiten qalq tolup alqan! Bular taң atraj emne qыqыларъ kelişet? Qara kyrөң tartыр majланъ-qan tamqa syjөnyşyp, maxorkelerin oroşup, tytyndө-ryn buruldatыр, ansыз ele kişi cыdaqысыз qыcыl avanъn җытпн vuzup, sasытыр oturuşqan, terezenin aldына тыqы-ыşыр, qыroo basqan terezeni тырмalaşыр, yşygөн qol-dorun bir-birine uqalap җыltuuqa araket qылыşat. җal-qoolonup, көңyлыздөnyр аңгемелер syjлөşөt... Bular-dың көvy qыларqa җumuşu җoqtuqunap, bul җerge coqu-luşup alqandыq көгynyp turat: vararqa җer җoq, işterge iş җoq, — oşonun ycyn coquлуşqan.

Oturqandar kыrgender җaqqa buruluştu, suuq, җar-саqandыq, kelyycылөrdyn bet alыр vara җatqan җaqы, maqsattarъ tuuralu җoromoldop ajтыşыр, җol җyryştyn qыjыncылыqtаръ tuuralu, sulu menen arpanъn кемcildig-in, vyгyn qandaj bolso da voroon bolorduqun, җol җyryyge «ec mymkyn emes» tigin da qaltыraj söz qылыşt.

Alda emnege kyjmөlyp тышта qалыр ең kijin kirgen Lopar:

— Amansызdarъ, җoldoştor, — dedi.

— Özyңыз amansызъ, — dedi bir necen, yn coquu.

— Tөr aqanъ көрcek болor ele...

— Al bul җaqta, — dep tozulqan җerdin ar җaqындаqъ bөлmeny көрсөтty.

Lopar җолду qata bul kele җatqan төртөөnyn өkyly болup, syjлөşyp, ыlooqo at alыр qajda toqtooqo, qajdan tamaqtanuуqa mymkyn ekendigin җana daqъ başqalarды bilip kele җatt.

Andrejev tonun cecpesten kelip, terezenin aldындаqъ oturqan muzuqtu arъ syjыqыştыръ оруn alыр oturdu,

tameki tartты, uncuqpastan җанындаqъ muzuqqa da tamekisin sundu. Terentij bolso, alda qacan көpcyлыккө aralaşыр syjлөşyp ketti, qыштаqta qancalыq adam җaşa-qandыqын, ar tyrdyy җumuştardын qandaj җyryр җat-qandыqын, sovets җumuştu qandaj atqарыр җatqandыqын, el sovets өkmөtyнө ыраazyбъ, — qыsqasъ, uşul өңdyylө-dy suraj, ala-sala coң аңгемеге тыşyp ketti.

Fedor Grişanъn аңгемесине толuq qanqan болucu. Talaanъn atamanъ Capajevdin җomoqtuu tula voju anъn көz aldына elestep, көңylyn tolqutup, azaptaqan-daj, qubantqandaj болup turdu.

«Al җeksiz el vaatыръ — dep icinen baa vere oturdu, — Emelki Pugacovdun, Stenka Razindin, Ermaka Timo-fejevdin җолun җoldop cыqqan vaatыр qo... Alar da өз kezeginde өз işterin iştep ketişt, bul bolso betөncө ubaqыtta cыqыр oturat — munun iştep җatqan işi da alar-dыңындаj emes. Grişanъn ajtqanъna qaraqanda, anъn, Capajevdin myнөzyndөgy negizgi belgi azamattыq, җana albuuttuq — dep ajтыşqa volot. Anъn kyрөşcylygy-nөn vaatырдыqъ artыq, тыşynyktyy revoljutsijacылдыqъ-nan көрө, qoqus saattardы, uqmұş uruştardы syjgyctygy artыq kişi. Ajtuuqa qaraqanda, anъn vojunda тыпыcsыз-dыqтын elementteri ceksiz aşыq, aqa tijgen taasirdin al-maşылыр turuşun еңsegen җana көңyly qozqolup turqan kişi болушу керек. Biroq bu qandaj дыjqandardын көтө-ryлыşcylygynyn көлөкөsyндө өsyр, betөncө turqan kişi, qandaj өзyncө betөн, ajqын җana cojundaj kişi!» — dep ojlop oturdu.

Fedor muzuqtardan suraştыр, Farfenicktikine qajсы җaq menen varыş керек ekendigin bildi, Lopar sovets төraqasъ menen syjлөşyp болup, җoldoştorun caj ice turqan җerge ercitip ketti, Fedor alar menen birge var-baj, өзynyn көңyly emnege oоqanъn ajтыр, җoqorqu көрсөtылгөн adreske qaraj җөнөdy.

Bir җarъm saattan kijin Ivantejevkedен җөнөşt. Fe-dor uncuqpaj җana byrkөөрөk oturdu: Parfenicti tap-padъ, al, bular kelerdin aldында qana Pugacovkege җy-

гүрп кеткен екен. Андрејев аға бир нече суроолор берип, сөзгө салды, бирок, ечтеме сыңрап, тургандыгын сезип, сөзүн тоқтотту. Терентий менен Лопар отуруп-отуруп ақыг ырдая башташты. Экөөнүн қосулған оғону сонун сықты. Лопар анық ырдаяй чән қана кынгыргөнгөн унын қосуп отурду. Терентий болсо талааны қаңырта заңқырады. Айтқандары оғон емес, адамдын қулағын тундурған салды-қујду болуп сықты. Бұлардын ыры қадатыр чіберген кезде, алдыңғы аравадан Андрејев бақырғанда деп қыжырды. Сигиттер маақул болқондуқтан уңурап қалды. Tavolozkenin тақ өзине четкенце уқташыр келишти. Бул чеге келгенден кийин еч қансалық кытпөстөн ат zakaz қылып, Pugacovду көздеј чөнөшты.

Tavolozkeden чөнөр сыққандан, ат ајдақан музуқтар көздерин қыңрајытыр асмандағы тытындөј тырмөктөшыр тынгөнгөн булутқа қарашты. Шамал қатuu туш-туштан ујулап, қашығынған қооқо савиул қојқондој, сыңсырдағы сerekteј ықырап қулқунууда ele, бирок маңдајына тајақ тийіп ketenciktegendeј, andan кийин дағы асуu менен, чутунуп, ықырап, қайра тартып, дағы қайрадан қасығыр сала бергендеј болуп турду. Чег бетине қар удурқуп, tegerenip, чолдun тағыр дымын сыңаргај вутер чатты. Boroonduu ымырт тышыр, bat ele қојуu қараңғы volo баштады. Ekilengen шамал ulam кысөј, ulam қатуулај-eki қақтар urup, asman ulam қарагыр, салырақтай қар ulam қағын чана tezdik менен қујундар, муз таş ijneдеј болуп, ucup тупа-туура бетке qadalыр чатты.

Coloocular, ijinge тығылған momoloј сыққанча, tonдорun оронуп cymkөнышты. At ајдоocular араңдан zorqо қарашат. Bet алдыңдан urған бороон dem алдырбайт, ыздаағы betti қаагыр да чіберет. Uзақ чырушты — қансалық ilgeriler чыргөн сайын талаанын қутураңа шамалы кысөр удурқуду. Чол сайдын қашатына қалың қарақан қырқалај сыққан қарға келип киргенде, шамал қоошудандай болду. Бирок сайдан eптер сығыр, қайра тызгө сық-

қанда, албут қоқојун mastардын тојунда чыргөnsyp, бороон мурунқусунан да кысөдү: бардығы меники, емне болсо да мајыр қыламын, ал ycyn чооптуu болвој-мун! degensijt. Alaқайыр бороонду талаа, еңгирегендеј, көңылдыудөј. қорқунуцтуудай болуп турат.

Pugacovge deјre on қағырым қалды. Алдыңдан оолчуқан төө кирекеч қолуцту, salt attuu қалқыз қағымдар да kezikti, ал кyny алардын көву өз ујлөрынө чете албақандыр, чө бардығы өлгөндүр, kee бирөөлөры ал тyny талаақа қарға тынөр ertesі ертең менен қана қардын ичинен қазыр сыңагыр өлымдөн оолақтатышқандыр.

Бул өңдyy бороон көр чылдан бери болқон емес — деп талаалықтар ајтышты: «мындајча айтқанда — бул бороонду, тызыктөр тово қылақан ycyn, din оғундарды аңқытыр бош таштақан ycyn, чзаа қатарында, quдај чіберип отурац» деген сөздердү ајтышты.

Syјлөшты, бирок бул қурқақ. бөөде ајтылып чыргөн қадимки сөздер екен көрынyp турат. Музуқтар мунu xristiancылықтын сырајкerciligi ycyn қана ајтышат, ал өзylөры болсо, бул ајтылған сөзгө тағыр ішенишпейт.

Boroondon қорқолоп stantsijaқа келип тығылған қалықда аз емес болуцу. Bizdin чолоocular келип қармағы менен canadan оонар тышышты, бул черде салқында Lopardы қалқыз чіберип, өздөры қарар қалқан чоқ, бирөө stantsijanын nacalnigine, дағы бирөө komendantқа чөнөшты, syјkymdyy Tereшkeni болсо, қарға тығылтыр, Uralқа баруucu sostavды izdeske чіберди. Бул өңдyy «emgek бөлыш», Samарақа чejinki чол војунда, temir чолу алдақандықтарынан келип сыққан ele: eger «мына азыр бир сааттан кийин чырөт «десе, қадығын чан болсун, ал sostav ertesine deјre ordunan қозқолуп да қојвојт, «eger ертең менен чырөт» deј турған болсо, — ошентип кытыр турқанда, көз алдыңдан zuulдап чыгyp кеткенin көрыр қаласын.

Uзақпы чө аз elevi, işi қылып, ақыг издеп чыгyp, Uralқа deјre барууқа қамданыр сыққан бир top сајашы

qызmatçy, tyşkøn kicine vagondu aldıq. Syjløşyp, tyşy-
nyşyp, emerekteribiz menen kelip oturduq. Uralqa
çetkenge dejre, tolup çatqan maşaqattar çoluqtu: Er-
şovdun aldındaqy çoldu şirendi kyrtgy vasyr qalqan,
eldin vaarçy tyşyp qalyñ kyrtkyny kyreç, komendant me-
nen da uruşup, qalyrty-çyndy aralaştyrçp otun surap
alyr, toñqondorun çalytşat. Çyryştøry øtø çaj çana sa-
şyq tumooluu boldu. Erşovqo arañdan zorqo çetip kele-
ribiz menen parovoz vuzuldu, daqy tyjšyk, daqy tyşyş,
çydamşyş uzaq kytyy: Andan kijin pojezdin buksusu da
çaravaj qaldy, daqy toqtoş, daqy maşaqat, çol ystyndø
tyžøtyş, ulam çañ-ulam çañ trevogolor. Pugacovdon
Uralqa eki kyndø arañ çettik, bu çoldun alyştøqy soz-
qon qol çetkendej ele volucu.

III URAL

Uraldın stantsijasınan telefon berişti. Komendanttan
caldyvaarçy çyqqan eki arava keldi. Çigitter muuncaq-
tyjyncøktøry menen aravaqa oturuşup, vorvorduç gos-
tinitşan køzdøj çønøştø. Gostinitşa adattan tşşqarçy
suuq, nomurlarçyn, kir, çyñalac: oturarlyq, çatarlyq ec-
temelerida çoq, nerselerinçdi qajda qojuşunçu da vile al-
vajsın. Arañdan zorqo añtarçp, izdep çyryp, epter bir
nomurdu eeledik, — tørtøøvyz bir vølmøgø orundatyş-
tyq, vølynyp çatqyvyz kelbedi. Suuqqa uşyp kelgendikten
eki somoor çaj qatarçynan icilip ketti, şaardı qydyrçp çy-
qyştı, voş ubaqytarçyn qandaj qylyp øtkøryuny bilişpejt.
Bular stantsijaqa kelip tyşøry menen ele, Frunze erterç
menen volup çatqan çavuuqqa çolvaşçylyq qylyu ycyn
çaqyn soquş pozitsijasına ketkenin uquşqan. Al kezde
eñ çaqyn çerdegi soquş pozitsijası Uraldan çyjbırma
çaqyrtçy qana çerde volucu, çoonu mymkyn qadarlyu
arçylatçp syryyge şaşuu kerek ele. Birinci vaştaqan
soquşuvuz viz ycyn ancalyq utuş vere alvadı, kazaktar-

dy uşul çoldo quuj albaj, kijincereek, tuş-tuştan çalpy
çavuuq qojuunun alda qanca etijattıq, alda qanca keñiri
planın işter çyqqandan kijin qana, alardy artçna qaraj
quup taştøoqo tuura keldi. Bul plan vojuunca çalqyş Ural
çaqtan qana emes, Aleksandrovka-Gaja çaqtan da
Slomixinski stanitsasına çana bul arçyluu: Uraldan
Lvişcenskijge andan-Gurijevge varuucu coñ çoldu, —
tyndyk çaqtan çavuuq çasap kele çatqan kazaktardy
qyzyldın asker vølyktøry quup saluuqa tijiştøy vol-
qon, çoldu tuura kestire quup salyştı.

Biroq bul turaluu aņemeni kijin, kijinireek vaştajlyq,
ar nersenin øz ubaqy var emespi, — Uraldan Gurijev-
kege cejin varqan çoldoqu qyzyqtarçqa alda nece çolu
toqtolorvuz.

Bizdin çoldøstorubuzdun ar kimisinde vøtøncø adat-
tarç volvoso maşyqqan adistik deerlik işteri var ele.
Misaly, Terentij Bockin qat çazuunu øtø çaqşy kørø
turqan çana aņyn qattarçna çarvacylyq çønyndøgy
maalymttar orçun kirgizile turqan: qandaj nerse, qajşy
çerde, qanca, munun vaarçyn ester, çazyr, salyştıra tur-
qan...

Klyckov volso, dajym kyndølyk depter alyr çyrycy,
qaalaqan şartlarda da, qaalaqan avaldarda da, daroo
tarmyşyp çatyp, eñ kerektyy, eñ negizdyyløryn çazyr
ala turqan. Depterge volvoso, vølek varaq qaqazdarçqa
da, vasyr varatyp da, keede tamqa syjønyp turup da
søzsyz varçyn tirkep ala turqan. Çoldøstoru bul çazuuda
coñ maani, coñ pajda var dep da çe zyjan var dep da
ojoboston şyldın qylyş turqan.

— Fedka, sen emne ele qaqazdy vøødø qoromçu
qylyr çyryşyn? — deşe turqan, keede Andrejev — ar bir
aqyç-cikirdi çaza vøryyge qyzyqasın qo? Kimdin emne
qylyqan eldin iştegeni, kim emne ajtyr, emneni qojqo-
nu azvı, aņyn vaarçyn çazyşqa şaañ çetevi? Çaza turqan
volsoq vaarçyn vaşynan ajaqçna dejre çazuu kerek, ty-

syndynay? Çarým çartylaj çazqandan ecteme cýqrajt, qajta zýjan qylat, antkeni eldi çañlyş çolqo baştajsñ.

— Çoq, Andrejev, çañlyşasñ, — dep aqa Fedor túsyndyrdy. — Bul çarým çartylardy men quraştyram, ekincisin, ycyncysyn onuncusun... bardyqyn qoşomun, oşondo andan kelip ker, cýqat, tarǵxqa ajlanat...

— Sen anda ar tyrdy vьqьr-cьqьrdь ojuñdan cýqarǵar çazqansñ... Al qandaj tarǵx volot ele? — dep Andrejev kydyktendy.

— Qandaj nerse, emnege kerektigin men vilemin qo — dep Fedor Andrejevdiñ orunsuz çerge kijligiş-kendigine qýçalat bolqonduqunan nyqtaj ajttı.

— Sen emneni vilesiñ? Ectemeni da vilbejsiñ, — majda-cydege ileşip çyresyñ — dep Andrejev oqo berter eregişe turqan.

Klyckov bul teema tuuralu syjleony syjbøj turqan. Andrejev sözge túsynbögöndygyn bilgenden kijin uncupaj, anyñ kee bir surooloruna taqar çoor da berbej qojus menen sözdy ajaqtatuucu ele.

Klyckov kyndelyk depterine, gazetaqa basylp cýqraj turqan, basylsa da toluq basylbaqan angemelerdi çaza turqan. Emne ycyn çazyp çyrgöndygyn-özy da bilyucy emes: buqa alda qandaj bir tabijqь muqtaçdyq çazqьzyp çyrowu çe başqavь, bul tuuralu özynö-özy ajqьn esep berbej turqan.

Andrejevdiñ kesibi başqaca bolqon-çumuşcular majdanьdaqь işterdin bardyqьn bilip turuu; Terentijdi, qat çazuu Fedor Klyckovdu kyndelyk depter qumarlanǵar tartqandaj, anyñ da bul majdandьn qьzьq avaldarǵar özynö tartar ele. Balkim, Andrejev, özynyn erkine qarǵar soqur sezimge eercippi ajtoru, vaarьqa, kim menen çañdan kezikse, çañ orundarda da, öz aldьnca ajrьq-ca maseleler tuuralu syjle, ajrьqca suroolordu cibur-tur bere baştaj turqan: fabrika varь, ornoqonuna көр boldubu, çumuştu çaqşь isteji, toqtop qalqan bolso, qacantan beri toqtop qaldь, emne sever bolup toqtodu, qanca çumuşcular var, sapatь qandaj, soznanijalarь

qandaj, emne menen qacan özderyn көрсөтө алысть ç. в. u. s-lardь suroocu ele. Özynyn tuulup öskөн çerine өз çajьndaqь maselelerge, kem-ketik muqtaçdarqa tartylp turqan çumuşcu ekendigi ар-асьq көrynyp tura turqan. Oşonu menen qatar, al çaipь al-aval menen, anyñ icindegi ар çerdin vajlyqь menen, qalqь menen anyñ sostavdь çana alardьn işenimdylygy qandaj eken-digine qьzьqcu: bul maselege törtөө тең birdej qьzьq-padь dep ajtuuqa çaravajt.

Lopar soquş işine maşьqqan adam, — çaqьn çerde qandaj asker völymy turqandьqьn, qandaj polktun artьqсьbьqьn, qajsьnьsь maşes ekendigin, Qьzьl Armija arasьnda sajasь işterdin qajsьnьsь iştelip çatqandьqьn, kommunistterdin az-kөptygyn, alar özderyn qandaj tut-qandьqьn, majdanda çalpь al-aval ç. в. qandajlyqьn daroo bile turqan.

Alardьn bul adistikterinin cet bucqaqь, çoldo — ar-tyqca kijinireek, al törtөө qacan anyñ işke kirişkenden baştar anyqtaьndь. Kee vireölerynyn vajqooculuqu kemidi, maselen Andrejevdiñ (çumuşcular vorboru se-jrek kezikkendikten). Ekincilerinde maselen Lopardьn vajqooculuqu keñidi; biroq bul birinci kyndon baştar ele vaarь çoqunyn көzynө bir çana nerse: soquş işteri menen soquş qьzьqсьbьqь bardьqьn da artьq tartьp, başqa turmuş, başqa qьzьqсьbьqtardь artqь planqa sьj-lyqьtdь, aзыгьnca alardь da byt vojdon sinire алыспадь.

Şaardьn uzun tuurasьn qьdyrьp cьqьştь. Şart çañ, qьzьqtuu, oqo ele vөtөncө. Çalqьz soldattardьn sinel-deri vөzorup, mьltьqtarь, mьltьqьn najzalarь, zam-birekter, soquştuq arabalar çana көrynөt — qadimki quralduu lager. Kөcөлөр vojunca kolonijalarь menen өtyp çatqan Qьzьl Armijalar, birindep çygyryp şaşьl-qandar, çarqьlap çyrgөн atcandar, çьcьp vara çatqan zam-birekter, pozitsijanь көzdөj ooraqtьq menen cibal-çьp vara çatqan төө kerbenderi. Tyn icinde çana arañ-

dan zorqo tonym tapqan, tuş-tuştan tonymсыз tentek-tik, orunsuz atılqan miltıqtın yndery: birөө «miltıqtın için tazalaştan» ekincisi «ilbesin», «ycynсыныкы», «qoqustan» atılqan bolup сыqat. Soquş adısterrinin biri, sekundalap minutaqa qaraj, tentek atuunun ortoco sanın septep, bul ojsuz atuudan ar kynynө eki-den yc millionqo cejin patron wөөdө atıların анықта- qan. Bul esep tuurawı çе tuura emespi, munu ajtuu qıjın, biroq ujatsыз çөny çоq atuular сындығында бол- qon. Al kezde, biz söz qыp oturqan talaa vojskasy- ında sezimduy temirdej tartibi çоq ele, bul polk- tordu daroo qajra, oñor quruucu, alarqa çañ tartip, çañ formonu çana çañ salt beryyge ыqtuu bolşevik kadrlar polktordo da çоq bolucu. Mıндаj kadrlar kijin çana keldi, bolwoso 1919-çyldın başында Ural tegereginde soquşqan — çana ajanbastan soquşqan, көnyldөгүdөj baatırdыq menen soquşqan dıjqandar polku ele bulardıń arasynda kommunist taqır çоq bolucu, bolso da az, alardıń teñ çarыmь da «maçirөө».

Bul polktordun arasynda, kommunistter — çandar- ma, zorduqular, alar şaardan özdөрynyn «kommuna- сын zorduq menen ornotuu ycyn kelgen imiş», degen өңduy teskeri agitatsijalar çоq орун алып oturqan.

Polktordo, keede «bolşevik degender — bul bizdin çoldoştor, tuuqandar, kommunistter bolso — duşman dan өtkөн duşman» degen sözdөр az bolucu emes. Klıkov kelgenden eki kyndөн kijin көpсyлык icinde bul orunsuzdar çaramсыз sözdөр çөnyндө doklad ça- sooqo tuura keldi: dokladdın mazmunu:

«Bolşevikter menen kommunistterdin arasynda qan- daj ajırma bar» — degen negizde boldu.

Dokladdın bul teemada qojuluşuna tañ qalıuqa da bolbojt, antkeni — bolşevikter menen kommunistter degen tema bardыq respublikalarqa çajylqan artыqça bul sözdөр: Kavkaz Ukraina, Ural, Turkstan өndөngөн алысқы krajlarda өтө кең çajылып, al turqaj Gruzijaqa da çetken bolucu.

Al kezde polktun icinde al-avaldan өтө tataal бол- qонduqun; revoljutsionerlerdin arasyнан ең artыqы, ақыldуусу çana taktikenі мыqtuu bilgeni Lindov, аны ме- nen birge byтын artel болşevikter, özdөрynyn «Qызыл Ar- mijalarынын» qolunan өlgөndygynөн bilyyge mymkyn.

Bir nece kyndөн kijin Uralqa maңdajларына vadь- rajta qadalqan çоq qызыл çyldыздуу «vorjazski» şilem kijgen Ivanov Voznesenskij otrjadь kelip, şaardь saq- taşty qolqo alqanda, dıjqandar polktorunyn «een baş» qызыл askerleri burc-burctan alardı ceksiz teskeri «erik- terinen» асыратqan toquucularqa qarata сыrtқыстыq оq çaadығыşqan.

Anan, tez arанын icinde, toquucularдын soquşqa ыq- tuuluqun erdik menen ajanbastan soquşa alqandyqын көrgөndөн kijin, bular tuurasындаqь kып murun ojlо- qon teskeri ojloru çojulup, анын orduna başqaca, dos- tuq mamileler ornoj başтады.

Uralдын өз icinde kommunistter көр болwоqон. Kee birөө soquşta өlgөн, keelerin kazaktar qolqo тысыryp алып ketken, anca-мынcasын murun ele qorqutyp, quup çiberген, bir азыраqь strojdo qalqan. Çumuştun көwyn kelgin bolşevikter çyrgyzcy. Bulardıń icindegi ең көrinyktyysy too — çumuşcusu «Fugas» degen naam menen çyrycy syjyktyy çoldoş, taçrijbaluu soquşcan bolucu¹. Buqa qarama, qarşы, ar qacan Fugas menen teñ çarыşa qojup çyrgөн Pulemetkin dej turqan birөө bar, bul çamanьraaq entelegentsьmaq, sajasь frant, qu- bulmaluu, özy kommunist, biroq çeke kert başынын алып çyrgөн çолu воjunca варь turqan çek көryncы- лыккө ылаьыqtuu adamdardan ele. Pulemetkin qurqaq sözduy maqtancaq qaj-qajsь çerlerde bolso da өзyn özy көрсөtkөн, bardығынын алдында атаq алууqa тығыş-

¹ Tiryylөrdyn attarь başqalarдыqь, өlgөndөrdyky — özdөry- nyky.

qan eme volucu. Kelgen terti adam Pulemetkin menen Fugastyn ortosundaqь çatcылыqtь cemirip, daroo чоq qылып, Fugas taravьна qoşuluştu da bir nece kыnden kijin anь menen ысыq volup dostoşup ketişti.

Çyryyden carcar özylerynyn ot қақылақан kamorkalarьна qajыp kelişkenden kijin Terentij özynyn adatyndaqь qatьn «nan menen tuzdaqan balьq 5 som... qara ikranьn qadaqь 23...» dep çarьm çartьsyn vytken ucırda, ştabtan qavarьcь çiberip, Frunzenin kelgendigin uquzuştu. Çigitter daroo ыqьp turuşup — dyvyгөp çөнөsty. Kelişt, biroq mьnda qьзыq, vardьqь çañьsa, adattan тысарь: alardь daroo ele kirgizbedi, maalim-dөө ycyn, бирөө kirip ketti. Kimge? Mixail Vasiljevke, anь menen bular қақыndan veri qana тааныş, qadimki çoldoştuq vojunca өтө vajlanьştuu volup qьzmat qьлыqandьqtarьна yjronьşkөн volucu. Bul тыşyvyz emespi? Qajdaqь şajtan тыş bolsun? bet maңdajьnda najzasьn qыljыtp saqьcь tursa! Komandacьnьn eşiğine toqtoosuz oңoj-oltoң kirip ketmekci volup kelgen çigitterge, saqьcь salqьn tyr menen qarajt.

Bir minutaca karidordo çөөleşyp turuştu, өzdөryn bir tyrdyy oңojsuz avalda sezişt, bir birinin көzdөrynө tik qaravooqo тырыşьtь.

— Kiriңizder, — dep kimdir бирөө сақырдь.

Kirişt. Kөryşyyler — өтө quваньctuu qarapajьm cьn çoldoştuq көryşyş boldu. Bular көz aldьларьnda, oturqan adam vajaqь qarapajьm, kim bolso da syjleşө ala turqan, dajьma ele syjkymdyu çoldoş turqanьn sezişt. A dep көrgөndөky oңojsuzdanьştan oңdonuştu — mьnda daqь çañьlyq. Frunzenin çañьnda soquş adisteri oturat, — bular alda qandaj «majcavaqtar» emes, anьq «sazandar»: qadimki polkovnikter, murunqu generaldar... alardьn vaarь da Frunzege «taq oşondoј» çе «tyk чоq» degen oңdyu sözdөrdy ajtuuqa тырыşьşat, vardьqь ijilet, sözdyn oozdon cьquun andьjt. Çigitter тыşыньty, «tartip» balkim alardьqьndaj voluuqa mymkyn emestir, biroq өzdөry naq көzyn taba aлыşpajt: koman-

дасынь «Mişa» dep сақыра çazdaşat, alar menen özy-nyn partiја komitetindegideј көryp ьjвaa qыла syjleşөt... Polkovnikter bulardьn sözdөryn таңьrқар тыңşajt, aңqaja қараşat, kylymsyрөşөt, kelgen çigitter menen qoşo eercip ketip, өzdөry da сылыq syjlөөdөн ачыrap, vijik daraçaqа ьljыq mamileni vuzbooqo көvyгөөk saqtanьşat. Mьna oşontip, bul eki loger aңgementin aqьrьна dejre qaldь: бирinde келgen çigitter, екincisin-de soquş adisteri. Frunze, majdanda al çajдьn qandaj-lyqьn, emneni kytyygө mymkyndygyn, қақыn arada qandaj cara qoldonuu kerek ekendigin bildirdi. Çigitter qulaqtarьn cьn dili menen salьp, ajтыlqandьn vaarьn esten cьqarvooqo, ajтыlqan sözdөrdy ачыq, anьq тыşynygө тырыşьtь. Biroq ecteme cьppadь. Birinciden bular kartanь bilbeј turqan, andьqtan — stantsijalar, cьңdalqan punktter bular ycyn quru boş söz volup qaldь; екinci қаqtan «strategija», «taktika», «manavir-lyylyk» degen тыşynьkter çөн çalьp tyrdө qana uqu-lup, ajqьn tyrdө sezimderine тыспөdy.

Andan kijin bat ele adister cьqьp ketişt, özyvyzdyn qana kompanijavьz qaldь. Mьnda aңgementin ovonu başqa tyrgө көcty: plan birindelilip ачыq daana текşerildi. Fedor, Frunzege қыңaj qarap, anьn soquş işterin daana тыşыньşy qajdan pajda volqonduquna, emnelikten al vardьqьна daroo тыşьnө alardьqьна masele-nin qandajь bolso da tujuqtalvaqandьqьна таң qaldь. Boqo vardьqь da тыşыньktyy, al qandaj qana masele bolso da op-oңoj cece salat, vardьqьn kын murun көryp volçojt, bul emne degen adam! Kecer çaqьnda ele grazdan «Qalpaqtьn» aldьnda emes bele? Taq oşol Frunzenin komandanь a dep vaşqarqan kezderinen tartьp ele, anьn bul bөtөncөlygy anьn myнөzdyy belgileri volqon: çeңildigi, ьdamdьqь, тыşыньgynyn toluq çana vardьqь қаатынан esepтер oturuuqa ьqtuuluqu, masele cecyvgө işenim menen kirişisi çana işenic, çeңerdigine ceksiz işenici qurulaj işenyy emes dalilge syjөngөн işenici көryngөн volucu.

Oturuştu — syjleşty. Tuulup esken Ivanovo-Voznesendi, çalpy çoldoştordu, mýndan az qana murun birge iştesken çumuştarın eske tyşyryşty. Tyn çarýmь mezgilde tараşt. Frunze bolso ertesi erten menen ғаşылş Samaraqa çenedy, işke oşol çerden daýндар çibererdigin ajttь, daýндаştь alqanca mýnda Uralda turup, partiya komitetinde iştes kerek degendi ajttь. Qoqusunan сықа qalqan partıянын bul çumuşu, bul törtөөn armıjaqa bөлүp çibergenge dejre segiz kyn ubaқыttarın aldь.

Bular өз ara mýndaj dep talquulaşat:

— Mixail Vasiljev özgөrup qalpytьr qo...

— Anan qantsın... çumuşu cacyнан көр da...

— Sarqarьp arьqtap qalqan eken...

— Sarqarmaq tursun çar-çaşьl bolup da ketersin... mýndaqь çuttardь көрөbьsynbь — tentekter qo, alar menen alьpuruşu az volor dejsinbi? Bөөдөsynөн mьltьq atıuunu bytyrgyle dep bir qana çolu bujruq berilgen çoq deşet, oşentse da, andan emne сыqtь, qana uqu! Terezeden qulaqtarın salьp тыңaştь: terezenin artьnan тыньmьsz quturqandaj atьlqan mьltьqtardьn ynde-ry cuuldajtь.

— Mьna bul şajtan basqьrьn anarxıjalьq emespi? — dedi acuulanьp Andrejev, — andan kijin bir az uncupraj turup, munajьm çajьnca ele — volor — varьnьn da ese-bin tavavьz... dep işenictyy çaj varaqat kыngьrөndь: — talqalanqandьn vaarьn bytyndejbьz...

23-fevralь saltanatь — Qьzьl Armıjanьn majramь kelip qaldь. Araketteniş degenin, ar qacanqьdaj, vaş-talьşьna көр bolso da, majramdьn anьq ujuşturuu işteri kijinki yc-tөrt kyndyn icinde qana irettelip өtkө-zyldь. Partıja ujumu өtө nacıar ekendigi, majramdь өtkөryştө kirіşe turqan ec kimdin çoqtuqu, eger bul işke birөө işkerdyy kirіşpese, bir işenictyy kişinin qolu-na өtkөrylbөсө, majramdьn көnyldөгьdөj bolbostuqun, Lopar kelgen kыnnyn ertesi ele bilgen bolucu. Revkom Loparqa, bul işterdi partiya komiteti başqarardьqьn

ajttь, partiya komitetine kelse — qajttadan revkomqo çiberdi, alda qandaj bir çoq komissıjaqa tajanьşat. Lopardьn тыrьşuu vojunca tezinen сыjnalьş caqьrьlp çumuşcu өkyldөryn caqьrdь, biroq revkomdon daqь ec kim kelbedi. Lopar emne bolso da bir iş iştep сықа-ruuqa bel vajladь, сыjnalьştьn uquqtuu ekendigin ça-rijaladь, aldьdaqь volo turqan saltanat tuuralu ajttь, emi kecenдетsek majramdь ujuşturuunun mьmkyn emestigin syjlep işkiliktyy, atqaruucu organ şajlaşqa sunuş kirgizdi. Bul organqa anьn өзyn төr aqa qьlp, Andrejevdi qatcь qьlp daýндаdь. Ölym cekitinde çat-qan iş ordunan qozqolup ilgeri vastь. Şaardь rajon-dorqo bөldь, сыjnalьş, көpcylyk mitinge өtkөrylyуcy, majram tuuralu lektsıja uqula turqan orundardь anьq-taştь, kim qajsь çerde сыqьp syjlerdygyn, teatrdь, kinonu orkestrlerdi qandajca pajdalanuunu belgileşti... Profsojuz menen vajlanьşьp, andan çumuşcu çana çu-muşcu ajaldardь caqьrьp alьştь, birөөnө tribunanь çasap qoozdoqonu tapşьrdь, ekincisine listovka, plakat, «Jaitskoј pravda» gazetasьnьn kezektyy nomerin сықа-ruuqa qatьşuunu tapşьrьştь. Çumuşcu ajaldarqa, maj-ram kыny baldarqa çaqьş tamaq verip, alarqa teatr, kino көrsetyyny tapşьrdь. Yc kyndyn icinde vardьqь dajar boldu, fevraldьn 23-kыny erten menen coң ajantь көzdөj tuştuştan çumuşcular kolonnalarь cuvap kele-vaştadь, alar profsojuzdarь vojunca сыjnalьştь. Kel-gender tribunanьn çanьna qatar-qatar tizilip turuştu, oşo kyngө arnap tazalanьp, taza kijinip kelgen asker bөlymdөrynө ortodon orun berildi. Ajantqa el сыq toldu. Sөz, sөzden sөz syjləndь. Çumuşcular, askerler başqalardan көрө Fugastьn qarapajьm, estyy — qьsqa sөzdөryn өtө çaqьn көryp, cьn pejilderi menen uquştu. Fugastan kijin, ezelgi adatь vojunca Pulemetkin сықа qalьp eldin vaarьn zeriktirgen, varьna taanьş, talaşьsz varьqa uqulup çьrgen «revoljutsıja duşmandarьn çojuu» degen maanidegi sөzyn mьşьp syjlej vaştadь... Eger anьn sөzyn bөлүp artьnan tartqьlap toqtotpo-

qondo qanca bolso da mьşj vere turğan ele. On... çьşma... otuz minuta otty — Pulemetkin daqь ele kepşede. Eki çolu eteginen tartqьlady — anda da toqto-bodu, çan cьqqandaj çadattь, kyn suuq. Qьzьl askerler auttarь solbaşup çadaştь... el yşydy... mьndan arь esdoqqo mьmkyndyk qalbadь. Lopar, Pulemetkindin art çaqьna kelip anьn qulaqьna:

— Uşul minutada sөzьnyzdy toqtoťposoquzdar, «uraa» dep qьşьram. Tyşyndьnyzvy? — dep anьqtap ajttь.

Pulemetkin ьldamьq menen eki çaqьn qaradь, ьm-dalıştan aculuu көzyn çarqьratьp, Lopardьn cьzьyn-dəgy cekkьndьylykty көrup, anьn ajtqanь ojun emes ekendigine tyşynyp, aşьq sөzьyn bytyryp, tribunadan tyşь da көp icine kirip çoq boldu. Sөzder — sөz eңdyy. Bul oqsoqon sөzder aj kynь bytyn sovet Rөsi-jinde syjəndь... Kecerler da kece eңdyy... mьndaj kece-ler aardьq çerde birdej bolqon cьqar: lektsija, spek-takel, kinonun slansalarь menen ötkөryğəndьr...

El aňattь — qьzьl tuularьn qьlyğdatьp revoljutsija arlarьn ьrdaşьp, şaardь aralap, soquştа olgen askerler-din myrzeleryne keldi, bul çerde da tribuna bar bolu-cu: Fugas menen Lopar tribunaqa cьqarь syjəştь. Syjəş ycy tribunaqa cьqqan Pulemetkindi öz mezgi-limde toqtotuşup, syjətpəj qojdu. Lopar tuuqandar mьlisunda keseləş çatqan çoldoştorun eske alьp, aulandь emne ycy olğəndьgyn, alardь qandajca eske tyğьrьyğь tişь ekendigin tyşyndьrdь, munun çabandьn, çana çapь kьetey sөzdөryne eldin bardьqь ьntalarьn salьp, ьzəg ьncəpəj turuş menen çoq çajtardь. Aq-qьca — mьləştəş yny cьqtь. Bul çəke atьlqan, ьalkim, çьpəşumun atьlqandьr — qasар qьluu iretinde: bul çerde turqan ьşler ьşlyktөryn aarь — çoqu da qumьc menen «qudьqь qarattь» oq çadəraştь. Atьştar adam-din esin cьqarьlьq, tartipsiz, — saltanattun Saljьnqə aqьlqanqon atьş boldu. Bul eңdyy dabyr-dusur da eldin atasandь çatьlqap cьrgen aqtardьn kışisi bolso, tribu-nada turqan bolşeviki «arqьta qojup taştooqo» da

mьmkyndyk bar ele: qьzuuluq menen ec kim biləş, çana kim ekenin taanьlaj da qalar ele. Tyşə qacşь ujat: Qьzьl askerler patrondorun atьp bytyrgəngə dejre tri-bunanьn ьstyndə turdu. Lopar ajdьn көləkөsynə oqşor quvarьp turdu-uşul bir nece minuta icinde көr qorqunu-cun көrgəndəj boldu. Adamdьn ьrəjyn ucurqan mьn-daj eñ qorqunuctuu atьştarda al, çardamsьz bytyn voj-du titiretken orunsuzduqtu, kijin, soquştun qorqunuc-tuu ertьndə da ec qacan sezgen çoq. Soqur toom qo-qustuqtun icinde qalьp, emne qьlar ajlaңdь tappaj çar-damsьz turqandan çamanь çoq!

Uralda Qьzьl Armija kynь ötkөryldь, ötkөrylgəndə da çaman ɵtpədy, bu majram oblastlarda qandaj ɵkө-nyn kim bilsin: al çaqqa direktiv ьeryyğə çetışe alqan çoq, çalpь çonunan ötkөrylyşь kerektiği qana eskertil-gen. Bockin menen Fedor Kьşckov majramdьn aldьnda majdanqə cьrup ketişken; alar qoluna tişgen adavijattь: «Jaitskoj Pravda» ьn majramqə arnalьp cьqqan no-merin yndəөлөrdь, tyrdьy listovkelerdi ala ketişken. Alar tyn ortosunda qajtьştь, ьjquda çatqan dostorun ɵjquottu, ьjqustun aca alvaj oturqan Andrejev menen Loparqə «aldьnqь qatar pozitsija» degilerdin, (bul cek-ten aşьq quvapьctьq menen ajtьlqan!) ɵzdөryn çaqşь-lap tozup alqandьqtarьn, majdandaqь askerler alьp ьarьlqan şьjlyqqa, ɵzdөryn unutraqandə raqmat ajtьş-qandьqtarьn, ьarqandardьn sөzdөryn alar qandaj tьşə-qandьqьn, daqь kelyylөryn suraqandьqtarьn ajtьp ьer-di! Ujularьna qaramьqqan dostoru bulardьn bul qь-zyqtuu sөzdөryne salqьn qarastь. Andrejev ьrgylөp oturup, bul «mergencilik tamsildin» dartьnьn ajavaj ɵkөndьgyn ajttь. Angemeler orunsuz cьqtь. Uquucu-lar ьbdan az bolqondon kijin angemeciler көp sozvoj sөzdөryn toqtottu. «Aldьnqь qatar pozitsija» qə — ce-jinki ɵzdөrynyn sonun cьryştөryn «kenedəjine cejin» qaltьrbaj terip-tepcip ajtьp ьerişkileri kelse da, ajtьlbaj qala ьerdi. Bizdin dostor ycy Qьzьl Armijanьn kynь uşunu menen bytty.

Çağın aradaqı kecke maaldardın birinde, tyşky ta-
maqтан kijin tørtөө baş qoşup oturqanda, telegramma
alıp kelip berdi:

Lopar menen Bockin erten erte brigadaqa çenösyn!
Byty! Açaşaıuıqa uvaqıt çetti!

Bar çoqunın avaldarı betence, kytylbögen qoştosuı,
sezim ajavaj basqan. Bul ekөө erten menen erte keti-
sinde tañqalardıq ecteme çoq, balkim qalqan ekөө da
alardıń arıñnan udaa ele çenöer... Bular uşunu qana
kytken bolucu! Degi oşondoı bolso da bul tørtөөnyn
teñ kɵnyldery murınqusunan betence bolup turdu. Bir
mezgilde Lopar menen Terentijge ɵmyryndɵ bolboqon
soquşcandıq qajratı pajda boldı, ɵzderynyn uşu uvaq-
qa dejre soquşqanyn azyr qana bilgendeı boluştu. An-
drejev baştaqysınan qaraqanda qavaqı salıqı kɵryn-
dy, Lopar bolso ec uncuqpastan, ketip bara çatqan
çoldoştorunın çanqa tijgize ajtqan qoştosuı sɵzderyn
kylyndɵp tıñşap oturdu.

Ertesi erten menen Terentij menen Lopardı canaqı
oturquzdu, kecirimder suraştı, ɵvyştı, qoştostı, dos-
tor çenɵp ketti. Bul çerde ekinci telegramma da kelip
qaldı: Andrejev ordunda qalıp, divizıjanın komissarı
bolup işteı turqan bolsun; Fedor Klyckov bolso, Alek-
sandrov — Gajqa varıp, andaqı ujuşturulup çatqan
gruppanın sajası işterin çolqo salsın, bul gruppanın
nacalnıgı bolup Capajev dajındaldı deptir. Telegram-
manı oquqandan kijin Fedor şaldajıp qaldı, a degende
işenbedi, ekinci, ucıncı çolu oqup cıqtı, — ec qandaj
şek çoq: Capajev...

Bir mezgilde denesi cımtırap, vytken vojuna qan çy-
gyrdı, çyrgɵy alıp — çelep bolqonduqtan a degende
ecteme ajta aladı.

«Oşol ɵndɵgen vaatır menen... Capajev menen bir-
geleşip qol qarmaşıp... munın vaarı eñ qızıp bolup
tuura kelişin... qandajdıq çarajıbıq kelip cıqqanyn qa-

rasaı: men bir kezde Capajev tuurasınan çomoq ese-
vinde ojloqon elem emi, anı menen birge qatarlaşıp,
azyr mına bul Andrejev menen birge turqan şıjaqtıı
bir iş işteşkeni oturamın ee... Balkim bir-biribizge
mından da artıq çağındaşıp, çoldoş da bolup keter-
biz?... Oj... Şajtan basqırdıq... Eej, kɵrcy tuura kel-
genin!»

Oşol ucırdan tartıp ele Fedordun esi dartı qızıp cı-
lıq menen tilegeninin vaarı — Capajevdi ıdamıraaq
kɵryştɵ boldı. Emne tuurasında syjlɵş da, sɵzynyn
mazmunun Capajevqa vajlanıştıra berdi. Telegramm
vojunca azyr Aleksandrov — Gajda Capajevdin çoq
ekendigin tyşynyıgɵ mymkyn ele, al, al çağqa emi
qana varmaqı bolup çatqan eken, mejli varı bir, varı
bir... Aleksandrov — Gajqa çetyıgɵ şaşılıu kerek!
Mına oşentip Fedor ekinci kyndı kytpɵstɵn, yc saattın
icinde qamınpıp bolup, Andrejev menen dostıq iretinde,
cın dili menen qoştostı. Fedor çyryp ketti, Andrejev
Uralda çalqıp qaldı.

IV

ALEKSANDROV — GAJ

Fedorqo pojezd menen çyrgɵndɵ Algajga (Aleksan-
drov — Gajdı qısqartıp ajtqan) Ekinci kyny ele çe-
tyıgɵ mymkyn dep ajtışqan bolucu. Biroq çyrgɵ kel-
gende Eršov, Urvahe çana Krasno Kute-larda peresadka
bolo turqandıqın bildi. Yc peresadka qılıu oñıjı!
1919-cıb kim temir çol menen çyrgɵn bolso al, bir
çoldo yc çolu peresadka qılıştın oñıj azaptıı iş emes-
tigne işenet. Fedor, bul çolu orto esep menen esep
qılıqanda, keminde bir çarım çuma uvaqtıt alardıqın
esepıp cıqardı. Mına oşonduqtan, Dergacaxqa kel-
geninde Fedor pojezd menen baruudan ajnıp, tyşyp qal-
dı da at alıp tɵtɵ çolqo şaldı: bul çerden tuura çyrgɵ-
ndɵ Aleksandrov — Gajga dejre bir çarım çyz ca-
qırtım çol volot.

Daqь meimildegен talaa, kɵgылcым tartqan garizont-
tor, aq ɵɵɵɵɵɵ ɵcsuz-qьjьrsьz qar... Kee bir ɵerlerde
qar ketip, — dɵn ɵerler ɵьlaьbaьtaьnqan. Coь ɵamal
bolboso, kyndyz kьn ɵьluu: kecikpej ɵazdьn kelisь belgi-
si kɵrьnɵ baьtaьqan. Bul ɵerdegi talaada qььtaьqtar se-
rek: birinen, biri ɵьjьrma beь-otuz caqьrьm alьs; bu-
lar toqonoq, tuь-tuьtan qavarsьz tujuq ɵaьajт; mьnda-
qьlardьn baьqa qььtaьqtaьqьlarqа qьz beьrьylɵrь da az, -ɵz
ara oos-qьjьь qьььp, vardoьqqa erikteri ɵetiьet. Ar bir
qььtaьq ɵz aldьnca kicireek respublika bolup kɵrьnɵt:
ɵzdeьrьn ec kimge kɵz qarandь ɵana vajlaььstuu dep
sezbejt, ec kimge da, ec nersege da muqtaььdeьq ɵoq
ɵndьrь bolup kɵrьnɵt. Algaja-qa dejre ɵoldu qata vasyр
etken coь qььtaьqtarьььz, Ural talaasьnda bolqon graz-
dan soquьunun tarьxьnda coь roldu ojnodu: Osinov-
gaj, Orlov-Gaj, Kurilov... Bul qььtaьqtar, ajrьm ьqtьjar-
duu askerlerdi qana emes, dap-dajar qьzьl polktordu
da beьiьti. Bul qььtaьqtardan aqtarqа kirip ketken kulak-
tar da az emestigi ɵьn; biroq kɵpьcylyk qьzьldar tara-
vьnda ekendiginde ec qandaj ɵek ɵoq. 1918-ɵьь kazak-
tar kelip Kurilova degen qььtaьqть basqanda, ɵergiliktyy
kulaktardьn kɵrsɵtyьь boьunca alar sovet qьzmatcь-
larьn qarmaj baьtaьqan-mьna oьondo, qььtaьqтьn ebe-
emьne tijse oьonu menen quraldanьььp, kazaktardь
talqalar, qalqandarьnьn vьt-ɵьtьn ɵьqara quuьqan,
mьna taq oьondo ɵzdeьrьnьn ajrьqca polkun tyzyyny
ceciьken: bul tyzylgɵn polkko Kurilov polku dep at
qoьqon. Misalь uьul ɵndɵgen ɵarttarda baьqa ɵerlerde
da: Domaьkinskij, Pugacovskij, Stenki Razindin, No-
vouzenskij, Malouzenskij, Krasnokutskij degen ɵer-
giliktyy polktor tyzylgɵn bolucu. Bular adeьp qurulqan-
da ɵzdeьrьnьn tuulqan qььtaьqьn saqtoo, qorqoo ьcьn
qana qurulqan bolucu; askerler, komendirleri (eь mu-
bolqon. Bulardьn arasьnda ɵzymdyk ьntьmaqь eь
kьcьtyy bolqon: mьndaqь adamdar bir birin oncaqть-

laqan ɵьldardan beьi билiset, eьaqtan beьi ɵoldoь vol-
qondoru da az emes, kɵpьcylyktoьrьn tuuqandьq mami-
leler vajlaьььstьrqan, — misalь, bir kiьi beь balasь me-
nen Kurilovskij polkunda qьzmat qьlqan. Misalь, mьn-
daj oqujalar da boldu; bir kezde ьььq ɵoldoь bolup
kelgender da eki vɵlynьp; birɵɵ aqtar menen qacьp ket-
se, ekinicisi Qьzьl Asker bolup ɵz tuuqan polktoruna
kirdi; andan sonun avaldar da bolqon, bir ьj vьlɵɵde-
ky adamdar ekige vɵlyngɵn: birɵɵ aqtarqа kirip ketse,
ekincisi qьzьldarqа kirgen.

ɵz qььtaьqtarьn qorqoo ьcьn qurulqan ɵergiliktyy
polktordun vaarь, bolup ɵatqan oqujanyьn aqьmь menen
ɵaьqьn aranyьn icinde ɵzdeьrьnьn tuup, ɵskɵn ɵerin taь-
tap, Ural talaasьnьn typkьrьnɵ ketьygɵ, andan Kolcak-
ka, Kolcaktan-qajta daqь talaaqа, talaadan — Polьo
pandarьnьn majdanьna varuudа tuura keldi.

Arтьqca emgek siьirgen vaatьr polktordun qatarьn-
daqь, polktun biri bolup esepтелgen — on tɵrt uluttan
qurulqan musulman polku bolucu; bul polktun icinde
kɵpьcylygy qьrьqьzdardan¹ bolup, bular, kazaktardьn
ooqattuu qan ickicteri taravьnan ajoosuz, cek kɵrьcy.
ьqtьjar-
duu askerlerden tyzylgɵn polktor ɵьndьqьnda vaatьr-
dьq iьterdi kɵrsɵtɵ alььtь: oqsuz, patronsuz ɵaman
ɵana ɵetiьtyy quraldanvaqan, ɵьlaьnac, ɵьlaьnajlaq volu-
ьuna qaravastan — alar uzaqqa ɵьdap vaatьrdьq menen
qajra tartpastan salьььp, sovet ɵkmɵtyнɵ qarьь kɵtɵrьl-
gɵn Ural kazaktarьn necen ɵolu taь-talqanyьn ɵьqara
qьjrata aldь. Soquьta bular vashьnan tartьp taq aqьrьna
dejre vijik daraçada bolup keliьti; sajasь taraptan, bu-
lar tez vьььqьp ketiьse albadь. ɵana kьc alqan sotsialdьq
kьrɵьstьn mazmunun, anyьn sebepterin vat tyьynьp kete-
alqan ɵoq; tartip voь, «erkti» qandajdьr ɵz aldьnca tes-
keri tyьynьy, komandir sostavьn ɵajloo ɵolu menen da-

¹ Ulut cek arasьna dejre qazaq, qьrьqьzdь — qьrьqьz ɵelip kel-
gen — qotoruucu.

Һиндоо үсүн узақ уақытқа дейре кырысуу, борбордон келген директивдерди, тапшырылган милдеттерди асық даана тап тысынөө, — мына ушүл белгинин ваагы борбордуу Россиядан қурулған полктордон, бул сылық дыйқандардан қурулған азамат, ықыјардуу полктун ајырмаһы соң екендигин билгизер еле.

Aleksandrov — Gaj, Orlova — Gajdan, Osinova — Gajdan җана ваһша «гајлардан» ајырмаһы азыраақ, талааһы қыһтақтардын ваагы бир бирине ең оқшоһ кеlet: қыһтақтар җақын, кең, борбору булқанһы, җет җақтарынан ајақ аттап җыре алқыһы. Ал кезде, Aleksandrov — Gaj ваһшаларға қарақанда җандуу пункт болқон: мында бригadden штабһы сајаһы бөлүм ар тырдуу командалар, соқуһы бөлүктер тура турған. Шилују Балкиге, Байтурғанға җана Порт-Артурға, Уралға, — туһ-туһқа кетип җатқан җандуу қыһмы, аскер бөлүмдөгу менен, җолбасһы борбор менен вајланһыр қаварлаһыр туруу: ес тыһымһы җырып турған җык таһыған аравалар, келип, кетип җатқан җаһы адамдар; қайдаһы җаһыһыһтар кетип ваа җатқан аҗандар, дыйқандардын podvodunda җыһыр, төөлөрдө җајқалыр ваа җатқан бутын соқуһы карһандары, алыр келип алыр кетип җатқан җык, җык қолуп, җык тыһырып җатқан-туһ-туһта булықылар қайнар җатқан турмуһ: мындај авалдар Aleksandrov — Gajда мындан мурун да җана андан кийин да болқон емес-тир. Ғергилікты «интелегенттер» ајанттarda борбордуу көсөлөрдө җарменке өңдөнтүр тамаһаларды қура турған, албетте, мындај уақыттarda, Algajдын мееримдуу ајалдарынын тең җаһымын таһыратқан Қызыл Армијалар да қарап қалқан җоқ...

Бригadden сајаһы бөлүмү узақ — узақыннан қалтыр-вај Қызыл аскерлер җана қалқандар үсүн митингелерди ујуһтуруп турду. Бул митингелерде көвүнсө «волуп җатқан ақымдын» маселелери ајтылыр турулucu. Қызыл аскерлерге қарақанда турған җај адамдарды сајаһы турмуһқа тартуу, албетте, қыһн болқон: аскерлер ес бујдалаһытан ынта менен келип, көңүл қојо тыһсаһы.

митингени тез-тез өткөрып турууну, волуп җатқан маселелерди орсунураақ җана толуқ ајтыр бериуну талап қыһһа турған. Бул сонун tilekti, ар қаҗан орудатып турууға мүмкын болвodu, аһын себеві, сајаһы кыһтын кемсидигинен емес, — ал орудар, ал уақыттар үсүн сајаһы кыс җетиһтыу да болқонду — митингелерди җыһыһыһтарды ыдам-ыдам җаһыһыр турууға соқуһы җарты мүмкындык беревди: тегерегивизде казактар, кытпөгөн җерден келип ваһыр қалыһы ес кеп емес, қураһ җарақһы соқулуп турған аскерлерди тегеректер қалыр бөөдөһынөн мерт қыһыһтары мүмкын.

Ал кезде сајаһы бөлүмдын ваһында Петрбургдун җумуһсусу Nikolaj Nikolajevic Ezikov деген турған, бул адам җаһы адам, җаһы җыһырма екилер җамасында, бироқ ваһыһқан, ақылдуу җигит волucu. Ал уақытта Ezikov бригadden комиссары еле. Nikolaj Nikolajevicti җалқыз команда sostавынан қызыл аскерлер емес, қыһтақтып турған қалқыда өтө урматтај, сыжымдуу мамиле қыла турған. Аһы қарапайым, ақылдуу, җатық сөздуулығы үсүн, оозунан сыққанһы орудатқыс, қурулај уадаҗыһы еместиги үсүн, қыһтақта ес қандај веј-ваһыһы, тартыһыһыһык волвоқондуғы үсүн, бул тартып, қызыл аскерлерге аһын моральдық таасир тигизгендигинен делинип, аһы җақһы көрысө турған. Аһы аскерлер да җақһы көрыуцы — ваһыдан да қазатқа (paxod) өздөры менен бирге, соқуһыһтарда да тсепте бирге җурқар, бирге җата қалып, өзын аскерлер менен бирге җолдоһ деп санаған үсүн артыққа җақһы көрысөр еле.

Ал кезде, — 1919-җылдын ваһында — Қызыл Армијаһын арасында сајаһы җумуһстар көңылдөгудөј кысөтылып җыргызылә electигин ајта кетууыһы керек. Сајаһы җумуһыһтардын методу менен формасы қандај болуһы толуқ даана емес еле, сајаһы қыһматһылардын көрсулығы, артыққа, төменкы дараҗадаһы комиссарлар җөпөкөј қана тыһыныктыу сезимдуу соқуһылар волуп, алар өздөрыннын kert ваһындаһы ылгылуу іһтери арқасында, Қызыл Армијаһы соқуһыһыһыһы, асқасыһыһы, җылаһыһы

тыққа, сууққа, азавь кыс қазаттын қыяңсылық меенет-
терін қандайса өткөрығе, баатырлық менен қайтпастан
соқушуға бір соқуш, болқон учурда таза неетте, тың
өлыны көрсөтө билген ылғыуу адамдар эле. Үзкысыз
соқуш бытын құма војунца, ал турқай кеде, бытын ај
војунца созулуп анца-мынца болсо да қыяңтықтыу,
системалуу іш қыргызышкө ес мүмкындык берүүеу
emes. Қоқусунан «ат қалында қыргызылгөн саясы»
құмуштар менен қана сөктеліп, анық саясы құмуштар
оңтојлуу ұвақтыға қалтырып турулucu. Александров-
Гайдын тегерегинде қалы авал басқа қерлердікінен артық
да, кем да болбоду: Резерв біртике қана, алар ұзаққа
ес алып тура алыспайт, соқушандарын ең көпсұлығу
соқуш өртүнүн ісінде болуцу. Саясы бөлымдын қыз-
матсылары, «отуруп» іштей турқандардан басқасы, сая-
сы бөлымдөн позитсияға адабият қаңы бујруқтар,
иниструксия қана қолдонмолор қеткізіп беріп, ал қер-
дегі комиссарлар менен партия жасөјкелер менен
байланыштыр туруп, ар қайсынысына нұсқау беріп турат,
егер мүмкындык боло қалса, қызы аскерлердин арасын-
да құмуш қыргызышөт, зарысылық боло қалса — инис-
трүксияны қыяр қойуп, мытық алып ұрушқа кірішет.
Тақ ошол күндөрдө, март ајынын басында, бригаддық
саясы бөлымдын қызматсыларынан үсөө, біртике қызы
аскерлер менен сайды војлоп қасыр бара қатыр, қалың
казактарға қавылып, теңдіксіз соқушта өлысты.

Саясы қызматсылардын барқы, дықандар полкторунда
Қызы Армиянын ісіндегі ең мықты, таза нееттуу
баатыр соқушаны қатарында сақталуцу. Николай Нико-
лаевич бул қақыннан соң барыққа ес болуп, аскерлер
ортосында да ар дайым ең мықты ылғыуу адам деп
мисалға алысу эле.

Март ајынын басында позитсия, Сломикинский станит-
сасына баруцу қолдун војундағы тағ-талқаны сыға
талқаланған Порт-Артур (Алғадан бір несе он қақғым
қердегі) қыстағынын қапында болду: бул станитса арқы-

луу Урал — Лвйцєнский — Сакханаја — Гурјевдердин соң
қара қолуна сықууға мүмкын эле. Армиянын турқан
војвогу Урал шаары, қақын аранын ісінде қалы савул
қасар біріккен тұташ аракет қолу менен, мүмкын
болушынца, казактарды ең мұрун Уралдан алы сығуп
тағтоо, андан кийін казак армиясын тап-тағыр қоқ
қылууну болқоду. Александров — Гаја қақтан боло
турқан савул Сломикинский станитсасына қарай соқуу
урулуп, андан Гизин сазы арқылуу савулду кысөтүр.
Урал — Гурјевский қолуна сықуу керек эле. Бул мане-
вир, Урал қақыннан қысыр келе қаққан Қызы војскадан
қаққан казак аскер бөлымдөрынның қолун бөгеш үсүн
эле. Савул қасооцу кын қақын қалды. Алғаја бригадасы
өтө ашығыс даярланып қатты.

Станитсаға келіп тысөры менен, Федор саясы бө-
лымды көздеј қенөду. Ал қерде аны Николай Николаевич-
ке еерцитіп кірішти. Соң қара тонду бастыра кийген. ба-
сында саңсаң парак, кийіз өтыкөн — от қақылақан, ісін-
де еетемеси қоқ, аңқырақан төбөсу біжік кабинетте екен.
Сууқтан қызартып ұсығөн қолунун бөш мансасын қал-
тылатыр, столдун үстінде дөдолонқон қақаздарды
оодарыштырып, қалқыз өзу отырған екен.

Кабинеттин ісінін қыялысы тајқы эле: бір стол менен
бір орундуқ-алардан басқа еетеме қоқ. Столдун үстінде
coloқ қарындаш, бір тағ шам, қарала-торала болуп турған
бір кичине идишце-балким, сыја соот болушу керек, мыл-
қылгөн қалем сап, қол менен қасалқан прес (суу қа-
қаз), екі саясы китепцелер, алдақандайдыр бір «іштк-
туу» құрнал, баш ажақы болуп, дөдолонуп қаққан ар
тырды қақаздар. Амандасып таанышты. Федор, буқа
«қолдос Клыкков, Александров — Гај группасында
құмуш қыргызуу үсүн қиверилди» деген Фрунзенін
телеграмманы көрсөтты. (Бригадалар группа болуп
біріктіріліп, аскерлердин қаңы бөлымдөрын өткөрышыр
қаққан).

Езиков емне қыларын билеген кішісе қайсақтар
қақазға қарады да, ұңуқпастан аны, Федордун

qoluna qajra verdi. Andan kijin kytylbögen çerden: çyrynyz, men sizdi orundaştırjyn, balkim çaj içersiz, çol keldiniz qo, tñnyquuda kerek cýqar... — dedi.

Fedor azyrtan baştap ele Ezikov menen iş çönynde syjšesksy keldi, soquştun çalpy al-çajy tuuralu, sajas işterdin emne aivalda ekendigin, aldıda turqan işter, qoldonulqan caralar, mymkyndyktör, qysqasý bardyqyn bir saparda ele bilgisi keldi. Biroq, Ezikov şaşyla any öz kvartrine eercitip varyp, qajnaqan suu. nan taap, munun qamyna aşyqa kirişip çatqandyqtan işter çönyndögy angemeni qojo turuuqa tuura keldi. Ezikovdun kvartri aňqyraqan een yjdyn bir komnatasý eken; ortosunda zal, eki çanýnda eki kicine bөлmeçö; oşol bөлmeçölerdyn birine Fedor da orundaşty. Zaldyn icinde rojal turat, Ezikov, Fedordu stoldun çanýna oturquzup qojup, özy rojalqa varyp, revoljutsija ыrlaгын birinin artnan birin nacar ele ojnoj baştady. Bөлmenyn ici öte suuq çana een ele.

Az-azdap sözge da kire baştaşty. Fedor Nikolaj Nikolajvictin çaş cýrajluu, qumrajnqý çana syrduy çyzyn qarady, buqa taşyq boldu. Bul öñduy çaqşy çaş çigittin mýndaqý sajas çumuşqa çolbaşcýlyq qýlyp turqanýna көңyly көтөryлүр өтө. syjyndy. Ar qacan bolup çyrgөн çоруqtaj, bul ekөө da bir saattyn icinde eздөryнyn өмыр vajaнн, тарытарь менен murun iştegen partiya qызмattарынын al-çajларын ajтыşty. majdanqa qandajca kelip, çaqyn araнн icinde emneni kyтыşkөndyktөryн da qaltыrbastan bir birine ajтыşty. Sөzdөry varqan sajn qalyннca qызьqandaj boldu, Fedorqo bolso, Ezikov qajdadyr bir çaqqa varuuqa aşыqыр turqandaj, çе volboso alda qandaj emege kyj-kөлөktөngөн, alda emnege naalyqan, alda emnege tarынqan öñduy bolup көryнды. Öñynө qaraqanda bu асыq, tuura, qarapajым kişi өñдөнөт, emi bolso al, Fedordu bir çolu da tike qarap qojqон çоq, — көзын qыындatat da, çerdi qana tiktejt, eki qolun uqalap, bir çerde tñnc алып otura аlbady, keede ordunan ыгқыр турат,

qara kыcke kylyp, ajтылqan sөzdyn vaarып ашыqа, артыqca eskerip, bardыqын maaqul алып oturdu...

Fedor özynө özy «bul emne kişi, mýnda emne kep бар?» degen suroonu берip, bul surooqо qandajca çоор берişti, çana Ezikovdu qandaj ekenin, qantip тыşыныуны bile аlbady.

Andan kijin sajas bөlymгө, suuq kabinetke kirişti, bul çerde angeme özynөн özy аныq атажын бақытqa тыştы. Ezikovdun özy az syjlөdy çana ec nerse tuura-сын da ajtpady, al Fedordun suroolorun тыңsap, аqа көңыlsyz, qurqaq, al tursun кейigen tyr менен qysqa çana çоор qajtaruuda boldu. Mýnda qызmatcылардын бирөө kire qalsa, аны quваныс менен toзup алып, ucytyby çоq узun, balkim тақыр kerekciz sөzdөrdy sozo syjleşөт. Eger Ezikovdu kelçirek kişi dej turqan болso-bul çerde аqа таң qалардык бирдеме бар веле? Biroq Fedor анын qandaj kişi ekendigine tuura баа verdi — teskerisince al sөzgө saraң, артыqca, iştin qызуu şar-тында sөzdy qaалабайт; al bujruq çana берет çе volbo-so iş qanca kerek qýlsa, oşoncoluq çana maалumat берip, тыşындырып otura берет. Mýна ошонduqtan Nikolaj Nikolajevdin çasama kelçirektigi Kыckovqо daqы qajradan orunsuz болup көryнды, Ezikov emne ycyn Fedor менен syjleşyyдөн алаqсыр а деп kirgen özynyn qызmatcыларын çапы qалбай mыncалык quваныр ketip ezile syjleşкөnyнө daqы таң qaldы.

Aнын qysqaca берген çоoptорuna qaraqanda, partiya jacejke bardыk çerde bardыqы; çoldoştuq sotu işti мыqtuu orundатыр çatqандыqы; адабият kitepteri бар; лекtsija, mitingeler ар дажым өз иваqында көңылдөgy-дөj çыргызылып турат ç. в. — qysqasы iş ylгыlyy tyrдө çолqо qojулqан, emi Fedor bardыqы dajar çyгyp çat-qan işke kelip qалqандыqtan al, «çолqо qojup kycөтө turqan» çumuş çоq өñдөнды...

Aсыqtan, асык mojunqa aluu kerek, çumuştun çапы тырынө kelip kirişkөndikten, Fedor özyn, oor aivalda sezdi. Al buqa dejre majdanda болqон emes, mýnda-

qon «çemistyy caralar» qoldonulqandyqyn ajtış me-
nen ajaqlady.

Çalır çonunan alıp qaraqanda, bul kökyröktü örgö
ajdaqan sözdördyn arasyнан, polk arasyна kitepter
çaqış taratып kitepқanacылар qurula baştaqandy-
qyn vajqooqo mymkyn; savatsызdyqtы çojuu mektep-
teri bolso soquş isterinin qyzuu çyryp, çatqandyqynan
tap-taqır toqtotuşqan, al iştep turqan caqynda da qa-
tışuucular eñ az bolqon; tyrdyy komissijalar sırt-
nan qaraqanda bar çana bardyq çerde ujuşturulqan
өңdyu, biroq alardyñ iştegen çumuştарь tuuralu anyq
maalmat çoq. Mitingeler өtkөrylyp turqan, biroq
anda sanda qana; anyñ esevine ыntaluulardyñ kruzok-
toru, spektaklderi uğaa-uğaa qojulup turqan, buqа
qyzыqыр qатысшыat. Dokladdыñ vaарь uşul өңdyu. Çu-
muştар tuurasыnda bul ajtılqan qurqaq kelçirekter
anca мыңca тыsynыk bere aldy, Fedor, buqа алымын-
бастан asker welymdөryн özy аралап сықыр, tyrdyy
orundardaқы çumuştар менен özy таанышыр сыquuqа
bel bajlady.

Al, kee bir komissarlardy сағынуqа аракет qылыр
kördy, — salqын көз менен qarоonu bulardan da
çoluqturdu; jacejkenin ökyldөryнyn сыналышып сақыр-
ды, — biroq al bolwоj qaldы, mitinge сақырқan ele,
sajasь welym elge çaqşь qavar qыbaqandyqtan, tijeşesi
çoq qoqus elder qana сыжылыр, bardyq elyy — алымыңса
adam qana keldi.

Iş oñunan сыqpaды. Dalajqa uşul өңдөнyp sozuluşu
mymkyn emes ele. Fedor Capajevdin kelişin qana
kytty: anyñ kelişі менен көkyrөk kergicterdin tyjy-
нын qыjaғына, азырқы bolup çatqan тыsynыksыз al
awaldыñ vaарыñ daana тыsyндыryp wererdigine bekem
işendi.

Birsygyny — sawuul. Emne ycyn uşu ubaqqa dejre
Capajev çoq? Fedor armijaqa suroo çiberdi, biroq
çoop kelbedi. Askerlerdin qalqan welymdөry erten
kazaktardyñ Talovkesine Port-Arturqa waарь kirmek-

ci: sawuul baştaqanqa dejre alar tajanьc punktta
boluşat.

Ştabta eñ aqыrqь zasedanija сақырьды. — sawuuldun
wşşьqtар tyzylğon planь aqыrqь çolu talquulanmaqьc.
Sawuul bir meзgilde yc punktтан başalat; plan bo-
junca duşmandы qarьstan wasьş qana emes, özdөry
нын ujumdalышынын kyctyylygынө, bizdin texnikаныñ
ystөmдыgынө артыqca — pulemjottun арғындыqына ce-
nelgen. Fedor al kezde soquş maselesine nacар тыsyn-
gөndyктөñ, soquş sovetinde bolup çatqan kepterge
qulaq qojup ettijattыq менен тыңсар turdu, al tekşe-
ryyğө çana talasuularqa qатыспady, «adisterdin» ar
kimisinin wetine qarap ojlodu.

«Мына bul бирөө сынь менен сықырнысы? Uşunca-
лыq qubulçup, çalqan işterdin bardyqь bizdin tuuqan-
dardyñ көzyn budamajloo ycyn çasamaldanqan işterbi?

Erteñ bardyqь dajar bolqondон kijin, bulardyñ vaарь
dostuqun taştар çoo bolup ketebi?»

Fedor icinen dem alыp, артыqca brigadanыñ koman-
diri polkovnikke tikireje qarady.

«Bras ele oşondoј volовu?»

Biroq brigada komandirinin өпынө qaraqanda ec
kimdi şektendirbeј turqan өңdyu. — a degende ele
өzynө işenic tuudurqandaj көryныş берip отурdu.

«Oşondoј bolso daqь sen komissar saq boluuq
kerek!»

«Sovettin» zasedanijasь bytty. Bardyqь ştabtan
сықырды.

Al kyny, kyn tyn woju ec тынымсыз transporttor,
transport артынан karavan, karavan артынан karavan,
kazaci Tolovkeni көздөј сувар çyryp çattы. Aleksan-
drov — Gaj aңqajыр woş qaldы. Askerdin qalqandарь
erten çөнөmөkcy: al, ec qorqoosuz çetimi qaldы.

V.

САРАЈЕВ

Таң erten менен, saat beş — алы camасында Fe-

dordun eşigin birөө qatuu qaqtı. Eşikti aca — coocun kişi turat.

— Salamatsızby. Men — Capajevmin!

Ujqu suroonun qaldıqı çoqolup, birөө çaаqqa tartıp çiberip, аны ujqudan zamatta ojqotqondoı boldı. Fedor daroo анын бетине қарар, шаşıла қолun sozdu, biroq sıb berbeı tınc turuıqqa tırtıstı.

— Klıckovmun. Kelgeninıızge көр boldobu?..

— Stantsijadan emi қана kelip tyıstym... Menin çigitterim oşol çerde turuшат... Men, at çiberdim...

Fedor аны ваşынан tartıp butuna cejin bat-bat қарар сықты: ыдамьрақ көзун салып, анын вардықын көгүр, қандај екendigın tyısynıyge tırtıstı. Majdanda tintkie mergen prozektor қараңқы tynde taq uşundaj қарajt, ar bir qısqıty ыdam қарар, burctardaқы қараңқылықта ajdar сықыр, ujalcaq çerdi асыр сылаңactajt.

«Qadımkiğej ele bir kişi. Aғысрај kelgen orto voj-luu, kerynyşynө qaraqanda, аncалық kyctyy dale emes, qoldoru ajaldardyқындај icke; sejrek қоңур сағы сасы tarmaldanьp буралып маңајына çавыşыр turat, keltece kelgen edirendegen çıqa murunduı; qolu menen tartqandaj icke qastuu, erinderi qaқazdaj çıqa, tişteri kyryctoј appaq taza, saqalın taptaza қылыр алдырған, sıjqajыр suluu imerilgen muruttuu. Közy tunuq көк. Ökyr, aqылдуı qajtpas. Öny aq quıva taza, асық сырај-luu, ec tırtıstı-byrtıstı. Kijgeni çaşıl tyıstyy frenc, көк şım, butunda buqu teri ötyk, qyзыl төвөlyy vapaқты qoluna qarmap turat, ijinderine arçындај тақылқан remen, çan-çaқында tapanca. Kymış qyлыс төмөп қарaj salañdap, асылыр turat»... — Fedor, Capajev tuu-ralu kyndölyk depтерine кесінде uşundaj çazdy.

Çol kelgen kişi çaj icyy kerekтиги анық nerse, biroq çaj icpedi, turup turған vojunca syjleşty da, at қоş-cusun (vestovojdu) brigaddық komandirine çiberdi, komandır, ştavqa kelsin men da bat ele varamьn degen sözdy ajıtı. Keciğıspeј Capajev menen birge kelgen çigitter topuraşыр yjge kirişti. Burctardy bujumdarь

menen tolturuştı; stoldun, orunduqtun ystynө tereze-lerge tevetejlerin, meelejlerin, quraldarьn ыртыstı, tapancalarьn da qojuştı, kee birөөlөry bөtөlkөdөј aq vombularьn cecip алыр, teveteј, meelejlerdin ara-şьna oldoқson қана тықа салыstı. Syrdyy erdin kyjğөn öny, qajrattuu qojuu сыққан cactarь; qotolop çyrgөn qyжыml erkinsip syjлөğөn sözdөр, qoqusunan ыdam ep kelіşpegen sözdөр, oşonetkeni menen salmaqтуu çana işendirerlik sözdөр. Kee birөөlөrynyın syjлөğөndөgy davyštary uruşqan adamdardyқындај qajrat menen yn-dөry kyldyрөp qatuu сықat — cuqul tartıtyр kyngy-rөngөn yn menen bir-birinen alda nemne tuuralu sura-şьsat, al surooqo taq, oşol öndyy acuulanqan syjaqtuu çoop qajtarat; bujumdarьn tuş keldi ыртыtyр taştasat...

Qobur-qobur syjleşyydөn, quçu-quçu talaşuudan yj çañыrap çattı: kelgender bat ele tuş-tuşqa «ar kim syjğөn çerine orundaşыр» oturuştı. Ezikovdun bөлme-synө qana kire алыşpadь, antkeni al icinen bekіtken bolucu.

Eki minutadan kijin Fedor, kelgen qonoqtordun birөө анын сыжылақан төşөgynө kelip çata қалып, бу-rułdатыр, bir çaq çақына қыјсаја, tamekinin kylyn төşөktyn çанындақы Klıckovdun camadanьnyın ystynө tyşyre qojup çatqanьn көrdy. Daқы birөө Fedorovdun «majda — varat» (tualet) «qojuuucu mazas kicine sto-luna syjөnө qaldı, stol аны көтөрө алај қысыrap, bir çақына majыşыр qaldı. Alda kimisi tapancasьnyın savь menen terezenin ajnegin urup şındыыр aldy, daқы birөө qojdun terisinen çasalqan qoңursu çыttuu, balit tonu menen stoldun ystyndө çatqan nandy vastьra çaar saldy, kijin çақында al nandy çegende tondun сыы çyрөkty ajlandырды. Bul dyvyрөğөn көр adamdar menen birge bөлmege нық, salmaqтуu cuıldaşqan aң-geme da kelip kirdi. Aңgeme bir minutada тыным ала-ды, biroq a degendegi qalyьынан kyсөğөnda çoq. — a degendeki qalyьындај kyıldөp kyçyıldөp çattı. Bul aңgeme talaa aalamdarьnyın ezelki yjрөngөn qadim-

kidej qana aŋgemeleri ele. Bulardın kimisi nacalnigi, buqa baş iyyucylory qajşynşy ekenin açyrtyp taapj alqşşy! Al turqaj tykşymöldory da çoq: bir — birine qylqan mamileleri birdej qurc, bir-birine ajltan söz-dörynyn nusqası birdej, qulq mynөzdöry da birdej, sözdöry talaa qarapajymdörynyn ujutqusu menen ujuqan. Bardıq bir yj bylөnyn kişilerdej! Biroq oşon-doı volqonu menen bir-birine tıqyz çaqyndıq vajlanş beıgileri da çoq, eñ bolboqondo öz ara bir-birine eskerıtyu saluu, bir-birinin az da bolso, qatyn çesıyy degen çoq. Oşonu menen birge bular bir qana çana bekem ujuşturulqan top kişiler ekendigin, — bular bөtөncө bir çaqyndıq vajlanş menen birigişip, öz aldına bir tyrdyy tyrkyndөr ekendigin köryp, sezesiñ: bulardı ujuşturup, biriktirgen, көmөncylyk, soquştun qorqu-nuctuu turmuşu, bulardın başın qoşqon erdik. çeke kert baştarınnı vaatırlyq, muqtaçdıq menen qorqu-nuctuqqa öctyk taza neettyu, vuzulqusuz ыntыmaq-tuuluq, qarama-qarşы bir-birine qamqordıq — soqušta stroıda qol qarmaşыр birge ötkөrgөн meenetıyy kyc көркөm turmuş.

Capajev başqalarınan bөtөncө volup körynөt. Capajevden madanijattın saltı vajqalat, al oqo ele — qarapajım emes, al başqalarındaj emes: al özyn özy talaa tulparındaj oozduqtap toqtotot. Berkilerdin mamile qylşы da başqalarqa qaraqanda bөtөncөrөök, — mındajınca ajtqanda cımyndın ajenktin betinen çөrgө-löğöny öñduy slyq. Çorqoloqondon çorqolop ulam çorqolop oturup eki cımyн bir-birine kelip syzyşыр, birinin başınan biri alys sekirip tyşөt, çe bolboso syzyşыр qalqan çerinen ekөө eki çaqıt көzdөj ucıp ketet; bir mezgilde naarqa çoluqıup cocıp, ız dep: uca qacat!

Capajevdin çigitteri da taq oşol öñduy: өз ara otur-qandarında — ec qandaj muqtaçdıq çoq; oıloruna emne tuura kelse tartınbaстан ajтыр turup qalyşat, çana biri-birin tebetej, qaşыq, ötyk, qoluna tijgeni

menen urup qalat, keede stakandaq qajnaqan suunu da casыр çiverişet. Eger Capajev көrynyp qalsa, çanaqь erkeliktin vaarь çoqolot, bular Capajevden qorq-qonunan emes, çe özdörynyn daraçasы төмөн volqon-duqunan da emes, аны bөtөncө çaqşы көryp sылаşqan-dыqtan. Oova, özyvyzdyn kişi volqonu menen, аны çaratылыşы bөtөncө, аны kişinin vaarь menen birdej көryygө bolbojt deşet.

Bul, Capajevdin aldında qancalyq erkin turuşsa da, qancalyq cuuldaşsa da, qancalyq tildeşse da sekund saıjn sezilip turdu: Capajev ooz aca — көz irmelgice tyrlöry өзgөryлө qalat. Mına uşunetip Capajevdi uşun-calyq syje da turqan, çana uşuncalyq urmattaşa da turqan.

— Petka komendantqa varqyn! — dep Capajev ko-manda bergende!

«Ajırtqa tapşыruılardy orundatuucu» volup esep-telgen kicine, arыq, çытыр qara Petka, daroo elden bө-lynө tyşыр, tyk uncıqpastan çygyryp ketti.

— Men eki saattan kijin çөнөjmyn, attardy daroo ştavqa dajar qylqyla, salt minilyucy attardy eñ murun çiverersiñ, Potapov ekөөvyzgө ыdamьraaq cana çiver! Potapov, sen meni menen birge vol!

Capajev, sarь çyzduy carcañqь өñdөngөн çigitke qarap, bijlik qylqan tyrdө başын ijkedі. Bul çigit otuz beşter camasыndaqь kişi ele. Анын ыраımduu көк көzy kylyndөp turat, уны qarqanьн уyndөj qarqыл-dajt, qalbetıyy tulqusunda kişi таң qalardıq, qызdь-qындаj çumşaq qyjмыл var ele.

Potapov alda qandaj bir qызыq, kylkylyy söz syjлөp çatqan, añqьca Capajevdin sözyn uqarь menen daroo toqtoj qaldı, көgyş көzyndөgy kylymsyroş şam öcyг-gөndөj өcө qalyр, Capajevdin көzynө salmaqtuu — tip — tik çoop bergendej көz menen qarap:

«Uqtum!» degen sыjaqtанды.

Oşondo Capajev daqь komanda verdi:

— Andan başqa ec kim da! Mına vul komisar da

barat, uc atcan eercip barqandaj bolsun. Qalqanbhar-
dan vaarab vizdin artvbyzdan Talovkege barqyla. At-
tand vöde qyjnavaqyla. Kexke dejre çetkendej vol-
quid!

— Uqqula... — dep Carajev tegerete qarap, izdegen
adamın tapqandaj boldu: — Ajtmaqcy... anı çu-
musqa çiberген ekeminqo... Kocnev sen tez vağp
stavı qaracy. Eger vardyq coqulqan volso — qavar
qyl.

Kocnev cıqyp ketti. Fedordun közynö, Kocnev
eq şamdaq çepre-çenil, ilberinکی gimnastikacy adam-
daj volup köryndy. Kijgen qysqa çenıy coloz ton,
kyrenı tystıy tevetejdi çelkesin közdöj calqalata kij-
gen, butunda vatinke, valtıryn tizesine dejre orooc
menen oroqon. Ças otuzdan ıldıj, cekesin tırbı vav-
qan. Ajlaker, közy acyq kögyldyr, tercil keñ tanoo,
tanosun mıñ quvultup, quulanıp bir çaqyn közdöj
qıjajta da qojot. Tısteri qarısqırdın tışindej orsoj-
qon, anıy ystıne appaq. Kılğöndö vıtv-cıtyrı cıqar-
tıp yzıp, çulqıp çej turqandaj tışin arıjta kılöt.

Mında Cekovda var volucu, çalpaq çeerde, qas
qalyq, qoj tekejdej sur murutu krokodildikindej coñ
oozu, Manqolduqandaj bet söögy, astıny erdi qanqa
tojdon sılyktöj dordojup, cojundaj eegi tört carcyla-
nıp salañdap turat, alardıy ysty çaqında cöögynge
salıp qojdon qozuqarındaj volup tercil vorçojqon
mırdı turat. Çeerde qas söektyn astında — kömyrdöj
qara közdöry çaltırajt. Cekov keñ köödölyy, keñ daly
oor-kışı. Cekovdun ças zorqo qırtan aşqan.

Emgegin köp sıñırgen qyzıl gvardıjacy negizgi
kesibi sırbılyq keñ vejli, acyq ajırm, öte syjkymdyy,
ojun tamaşany öte çaqıy körgyc — Tetkin Ilija cajnec
menen uvaralanıp, nan tuurap, ar kimdi şyldıñdaj,
anıyna özy qatqıryp kılö, vardyqyna çoor qajtarıp
turdu. Ças Petkadan saal uluuraaq, çıjyma altı —
çıjyma segizder camasında.

Anıy qatarında cıdamduuluq menen Tetkinden nan

kytıp, ojnoqtoqon atcan askerdin biri, attuu calqyn-
cylardıy qyzuu komandiri, sol qolunun cıralaqy coq
Vixor turat. Bul şyldıñdın vıtası volup oturat:

— Vixor, teveregı urqandı cıralaqyn menen tyg-
tıp qojcu!

— Cıralaqındı körsötsöñ — bir orom tameki ve-
rejın.

— Oj, toquz qyzıduu quurcaq... toquz şıjraqtuu
döbet!..

Vixordı taarıntuu qıjın: al çaratılyştan oşondoı,
ar qacan uşul, al turqaj soquş ystındö da dal uşul,
Adam uncıqraj çyryp da köp nerseni işteı alat!

Başqalarınan köre kövyröök urunıp-verinip başqa-
lardan köre qatuuraaq sögyp, vaçyldaşp kelgen —
Şmarın. Munun vojolqon tonu, butunda kijiz ötygy
var (oorunun ajynan ar qacan uşyp çyrycy) Potapov-
duqandaj qarqyldanqan yndıy qara köz, qara cac,
vargınan uluusu, elıy ças camasındaqy kışı volucu.

Kucir bala Averka — vytyrı tulqusu menen sor
qamcısına syjöpüp, çeelyycy tamaqtar, icilyycy cıjdyı
qandaj dajardaly çatqandıqyn aqıja qarap turdu.
Averkenin öñy qyzıl kyrenı, muzdaqan pıjazdın sava-
qındaj, közy suuqtan şorolonqon, erinderi şamalqa
kesilgen, mojnun çooluq menen oroqon — oşol oroosu
menen uqtaj veret.

At qoşcılardıy arasınan tyvölyktyy çana syjkym-
dyysy — Leksej, al Carajev menen köpten veri taa-
nış, ilberinکی eptyy çigit. Birdeme kerek volup qalsa,
ar qacan daroo Leksejdi capırat, — al vaarın tavat,
vaarın dajyndap alıp kelet. Çeske tamaq kerekpi, ara-
vaqa birdeme kerekpi çe eer toqumqa voo — kerek
volup qalsa, qoldon çasalqan darı — darmek tavuu
kerek volso, vaarısına Leksejden vöten ec kim çiberil-
vejt; al vardyqyna çaraqan eptyy kışı.

Degi qandaj kışiler coquluşqan dejsin! Ar bir
adamdın öñyn körsöm — öz aldynca bir tip: munun
tyryne qarap, oturup alıp, talaa poemasın çaza ver-

Ar qajssında öz aldınca tyry var. Qatarınan alqan-
da bir çerden cыqa turqan: çigit çigitke, taş — taşqa
oqsas. Bardıqın coqultup alıp qaraqanda çaqşylap
ujatqan azamattar ujası bolup korynet. Bir qana yj
aylase! Yj aylase bolqondo da qandaj yj aylase dejsin?

Kocnev kirip keldi:

— Brigada komandiri şavta, varuuqa mymkyn...

Çeñil qana orundan qozqoluş şuuduraj baştağ,
eldim bir qana çubu emes, kopylygy qanter eken
degendej, Capajevqa qarap qalyştı.

— Çyrgyle!

Capajev Potapovqa başın ijkedi, Şmarin menen
Vixordu sömejy menen tyrtty. Sporloru şyldyrlap,
maaly qaqqan taqaların salmaq menen tıqydata cыqş-
ta. Fedor da oşolor menen birge cыqtı. Fedorqo,
Capajev ancalyq köñyl burbaqan eñdyu, anı özynyn
«çekerler» menen teñ sanaqandaj bolup koryndı.
Mendaj şekteny saldarınan, alda qandaj bir çensyz
qoqtonuş pajda bolqondoı boldı, al birөөnyn Capajev
tuuralı 1918-çyly soquş bolup çatqan ucırda, Capajev
askerleri menen ortodo qamalıp qalqanda, alda qan-
dajdar bir komissar qaltaqtap baş mañ bolup qalqanda
Capajev anı qamcı menen tartıp çiberiptir... dep
syjlegen murunqu bir angemeni esine tyşyrdı. Мына
oşonu esine tyşyrgendө alda qandaj bir orunsuz sezim
çyregyn opqolçuttı. Мындаj sözdөrdy el ojlorunan cыqar-
unqa da, çе bolboso birdi eki qylyp aşыра vojomolop
ajtuularы da mymkyn ekendigin bilet, biroq oşondoı
bolso da işenbej turqan çeri da çoq; al kezdegi uva-
qattar betence, azyrқыдаj emes, Capajevdin özy da al
kezde azyrқысындаj emes, anı ystynө qandaj komis-
sar tuş kelgenin kim bilsin! Fedor alardıñ arтынан
kele çattı, bul arтынан kele çatıştın özy da eñ oño-
juz boldı.

Brigadanıñ komandiri menen Capajev aşыqa, eki
çaqın qaranıp turup ystyrten amandaşыştı, komandir
bolso ijilip qajta tyzölöp, kerilip raport berçydej boldı.

Capajev tuuralı al murun көр uqqan ele, biroq anıñ
uqqanы Capajevdin kemcilik çaqı zөөkyrcylyk mynөz
çaqı, eñ çaqş çaqınan bilgende, Capajevdi bir ten-
tek dep biler ele, al, anıñ orundatqan tatyqtuu işterin
uqqan emes, talaanıñ qujunu dep Capajevcilerdin baа-
тырlyқына — işenbegen ele.

Qызық көргөndyn baaryсы da tuş-tuštaqы eşikten
şыqaalaşыр, qarap çatıştı. Bir ataqtuu kişi bir vajdın
yjnө qonqon bolso, vajdın yjyndөgy «yj bylөesy»
teşiktin çarbyqınan uşuntıp şыqaalaşыр qaraj turqan
ele. Capajev tuuralı tyrdyу suuq angemelerdi uqqan
çalqыз brigadanıñ komandirleri qana emestigi sezilip
turdu. Şavtıñ yjy adatdaqydan başqaca bygyn tap-
taza, baary, ar qajssıñ öz ordunda turuшат, kee birөө-
lөry oturat, kee birөөlөry turup turat. Bardıqın dajar-
daqan, ujat bolup qalbas çaqın көздеşken. Balkim,
kim bilsin, Capajev qyzuu mynөzdyu adam qo, alda
qandaj көret?.. dep cocuşqandyр. Brigada komandi-
rinin kabinetine kelip kirgende, komandir çaqşylap
turup cijilgen ertenki çavıuldun planıñ stoldun ysty-
nө çajdy. Capajev anı qoluna alıp, uncuqraj icke cijil-
gen cijmeni qarady da, qajta stoldun ystynө qojdu.
Tavuretkeni çyldығыр qojup oñdonup oturdu. Anıñ
arтынан başqa kelyucyler da oturuшту.

— Tsirkul bergile!

Aqa dat basqan çaman tsirkul berdi. Capajev tsir-
kuldu acыр qarady, arı tartıp, veri tartıp көрүp —
çatıғыbadı:

— Vixor varqын da Averkeden menin somkemdegi
tsirkuldu alıp kel!

Eki minutadan kijin Vixor tsirkuldu alıp keldi. Capa-
jev anı menen cijindi өlcөj bastady. Eñ murun cijin-
din özyn өlcөdy, andan kijin çөtөгynөн kartanы suu-
rup alıp, — anı cuqulaj baştady. Çerdin ыраaqтыqын,
çöldun tataaldыqын, suu tuuralı, çyk tuuralı, tañ qa-
raqсысындаqы byryldy, talaanıñ voroonun bildi.

Tegerektep oturqandar uncuqpadı. Çalqыз brigada

komandiri qana Capajevdin sözyne anda sanda söz qatıştırar çe anın surooloruna çoop veret. Capajevdin közyne kartanın icke sızqatarnan qar basqan çajyq talaa, örtölgen qıştaqtar, uryñ-barañda toptoluşup tizilgen askerler, çylçyr cıvar bara çatqan çyktör elestedı, qulaqña tañ aldındaq salqın çeldin kyıldegony uqulqandaj boldu, belester, oj cunqur, quduqtar, suusu tonqon kək muzduu özöndör, qyjrağan köpyröölör, vıbaqtan aq ton kījgen qarağan butalar köryngöndej boldu.

Capajev caviulqa da bara çatqandaj!

Ölcör bolqondon kijin, brigada komandirine qajsı çerde qandaj qatalıq bar ekendigin kersötty: bir çerinde ötköl con çasalqan, bir çerinde aşuu oñıjsuz, bir çerinde eñ ele erte attanışqa kersötkön, bir çerinde eñ ele kec kelişke kersötylgön. Ölcör oturup, özyñyn çaqtırbaqan çerlerine belgi qojup oturdu. Brigada komandiri keede aqırın vırs kılıp, qoş köñyl menen qana maaquldaşyp oturdu. Biroq oşonetkeni menen Capajevdin kersötkönyne qoşuldu, çazybqan, cijilgenderdi özgörtyp belgi qojdu... Kee bir masele çenynde Capajev bir Vıxorqo bir Potapovqa, bir çolu şmarıngge qarap, çaqto, qıvattoonu kytkendej bolup:

— Sen emne dejsiñ? Qandaj dep ojlojsuñ? Tuura ajtqamv çe çoqu?

Çigitteri al oturqan çerde көр syjlör adattanbaqan, anın ıstıne alar emneni qoşumcalap toluqtasın, Capajev kyn murun ele tereñ tekşerip, ojo qarap bardıqın dajardap qojqon. Al tuuralu el da:

«Capajevqa ec qacan çolto qılva... Capajev mındaj, bir aqıl çaqş, eki aqıl çaman...» dep ылаqар qылşat.

Bu çañ ылаqар Capajev ısyn qana ojlonup сыqарылqan. Bul ылаqарты eñ tuura ojlor сыqарыşqan, nege deseñ, murun al, vıroñyn tilin alıp qojup arıñnan qaralanıp ылаjt, tildep özyne özy ant vergen ıvaqıttar da vırdalaj çolu kezikken... Anın ıstıne çigitter, ötkön bir ıvaqıтта, qyzuu menen oozdoruna emne

tuura kelse, oşonu ajtışqan bir «keñeşme» ni esterinen сыqарыşpajt. Oşondo Capajev qulaq salıp тыңsoodo boldu, bardıqın maaqul kördy:

— Oşondo, oşondo... oova... çaqş... basa-basa-basa... eñ çaqş...

Añgemeleşip oturqandar, an, ajtılqandardın vaarın qavıl alıp qoşamattap çatat dep ojlonqon, vıroq angeme mındajca vıtty:

— Maaqul emi çeter, emne qıluu kerek, men ajtır berejin: vajatan veri kelçiregeniñerdin vaғына tykyryş kerek da, unutuş kerek. Bul ajtqandarınqar ectemege çaravajt. Emi siler menin vıjruqımdı uqur turqula!

Bujra baştaды...

Baştaqanda oşondo baştaды, iştin vaarın başqaca qылıp çıverdi, — vajatan veri uzaq keñeşmedegi ajtılqandarqa oqsoqon ectemesi qalvaj qaldı.

Oşol keñeşmede bul ıçөө теñ bolqon — oşonu estergine тысырып, az syjlör, көvıncө uncuquşpaj oturuştı, qacan, qajsındaj çerde emneni syjlöñyn kerektigin, emneni syjlөөge çaravastıqın eñ çaqş bilіşe turqan.

«Keede keñeş verry degen kerek nerse. kee-keede söz ajtamın dep ketpes balaaqa duuşar boluşta op-oñoj!»

Aзыr uncuqpaды.

Fedor da başınan ajaqına dejre uncuqqan çoq: antkeni — al soquş maselelerdin çaj maanisin toluq тысыne elek volucu, kee bir punktırdı öтө qыjыncылық менен тыsynөт, kee bir çerlerin tap-taqır vılyu emes, al bir ajdan kijin qana soquştıq çana majdandın başqa сығын öздөştırdı, aзыr bolso, — «grazdandıq teveteji» menen turup emneni talap qыluuqa volot?

Al, eki qolun arына alıp, stoldun taq çañında tereñ ojlor karta menen сызыqqa qaroodo boldu, bir ese qavaqын сытыр, bir ese iştiktyy angemesine kedergı qıvooqo тығыса celke qarap çetölyp qojup turdu. Anın көrynyş tyry salmaqıtuu, mazmunduu. Tuurasınan qaraqanda, al angemeleşip oturqandardın ec ki-

misinen kem emes dep ojlooqo mymkyn ele... Fedor, — Capajevqa çoluqpastan alda qacan evaq ele, Capajev menen vötençö, etijattq, icke, qıldattq menen mamile qyluunu ojlonup qojqon volucu: a degende anь menen çalan soquş maselesi tuuralu syjšöspöskö, bul maselede özynyn corqoqtuq syğın aldьğыp qojbos çaqın ojlonqon voluucu: Capajev menen sajasь anğemeler çönynde qana syjšösyu, bul çaqьnan, özyn, tiğinden talaşsyz kyctyy dep ojloqon, acьq cecile syğın ajtuuqa tartuu, vardyq şьqtuuluqtu vardyq ötkön kert başındaqь anğemelerin toluq ajtuuqa köndyryuny ojloqon ele: kövynçö ilim, bilim tuuralu, çalpy ösyş tuuralu syjšösyuny ojloqon ele, — bul anğemelerde Capajev özy syjšövöstön, kövyгөөк тыңсаағына işendi: andan kijin... andan kijin özy soquştа vaatьr-lyq көrsөtyy — munu sözsyz, mymkyn voluşunca ыlda-мыраақ orundatьş kerek, мындай қылмағынса Capajevdin aldında, qala berse vaarьғын, al turmaq qьzyl askerlerdin aldında bolsun ec qadьr qalvaj qalat: andan kijin ec qandaj sajasat, ilim çana çeke sapatьnda çadam qьla albaj! Bu öңdyu sьnoo arnap dajardannu çumuştardь ötkөndөн kijin Capajev da cecilet, anap buqa özyңdyn kim ekendigin tyşynyktyyгөөк volot, мына ошол кезде anь menen çaqьndaşuuqa da volot, — aзығынса etijattq qyluu kerek! Eskertyucylyk, aşьra көңyl veryucylyk «vaatьr qo» qьzmat siñiriş esevinde tyşynup qalbas çaqьn көzdөө (Capajev özynyn danqь vardyq çerge dьңkyldөp çajьlqandьqьn özyne kim volso çaqьndooqo qumar ekendigin çaqьş tyşynot). Qacan Capajev cьn көңyly toluqondo Fedor-dun ajtqanьna özy qulaq sala turqan volqondo qana andan bir nerseni yjronө turqan volqondo, — oşon-do qana anьn vardyq statijalarьn qarşь alьş kerek. Aзыr volso ec qancalyq vөjpөңdөөнyn keregi çoq: qarapajьmdьqь, kici pejildikti, keede odonoluq volso da, mamileni emiten qana orundata vaştoo kerek, antkeni majdan ystynde aq qolduu intelegntterge-

kydyktөнө, acьqtan acьq çek көрө qaraj turqan көz qaraş Fedor tuuralu da volbosun.

Kьckovdun bul dajardanqanьғын vaarь orunsuz volup cьqqan çoq, bul dajardanqandary özy coquu işteşө baştaqan көpcylyk ortosuna kiryugө eң oңoj, eң öтө qarapajьm tuura alьp varqan çol volup cьqtь, bul çumuş arqasьnda anь menen birge ösyр, qanь siңe qajnaşьna sever boldu. Al, bul «ösyştyn» cegi qajda ekenin toluq bilbej turqan ele, bironq Capajev menen «Capajevciler», vardyq bul көpcylyk çarьm partizandar, bulardьn qьj-mьl araketinin tyry öтө tataal, buqa çөн qana көzdy çuump qacьğыp kiriş çaravaqan çumuş ekenin al çaqьş tyşynğө. Çaqьşlyq çaqь menen qatar, мында ошондой bir elementter var, alarqa etijattq menen mamileleşip, alardьn qьlqan işterine sergektikti voşondotposton көz saluu kerek.

Capajev degen emne? Capajevdi, Kьckov qandajca dep tyşynot, emne severtyu anь menen vөtençө icke sistema menen mamile qьlyşqa ojlodu? Cьғында uşunu işteş kerekpi?

Fedor тыlda iştep çyrgөndө grazdan soquşunun tyrdyy majdandarьnda атаqь cьqqan «el vaatьrlarь» tuuralu көp uqup necen çolu oquqan, көz salьp qaraqanda, al vaatьrlardьn көpcylygy dьjqandardan, eң az-cьşlyqь şaardьq çumuşculardan cьqqandьqьn bilgen, çumuşculardan cьqqan vaatьrlar ar qacan vөtençө stilde volqon. Çumuşculardьn keñiri vorvorunda öskөн toquuculardьn tartiptyu toluq ujumdaşqan kyreşyn кө-tyр yjronğөн Fedor Capajev sьjaqtuu el vaatьrlarьғын çarьm anarxijalyq, partizandyq işterine ar qacan bir az qьjqacьraaq qaradь. Bironq bul көz qaraş Fedordun bularqa toluq көңyl qarasьna, toluq çaqьş mamile qь-lyşьna vaatьrlyq işterine quvanuuqa tosqoolduq qьla albadь. Bironq Fedor ar qacan-ar qacan volso bir tyrdyy şekteniştөн açьraj albadь. Aзыr da oşol öңdyu, Fedor icinen:

«Capajev — vaatьr. Al dьjqandardьn arasьnan uzaq

uwaqyttan beri ornoqon bardyq qarmalqys, stexijelyy, naarazylqytyn acuuu qarşylqytyn bir çerge çylyqan elesi, çşaanas. Biroq, bul stixije qaj tarapqa qarap wurularyn kim bilsin! Bizde, Capajev, eñdyu ataqtuu komandirler keede öz komissaryn çajlap salqan ucurlar da (mñdajlar az boldu dejsinbi?) bolqon! Qandajdyr bir qorqoq, çuyny woş kelçirek sylanqorož qana emes, eñ artyq çyrektyy revoljutsionerdin taq ežyn çajlaqandar da bolqon! Kee birөө ežderynyn «stixijelyy» otrjaddar menen aqtar tarabyña ežyr ketkenderi da bolqon...

«Çumuşcunu alsaq — anda iştin çony başqaca: çumuşcular ec qacan qandaj şarttar da qana bolbosun ec çaqqa ketpejt. Alar tyşynyp turup, ataj kyreşke çyqqan. Çumuşcularдын arasynda kecee dýjan bolup kelgender ež az tyşynyktyylar da «ež» tyşynyktyysynyp aq qol bolup ketkenderi da bar ekendigi acyq turqan is... Biroq, anda, anda kim menen, qandaj kişi menen mamileleşip turqanbydy daroo kere alaşy.

Al emi mñda bul Capajevcil partizan azamattardyn arasynda wolso, ož-ož, bulardan qorquucu çerleri kerp!» Stixijelyy partizandarqa uşul eñdyu kynemdyk bolqondyqtan Fedor bul çañ çejre menen ež nazik by menen mamile qyluqqa oodu, — mñdaj mamile menen ežyn bulardyn ortosuna blajqtaj kirip ketpesten, qajra alardy ežynyn idialyq taasirine waqyndyruunyn maqsatyn ojlodu. Munu eñ murun başcysnan, kesemynen Capajevdin ežynen waştoo kerek. Fedor ežynyn bardyq konylyn buqqa oodardy çana oşoqo çumşady...

Bardyq Isajevdi, Petka dep atooqo adattanqan — al quştun waşyndaj kicine waşyn eşikten qyltyjyp turup, çypalaq menen çandap Potapovdu saqyryp alyp, bir qağazdy sundu. Bul qağazda:

«Attar çana bar çoqu da dajar, Vasilij Ivanovicke maalim qylqyn» degen söz çazylqan.

Kee bir çerlerde, kee bir şartlarda anyn ystynö kirip varuu mymkyn emestigin Petka çaqşy bilip, mñndaj ucırda ar dajm uşul eñdengen qattar arqyluu araket qyluucu. Qat ež uwaqynda ylgyrdy. Bardyq aytlyqan, belgilengen qol qojulqan: azyr ele polktordun bardyqña wujruq ucup çetmekci. Iştı taqtap aluuqda az qana uwaqyt ketti.

— Men qağaz menen uvaralanuu ycyn emes, komanda beryu ycyn kelgemin. Qağaz ycyn qatşy bar, — dedi. Capajev.

— Vasilij Ivanovic menin ožumca wytyrdyñqo dejmin, bardyq dajar çonөөge mymkyn, — dep Potapov şbyrady.

— Dajarby? Çyrolyk!

Capajev orundyqtan tura qaldy.

Oturqandyn waary turup ketenciktep çol verdi, mñda waarynan murun kirgendej, çyqqanda da al, murun çyqy.

Capajevdin kelgenin uqqan qyzy askerler eşıktin aldında erkin toptoşup turqan eken. Bulardyn köwy, 1918-çyly any menen birge soquşta bolqondor, bir şyrgas Capajevdi çaqşy taanyşa turqan, uqqandar wolso anyn işinin ižne-çibine çejin uqqandardan ele. Sozulqan mojudar, taqyraq qarap, çajnaqan kezder, qoşamat menen oozdoru qulaqtaryña çejin acylyp, çylmajqan kylkylar.

Capajev başqetan tyşory menen ald çaqtan birөө:

— Çaşasyn Capajev! — dep kyrs etti.

— Uraa-a-a!... ura-a-a!...

Tuş-tuştan qyzy askerler çygyryşty, turqan kişiler da kelişti, top çonojo verdi.

— Çoldoştor! — dedi Capajev elge qarap:

Zamatta waary tım boldu.

— Azyr syjlep turuuqda uwaqym çoq, — pozitsijaqa ketip bara çatamyn. Erteñ oşol çerde çoluquşalyq, wız kazaktarqa eñ çaqşy şybaqqa dajardadyq, ertege alardy şylajbyz... andan kijin syjleşerbyz. Azyrñca qoş bolqula!...

Дақь қаһдан «ура» деген үндөр җамғарды. Сарајев санаға барыр отурду, аһып артынан барыр Ротаров да орун алды. Бул җерде үс салт атцандар кутыр турған болуучу. Федорго ојноқтоқон қара ајығды җетелеп келди.

— Қана җыргыла! — деп Сарајев қыјырды.

Аттар аһыр җөнөдү, топ тең җағылып җол берди. Бајақдан да қатуураақ қоштошыр, қыјырған үндөр уқулду. Мына өшөнтүр Алғажаның четине җејін қатардашқан бојунца келишти.

Бир өңсөј келген талааның қардуу җолу кишини зериктирердик. Өткен җылу кындөрдө җерди көздөј қијулған дөңдөрдүн соқуларь топурақына җејін асылған болуучу. Азыр қар қаптаған; талааның бардығында ызьдаған сууқ. Аттар җеңил җана сергек келе җатышат.

Сарајев менен Ротаров бир-бирине далылағып салышыр екөө еки җақты қарар отурушыр келе җатышты. Бул екөөн урушқан екен деп ојлооқо мүмкын: бұлар алды да турған іс җөһүндө ертеңки кынгө даярдануу тууралу ојлонуп келе җатышат. Санааның артында үс-төрт қадам алыстақта, санаға җиркер қојқондој алыстабай да, җақандабай да, дајым бир қалыптуу аралықта салт, атуулар келе җатышат. Федор болсо, санапы җандар келе җатат. Ал кеде бир җақьғымца артта қалыр, аттың оозун қојо берип җетип кеет. Тыз талаада җеңил җақь җурқаған ат менен қијундатыр җарқан ең қызық!

«Ертеңки кыну соқуштун, аһық өһүрдүн есиги асылат... Ал, ертең аз җе көр уақыттағы ағы җе вери болот? Аһып тақдығының қандај болушына кимдин көзү җетет? җеңуу кынын ким көрсөтүр бере алат? Ал җеңуу қакан биздики болор екен? Кындың артынан кындөр җығушты, қорқунуцтуқ да тревога менен өтүүдө... биз пушниктер аман қаламызбы? Кимдер өзһын туулқан җерине қайта алар екен, мына бул қардуу талааның қара қусақында ким қалар екен?» Деген ојлорго Федор җумқыр аттың қатуу тасқақы менен келе җатты. Өткен уақыттағы тыңтық турмуштағы ескермелер

да җылыштар келип ојуна тышты, өзһүн тааныш, сыжымдыу өңдөр көз алдына елестеди... Өзһын өзһу өлтиргөн кишидеј ојлоду: өзһын саамажынан қан ақыр еки қолу еки җаққа кеңири созур җатқан сыжақтыу көрды. Бул өзһүнө ажаньцтуу болур кетти. Мурунку кезде болсо өзһын-өзһу мындај ајоо узақ оқујаға ајлана турған қайқы болор эле, азыр болсо, андај қылқан җоқ-ајанышты уважымды есінен сықарыр, ес бир нерсеге алақь-бастан илгерилеј җығур, өзһын аҗалың кылкыгө җөңдирди.

Мына өшөнтүр, еки җағым саатца уақытта өтүр кетти. Қозқолбој отуруш Сарајды¹ зериктирди ведем-санапы тоқтотуп, атцандардың бирөөн санаға отурушур, аһып атың минди да Федорго җақындады.

— җолдош комиссар, еми бирге җығуызыз қо? деди Сарајев.

— Бирге, — деп җоор қайтарды да Федор Сарајевдин еерге қаққан қазықтай отураңдығың дароо көрө қојду. Андан кийин өзһын отурушына көз салыр, өзһын, еерге байлап қојқондој көрды.

«Қатуураақ тартыр қојсо-аттан ығдыр кетемин қо-деп ојлонду. — Мына бул Сарајевди қарась, — аттан аһыр таштооқо ес мүмкын емес қо».

— Сиз узақтан вери соқушқа қатысасызбы? деп сурадь Сарајев.

Сарајев, Федорду келеке қылқан өңдыу суроо бергендегі уһүндө җыдығы бар сыжақтыу уқулду. «Менин мајданға еми қана келе җатқанымды билет қо, ошондуқтан келеке қылқьсы кеет қо».

— Еми қана қатысаяғы деп отурам...

— Андај болсо, мурун тылда эле җығуһсыз қо? деп Сарајев қайтадан сурадь.

Бул суроо дақы асуураақ.

Соқушцандар, артықца Сарајев сыжақтыулар үһын, «тысылдар» ең җек көрынды естемеге җарабай турған

¹ җақын адамдарь аһы «Сарај» деп атай турған.

can көрүнөрын билиу керек. Бул чөнындө Федор мурунтан билген, чана ақырғы чети кындын ичинде аскерлер чана командирлер менен нечен чолу болгон, аңгемелерде да толуу тышынгөн.

— Тылдарда дејсизби? Биз Иваново — Вознесенскијде іштедик... — деп Федор етијаттыксыз сақтык менен чопуу қайтardy.

— Ал Москвadan ағыы?

— Москвadan ағы үс чыз сақтыктам самасында болот.

— I, anda qandaj, чумуштар qandaj чыгуп чатат?

Аңгеменин темасы өзгөргөндөгүнө Федор авдан, сыжунуп кетти, ақырғы берилген суроого чавыша қалып, Сапajевқа Иваново—Вознесенскиј тоқуучуларынын өтө қызыгылықта, асарсылықта екендигин тышындырды. Емне үсин тоқуучулар қана? Алардан башқа ал чөнде ес ким чопуу? Иваново — Вознесенскиј чөнындө сыжлөгөндө Клыкков, ар қасан да болсо, чалқыз andaғы нечен миндеген чумушчудардын қана көз алдына келтирип, чумушчударға чакын болқондуқана қуванат турған, аларды есине алқанда вој көтөрип да қожор еле.

— Anda emese nazar turuşat eken qo, ваары чопуу асарсылықта екен qo — dedi Сапajев айттықан сөзды таақулап. Асарсылық болқондо аңгеме башқача болор эле. Иттин балдары қандай ичип-чөп чатышат, ана берекилер тигилердин ойлорунда кйрп қойбойт...

— Ичип-чөп чатқандар ким? — деп Федор тышынбай, сурady.

— Kazaktardy ajtamy... Alar ecteme menen işi чопуу...

— Biroq kazaktardy ваары andaj emes qo...

— Bardyq birdej, siz bilbejsiz, men ваарын айтп берейин алардын бир-биринен ес башқалық чопуу. Ова-ова! — деген Сапajевдин қатуураақ дабышы сықты. Сапajев қысығы қайнап еердин устынде қозқолуп қойду.

— Bardyq birdej болууға мүмкін емес. Azda болсо биздин tarapta болқондоры да бар qo. Азыраақ савыг етинизеи, мына бул биздин brigadany alsaq, bardyq

atcan chalyncylar kazaktardan emespi?.. деп Федор аларды қуваньстuu толқун менен, есине тышыгуп, Сапajевдин сезын тозду.

— Brigada da dejsizbi? — деп Сапajев teskeri ojlondy.

— Ова-ова биздин brigada da dejmin!.

— Alar шаардыктар сығар... мындақылар қайдан бол- sun — деп Сапajев Федордун daliline мойун берbedi.

— Alar шаардын kazaktardy чө чопуу анысын мен билеймин, бирок kazaktardy биздин аравызда бар екендиги асық даана... Анын устыне, чолдош Сапajев, kazaktardy ваары чопуу бирdej, бизге қаршы дешке мүмкін емесqo. Істин negizinen алып қарақанда мындай болуыға мүмкін емес.

— Емне үсин? Siz, мына биз менен бирге чыгуп қараңыз, ошондо...

— Чоқ, мен қанчалық бирге болсом дағы ваары бир: аға ішенпеймин!

Федордун дабышы қатуураақ чана сығар эле.

— Birin-serinderin ajtuuqa volovu — деп Сапajев чөңіл қана epke kele баштады. — Albette iş az-azdan qolqo kelet...

— Чоқ, бирin-serindi айтпаймын... siz munu bekerge айтасыз... Tyrkstandan чазылып отурған қаварға қара- қанда — бутын oblastqa казак polktoru совет өкмөтын орнатқону көрүнөт... Ukrainadasy, Dondocu... башқа чөнде да азбы?

— Alarqa ішенип турасыз qo, тоқтық тур, алар көрсө- төр... иттин қујруқтары!

— Емне үсин ішенем, мен ошолорға ішенпеймин dejmin — деп Клыкков Сапajевге тышындырды — sizdin pikirinizde da сындық көр... Kazaktar қара қарқалар екендиги ырас... Аға ким қаршы болуп отурат? Мына ошондуқтан падыша өкмөты алардын қамыласын ојлој турған... Biroq, siz казак чаштарын алып қараңыз, — алар қарттары менен шерик емес. Чаштардын арасынан көбу биз таратқа өтип отурат. Сақалы буурул болқон

kazak keleş ökmöty menen çaraşyş qyjyn ekendigi anyq iş... Alar any tyşynö elekte azygynca qyjyn ekendigi bras nerse... Biz tuuralu alar qajdaqy çoqtu ojlaj, alda qajdaqy çoq nersege işenet: cirköölöryn uj qamoocu sarajqa ajlandyrawy, ajaldaqqa waaryqa ortoq bolot, bardyqy bir çerde çaşar, bir stoldon tamaq ickizip — çegizmekci degen sözdördy cyrgyzyşet... Uqumtuqumunan berä cirköögö, toq turmuşqa, waj carwaclyqqa, biröönyn emgegin çep, erki menen talaada ömyr syryp kelgen kazaktar biz menen qajdan ынтымақташып?

— Ezgilööcyler, — dep Capajev ezyucyler degen sözge tili kelbej qyjyncylyq menen ajttı.

— Albette, angemenin wary çoqtu oşol ezyyde da — dep Fedor kylkysyn tıjyr, çoop qajtarde da, wajkazaktar başqa şaardyq, mındajca ajtqanda qyrgyç öqdy eldi qana qanap ezbesten, alar özdörynyn tuuqany — kazaktarqa da qol salyştan qajra tartpajt... Myna oşondon kelip kelişpestik tuulat. Çalqyç qartandary qana, naarazy boluşsa da, qudaj çaratqanda uşundaj çaratqan dep ojloşup kelişimcildik qylyşat, çaştarw bolso, wetençö — alar işke çenököj qarajt, myna oşonduqtan çaştarw biz tarapqa köwyçök cıwıwulup kelip çatat. Qarylardy öz çaqyña wura alwajsın, alardy mıltyqtı kycy menen qana çumşatuu kerek...

— Mıltyq menen ekeni, mıltyq menen qo, — dep Capajev başyñ sajqady. — Soquşuuda oñoj emes, antpegende anan qantesin...

Capajev bul sözdy emnelikten ajtqanyn Fedor tyşynwody, biroq bul sözde ajr maani war ekendigi sezildi. Özy ec qandaj çoop qajtarqan çoq, Capajev tyşyndyryp, oñundaqyşyn keniri cecip ajtar waken dep kytyyde boldı.

— Bizdin wörnörubuz, myna kep taq oşondo... dep Capajev tyşynyksyz kynyrt sözdy daqy ajttı.

— Qandaj wörnördü ajtasız?

— Myna oşol teneregi mıltajymdardy tıqyr qojqo

nun — dep Capajev özyncö kyngyrenğensydy, biroq anyn kyngyrenğenyn Fedor toluq uqtı. Al ittin waldary, meni qyştyn ajazduu kynynde wytyn bir sutka mıltyq qarmatyr qojqon, al mynda wolso ырақым etiniz... Myna taqşyr general sizge çumşaq orunduq, oturunuz da qaalaqanyñyzca komanda bere beriniz: emi patron werseniz da, weweseniz da özyñyz biliniz, mejli qoldoruna sojul alыр uruşsun...

Şaw çönyndöky, generaldar tuuralu, wıjruqtar tuuralu çana işterdi orundatpaqan tuuralu berile turqan çazalar çönyndöky, oşol kezderde çalqyç Capajevdin qana emes, çalqyç Capajev öñdyylördy qana emes, bardyqynyn kökөjynö tijip turqan maseleler tuuralu Capajev özynyn aldyndaqy wartyr turqan cijelenişken maselege kelip taqaldı.

— Generalsyz wolbojt qo, generalsyz emnenin soquşu wolsun! — dep Klyckov tındyragılyq sözdy ajttı.

— Alarsyz dale eptej alabyz...

Capajev tizginin qarğyşta tarttı.

— Eptej alwajyç Capajev çoldoş... Çalqyç erdik menen coñ işti iştej alwajyñ — ilim kerek, al, bizde bilim qajda? Al bilimdi generaldardan wölek kim wermekci? Alar any yjronyşken, bizde da alar uşunu yjrotyulery kerek... Bizdin özywyzdyn yjroncylerıwyz wolor uwaqytta çetet, biroq azygynca alar çoq... Wary, çoqpu? Albette çoq! Çoq wolqondon kijin başqalardan yjronywyz kerek!

— Yjronygyçöy? Oşondo! alar bizdi emnege yjrotör eken? Emnege? — dep Capajev qyzuu qarşy keldi. — Emne qyluu kerek ekendigin ajta qojot dep ojlojsuzbu?.. Wartyr көрсе, ajta qojor!.. Men özüm daqy alardyñ akademijasında eki aj sandalыр çyrdym, andan kijin qol şiltep kete weryp daqy mynda keldim. Bizdin tuuqandarqa anda qylar iş çoq... Anda Peckin dej turqan bir professor wolqon, typ tyz kişi ынтықан alqanda:

... — Rejn darijasyn wilesinbi? — dedi.

... — Men Germanija soquşunun başıpa ajaqına deyre volup kelsem, qantip ele al darijany bilveji qojun? Any emnesine çoor verip oturajyn? — dep ojlandum.

... — Çoq, men any bilvejmin — dejmin. Sen özün Soljanka darijasyñ bilesiñbi? dedim.

... — Al, közyn alajttı. Albette munu kytpeğen.

— Çoq, bilvejmin — any emnesin suradyñ? — dedi.

... Andaj bolso suraştyn ec keregi da çoq... men oşol Soljankede çaralandym, al darijany beş mertese aň veri öttym... Senin, al şajtan başqa Rejnindin maqa emne keregi bar? Soljankede bolso biz kazaktar menen taq oşol Soljankede soquşabyz, oşonun usyn men anyñ alaquadaj çerin qaltırğaj bilyum kerek! — dedim.

«Мына бул елдин ваатығы, Сапаревдин ојун қарағы баланы ојундај қо! Ағ кім өз керегин іздејт емесіп: біреуге ілім кerek, ал, кее біреөнун қолуна оңойлық менен тышур берейі. Бул кіші екі ај академияда болсо да қызықты есіме тава албақан қана есіме тышынбеген. Бул кіші ақылдуу кіші, біреу сійкі... қо... узаққа мығыууу кerek қылат қо...» деп ојланду.

— Академияда аз болған екісіз да, екі қана айдан ісінде ваағын биліп çetiçe алуға мүмкін емес қо... бул қыян... dedi Федор.

— Anda tap-taqy bolvoj qalqanyma da ökynyc qylvajmyn — деп Сапарев қолун шілтеді, — мені үйретерлік есіме да çoq, мен өзым ele ваағын билемін...

— Қојсоңузcu, andan qantip үйренбейт, бирдеме үйренушке ағ қасаң мүмкін — деп Федор қаршы айтты.

— Үйренерлік нерсе бар қо, біреу ал çerde емес. Емнеге үйренуу кerek екенін мен билемін... Үйрену... Мен сізге айтамын... Деги сіздин фамилияңыз кім болот? dedi Сапарев.

— Клыкков — dedi.

— ... Мен сізге ајтсам, çoldoş Клыкков, мен тақыр

саватсызмын десем да болот. Çазууну үйренгеныме төрт қана қыл болду, çашым otuz бешке келді! Омырым қараңқылық менен келе çatat. Any qojо turcu, ал туу-расында дақы syjleşerbyz. Tetigi qaraғыр көringen Talovke boluu kerek...

Сапарев шор менен атын теминді, Федор any туу-рады, теминді. Potapovdu quup çetişti. On minutadan kijin kazak Talovkesine kelip kirişti.

VI.

SLOMIXIN SOQUŞU

Kazak Talovkası — есіме қалбай өрттенуу ketken posjolka. Blaj menen şybalqan ebi syn çoq yc şonşoj-qon yj çana өрттен қар-қара болуп sorojup turqan meştin morloru қана қалқан. Bulardyñ kelip тышкен үйлери, oturqan çatqan қызы askerlerge çық toltura ele, — alar бул çerde qazatqa attanyştı kytup çatqan bolucu...

Alardy ec kim qozqovodu çana ec kim da dyrwölөndөwedy, ec qajda сығарқан да çoq, alar çatyşқан w-junca çatyşa verdi. Oturqandar syjlyqşыр, çañ kelgenderge orun woşotuştı, söz uquzvaj qonuruq tartyp uqtap çatqandaryñ tyrtkylөp oјqotuştı.

Talaanyñ tumanı iñirge qoşumca болуп yjdyn icin oqo weter qaraңқылатты, yjdyn ici qaraңқы. Askerler qajdandy, cirkөө şamyñ qaldyqñ таар алыш, any stakandyñ talenkesine oturquzup, stoldu tegerekteşip, kartany çajdy, erteñ erteñ менен woluucu sawuldun çöyn текшеріп, any oјlonuuda woluştı. Сапарев skami-kenin ortosuna oturdu. Eki qolun teñ stoldun ystynө qojdu: bir qolunda tsirkul, екinci qolunda uctu uctalqan karandaş. Polktun patalion, rotanyñ komandirleri çөnөkөj askerler tegerekteşip, Сапаревдин kartanyñ ysty менен qarqyranıñ arысында arыstatqan aq tsirkulunun qandaj çyrysın tigile qarap oturuştı. Федор мен Potapov skamikaqa qatarlaş poturuştı. Бул çerde

сында, ес қандай кеңешме болғон да емес елe, — Сапарев елди тааныстыруу, аларды тысындыруу ғана аларға ескертуу үчүн қана аңгеме бастаған елe.

Бардық ұнсурап, уқур отурушту, кее бирөөлөрү анын көрсетуісін ғана кеңешін ғазыр алып ғатат. Ғым-ғырт, салмақтуу тыңдау ичинде, ғалқыз қана Сапаревдин өкүм үнү менен отурақандардын дем алғандық, мұрундардын бысылдағы ғана уқтар ғатқан аскерлердин қолтурууы қана уқулат. Бүр ғатқа ғатқан бирөө ҫоор тартқандай ығырды, ғанындағы отураған қолжусу өту-гүнүн булғаньс тамань менен ағырын қана мұрунға теер қолду елe, ал ордунан ығыр туруп ујқулуу көзу менен еки ғатқа алаңдар қарағань менен естемени сеze алады.

— Ој, оңбоқур, ағырын — деп алигі ғигитти ачула-ныш.

— Кимди ағырын дејsin?

Анын ујқулуу көзу ағы ғумуқтун ортосунда кішині кылкысын келтиргендеј елe.

Ал ғигитти дабыға бир қолуп ујқусун ағы; ал ордунан туруп көзүн ушалады да, ујде Сапаревдин отурақандығын көрді, ошол ғерге ғујырты ыаыр отуруп, балким ко-мандирлердин емне деп айтқань тысыныесе да, Сапаревдин сөзүнө көңул қолуп ағырна дејре тығсады.

Александров — Ғай да қалған Сапаревчилер да бат елe келіп қалышты. Аларда ошол ујде келіп кірішти, мұрун-қудан да ажабай тығылышты.

Сапарев өзүнүн ујрөтуісін созо-верди:

— ...Егер туғтамалдан қымылдабасақ бул ғерде ес-теме да сырайт: қандај қылақ да туғтамалынан қы-мылдағымыз керек! Ғавуилду туғтамал бастасақ, алар ес қайда қадам силтесе алайт... Аскерлердин ыаарын, бул ғерден еки сааттан кижін қојо ыерууыыз керек. Тысынды-ғары? Таң ақарғанға Порт-Артурға ғетуу керек. Қараңғыда, ғарық тыспөстөн мұрун тығөл ғете тур-қандај болсун, тысындығары?

Аға елдин ыаары маақұлдағы ыағтарын ијкешіп, ағырын ғоор қайтарышты.

— Тысындык... Албетте қараңғыда ыаруу керек... Ал, қараңғыда ел сонун...

— Бујруқ қолунарда тығөл ыар, мен, анда саатына дејре, қайсы ғерге тоғтолуды керек, қасан аттана ыағта-сы керектігін ыары ғоқун айтқань, көрсөткөмүн. Ғи-гиттер іштин ғақысы өтөрүнө ішеніктуу болуды керек, бул ыарынан негіздыысы... Егер ғенеріне ішенбесең ыа-ғыштын да керегі ғоқ... Мен сааты менен оғунду қана көрсөттүм, ғалқыз муну менен ғене алағыш, — ыар-дығын өзүнө істөөңер керек... Іштин ірі алды сақтық: ғавуилға аттанғаньғарды ес қаналық билесін. Бирде бирөө тујуп қалса іштин ыаары ғоққо сығат. Ғолуғардан казак ғе ғырғыз, мејли музук учураса дароо қолқо алғыла, кижін теріштіріп алармыз.

— Андајлар ыар — dedi бүр ғаттан бирөө.

— Андајлар ыар болсо қармағын — деп Сапарев қи-ваньс менен анын өзүн иліп алды. — Сен андан да ка-зактарды ыарды тарыптан қарар ыар. Анын қандај еке-нин билесіңби, душмандар отураған столуғдын алдынан сыға қалат... Алар бул ғердик, мындағы ој — ҫуңқур, ғолдун ыардығын билісет... Муну да есінен сығарға. Алар менен, казактар менен кеңендешіп отурағын... Алар менен кеңендессең, — алар өзүғдын тамығынды ғырғыр тастајт.

— Ғрас ајтат... Аларға ес сөз ғоқ... Казактар қасан болсо ғелкенде турат.

Кеңештин іштіктуу бөлігы ыутты.

Ғеткілендүү Петка нан таар келди, ҫақаға суу қай-натты, кир ыаыр сарыс тартқан алты тоғолоқ қант да тарт-ты. Ғлпеттегілер көңылден кыңылдөшүр сылөшту. Ғлдын ичиндегі ҫуу кысөгенден кысөды. Ғол ыаыр ҫарсақан аскерлер, ҫојундај оор таттуу ујқудан ҫуқуғаньыр ој-қоно ыағташты; бирөөлөрү қатуу сылөген үнде, бирөөлө-ру буттун дағырт-дубуртунан, бирөөлөрү өтыктын тумшү-қи менен бетине тырткөндыктөн, бирөөлөрү мылтықтан, ғи-

nelderinen tartqylaqandıqtan, ar kim ar tyrdyycə ojqonup çatıştı. Ar kimisi öz idişterine aşıqıştı. Beş minutadan kijin stoldu ortoqo alıp kelip qojuştı, kəcyktəry. nə eerlerin, polina otundardı qojup, keesi çerge cəktyşyp uş myjyz tartıp tegerektəşip oturuştı. Cirkəonyn sarı şamınyn vylıyldəp kuygən çarqıynan oturqandardın əndəry daana kərynəvəj, qararqan kələkəsy qana zorqo kərynyp turdu.

Fedor, bul qəzıqtıu çan şarıtta əzyn vətəncə sezgendej boldı. Oturqan kərcylyktyn birde birəə anın mında oturqandıqın vajqavaqandaj volup tujuldu. Kim vajqasın. Anı vojqoo kimge kerek ele? Ana, al komissar eken-komissar volqondo emne volmoq? Al, soquş işterinen azır ecteməni kərsətə alvajt: bul çerde sajasat menen oroluşup oturuuqa ıvaqıt emes, — anan anı kim ele vajqaj qojsun? «Uvaqıt keler, oşondo syjləşyp alarvız, — azır kələkə çerde tura versek da çetət» dep Fedor icinen ojlondı.

Al, mına bul bir vyləəəj volqon soquşcan çoldoştordun arasında əzyn, çalqızsıraqandaj sezdi. Bulardın ar qajıylar, başqaların qojcu, taandın balapanındaj volqon tēvəregi Petkada eldin vaarına çaqıynıraqatuuqandaj, əzynən kərə tışynyktıgəək volqonu Klyckovqo kuyynuc volup sezildi. Bulardın vaar çəqu əzdərynyn Capajın qandaj urmattajt desənizci! Capajev burulup qarar qojso boldı, — al kişi tēvəsy kəkkeçetkəndej volup syjynyp qalat, Capajev menen syjləşyyny vaqıt dep bilışet. Keede, birəəny azıraq maqtar qojso, al maqtoo alqan kişi anı əmyryncə esinen cıqarvajt. Capajev menen qatar bir stoldo oturuş, anı menen qol alışuu-bul erkinge əvəgejsiz maqtanıs volup tujulat: kijin mını elge angeme qılyp syjləşet, syjləgəndə da ətə aşıra, necen tyrdy, ec volvoqon qəzıqtıq qılyp qoşumcalap syjləjt.

Fedor yjdən cıqır, talaan kəzdəj ketip vara çattı. ele anıqsa yjdə oturqandardın ırdaqanyn uqup qajta kelip qəşılşsa stolqo çaqındadı, ırdı tıqşadı.

Capajevdin əzy da ırdap oturat. Capajevdin uny metalləyn dovuşundaj, çanırıp ketti, a degəndə uquqlusuz volup uquldu, bir azdan kijin qulaq qojə tıqşasañ, anın əzy syjyp ırdaqan ırdı volqonduqtan ıqtıjarsız denəndi eritip eeliktiret. Anın çaqş kərgən ırdı ancalıq dale kəp emes, tərteə çə vətəə qana. Alardın bir savaqın qaltıvaj çoldoşturu da bile turqan: voqo qaraqanda ar dajım ırdassa kerek! Capajev eñ uqmuştıu vijik nootan çəquoru kətergəndəgy minutada adamdın voju erip majdalanıp ketyucydej volup turaturqan, biroq Capajev ec qanca ırdı yzyp taştavaj turqan ele; eger qandajdır cekten cıqara unyn qatuu cıqarır çiverse, uny qarqıldanıp, yc tər kuygə vılutca tynəryp çyğə turqan: Capajev ırdamaıynca birda kyn turaluucu emes. Qandaj qana qorqunuctıu şarıtın voluşuna, qıjnalyştıu çyryştyn voluşuna, soquştan kijinki qaltırooqo kenevesten, oor emgekten kijinki tattıu uşquqa qaravastan qandaj volso da oncaqtı minuta ıvaqıtta taar ırdaj turqan. ırdı mıncalıq çaqş kəryucy kişini izdep da tappajyn: al ycın bir nan menen suudaj zarı nerse. Anın çigitteri ıntımaqtıu adatı vojunca, andaj kompanijalarda Capajevden qalşıpaj turqan.

Morjak sen qandaj çaqşına,
Kelipsin çıjırma çaqşına
Emne dep çəpə vermeksın?
Syjsəñ meni vaş ural!

Br aqırına dejre uşu sıjaqtıu eptep quralqan maa-siz volucu, Capajev bulardı artıqca anın ajaqındaq çajırması ycın qana çaqş kərgə ele, al, bul partizandıq, kəcməlyu tıncı çəq turmuşqa vətəncə verilgen volucu.

Deniz menen tolqun kese
Mında vygyn, ertəñ arnda
Ox, deniz-deniz-deniz menen
Mında vygyn, ertəñ anda!

Munu yn qoşup qor menen ajtqanda bul qajruu talaqa, tynergen asmandaq, kyrkyregen kyndeý bolup uquluucu ele. Andan kijin Stenka Razin, Curkin ataman tuuralu ırdalqan ırlardı çaqş kere turqan:

Oturat siz qaraqı tor icinde asıl baş
Erki menen elkin eskon byrkyt çaş...

Bular tyndyn çarýmna dejre ırdap ojun kylky menen bolıtu. Andan kijin ar kimisi tuş kelgen çerge toqolonuşıp ujqıqa kırıti.

Cavıul tömendekydeý bolup bolçonqon: tañ qaraq- cıynda Slomixinde boluu. Cavıul qylqanda yc polk- tor menen duşmandardın yc çaqınap qacıgır kırı- mekci. Bul Talovkede turqan polk taq borborlordo bolup, stantsıanın taq özıne soqqu verilmekci; qalqan eki polk duşmandardın eki çaqın qurcar kelmekci ele.

Talovkedegi polktı çana menen bir, bir çarım saat murunuraaq ıdamdıq menen çenemekcy bolqon. Al, emi qarasañ tegerektin varı çım-çırt, çaqında boluu- cu qajqıluu soquştun ec bir çerde ec qandaj çısanası çoq.

Fedordun ujqusu kelbedi. Al çerdegi çatqan muzdaq kazak eer toqumdu çazdanır çatır kerdı, — bıroq ujqı kelbedi! Eer çazdanır çatır kervögendıktönvı, çe bul birinci çolu soquşqa kırırdın aldındaq tyny kökyregıne urqan şamaldanır, ajtorı köz ilinbedi.

Alarqa emne! Alar on, oncaqtı çolu soquştı boluşı- qan: necen çolu oq çegender, sөөktөry сыңар, baştarı çarılqandar, necen çolu oq bir çaqınap tijir, ikinci çaqınap cıqqandar, — alarqa emne! Alar ycın bul çerde ec qandaj çarajıcylyq çoq. Mındajlardı kervödy dejsıñvı: soquştun aldınqı mındaj necen tyndördın dalajlarında qoñuruqtı az tartır uqtaştı dejsıñvı, bular ycın bul tyndyn qadimki tınc tyndön ajırması çoq. Bıroq bulardın ar birөөnyn өз өмырлерындө sөzsyz ar birinin başınan «soquştun birinci tyny»

өтпей қойған емес. Мына оғондо аларда Федор өңдүү, бул сьјақтуу тартыпсыз, цecilбеген қарама қарсылықтарға ici вьсьр, сарқатыр кытуылөргө çoluqqanda ucsuz typ- syz ojlor qurcalqan.

Ujqusu kelbedi. Ujqı kelyy mındaj tura tursun, alda qandajdır bir oorduq tula vojıun basqandaj boldı. Ajlana qarasa cirkөөnyn ыlvıldөgen өlmөsөk çarıqı menen askerlerdin çerde byрыşыр туş keldi aralaş çatqandarı көryndı.

«Soquş bolqon talaada adamdar taq uşular sьјақтуу qarşы tersi çatsa kerek, toptoluşыр, cekede көmkө- synөн çalqасынан çatsa kerek, pulemjottun oqu tijgen askerler cавылқан сөр сьјақтуу tizilip çol tartылыр çat- qan cықар».

Teveregı ala көлөкөдө çatqan adamdardın ыраң өl- gen adamdardın ыраңна oқşop көrynөt, туş-туştan cыqqan qoñuruqtar birde çарыrt cықыр, bir kezde ы- қырған сьјақтаныр dem алыстары қырығооqо oқşop turat...

Fedor, ujqusu kelbegenin sezip, tьşqa cыqtı. Mintip çatqandan көre ajazduu tyndyn taza avasına cыqqan çaqşы емespi? Talaanın tyny bolso taştaj qar-qara çım-çыrt tıncıtyq. Alda qajda, asmanda çarqылдаqan kymış cылдырdar. Talaanın avasы adatyńca çeңil tol- qundaqanы bilinip turdu.

Talqalanır өrttөngөн stantsıanın orto çerindegi acыq talaadan polk орун алқан. Kee bir çerlerde çaqқан ottun өcyygө çaqындаqan çарықыннı çанында еңіş tartыр oturqan askerlerdin qaraanı көrynыр turdu: alardın kee birөөlөry qaroolcular, kee birөөlөry soquş aldındaqı uvaqtıttı өtkөryy ycın emne қыларнı bilbej- uqtajın dese ujqularы kelbej tyn azavın tartıuucular ele. Alar talaadan terip алқан termecikterdi çana ымданы- qan cырықтарды çalqoolonqon tyrdө otqо taştар qojыр, ot өcыр, qaraqыда қалbas ycın ottun көмырын қaqы- шы- ыр oturuшат, antpese talaadan otundun tabылыşы қыжн. Ottun çанында ycөө, төртөө baş qoşqon çerlerde asqan

čan qazan menen ıvaralanıp, tamaq ысыгып, сај қай-
натып отуқандар да бар, кее черлерде қатқырған кыл-
кы қысқылдаған добуш менен тоқтојт, қигиттер ар тырдуу
аңгемелерди ајтып қазаттын ыасталыс саатынын алдын-
дағы ывақыттарды өткөрыуде.

Тын көзге сајса көрынгыс. Қараңқы, қана қаардуу
тын алда қандајдыр қорқунуц тонқо оронқондој ыт-
қырттыққа берілген, анын тынсын чер ыстындығы милли-
ондоқон ыабырттар қана алқандај болуп көрынөт.

Талаадағы ызулқан тамдардын арасында арбаққа
оқшор тартайыр, салмақ менен теңсеіе ыасқан ақ ыаш
төелер да ыүрөт. Қараңқылықтын ічинен алда немелердин
көлекелеру көрынгөсыјт. Бір кезде қојуу қараңқылық-
тын ічинен ыалылдақан оттун ыарықын көздеј адамдын
қарааны ыақын келе тышыр, ыат еле көз ілеспей қараңқы-
лықтын ічине кіріп қоқ ыолду. Барлықтын пікірі алда ем-
неге аыдан берілгендеј, алда қандајдыр ыір қоң қана
ајақтуу ішти ыыдасыздық менен кыткөн өңдуу еле.
Кыткөндөру соқуш еле!

Аыдан кіјін Федорқо ертеңкі соқушту кытуу тынде-
рын нецен қоіу ыашынан кечірген болсо да, ал тындө-
дын өздөрынун қаардуулуқу, тереңдигі қана мамиле-
леринин қоңдуқу ыақынан ыір-ыірінен ајыртасы қоқ
ыолду. Буі өңдуу тындөрде аскелердин қатарын аралар-
уқтап ыатқан Қызы Армиялардын ыаштарын аттар
өткөнынде ыашыңды, ыızдын кырешырыз тууралу, адам
ыаласынын қайқы қасіјеті тууралу қана grazдан соқушун
мајдандарында ес ыір қавар-қатарсыз, талаа қурт-
тары сыјақтуу қулар қала ыеруыцу қығандықтар қөнын-
де нецен қыбуілуқан ојлор ыатыјт.

«Мына буі ыатқандар, ыурыштон карқақан аскерлер.
Ертең таң қарақсысында ыулар, тизілісіп топтолушыр со-
қушқа аттанышат. Кеде ыата қалыр, кеде өңыр ыуғы-
рыр. кеде ашықыр кырек менен ыуқулқан ые ыолбосо
ыуығөн қолдору менен ыымалар ыасалқан ыуқурларқа
ыата қалышыр, соқушқа кірішет... Далаялар ырундарынан
тура қалыспайт, алар тыбөлыккө тура албай, ынысз. тилсиз,

ес қозқолбостон еен талаа, ерме сөлде ыатыр қалышат...
Еен талаа — ерме сөлде қарқа қузықунқа ыем ыолуп,
қалқандардын ар кімсі — ес кімге ыилінбеј мајданқа
келген, тақ ошол сыјақтуу ыолуп ызсыз аскер қатарынан-
да кеткен кічине қана ыан еелері, — алардын ар кімсі
сымындај ыанып ајавай, ынысз, сөзсыз қолунан келге-
нін ыардығын ыерді, ес кімдин көзыне ілінбеј, ес кім-
ден мақтоо албай, от менен дем алқан ыолот алыртын
сыралақ ыуындај ыолқан қорқошунунан қазатқырғандар».

Федор, тармал ыактуу, дардајқан қоң. Қигиттин отқо
тышө қалыр, оттун сууқан кылыне картошканы көөмп,
картошка менен алпырушыр, кылды — ыулақай ыолуп оту-
рғанын көрды... Буі қигит, мытықтың найзасы менен
қоломтодоқу картошканы сајыр алыр, ыармақтары менен
ыасыр көрыр оттон сықты дегысыр картошканы оозуна
ыақын алыр ыарат! Дароо тыкырынпыр, найзанын ыуындағы
картошканы қайтадан қоломтоқо көмөт: буі қигит ушұл
іштеп ыатқан ішын қусақына аыдан берілген. Сынында
буі қигиттин ыашында да алда неце қоторулқан, өткөн-
дөрды еске тышыруыцу кылык ојлор қоқ емес?.. Буі
қигит, өсүр ыара ыатқан оттон ајрылбай, емне қөнын-
дөдыр мынсалық терең ојлонот? Қантсе, мајдан деп,
таштап келген өзынун қыстағы тууралу, іштеп келген
ыумуштары тууралу, турмуш ыайында ојлонуп отура-
ты, — ој, дыныжө ај, аман-есен буі мајдандан қайт-
са, қандај қыуанышта ыолор еле! Анын санаасына буі
тынде аз қана нерсе тышты дејсіңбі... Балкім аны ертең
ертең менен ыуту қолунан ашырақан ые ыаылқан көө-
дөсын ые ыаш ыарылқан ыојунца буі ыерге қайра алыр
келер... Балкім, аыдан қорққондој қорқырап, тишін қыс-
ратыр, көргөн адам қорққондој ыыткөн ыоју қанда
ыуулқан авалқа келер... Алда кімдір, алда кім еркеіетіп
сыјген, қара көрпө тебетей кіјгендеј ыолқан буі тармал
ыаш кесіліп тышыр, ыаштан ашырақан қандуу денесине
ыолот ыысақ, найза қадала тұрғандыр...

Теверегі, ақа ыақын отурқан ыеерде сақалдуу му-
зық, ыаш емес, — ыаш ыырқатар ыамасында. Ал да

ojsuz oturqan çoq. Bular bir-birine ooz acыр çalqыз ooz söz syjleşpejt: bul ekөө тең өз алдынca alda qandajdyr tereң ojlorqo cumuşqan, bulardyñ ar kimisinde nazik өз ajlanasyndaqь vardyq nerseler menen тығыз bajlanьstuu bolqon çalqыз ömyrdyn tamьry eeligip soquuda... Bul çerde angeme tursun söz da orun baspajt. Çeerde saqal muzuq, taştaj qatьp kevelbesten oturat. Eki qolun booruna qajcьlaştьrьp qojqon, yşyğon buttarьn көcygy menen basa oturup, kirpik irmevesten otqo tikireje qarap — tereң ojdo oturat. Balkim bul daqь ertenki kyny qarduu tyz talaanьn ortosunda, başqa ölgөndөrdyn söөгynyn arasьnda tyvölykke qajmyldavastan çatьp qalar... Çalqыз qana, bir qana çerinen — saamajьnan aqqan qocqul qan qardь qara teşik qьlyp, aqьp kirgen izden başqa... ceke belinde ec qandaj başqa iz qalbas...

Tigi muundarь orqojqon arьq sepkildyy qol, bul öңdyu qursaqtyñ ystynde qajcьlaşьp turbas, — bul qoldor kerip qojqondoь eki çaqqa çajьlyp çatar, cetten qaraqanda, bul muzuq qar taqtajqа көrynвөгөн мық menen qadap taştaqandaj volup çatar... Tonqon çansьz söögy, azьr çarqьrap çajnap turqan көzy, ectemeni sezbej көrvөj da qalar.

Fedor, bul çansьz syrөtterdy көz aldynan cubatьp ötkөrdy, antkeni murunqu ötkөp soquşta, al çaralanqan soldattar taşьşьp darьlaşqanь esinde qalqan volucu.

— Kele çatqan kim? dedi qaroolcu.

— Öz çoldoştorunđanmьn...

— Propuske?..

— Zatvor...

Qaroolcu salmaqtuu мытықьн bir qolunan екinci qoluna oolaştьrьp, suuqqa cьdavaь dalьсьn quuşurup-qadamdap, qarañqь çaqqa көrynвөj kirip ketti.

Fedor qajra yjgө kirdi, — yjdyn icinde qonuruc tartьp, ьşqьrьlta ьşьldap çatqandar. Uqtap çatqandar-dыñ arasьnda şьnaca qьсьlyp, çantajьp çattь... Çatarь menen — ujquqа ketti.

Attarьn toqunup Talovkeden Port-Arturdu (basa tamtyqь qalvaj dymyrynө cejin өrttөngөн bul kicine qьştaqcanьn emnesine «Port-Artur» dep atady eken) көzdөj zuuldap çөнөşkөн kezderinde daqь ele tañ ata elek qarañqь ele. Titirek bastь; vaarьnьn ujqularь cala bolqonduqtan esteşip ujqularьn aca albaqandyqtьn belgileri var ele. Tañqa maaldьn aldьndaqь talaanьn ьзыl-daqqan suuqu qandaj: şinel menen көjnөктөн өtkөн suuq icke muz şibege menen sajqandaj tijet.

Bir ooz syjleşpeştөн çyryp kele çatьştь. Port-Arturdun taq çanьna kelgende, qarañqь asmandan eñ birinci atьlqan Şrapneldin çarq etip çarьlqandyqь көryndy. Capajev Fedorqo qьlcajьp qarady da:

— Baştaldь...

— Oova...

Bular daqь çьm-çьrt voluşup taq qьştaqqa dejre syjleşpeды. Attarьn şpor menen teminip tasqaq menen çyryştь. Çyрөктөр ojnodu, çyрөктyn orqolcusu qacanda bolso soquşqa kirerde ar kimde bolo baştajt. Bul orqolcuu, qacanda bolso soquşqa çaqьndaqanda senin qorqoqtuquңa, çaşьqьtyқьна, çе volboso qajrattuuluquңa, мықtuuluquңa, erdigine qaravastan, ar kimdin vaşьna kele turqan nerse: soquş aldьnda çyрөgy op-qolcubaj çaj varaqat çyryycy adam volbojt. soquşta atьş ystynde qaraьna ecteme kirbej turqan adamdar-da volot degen al vөөdө tantьqьq, — мындаjlar adam balasьnьn uruqunda ec qacan bolqon emes. Qaraьna ectemeni albaqan өңdөнyp көrynyyгө mymkyn, özyn özy toqtotup salmaq menen çyryyгө mymkyn, özyne özy savьrcььlyq keltirip, тыşqарьdan bolqon şarttaqа verilip ketpesten özyn toqtotuu degen bul başqa masele volot. Biroq taq soquş aldьndaqь minuta icinde, dal soquştun özynde ectemedен qaparsьz çyryy degen volbojt, al volbojt çana voluuqа mymkyn da emes.

Soquştun qazanьnda qajnap kelgen Capajev da, soquşqa çañ kelgen Fedor da, — bul ekөө тең bul qьзыq orqolcuu avalьna cumuşqan. Bul qorqqonduqtan

emes, çana açaldyň qorqunucu da emes, bul bardyň sezgic tamirlardyň bar çoqu bijik daraçaq deýre çyňalyşy, sanaaq ar tyrdy nerseler kelip, oýdun çyleşkeni çana çekten aça salyşuu — ec ыqсыз ашықуулар, ec тышныксыз ашықуулар. Ашыққанда қайда бара-сың, артыққа ашыққаньды өзүң да сезбеýsin, тышнөýsin да, бирөк бularqa қарабастан аракеттуу қымылдаý-сың, ыдамдап, сөздөýгү қысқа бөýинды келип, көз қараýың, көрөгөctyгү ыдамдайт, — munun baary, oşol көз ırmөөнyn icinde — senin stixija ашықыста ekendi-гінди dalildeйт. Fedor, Capajevden bir demeni suraqыs keldi, anyñ pikirin çana qandaj авалда келе çatqandy-қыñ bilgisi keldi, бирөк Capajevdin acuulanqan ыраңыñ көрүр, uncupaj qaldy. Port-Arturqa kelişti; bul çerде чыктөр туртан екен; өrttөнгөн posjolkanьñ kylynyn ystynde чыкcy дьjqandar toптоsup oturqan екен, bular caqadan ысыq cajdy qujur алысьр, ертеñmenenki şirin tamaqtarьñ suqalaqtana çana tojo icip oturuşqan екен. Capajev attan ыгқыр тысьр, керёге tartыр чьылыqan көңгө syjөnyр turup çanaqь şrapnel çarьlyqan tarapть turnavaj menen qarady. Qaraңqылыq чьысьр, çар-çарьq volo baştady. Bul çerде bir nece minuta qana turuşup, qajradan attанысьр — ilgeriler caар ketişti. Aldыларьñ çyk tartqan дьjqan çoluqtu, arabaşьnda eski-usqu menen çavuulaqan birdeme çatat.

— Алыр келе çatqаның emne çoldoş?

— Мынау çaralanqan soldatty алыр келе çatамьñ... Fedor arabaqа çaqьndap kелир, eski-usqunun алында çatqan adamьñ denesin көрды, атыñ bura tartыр, araba menen qatar аjандatty. Capajev ilgeriler çyгyp ketti.

— Çarasy oorvu?

— Qudaj көрсөtpөsyn, oor... Başьna da, butuna da oq tijgen.

— Çaralarь таңьлыqань?

— Таңьлыqan, таңьлыqanda da colo çeri qaltьгvaj таңьлыqan.

Uşul ubaqьttьñ icinde çaradar soldat ыңqьганыр, vo-

zorqон çavuunun алынан qanaqan çarалуu başьñ aqь-гьñ көтөрдь, Fedorqо salmaq menen tunçurap bir çoiu qarap аldь da:

«Тууqаным ај! Çarьm saat murun men da, sen өңdyу tap-taza elem... Мына emi qarasy emne vol-dum... Öz mildetimdi orundatьр, ketip vara çatam... Men mert boldum... emi qalqandarь orundatsьñ — kezек alardyqь... men bolsom adal, aq işteditm, аjaqьna cejin aq keldim. Arabaqа salьр келе çatqаныñ өзүң да көрүр oturasyң» degen сыjaqtandy.

Bul pikirlerdin yzyndylory Fedordun meesinen çaj аldь. Çaralanqандарьñ ең ir аldь uşul болqонduqtan, bul iş oşonduqtan ең oor volup tujuldu. Çaralanqandar daqь keziger, çaradar болqонdoj да болор dejsiңbi? Alardy voj toqtotqon tyrdө qaraşьqа volot — oşonun ycyn soquşta. Biroq мына bul birinci-birinci çaңь qur-mandyq senin oorduqunaј!

Taq uşul өңdyу başьqа oјlor да cuburuluşup kелир çatть — oјlor emes, kecegi kyny qana kazak Talovka-sьndaqь ot tegeregindegi көryngөн syretter көз аldь-na elestedi... Balkim bul daqь kecegi tynde ,kece tьn emes, vygynky өtkөн tynde qana çarьm cirik kar-toşkanь otqо budalar bьşьгьр, najzasyна sajьр алыр.. qolomtoqо bir көмө salьр, bir алыр, kartoşkanь ысыq bojunca... erdine tijgizip oturqандьр?

Fedor, Capajevdi, quup артынан çetiş ycyn caар çөnöды, бирөк al burulup ketse kerek, тава алвады. Bular tsepten (askerdin cасыrap vara çatqаны) qana çoluquştu.

Pozitsijadan majdandy көздөј cувалчьqan arabalar аldьda ketip vara çatat: qaj бирөөлory oq, patron алыр vara çatqаныñ, boştory çaradarlardь алыр кelyу ycyn vara çatqаны, başьqalarь alarqа qarşь ec өзгөrvөгөн adam qorqqонdoj чыктөрдь алыр келе çatьşat: qanqа çuulqan adam deneleri.

— Bizdikiler алысьр? — dep Fedor surady.

— Ancalıq alısa emes, мына бул çerде эле, веş сағымдан ағ болор...

Узен өзөнүнүн арчаары оң тарабында қыргыз аялдары отурат — ал çerдегі қыргыздарды казактар оқтун алдына алып отуруп қуыр сығысқан. Өзен суунун арғы өйізінде дозор — екі қызыл аскер қаршы терші қуыр турқандары көрүнүп турат. Алар, оқ тиген çолдоштор уйылған таş менен көңдүн арасына çатыр қалды бекен деп іздеп қуғысөт... Батареядин кыркыргөген дауысы çақындақандан çақындар, замбиректердин оқторунун çағылқандығы сыққан дауысы ыламыдан-ыламы çақындар, асық уқулуп çатты... Алда қайдан қалдайыр аскерлердин тсепи да көрінди. Қайдан эле веş сағым болмоқ эле? — екі сағымда да çетпейт. Артиллерияның отунап çанағы музикаға çол узақ өңдөнүп көрүнгөн!

Fedor екinci тсепке келди, бул çerден Capajevди көрди. Аны менен бирге полктун командирі да kele çатқан екен, алар алда немелер çөңүндө сың çана çай-варақат сыйлөсүп варағысқан екен.

— Çиверген элем, бирок қайтпады — деп мурун берілген қандайдыр бир сурооға. полк командирі çоор верди...

— Дағы çиверуу керек деп Capajev кесе айтты.

— Дағы çивердим, вағы бир...

— Қайта дағы çиверуу керек! — деп Capajev бу-
журду.

Полктун командирі бир минутаға унсуқпады. Capajevдин қыргызы аңуусына сыдавай кыжғөндөй болду. Бирин-
дек кирпиктеринин арасынан көзы, çerдегі çыртқыс аяван-
дықандай сасырар сығыр, оңоқты берди.

— Тиги çақтан келдиби? — деп Capajev кесе сурды.

— Ал çақтан да çоқ.

— Көптөн верибі?

— Бир сааттан асық болду.

Capajev қашып қатуу серпти да, ec нерсе айтпай, сыйлөсууну тоқтотты. Fedor тышынды: сөз, вайланғы çө-
нүндө екөндигин. Полктун бири менен вайланғы мықтыу

болсо, екinciси менен — ecteme да çоқ болқон эле. Аскерлер өздөрыннун командиринен şek алқандығы кийин-
cereек билінди, — ал мурунқу падыша офитсерлеринен болу-
cu. Аскерлер, бул офитсер туурадан-туура мытықтып
оозун көздей баштар вара çатат деген cecимге келишип-
тир. Мына ошондуқтан көпкө cejin тоқтолуп, текшерішип
тавырмақташып отуруп, ең қызық, meзгилди өткөзүп
çиверішкен.

Fedor, Capajev менен қатарлашып, алтарын çөө çетелеп
kele çатысты. Бул çerден сезилеј Potapov да пайда
болду, ancалық алыстан да emes, Totkin Ilia аны менен
қатарлаш — Cekov да kele çатқандығы көрінди... Capa-
jev екөө Talovkeden бирге аттанып сығысқанда, вулар
уйды қалысқандығын çе ырдан кийин ең мурун аттан-
шып çөнөп ketken ketpegendigin Fedor билген emes.

Биринци тсепке дејре болқон аралық çағым сағымса
вар эле. Ошол тарапқа ватууну мaaқул тавысты. Талаа
çеринде ар қасан кытылбөген çerден болуucu қатуу
шамал, бир meзгилде алдыдан утур volo баштады, қардып
majда ucқундарын шамал бетке urup илгері қуруугө
мымкынцлык берведи. Cавуул — тоқтоту. Бирок вoрoон
узаққа созулбады, — çарты сааттан кийин тсеп қымылдай
баштады. Kльckov менен Capajev аскерлердин flange-
лерине вөлынүп ketишти, — азыр алар биринци тсепке келишти.
Оң тараптан Oвчиников хутору көрінди.

Capajev суунун ар çағып көрсөтүп:

— Бул çerде казактар bekinse керек — balkim сал-
қылашуу. тақ ошол хотурдун yстынде болор... dedi.

Бул çолу Capajev çағылды: қууқун çер kele çатқан
казактар, бул кичине хуторда bekinip отурууну ојлон-
boston, алар өздөрын қорқош ycын қана атышып ec қан-
дај қаршылық көрсөтө алыспай қасуунун алдында бол-
қон эле.

Slomixinge çақындады, stantsijaға бир-eki сағым-
ca қана çер қалды. Бул çер кең tegiz çана тыз çер эле,
stantsijадан туруп атышууға ең оңтојлуу çана оңој да
болуucu. Бирок казактардан ec yn çоқ çым-çырт... Алар

emne ycyn uncuquşaj? Bul ɵndyy qaarduu uncuqpaş-tyq, atıştan da qorqunuctuu bolot. Amalduu dajardanyş bolup çatpasyn, qapiletten or dajardap çatışpasyn? Uzen ɵzɵnynyn arqy ɵjyzyndɵ azyraaq uruş boldu, bul ɵerde — bul ɵerde bolso ɵym-ɵyrt.

Fedor tseptin aldɵnqy qatarında tamekisin tartyp, ɵzynyn ɵyrɵktylygynɵ qubanyr kele ɵattı:

Bul andaqy bolqon balalyq maqtancylyqyn qozqo-qondoı boldu, belkim, bul oşol minutany ıcinde ɵte zarılda bolqon ɵyqar. Bul birinci taraptan komissardyn barqyn kɵterse, ikinci ھاqtan askerlerdi qajrattandy-qandaj bolup kɵryndı: askerlerdin tsepinin aldında atcan kişi baştap bara ھاqtan bolso, askerler ھاдыrañqy ھاana qajrattuu bolot. munu tsepte ھاyrgɵn ar bir asker ھاaqşy bilet. Biroq mındaı erlik soquş baştalardyn al-dında bolqonu menen naq atıştyn ɵzy baştalqanda, askerler ھاata qalyr, tura qalyr ھاygyrgɵn kezderde, al sɵɵɵɵty alyr ھاyre da albay qalasyñ.

Capajev ilgeri qaraj ھاşyldy — al polktordun orto-sundaqy vajlanyştı orundatyş qamında boldu, zambirekterdin oqun ھاetkirip beryy ھاaqyna dalalat qyldy, ھاyktɵrdyn al ھاjyn bilishiş menen boldu.

Fedor askerdin tijaqy, byjaqy ucuna ɵyqyry ھاyurp aqyñ oñ flangege kelip, attan tyşyp, atyn ھاɵɵ ھاeteler tsepke kelip qoşuldu. Batereja otun tutastyruuqa kiris-ti. Stansa murunqusundaj ele uncuqpady. Al uncuqpaj turqanında — Fedor ھاj baraqaat, keede şyldyñ sɵz-dɵrdy ajtyr. ɵzynyn porostojluqun, mındaı iştardi başynan kɵp ɵtkɵryp adattalqan adam şekildyy eken-digin kɵrsetyp kele ھاattı: bul ھاerde al, baştatan soquş işine byşqan malytyq darışynyn tytynynɵ byştalqan adamdyn saltyn kɵrsetkɵndɵı boldu. Biroq anyñ mu-nusu eñ baştapqy qadamşo, — «grazdan qalpaqtuu-dan» emneni kytyygɵ bolot? Andan kɵrɵ bul. «Vete-ran»¹ beş minutadan kijin emne bolqonduqun qaraqyla.

¹ «Veteran» — byşqan eski soldat maanisinde

Yc ھاyz sarğan ھاaqyndata berip, kazaktar zambirektin oqun ھاadbyra baştady. Zambirektin artynan, tegirmen-din ھاanyñnan turup pulemjottun oqunda ھاadbyrdy. Fedor a degende ھاşşyp qaldy, biroq icinde alda nemine astyn ystyn bolqondoı, birdemesi tyşyp qalqandaj, ot menen ھاalyñ bolup bara ھاqtan icinde muzdaq tamşy tamqan-daj bolo tyşkɵndygyn sezdirbedi. Murunqu qalyby menen bir az ھاerge cejin keldi, bir azyraaq artqa cegi-nip qaldy da atyna daldaalandy.

Tsep bir ese ھاata qalyr, bir ese turup ھاygyryp, kɵz acыр ھاumquca ھاyurp varыр qajta ھاata qalyşыр, daroo qardşy cuqur cuñqurajtyr. ھاansyz kişideı, cuñqurdan baştaryñ qylyajtyştı. Fedorda atyna daldaalanыр bir-eki ھاolu ھاygyrdy da, andan kijin atyna byraqy minip alyr cuqoıqon vojunca ھاɵnɵr ketti... qajda? Qajşy ھاaqty kɵzdɵı ketip bara ھاqtanyn ɵzyda bilbedi, biroq soquş-ty taştap kɵzdɵn dalda bolqusu kelbedi — ھاalqyş bul ھاerden, uşul ھاerden ketyy, ketkende da oq qan-calıq şuulap kelbey turqan-qorqunuctuıy eñ az bolqon ھاaqyn araqa varqyşy keldi... Al, tsepti tuura aralaj ھاar bara ھاattı, biroq al vajaqydaı, any tseptin aldın-da emes arıtaraaq ھاaqynda bolucu, emne ycyn ekenin ɵzy da bilbeyt, ajtoru sol flangenin cetin kɵzdɵı qoj-qulap ھاɵnɵdy. Anyñ oşol minuta icindeı byraqyna qara-qanda eñ salmaqtuu ھاana iştiktyy ɵndyy ele, oşol mezgilde kezikseñ, bul ھاigit qorqqonunan qacыр kele ھاatat dep oılobos eleñ. Any kɵrgɵnyñ dɵ sɵzsyz eñ kerektyy qavar alyr kele ھاatat, ھاe bolboso qyşyn ھاerge ھاşşyşy ھاumuş menen ketip bara ھاatat dep oılor eleñ.

Colunan Potapov kezikti, — bul oñ ھاaqy flangeni kɵz-dɵı kele ھاqtan eken. Emne ycyn? Balkim bul daqy Fedor sol flangeni kɵzdɵı capqan ɵndyy, ھاar kele ھاqtandыр? Any kim bilsin, soquş maalynda birɵnyn ھاumuş menen kele ھاqtandyqyn, ھاe qorqqonduqunan aqylyñnan adaşыр kele ھاqtanyn — ajra bilyy eñ qyşyn, mındaıda kee bir adam esi ھاyqanynan vet aldy dajyn-syz baş qalqalooqo dalbas qylyt. Bular bir-birine cuqul

kelgende qana attarınyn qozun tartyp toqtoştı, aşı-
qyştasyp suroolor suraşa baştaştı:

— Patron barıy? Zambirektin oqtory çetiştıyuy?
Carajev qajda cıyret, anı qantip tabıuıqa mymkyn?

Bul suroolor kóz çazqıruu ısyn qana bolqon su-
roolor ele.

Bular bul çerde mintip bujdalışyp turqandarın stan-
sadaqylardıń da kızı calıp qaldı, bul salt atcan ekö
qarapajımdardan emes, bular en çorqorqu nacandik-
terden boluşı ıqtımaal deşip, ıldam atqıctı, bulardı
kızdaj tuuralap bul atcandardın tegeregin zambirek-
tin oqu menen qojıqlaj baştaştı — ulamdan ulam çä-
qındaqandan çaqındap tyş baştağı...

Birö çajırma beş sarçan aralıqqa kelip tyştı, ekin-
cisi — on beş, ısynısy andanda çaqın—Stansadaqıla-
bul eköen butaqa alqandıq anıq! Oq tegeregine qur-
cap tyşyp çattı. Oqtun qurcaq kycöp qısa baştağı.

— Bul çerden ketıuyyz kerek! — dep Potapov uqu-
za çana aşıqa şıbaradı.

Zambirektin bir oqu çaqın tyşyp çarıldı.

Fedor Potapovqa ec qandaj çoor qajtarbastan, atın
şpor menen bir temindi da, tsepti taştap, tıldı kızıdaj
cıqojup çenödy...

Potapov anı artınan, biroq al bir az çerge barqan-
dan kizin bolıyp, on çaqı flangeni kızıdaj burulup
ketip kerynbej qaldı. Fedor uşul carqan vojunca döbe-
ge bardı, döbenyn ar çaqında çyk tartqan on caqtı
aravakecter çatqan ele. Fedor atınan tyşyp, çykcyler
menen birge, mından eki minuta qana murunuraaq
Potapov menen kezigişip turqan çerine zambirekter-
din oqturunun kelip tyşyp çarılyp çatqanyn qarap
çattı. Atın çaqın turqan aravaqa vajlaj salqan ele.
Çatıp alıp kyrkyröp kycöp zuuldap ucqan zambirek-
terdin oqunın davyştaryn tıqşadı, zambirekterdin
oqturunun kycöp zuuldap ucıp kelgeni çaqındaqan
sajın, Fedor qatqan qarqa ıqtala voortoqtor çajmılda-
bastan çattı. Andan kizin etijattıq menen başın aqıgyn

ketörıp, çarıdan daqı mandaj çaqına çaqın zuuldap
kelip tyşyp çatqan oq çor — beken dep qaradı. Bul
çerde al, uzaq çattı, çor çorı — anı kim bilsin?
Balkim al, bul çerde azyr ele anı menen birge qandın
ıstındor çatıp mert bolqon ıç dıjqandar öndıy, ten-
tek ucqan zambirektin oqunın vöödöden ölyşı mymkyn
ele. Biroq Fedor ozunıp ordunan ıgıyp turup, qajta-
dan daroo atına minip, kóz ırmööde, emi qajda bar-
sam? — dep ojloqondoı boldı. Aracalap qaluıcu eme-
dej sol çaqı flangeden bir ças qızı asker caap kelip,
ec kimgä nazar salbastan, entikken davyş menen aşıqar:
— Pulemjottor qajda? Mındaqı pulemjottor qaj-
da? — dep suradı.

— Qandaj pulemjottor?

— Bizge pulemjot kerek — sol çaqı flang taraptan
kazaktar qaptap kele çatat...

Fedor a degende bul askerdi da taq özy öndönyp
çırgön eken dep bildi, biroq al atcan askerdin kerset-
kön çaqın qarap ancılıq alıs emes çerde qatardan-
qandaj qaldajıp qaptap kele çatqan kercılykty keryp,
vytkön voju muzdağı... cacy tıke turdu.

— Azyr çykty alıp çıbertejin! — dep qıjqırdı da
attı taqımqıa bir basıp çykty kızıdaj cıqojdu.

Carqan vojunca çykkö kelip, emne ajtışın bilbedi.
Çykcyler quulanqan qıñaj qaraş menen qaraşyp, bul
azamatın emnege kelgendigin tyşingöndıktöryn bil-
dirıştı. Balkim bul Fedorqo uşundaj bolup tıjulqan
cıqar, anıında muzıqtardıń ışı çor, çon qana alar
mına bul qorqınuıcu uzaq saattı ıldam ötköryu ısyn
qana kılup şıldıñdaşyp turqan cıqar. Toqto, kytkın,
bıjruq bolıvojunca ordundan cıba degen şıjaqtıu
zambirektin oqu tegerekte çarqıldap tarsıldap qur-
mandıq izdejti. Zambirekten tentek ucqan oqtory alıs-
qa kelip tyşet, alar çyktöge da kelip tıjet. Çykkö
çalan qorqoqtor tandalıp qızmat qılat degen söz çon
qana ajtıqlan kılky söz.

Sen özyñ qızmat qılyp kersön — çyk qorqoqtor

ujasba, çe çorpu ekendigin bilesin! Mından kere tsepte soldat bolup çyruy eñ artıq emespi — antkeni ar qajstıynın qolunda vintovke var, çyzdögen adamdar bir-birine taqool bolup çyret. ar bir çyzdyn aldında özderynın pulemjottoru var, al pulomjotcularqa zambirekter çardam kersetip turat. Tseptegilerdin emnesin ajtasın?! Anda kimge qavyların, kim menen salısarın daıınduu, tsepke tuş-tuştan çardam var sen çykcylerge közyndy salc; eki çyz çyktö eki çyz muzıuq, bul eki çyzdyn qolunda var turqan on bir mıltıq! Mıltıq on bir bolqonu menen patrondoru bir tike ele. Zapastaq turqan pulemjottordun vaarız tyzötyuny talap qylat. Al eki çyzdyn icinde — bir çarım çyzy mıltıq atıstı bilbeıt. Bilgenderinin kövy da majpar çana maçiröölör, kee bireölery mıltıqtı da alıp çyge alarlıq emes, aravasındaq beesinin vaşın alıp çyruyge zorqo çarajıt. Mına saqan kerek bolso çyk! Kazaktar bolso çykty çaqş koret: qaruu qyla turqandardı alvaj qarap tur-sunbu! Eger çyzcö kazak qasırp sala berse — kim qorqojt, kimge tajanat, qajdan çardam kelmek? Kazaktar çykty aralap kirip, aravakecterdin vaarızyn vaşın caar taştavajıv. On bir mıltıqtın birde bireönen yn çypasa, kazaktar daroo qoldorunan çulup albajıt beken. Mına saqan çyk, mına saqan qorqoqtordun ujas: çykcyler uşundaj qorqunuctuqa bolot, bul qorqunuc tsepte bolbojt!

Mına uşintip, çyktö qorqoqtör qana bolot. qorqoqo vardiç çer qorqunuctuu dep bekerge qara qyla ajtıs çaravajıt: tseptegi askerlerdin qorqunucunan çyktögylerdyn qorqunucu alda qancalıq qorqunuctuu.

Uurunun borky kyjdy degendej, Klyckovdu ujat aijlep azaptap kele çattı, al muzıqtar menen kylyşyp angemeleşip kete albadı, anın ıstıne qajda vaarızında bile albadı — emi qajda varam? Mına oşentip, çyktördyn arasında bir çarım saatca sandalıp çyrdy: tameki surap tarıtı, çem-çöptyn çajın, aravanın majı tuuralu, nan tuuralu, konservo tuuralu, alıs çe

çaqın qıstaqtan ekendigi tuuralu suraştırdı. Qancalıq suroolor berse da ecteme çypadı. Ajtylqan sözder bedöe qurqaq aqılsız, ec kimge kereksiz sözderden bolup çyqtı. Çykcyler, Klyckovdun sözderyn çaqtırvaj andan oolaqtaqandaj, anı sökkendöj bolup köryndy. Minutalar, zaarlıu qurttarca aqırın qana çylyşp ötyp çattı; alar, Fedordun qorqoqtuqunan masqara bolqonduqunan öc bolup, anın çyregyn vaarızara qylyp tilgendej boldu.

Zambirekter kyrkyröp ajlananı qaptar çattı. Oqtordun davıstarı, qamooqo quulup kirgizilgen coñ çırtqıc ajvanca kyryldöp talaanı qaptar çattı. Kyrkyrögen, cuuldaqan oqtör menen aralaşp, — könyldyy tsep ketip vaarız çattı.

Tövesıne qyzy cyryrök salınqan qara paraqcan, qara şım kijgen Capajev çel menen birge ucqan çel qajıqca, askerdin tigi ucuna, bul ucuna bir çyqır, qujun bolup çyrdy. Bir andan bir mından köryne tyşyp, keede coq bolup çyrgen kazak eerine qaqqan qazıqtaj madala oturqan Capajevdin arıq çıraj kelgen denesinin qaraanıv vardiç köryp turuştı. Al caar çyryp, bujruq verip zarı bolqon qavarlardı bilgizip, kerektyy suroolordu verip çyrdy. Özderynın Capajın çaqş bilgen komandirler, kerektyy maaly mattı qysqa çana ıldam bildirip turdu — artıq söz syjlep, köz irmööge da kidiriltpedi.

— Pulemjottun vaarız vıtynvı? — dep suradı Capajev caar vaarız çattı.

Tseptin icinen bireö:

— Bytyn! — dep qıjırdı.

— Qanca arava zambirektin oqu var?

— Altoo...

— Komandir qajda?

— Sol flangede...

Capajev sol flangeni közdöj cu qojup çönödy.

Tsep qyzy atışp kele çattı. Uşul mezgildin icinde kazaktar tsepi da pulemjottu çaadırdı. Tsep öñkөndöp

вагър қарға аралашър қыжылдавантан җатъ, җаңъ ко-
манданъ кутысты.

Тseptin артынан қујундатър кеке җатъан Сапарев
ылдам қысқаса өкым вујруқун берип, қайтабылқан җоор-
торқо қулақ салды.

Bir mezgilde cuqul wugulup watereja komandirin
közdeј cuqojdu:

— Tegirmendi atqyla!

— Tegirmendegi pulemjottun var җоқун қыјратқыла!

— Men ajtmajynca stanitsaqa tijbegile!

Ыldam wurulup qajra tsepti közdeј caap ketti. Zam-
birekter uda-uda qaarlanъr qatuu waqылдај waštady.
Ilgери qaraj җygyrup keke җатқан tsepti toqtotuуqa,
stanitsa җan dili menen aъьqa araket qылды. Bir mezgilde
tegirmen kыngyрөпyp, wдыrap wыt-cыtъ cыqa talqalan-
ды: pulemjottun waarъ bir җоқуи атқан ele. Eki tarap
teң ottu kycetty. Biroq qызыl armijalar ar minuta saјьп
җақьндақьдан җақьндар, zam-birekterdin oqu dal tijir
kyryldөp җағылат, җооқо җақьндақьдан saјьп аҗалда cuqul
qалқьnsъr көryнөt, җоону talqalar alардын арqасындақь
stanitsaqa kыryyge eki көz төrt...

Kөnyly ergip, көzy ottoj җajnaқьан Сапарев — as-
kerdin tigi, bul ucuna bir cықьp қујундатър җырды. Bir
ese pulemjotqo, zam-birekterge komandir polkko kiši
җартыгьp турду, keede özy cu qojup җөпөjt, wардық җер-
ден Сапаревdin ағық qараанъ uruštaqьларqa qылақтар
көryнyp җырды. Atcan asker caap kelip, aқьan alda ne-
mine tuuralu җашыгьp ajttъ.

— Qajda? sol flangedebi? — dep Сапарев surady.

— Sol җақь flangede...

— Kөppy?

— Kөp...

— Pulemjottor ordundaby?

— Wардық өз җајьнда... җардамcыqa kiši җiberil-
divi...

Al, qorqunuctuq qaarъ qысъp keke җатқан sol җақь
flangeni közdeј caap ketti. Kazaktar samsaalap keke

җатъшат... Саар кеке җатқандар җақьп араадан көryнды...

Сапарј баталиондун komandirine җетip wарды.

— Orduңardan cылақыла! Wаарыңар tsepke taralqь-
la... җапырт oq cықьарқыла!

— Qup wолot...

Uşunu ajttъ da җатқан askerlerdin sawъn aralap җө-
nөdy.

— Ғигitter qaltарылақыла, qaltарылақыла! Orduңar-
dan turwaқыла... Ғақьп keltirip turup komanda wојунca
oqtun алдына алқыла... Wаарыңар өз ордуңарqa турqыла...
komanda wојунca oq җаадырқыла!!!

Aқырқы көz irmөөde, bul өңdyu qajrat wergen qatuu
sөz askerlerge kerek ele! Alar, Сапарев өздөry menen
birge ekendigin көryp turuшат, alar анып ajtқаньп
uquuda alar тыnc — җај wарақат, al өздөry menen
birge wолqондон kijin ec qандај wалаa wolvostuқьна
işenіšet.

Samsaalap qacыгьp keke җатқандар wuta атым җерге
kelgende — җапырт oq җаадырды анып артынан дақы...
Pulemjot qызулуq menen wарылдаp titireј waštady...

Tra-ta-ta... Tra-ta-ta... Tra-ta-ta — plemjottor тыwај
ojnoj waštady...

Tars!.. Tars!.. Tars!.. Tars!.. җапырт cықьқан мытықь-
tardьn yndөry uquldu...

Samsaalap keke җатқандар, җолунан ағырар җақьceleкеј
wолду, көz irmөş arasyнда дақыдылқандај wолду.

Tars!.. Tars! — dep qurqaq cықьқан мытықьтын yн-
дөry. Daқы көz irmөөгө samsaalap keke җатқандар қы-
мылдаwај qалды... Daқы көz irmөөde attарынып wашып
wura tartыştъ. Kazaktar qajra qacыштъ, alардын артынан
quu waštady:

Tra-ta-ta Tars!.. Tars!.. Tars!.. Tars!..

Atakanьn mizi qajtarылды. Askerler җерден qurquu
wолup, wаштагьп көтөryp, тура qалыштъ. Alардын өңдө-
ryнөn cociқьан qorqunuctun ilew ketpeј ojнop турат..
Tsep stanitsaнып өзyn közdeј җөnөdy. Өнyp җygyryu
көwөјdy... Kazaktardьn pulemjotunан cаcырақан ot

tseptin arasyna kelip tyşyp çattı. Alar köryngön çerden — kazaktardın çapırt atyşın. tsep, ыдырап сыққан pulemjottu oqu menen bastırat. Askerler birinci tegirmenge cygyrysyp çetişti, toptolusyp döwöge, tamqa daldalanıstı — stanitsaqa çaqındaqandan çaqındap kirip barıstı...

Аңғыса кытылбөген қыжығқ сықты:

— Çoldoştor! Ura... ura... ura!

Tsep dyrdygyp ilgeri qaraj serpilgendej boldu, ылытқарын tuurasynan qarmap — şamdaqajlana cygyryp eñ aqyғqь atakeni çasaştı...

Kazaktardın pulemjottorunyn dawışş сықрай qaldı, анын pulemjotcularынын baştarын орундарынан çыдығvaj turup sawыşqan ele... stansadan Qызыl armijanyn cuuldaşqan toltunduu yndery uqulat... Alda qajdan aqyғqь salt attuulardın andan-mыndan bir tijip caap cyrgөndөry көrynet...

Qызыl armijalar Slomixin stanitsasyna kelip kirişti...

Fedor Klyckov özynyn şermendelik ujasyna сықыр аjanıctuu ujalqan tyrde kele çattı. Al, tsepti көzdөj çөnedı. Anda emne bolup çatqanyn bilbejt, çalqыз atылqan ылытқartardın dawışş aqyғındaqandan aqyғındap, ajaq çaqında tap-taqыр toqtolqonduqu uquldu.

«Сын эле bizdikiler stanitsaqa kirgen belem — dep ojlodı. Balkim andaj emestir: bizdikilerdi qurcar alyşqandыр, qarmaşa-qarmaşa ajaq çaqında qolqo тыşkөndыр. Balkim, taq uşul kezde kazaktar qanduu suusunyn qandыр çatqandыр. Oncaqtı minutadan kijin bul çerdegi çyktөrdı aluuqa da kelip qalar. Çyk menen birge bul komissardı da alyp keter». Şermendecilik aj! Şermendeciliktin da şermendeciligil Birinci soquşta yreյynyn ucqandыр, мысыqtaj qorqoqtuqun барьдан da çеке өз алдына qojup, özynyn kytкөn işenicin aqtaj albaqandыр estegende Fedor ötө ujalqandaj boldu. Tsepten, soquştan, oqton, zambirek oqtorunan oqun cyrgөndөgy özynyn necen çolu ojloqon erdigi, baatırdыр, qaarmandыр munun waarь aзыr qajda ketti?

Fedor, özynyn qымыşын soqur toom sezgendiginen, мыndan eki saat murun şermende bolup qасыр ketken çerin көzdөj çeldirip kele çattı. Çykcylөр menen birge başqa çatqan döynөн da ötty, — ыş çerdegi, zambirektin oqunyn ojup ketken coң cuñqurdu çana qar menen aralaşыр çatqan qandь eñ çaqыntan көrdı. Bul emne qan? Kimdiki eken? Bul çerge zambirektin oqu kelip tyşyp, çaңыraaq angemeleşip oturqandardın ycөөn çajlap ketkenin al kezde bilgen emes.

Dөndyn ar çaqь typ-tyz çajыq talaa, bizdin tsep uşul çerde ketip bara çatqan boluucu. Biroq aзыr emi alar qajda? Stanitsadawь? Balkim Uzen darijasynyn tigi өjyzındөdyr? Balkim alardь, kazaktar tijaqqa syryp çiberdi beken? Stanitsa arqыluuvu, çе stanitsanь aylan-dыra quup ötty beken?

Al, bolçoldoo çana oj çoorunun denizine tyşyp kele çattı.

Мына uşul uwaqьtta bir atcan asker tasqaqtatыр keldi. Bul daqь balkim «pulemjot izdep» cyrgөndыр. Al, ec vajlanьşşыз baş ajaqь qылыр birdemeni ajttı. Fedor анын бетине qarap ekөө тең bir ooru menen ooruqandыр tyşyndı.

— Bizdikiler qajda? — dep, çanaqь adam cuqul kelip, odono suradь.

— Qajdan bilejin, men özım da izdep cyrөmyn, — dep Fedor ujalqan tyr menen çoop qajtardь. Alar bir birinin şermendeciligin tybyne çete tyşynыsty.

— Balkim alar emi stanitsada bolup cyrwөsyn?—dep çanaqь taanьş emes çigit oozun aca estep ec qamьra-bastan suradь.

— Bolso bolor, — dep Fedor maaquldaştı.

— Andaj bolso, baralyқыр?

— Qajda?

— Stanitsaqacь.

— Anda kazaktar qanter eken?

— Kirdi beken... сын эле, kirişti beken... Eger kir-begen bolso...

— Anda iş başqa, qoldoruna tyşsən — brajym qylbaj!

Мына уşул тартипте бир-бирине necen çолу sunuş qylb-
ta, taq oşonçoluq çолу бирин-бири sөzge tyşyndyrdy,
saqtantuu, azыр stanitsa kimdin qolunda, сеberdik menen
çaşығын bilyynyn zarыл ekendigin ajtyşty.

Bular sөz menen kele çatъşыр ulamdan-ulam ilgeri-
ler, aldyларында çarым aralyqta qalqan tegirmendegi-
ler, alardy eваq ele daana көrgөndygyn sezişpej qaldы,
eger tegirmendegiler aңдыр турqan bolso qacuuqa da
mymkyn bolvoj qaldы: qacqan menen pulemjottun oqu
qutqarvajt.

Uşintip bular ec nersenin dajыны bilbej qorqur qal-
тыrap kele berişti.

Ancalyq alys emes, cetki yjdөн on çaşar balany
kөryşty.

— Bala, oj bala bul çerge Qызы Armijalar kelip
kiriştibi çе çoqrу?

Bala qonquroodoj zuuldaqan yn menen:

— Kirdi, — özyңызdөр qajdan kele çatасыңар — dep
surady.

— Çygyr, çygyreçoj, — ojnoqun! Soquş tuurasы-
daqь işti ajtyр oturuuqa çaravajt, — dep Fedor bala-
nyн orunsuz tentek suroosuna ataca başqara çoor
qajtardy.

Çанындаqь birge kele çatqa çoldoşu, qorqunuctun
çоq ekendigin uqарь menen — qajdadыр cuqojur көz
irmөөдөçоq boldu. Klyckov çajbaraqat, biroq maanajь
pas, qapalanqan vojunca, qызы polktor alqan stanitsaqь
kelip kirdi. Biroq al, soquşqa çañь kirgendin var çoqu,
a degendeki soquşta uşundaj bolot emespi, men mu-
numdu aqъь ikinci soquşta çе ycynçy soquşta aq-
tarмын, anda мындaj bolbosmun degen ojlor menen
өзын özy soqrotur kele çattь...

Мына оşентip Fedor çаңылbadь: bir çыldan kijin атаq-
туu soquştardың биринде, qызыltuu ordeni menen сыj-
landь. Birinci soquş, al ycyn eң мыqtuu çana көр sa-
ваq volo alды. Slomixin soquşunda bolqon кемcilligi

bytyn grazdan soquşunda qajtalap bolqonu çоq. Andan
kijin, Slomixin soquşunda bolqon avaldar da eң tataal
çana oor avalda bolqon soquşlarda da boldu... Al özy-
nyn neetindegini orundata alды: baатырлыq, сыrtqь көry-
nyşty toqtooluq menen алыр çyруу, öзынө özy ee
boluu, bolqon şarttardь daroo qolqо алыр аны daroo
tyşynө qojuu. Biroq munun ycyn eң murun tijiştyy çoldordu
qojqon çоq, munun ycyn eң murun tijiştyy çoldordu
өtyy kerek eken: şaşыluudan, qыяңсылыqtardan tartыр
атаq aluuqa çejinki çoldun vaarың өtyy kerek ekençо.

Kezikkenderden ştabтың qajda тыşkөndygyn suraş-
тыrdь, Klyckovqо kezikkenderdin vaarысь аны şыldың
qылqandaj көңyl qоş çoor qajtarыр, qajda şaşылыр ketip
bara çatqan өңdyu myнөzdөrdyn var ekendigin bel-
giledi.

Bytyn stanitsa qыjмыlqa kirgenin, cekten ашыq ojqon-
qонduqun vajqady. Kazaktardy talqandap quur сыqqan,
alardy aңдыр vajqaş ycyn tapşырылqan askerdin atajың
bөlygy azырda artынан тыşыр quvaloodo. Stanitsаның
çandanыр ojqonqonunun sevevi мында da emes, çana
soquş qorqunucunda da emes, çana soquşqa dajardыq
kөryyde da emes. Andaj bolso, anan emnede?

Al, bilinbej ştab qылыңqan Karpov degen көpөştyn
çоq yjynө kelip тыşty. Bul çerde var çоqu tygөл var
eken: Çapajev, аны çigitteri, Ezikovda oturqan. Bular-
дың icinen ajрыqca көзынө тыşkөny Ezikov boldu. Bular-
дың icinen артыqca көзынө тыşkөny Ezikovda maanisine
tyşynө kerek, qдығыр çyrgөн çigitti çыmajqan şыldың
kылky menen tozur alды:

— Klyckov... çoldoş... тыды ilgeriletyynyn qамында
çyрдыңызby? — dep Ezikov surady. Al şajtандың көzy
altындаj çарqылдаp kyлыңdөгөndyn ystynө kyлыңdөр —
şыldыңdap turdu.

— Оова... оşол çaqta bujdalyр qaldым... dep Fedor
muqaqtandy da Çapajevqa qarap: — armijaqa qavar
berdiñizbi? — dep surady.

— Мына азыр qамыlqa qылыр çатабыз... Uraldan da

syjnyctyy qavar keldi — andaqlar da ilgeriler çalyr-
tyr. Lwiçenskijge baruucu çoldu tazalap çatyşan ke-
rynet...

— Andaj bolso iş çaqşyqo... Emi biz, bul çerdegi
Saxarnoj tuuralu emne qylavız.

Fedor surağın suradý da özy saal ujalıqçygar qaldy.
Bulardın arasynda özyn özy artıq kişi eñdöntyp, sez-
dery wөөde tantyq bolup koryndy...

«Bulardın waary çoqu waşyn qançyqalar qanyn кө-
kerlep soquşta boluştu, men bolsom eki saattan kijin
kelip oturamyn!» dep ojlodu.

Анын устыне ujalqanнан çyregy tilke-tilke tilinip,
betine qan çygyrды.

Dýjqan ajaldar birinin artnan biri cuvar kelişe waş-
taşty. Bular qaroolcular menen keçildeşip birdeme
tuuralu dalildep көrsetyşyp ştabтын yjyne kiryynyn
araketinde bolup çatyştı. Alardy kirgizişpej çatyşqan-
dyqtary terezeden korynyp turdu, — qyzy askerlerdin
kevelbegen şlynduu kылkylory aqa çolek bolucu.
Fedor сыrtqa сықыр, еşikте болуп çatқан kepterdi ucu
tywynе çete surap, iştin maanisin bildi, alar eздeryнын
çaң mejmandary — qyzy askerler mylkyvyzdy talaj
waştady dep dattanyp turuşqan eken. Fedor bular me-
nen daroo birge wardy da bylncylyk көрген орунда
kelip suraştardy, тексерip qarady, çazyр da aldy, ço-
qolqon nerselerdi izdep, tawylqandardy qajтарыр ber-
diryuge uwada berdi.

Taloondor сылында болqон — munu çaşyruuca ec
mymkyn emes. El oturqan punkitterge, askerler kelip
kirişi menen çoqorqu eңdyu oqujalar ar qacan bolup
tursa kerek, munu Fedor kijinireek da necen çolu waj-
qady, myндаj iştir Qyzy Armijanyn ajrym welyktery
tarawynan da çana duşmandardyn askerleri tarawynan
da bolqonduqun kardy. Munu özy urup adatqa ajlan-
qan, munu menen kyreşyу qyjn, soquş bolup turqan
ucurlarda any typ tamary menen birotola soolto wty-
ryuge ec mymkyn emes eңdönyp koryndy. Oşol kez-

degi bizdin kynderyvyzdyn ucurlarynda, ojrondotuу,
qyjratuу, çaratylyştaqь oomaluu, tokmelyу boluş, so-
quştun adaty degen askerlerdin sөөgynе singen adat
bolup орноşqон eңdyу sezildi. Soquş taloonu, soquş
menen qana wtyt. Bul qacan da bolso oşondoј bolot.
Biroq al oşondoј bolqondон kijin, any menen kyreş-
peј tim taştap qoj degen çarabaqan iş, any menen
azyrtan waştap kyreşyу eñ ele zarı iş bolot.

Fedor, ec maqsatsyz çana ec qandaj teskeri pikirsiz
waştalqan bir nece talooncularqa kezikti. Mysalqa alsaq
bir qyzy asker byr-syрr salynqan tyjyncokty any
kөteryp kele çatқан.

— Any kele çatqаны emne? Kөрсөtcy!

Al, çaj wapaqat tyjyncogyn qardyn ystynе qojup
cecip, çajыр көрсөte waştady, anyn icinen baldar-
dyn көjnөгyn, walanyn culqoolory, ar tyрdyу bal-
dardyn ojuncuqtary, cyryreкter çana көjnөkterdy cu-
war сыqарды.

— Dostum, munun saqa emne keregi bar?

Yn çoq. Ectemege çarabaştyqын anyn özy da koryp
turat.

— Bulardy emne qylyş ycyn aldyң dep surajm?

— Bizdin waarywyzda qolubuzqa emne tijse oşonu
aldyq: aldymda kele çatqаныm.

— Degi munu emne ycyn aldyң?

— Any men, qajdan bilejin...

— Maqa bir ajal ыjlap, izdep keldi. Мына буl алдың-
daqь oşol ajaldyn wujum-tajymь bolso kerek...

— Bolso wolor... Mejli alsyn, — dep çigit ec тырыş-
pastan maaquldaşty.

— «Alwajt», any waryр wер — деп Kыckov aqa tu-
junta — ec acuulanbastan dostuq menen ajttь.

— Any waryр weryuge da mymkyn — dedi alig
çigit.

— Albette any waryр weryу kerek — al qatandy
wөөde uwara qylyştyn da ec keregi çoq, sen көрсөtcyp
wergin, men özym any waryр werejin.

Fedor, çigittin bul tyjyncokty qajdan alqandyqan bildi da, anь menen birge çenody. Qьzьl asker tyjyncokty alьp kelip, yьn çoq, sөz çoq eski temir kerebettin ystynө qojdu, oqьjsuzdanьp bir azyraaq turdu da ešikti tutqasьnan qarmap aсьp, uncuqraj cьqьp ketti.

Fedor екinci бирөөн даqь keziktirdi. Bul çigit baldardьn bešik arabasьn vašьna kijip alqan, — balkim meške otun qьlьp çaquu ycyn alьp kele çatqan cьqar, a balkim, çөn ele quru qol vašqanca qoluma qarmaj vašajьn degen cьqar. Munu da bolbojt eken dep ajtuuqa bolbojt, antkeni çigitter tyrduy ermek ycyn alьp çyryšө bere turqan.

Keede төмөнкүдөй qьlьp alqandarda bolqon: qandaj-dьr tarmal Mixrjutkenin zaьlьqan coq tamanьndaqь өtygynyn kirinin oorduqь bir pud, qalyьdyqь bir kez, anьn kendirdej tarmaldanqan taqьmьnьn çynudөgy çana taqьmьndaqь kiri çarьm pud çana yc pud var-çula qacьp kelip perištenin arava bešigindej bešigine alьp kelip urat. Mixrjutke qurquruq qorquldap-çorquldap aсuu cьqьrqaьn yny menen өtyp vara çatqan eldin vaarьn qorqutat. Stantsijada, daqь qьštaqta šaarda bolsun — vardyq çerde ojun birdej. Qancalьq qoqujdu qorşotqonu menen ermek өз çolu menen volo берет: çigitin qurqurdu qolu butun vajlašqa qarmalašьp baldardьn bešik arabasьna bekem beleşyyge çardamdašuu ycyn tuš-tuštan valdar da çygyryp kelišet, anь, belөp qolu, butun cьrmap, vajlap alqandan kijin tigireek kelgen bijik dөndy tandap таар alьp turup, aligini arava-maravašь menen ojdu көздөй тоңқосуq attьrьp... qojo verišet!

Ха-ха-ха! Мына ваза азаматтыq, ojun emes beken!

Munun natijçašь бирөө qana boldu: bešik aravanь çigit ec qьlьbastan Kьckovqo vere qojdu, anьn aqa ec qancalьq keregi da çoq ele, anь, anьn qoozдор vojoqon sьrь qana qьzьqtьrqaь ele...

Bir qьjlašьn izdep tavьštь, birtalajьn eesine qajtarьp verišti, stantsija tьncьdь, adattanьš da toqtoldu. Ko-

mandirlerdi daroo caqьruuqa Capajev bujruq verdi, cьjьlqandan kijin al qaardanqan tyryn saьp turup, көp-cylyk arasьnda tintyy çyrgyzьlsyn, kimde-kimden uurdalqan bujumdar tavьlsa, ec toqtөosuz qamaqqa aluun bujurdu. Tavьlqan bujumdun varь çoqu belgilyu bir çerge coqultulsun. Alardь taratьp veryucy komissija dajьndalsьn. Zьjan tartqandardь caqьrьp aьmьsьndьrьlsьn, biroy kedejlerge qana, «vajlarqa» sьnьq tьjьn da verilbesin. Mьndaj mylktөrdь polktun kassasьna tapšьrьlsьn, al kassanь daroo tyzyu kerek! kimdekim alqandardьn özy çetkirip verse andajlarqa tijilbesin, qamaqqa da aьlьvasьn... Mьndan vašqa daqь ajtarьm: eki saattan kijin vardyq askerler ajantqa cьjnalsьn, alarqa «Capajevdin özy» syjlerdygy qavar qьlьnsьn, «Capajevdin özy syjөj turqan boldu dep, atajьlap ajtqьla!» dep tapšьrды.

Eki saat өtkөндөн kijin Petka Isajev, Capajevqa kelip Qьzьl Armijanьn vardyqь ajantqa cьjьlьp kytur turqandyqtarьn vajandady. Bul çerde polk komandirlerinin бирөө keldi, — varь birge ajantь көздөй çөнөštь. Komandir askerlerdin qandaj tyrdө ekendigin çol voju Capajevqa tyšyndyryp keldi.

Capajevdin sөzyn, Fedordun birinci uqušu ušul. Bul sьjaqtuu quru cecenderden al evaq ele tanqan ele. Çumušculardьn auditorijasьnda volso Capajevdin cecendigi bir tьjьnqa çaravas ele. Munun syjлөгөнynө dalajlarь kylөr ele. Biroy bul çerde-bul çerde vašqaca. Al turqaj, teskerisince: munun sөzy bul çerde evegejsiz varьqqa ee! Capajev özynyn sөzyn ec bir kirišsiz çana tyšyndyryysyz, askerlerdi emne çөnyndө caqьrqaьndьqьn ajtpastan, taloonculuq maselesinen vaštady. Al andan arь sөzynө tolup çatqan ectemege arьvaqan majda barat sөzderdy da qьstardь; qandaj volso da sөzdy «iškiliktyylykke çamaštьrьš» ycyn esine emne qoqustan kele qalsa, ošonun vardyqьn sөzynyn arasьna qьpcьdь. Capajevdin sөzynдө, al turqaj qujuluşup kelgen birdiktyylyk çana qandajdьr bir çalьp pikirge vajlanьšqan

ecteme çoq ele; al, oozuna emne tuura kelse oşonu ajtıp çattı. Sözynyn ucu-qıyır çoq na ar çana kemcil boluşuna qaravastan, — anıñ sözynyn bergen taasiri ewejejsiz boldı. Calqız taasirdylygy qeñildigi, tyşnyktylygy mındaj tursun, ec talaşsyz denege tereñ ornoqon arakettin kycy ekendigi aсыq maalim ele. Anıñ sözy, waşınan ajaqına dejre cındıq qubat, tazalyq, alda qandaj baldarda boluucu cındıqtar menen cыq toloqon ele. Siler, anıñ sözderyndegы kee bir bajlanışsyz sözdery, qurulaj mycыma, çen qana voj көрсөтүү emestigin uqur sezdiñer. Bul er kişinin — aсыqtan-асыq cып сығ volot, bul—bзalyqqa duuşar volqon çana naarazыlyq qылqan soquşandardь caғыuu volot, eger bilgiñ kelse mındaj söz vujruq, al, cındıqtың atыnan caғыrmaq tursun vujura da alat!

«Men silerge vujuramьn, mыndan arь ec qacan taloonculuqqa kirvegile dep, taloonculuqtu ciјinden cыq-qan çyzy qaralar qana qыlat. Tyşyndıñerву?!» dedi.

Bul vujruqqa alda necen miñderden volqon top, çyrgynyn tereñinen cып qajnar cыqqan quttuqtoolorun çana raqmat ajtqan ыraazыlyqtарыñ bildirip, duuldaqan ynderyn cыqарыştь. Syretter çazuuqa şaan kelbej turqan quvanьc boldı. Qызыl Armijalar, mыndan arь taloonculuqqa çol bervestigine, taloonculuqtar menen ajьptalqan bolso, andajlardь көргөн çerden өzdөry atьp taştooqo өз көсөmynyn aldьnda söz verip, cып pikirleri menen ant qылыştь.

Biroq alar, mунu orundata albastyqьn, s o q u ş ucu-runda mındaj işterdi typ tamьrь menen çoq qылу m y m k y n emestigin bilіşpedi, biroq alar cып dil-deri menen ant berіşip, majdanda boluucu taloonduqtu m y m k y n boluşunca q b s q a r t ь ş t ь.

Capajevdin sözderynyn kee bir çerleri eske tyşet. — Çoldoştor — dep qoñquroodoj zuuldaqan yunp ajantta cыqарьp — men bul volup çatqan çoruqtarqa cыdaj alvajmьn! Mыndan arь kimde-kim taloonculuqqa qatьşqan bolso, andajlardь atьp taştajmьn. Andaj çyzy

qaralardь m ь n a m ь n a v u menen atьp taştajmьn! — dep al, qьzuuluq menen oñ qolun çoqoru көтөryp sil-kildetti. Eger, andaj çamandyqtь iştөp men qolqo ty-şөt ekemin, meni da atьp taştaqыla, Capajev eken dep ajavaqыla. Men silerge komandirmin, biroq strojdo çyrgөnde qana komandirmin. Çen erkin çyrgөnde men silerdin çoldoşuñarmьn. Maqa tyn çarьmьnda, mejli tyn çarьmьnan kijin da kelgile. Men kerek bolsom kelgin da ojqotqun. Men ar qacan siler menen birge-min, siler menen qaalaqan ubaqtьñarda da syjleşөmyn, emne kerek bolso ajtьp veremin... Tamaq icip çatsam—otura qalda birge ickin, çaj icip çatqan bolsom oturda birge çaj ickin. Mьna men uşundaj komandirmin!

Capajevdin çaş baldarca maqtanqanьna Fedor oñoj-suz boldı, Capajev bir minutaca vujdala tyşyp, sözyn daqьp tьktyryp çөnetty:

— Çoldoştor, men bul turmuşqa qalyр aldьm. Men «akademijань» oqur vytyrgөн emesmin, men anь vytyrbөdym, mьna oşondoј bolso daqь on төrt polktu qurdum. Men volqon çerdin varьnda da tartip var volucu, anda taloonculuq volqon emes, cirkөөнyn icine kirip portun çapaьn çula qacuularda volqon emes... Emne portun çapaьn kijip pop voloјun deјsiñbi? Ittin balasь? Anь emne ycyn uurdadyñ?

Capajev kekenip bir ese bir çaqьna, bir ese екinci çaqьna buruldu, al qana emes, arqасына calqalaj tyşyp, qajrattuu көzy menen çalt-çult teşe tikter, көpcylykтын icinen, aзыrқь ajtylqan çyzy qaraьn көзyne calьndьrқь-sь keldi.

— Pop qalрьcь ekendigi attың qaşqasьndaj — dep cып pikirdi ajtьp өtty, — al aldoo menen qana kyn кө-рет, aldamcыlyqь volboso pop volo alavь?.. Momundarqa tijbe demiş volup qojup, özy qazdьn etin majлуу quur-daқ qыldьrьp çөp çata beret da, çalqыз syldөryn qana qaltьrat. Başqa birөөnykыne tijbe demiş volup, özy ar qacan uurdoonun icinde volot, — portordun bizge көr-сеткөny uşul qo... Bul cып, biroq sen birөөнyn dinine

tijäegin, al saqa çolto qylvajt. Menin bul ajtqandarım duruspu çoldoştor?

Sözdyn taq uşul çeri sözdyn utuucu tyjyny ele. Capajev munu bile qojdu da, taq oşol melcemge kelgende özynyn ajlaker suroosun bere qojdu.

Capajevdin sözynö balqır erip turqan Qyzy Armijalar, dıjqandar çan dili menen uzaqtan beri uncuqraj turuularına çol ačılqandaj curuldar, qyjqrqan yndörun cıqarıştı.

Capajev taq uşunu kytıp turqan ele. Söz tıñsoocularдын ıntaş Capajev çaqqa oodu: andan arı qandaj sözdy qana quraştırba — közdögen iğilik qamsız boldu.

— Мына сен бирөөнүн уйынен бирдмесин алып келдиң, ал ансыз дала сеники эмеспи... Соқуш быткөндөн кийин, анын ваары сенін қолуна барғағанда қайда кетет дејсиң? Ваарыда сеники. Бір байдың қыз ұјын тартып алақ, қыз дıjqанда бір — бирден бөліп беребіз. Байлардың кийимдерін тартып алақ, аларды да текші бөліп беребіз... Туура ајтамьнв?

— Туура... Туура... туура... — деп cuuldaqan çoor-tor qulaqtı tundurdu.

Tegerekke cımyndaqan quvanıctuu cылуu cырайлар çajnadı, таңырқаған көздер çалындај balıydadı... Qyzy Armijalar bir-birine epkindep ucqan qysqa sözder menen, kylyndögen közdöry menen, nazik sezimdyılyk menen maaquldaşqandyqtarın, ыраазыqtarın bildirişti. Capajev eвеgejsiz көрceılykтын birikteşken çанын өз qoluna ala aldy, özy qandajca ojloso, qandajca sezse alarqa da taq ořondoј qylıp ojloto da, sezdire da aldy.

— Тартып алба! — деп qyjqrır sol qolun sermedi. Kerektyy sözyn tappaj bir minutaca toqtoldu. Тартып алып kelbegin deјmin, ваары çoқun bir çerge coқultıp turup komandirlerine tapırır bergile, vajlardan emne alqan bolsoң аныда бергин. Alарды komandir satıp, aqcasın polktun kassasına салат... Eger çaradar болıp

qalsaң, oşol kassadan çyz somdop aqca al... Eger duşmandın qolunan өlseң — уј bylөөңdyn ваарына çызdögen som aqca! Emi daqı emne degiңer kelet? Men tuura ајтамьнв çe çoқпу?

Sözynyn taq uşul çeri ojdon ketkis oquja болup qaldı. Çırttun таңырқаşы tolqunqa ајландı, qyjqrqan dovıştar alda qandaj syjynyctyy cuusuna көmyldı...

Çırttun tolqundaşы basancalaqandan кийин Capajev sözyn ајаqtатып:

— Алқаныңардан бір да ucuq çivin qaltırбай tapır-қыла, kimge emneni bererdi, kimden emnesin silerge çardam ycyn алып qalarıbyzды кийин тексereбиз. Tyşyndıңары? Capajev tamaşаны syjëjt: ајтылqанды orundatat eken, men aqa çoldoşmun, tartıp bolbojt eken maqa таарынақыла!

Duuldata qol cavuu uzaqqa deјre тынбай qyjqrılqan «ura» menen Capajev sözyn bytty.

Aзыр ele Capajev тыşыр ketken jaściktin ystynö bir qyzy asker curqap cыqtı, көз irmөөge qalбай şinelin cecip, aşыqa ystyndөky gemnastorkaşынın topcuların тырмалар, topcuların cыqарыр, řымынın qaşатын vastыra qurcaqan kazaktın çarqылдаqan kymış kemerin cecip aldy da:

— Мына çoldoştor! — деп çanaqı qyzy asker qyjqrır, kemerdi çoқору көтөrip qoluna selkildetip qar-map turup, — munu çeti ајдан beri алып çyрөm. So-quştan тыşыргөn elem... Öz qolum menen өltыргөn өlykтын belinen cecip алып qur qurcaңqan elem. Aзыр munu bereјin, maqa keregi çoқ... Maqa анын emne keregi бар? Mejli çardamqa ketsin, çалрынын paјdasына çarasын. Çaşасын bizdin vaатыр komandiribiz çoldoş Capajev!

Çыjылqan top quvanıctuu quttuqtoо qyjqrırqын ky-çылdөtty.

Capajevdin sözy eң kyctyy таасир qылqандыqын Fedor көrdı, bul iğilikke al авдан quvандı, бирoқ çал-қыз qana «yлөřtyрөbyз» degen «çыз uј» menen кийимдер

çənyndə, andan kijin bul polktun komissijasınyñ bar-
dıq kənyldəkydəj bolboqonduquna kydyktəndy.

— Çoldoş Capajev, men azır Qyzy Armijalar me-
nen taanışqym kelet, alarqa bizdin ölkəvyzdyn çalpy
çajın qysqaca syjlep bergim kelet, siz alarqa komissar
Klyckov çoldoş söz syjlejt dep ajtsañyz... dedi.

Capajev daroo jasciktin ystynə cəqə qalyp-kəpçy-
lykkə uqturdu. Andan kijin Fedor cəqəp, vaşqa maj-
dandardaq — Kəlcakka. Denikingə, aqtardın armija-
larınyñ vaşcylarınyñ vardyqına qarşy çyrgyzylyp
çatqan kyreş çənyndə syjlej baştady, qysqaca el aralıq
avaldı da ajta etyp, eki ooz söz menen mamlekette-
rızızdin ekonomikalıq turmuşuna da toqtoldu... Səzy-
nyn ar qajsy çerinde ulyş qatarında Capajevdin söz-
dəryn misalqa alıp syjlep, Capajevdin sözdərynə tu-
padan-tura qarşy kəbesten, aqə «tyşynyk» beriş ar-
qasında, anıñ kirgizgen sunuštarynyñ syldəsyn qana
qaltırdı.

Fedor, Capajevdin qojup ketken ereçelerin buzuuqa
ötə etijattıq menen kirışti: «çoldoş Capajev eñ sonun
çana tuura pikirin bizdin duşmandarıvyz, biz çurttun
mylkyn talap alıp tuş keldi elge taratıp çatqandaj
qylyp tyşyndyrət... Biroq Capajev çoldoş menen biz
andaj dep oñlovojvuz, çana sizder da andaj dep oñlo-
vojsuzdar» dep Fedor Capajev ajtqan «vəlysty» cuqu-
lar vaşqaqa ajlandırdı. Qandaj qylsañ da Capajevdin
keltirgen ataqtuu misalın... «tartıp alqan çyz ujdı
çyz dıjqanqa kişi vaşına bir-birden vəlyp vərəviz...»
dep tyşynygə çana talquulooqo mymkyn ele. Capa-
jevdiñ bul sunuštına tyşynyk vərəj taştap qojuu mym-
kyn emes ele.

Qysqa uvaqıtqa dejre bolso da, Capajevdin anarxis-
ter gruppasında voluşu, çana anıñ dıjqandar arasınan
cəqqandıq, çəñildik, plansızdıq, tartipsizdikke qalyp
alqan. mynəzdəry, anı ar qacan anarxiya çoluna tar-
tıp, partizandıq işinə tyrtyp turuucu ele.

Söz degəndin özy uluu iş qo: andan kijin stanitsada.

talooculuq, een vaştıq zorduq-zombuluq degənder
taqr bolvodu.

Mitingə vytyşy menen Fedor Ezikovdu izdedi. Anı
menen stantsijaqa revoljutsijasy komiteti bygyn tyzuy
kerekpi çə ertəngə qaltıruu kerekpi? — taq uşul tuu-
ralu kəneşmekci ele. Biroq Ezikov bul tuuralu tyşy-
nyksyz qyñq-myñq etip acyq çoop vərədi. Bul işke,
Fedor çalqyş özy kirışyugə vəl vajladı: stanitsada çə-
soocu eldi azır stanitsanıñ vaşqarmasınyñ uyynə çyly-
luuqa dep qavar vərđi, özy menen birge sajası qyly-
matcylardan yc adamı eercite keldi, qarala turqan
maselelerdi belgiledi, myna uşunetip bul çañ iş arqy-
luu özynyn vaqtınyñ sypar kərməkcy völdü, — soquş
volup çatqan çerde revkom tyzyugə mymkyn völdön
emes ele. Stanitsacylar az çylyvadı — kelyucylər
yigə silyvadı. Revkom ansız ele tyzylə turqanyn bil-
gəndən kijin — Ezikov öz ajaqı menen keldi. Anıñ
bul ajlasın Fedor bul çolu tyşynvəj kijincereek qana
bildi: Fedordu bul qyzmatınan qajra caqrıtıp alıp,
anıñ orduna özy gruppanyñ komissarı volup qalpy-
ycyn, Fedordun qolunan iş kəbejt, al qyzmatqa çaram-
syz çana voşonq degen ç. v. materialdı orcun çyjnarp
aluuqa kənyldəngən. Fedordun ectemege çaravastı-
qına dalil qylyş ycyn revkomdu da öz qolu menen
tyzgysy kelgen. Biroq al, bul sanaasına çetişə almadı.

Çylylyşqa kəlgənder, myndaj avaldar ar qacan volup
kelgen degencelik qylyşyp, maselege işenicsizdik menen
salqyn qatışyştı. Munun tañ qalardıq emnesi var?
Kecəe ele kyny bul çerde kazaktar völdön, alarda çyly-
nalış caqrıyp öz ökmətyñ qurqan volucu. Bygyn qyzy-
lar kelip, revkomdu dajyndap oturat, balkim, ertəñ ka-
zaktar qajta keler — anda qantış kerek? Stanitsanı vaş-
qaruu ycyn dajyndalqan adamdardın vaş ketpes vəkən?

Revkomqo qyzmat qylyuqa ec kimisinin mojudar-
çar vərədi — qyloo-qyloodo völdü. Qyloo, qyloodo
volvojın degənder, oqujanyn qandajca avaldə ekəndigin
çana çoopkerçilikti tyşyngən adamlar alda qacan stanit-

qıaq erdin bekem qımtıy oturat. Eşiktin aldındaqı basqıca Potapov, Cekov, Tetkin Ilija çana Capajevdin tuuqandar, çoloocuları uzatuu ıyyn sıvurup sıqır turuşı.

— Coldoş Capajev, bizdi daq bul çerden bat ele...

— Çeterim menen daroo saqır alam!

Cegilyu turqan trojka qozqolup çenödy.

Burquraqan qar menen aralaşır, qoştosuı qırqırqtar uıuldu. Eşiktin aldındaqı turqandardıñ közynen, kызgynın saqırındaqı aqırasuınun ar tyrdy saqır çaltıdar köründy. Kee biröölery ın salır, kee biröölery qamıyları bulqalar, kee biröölery yjdyn saırına çetkire tevetejlerin ırqırqtar qalıştı... Aqırasuı saqır çana eşiktin basqır buruldaqan qardan körünöy çoq boldı...

Oj-cuıquru çoq melmildegen talaadan-talaa! Batqan kyndyn qırıl nuru asmandı qaptar, mamıqtaj çumşaq aq qar meltirep çattı.

Talaanıñ çeli şamalqa ajlanır, suuq tolqunduu mınarqı bolup, aq qardıñ ıstynen zırqıdar cırur, mart ajılın erteñ menenki kögilçım kögynö aralaşır çoq bolup çattı!

Mından az qana kyn murun polk menen cırur ketken çoldun taq özy menen — Slomixinden Aleksandr-Gajdı közdöp çol tarttıq...

Ynsyz sezsyz kele çattıq. Talaa, çoloocuları beşiktej termetip, — erksiz memiregen uıquqa kirgizdi.

Beregi köryngen kazaci Talovke. Kecee çaqında ele soquşqa dajardanqan, kartanı serkul menen öleranı tekşerip tyzetyu kirgizgen, — kazaktardı çanqaqca talqalaştı qandajca cırgyzyştı ojlonqon çana keñeşken çeribiz uşul çer emespi! Uzun tyndy ır menen, könyldy ańgemeler menen andan kijin çımtırt bolup, carcaqan askerler qatuu qonıruu tartır aıavaj uqtar çatqan çer uşul emespi...

Fedor, ottu çana ottun çanında oturqan çeerde saqal muzuqtı, tarmal cac, uzun vojluu çigittin kar-

toşkanı kömyrgö aralaştırır, mıltyqtıñ najzası menen saır oturqanıñ esine tyşırdy. Azır alar qajda? Tiryy qaldı beken?

Taq Aleksandr-Gajqa çetkence, ötkön işterdi eske tyşırur, özynın işteri tuuralı özynö özy esep berip keldi.

Al Gajqa uzaq toqtovodu: es alır, tamaqtanıñ çolqo sıqtı. Talaanı vojlor, Samaraqa çetkenge cejin ıy atır saqıldatır ajdar keldi.

VII COLD O

Capajev da op-onoj çaqındaşır, dosdoşur kete turqan adamdardan. Biroq çaqındaşuu qancalıq onoj bolso, aqırasuuda oşoncoluq qırıl emes.

Oj cirkinin alı artına qaravaj bir qırqırsa, topoılondu toz qılat. Acıusuna sıdavaj seğur, ectemeni aıavastan taratır, kek alır, varı çoqun ızur-çulur, көөynce quturur murdunan alısqır көrvөгөн soqırluqqa ajlanat. Bir minutadan kijin acıusu tarar, mujuşat. Emne qırır, emne qojqonun qırıl sıltı menen esine alır, ojlonur, kerektyu, maanilyu işterdi majda—cyjdöden tentek çaman mınözderden aqırata başajt. Bul işterdin dajılına çetkenden kijin stupkege kelışke dajar bolot. Al munusun ar qacan ar kimge birdej iştebejt: qacan көnyly kelse, kimdi çaqır көyur qadırlasa, kim menen esepçe oşoqo çana mujuşat. Mına oşondo mezgilde anı menen turaqtuu aqırtan-aqır syjleşyge mymkyn. Capajev qajırmaqa op-onoj ilinyu ele, keede syjlegöde cırögöndö kenedej da ectemesin qaltıravaj sırtı toluu ajtuucu ele.

Capajev acıulu, qajırqan, çana orqu varqır kişı ele, kee biröölör: acıusu kelip qanı qırır turqanda çazandı qolıñ berip qojbosun der alına varuudan qorqo turqan!

Keede al, sıpında taanıvadan çana mıltyqıñdan

adamdarqa bul qylyqyn da kersetyp qorquu. Qancalyq qorqoq bolsoq, Capajevdin da acuuu osoncoluq keler ele: al qorqoq kishini çek kere turqan. Tuura çaqylan qarasaq syrdy qavylan, cuqul kelip qarasaq qarapajm ar kimge çyregy acyq, bul acyqtyq qubanta turqan syjymdyu çoldoş ekendigin koresyn. Avdan vajqar qarasaq — bul caqdaqan çigittin kim ekendigin tyy-nesyn, çaqşy qataaldyqtn ectemesi da qalvaqandyqyn koresyn — bardyqyn birden esinen cyaqarqan aq könyl. Any menen syjlöşkondö — mejlin braazslyqby, braaz emessinqai — ajtoru maselenin ucu tynynö deyre cec-kendigin di bilesin. Capajev menen birikteşsen vytrö-gön iş, cecilbegen masele qalvajt — anyn bardyq işi ar qacan vytkön volot. Ajtsa boldu, — bardyqy orundajtl!

Capajev özyn özy çoqoru köteryp ajbattu bolup çyruycy ele, — anyn qylyqtary tuurasında bolqon daqqtar, көр çerge wödesynen taraqqan emes. Bul daqqtar Capajdyn közyn vozortup özyn özy ec kimden çenilbej turqan vaatyr dep kersetty, özyn-özy çaqşy körysy, anyn başyn ajlandyrdy.

Anyn qol çigitteri, anyn közyne, anyn közy çoq çerde da anyn daqşy tuuralu, varıdan kövygөөк cuul-daşyr syjlöj turqan. Bolqondu da, volboqondu da apyrtyp, taratqan uşular, alar menen alar any qooz syr menen ajavaj syrdap, Capajevdi çerге tijgizbej başqalardy vaarynan da murun maqtap alda qajdaqy çoq qoşamattardy qylyucular da uşular ele, Capajevdin ec kimden çenilbestigi anyn özyne angeme qylyp syj-löp verryucylor da uşular ele. Capajqa keliştirip turup qalpty buruldatyp ajtsa, çе anyn özyn keliştirire maq-tasaq, — Capajev көnyl qoşup uqa turqan, qubanqa-nynan sytkö tojqqon mäsşqca çalanuucu, özy da any kycetyp, keede çanaqy qalyrsynyn sözyne söz qoşup syjlöj turqan. Anyn esesine, voş sözdyu, majda çasa-kerlerdi, qalpty cındaj qylyp syjlöj albaqandardy, daroo quup cыqа turqan. Aldyna keltirbej turup çazalaj turqan.

Capajevdin mynezyndögy kişi tañ qalarlyq bir çeri: al, çaş balaca bardyq sözdöge işenyycy, orundu, orunsuz qalptardyñ varь çoquna işene turqan.

Samarada pojokko on qadaqtan maxorke berip çatat, majdanda bolso bir aşmuşke da çoq dese oşoqo da işenyycy.

Majdan şabyndaqylar, çе armijalar kyny tyny devej bardyq mas bolup çatat, andaqy bir adister — aq gvardijacyl, bizdi ar sekunda sajn duşmanqa satyp oturat dese — oşoqo da işenyycy.

Zambirek oqunun, ajaq kijimdin, nandyñ, malytyñ çetişpej çatqandyqy bardyq kerek-çaraqtar çalpy kemcilik arqasında emes, transport buzulqandyqtan, köpyrөөnyn qyjaqany öñdyu sebepterden emes, ajym adamdardyñ qastyq qylyqandyqynan kecigip çetişpej çatat ç. v. ç. v. dese — oşoqo da işenyycy.

Kelte oorunu taratqan qanattuular dese — oşoqo da işenyycy: qanattuular qanca көр bolso, kelte oorusuda oşoncoluq көр bolot dep tyyynyycy; qant soqu vojdon ösyp cыqat dese oşoqo da işenet. Attı savap turbasa — buzulat degenge da işenyycy...

Özynyn çyregynyn tazalyqynan çana aq көnyldyy-lygynen Capajev emnelerge bolso da işene turqan.

Çе volboso, çoldoştorunun bireen misaly Potapovdu caqyryp alat. Potapov brigada komandir. Potapovdu özy da vaatyr, Capajevdin özy menen birge bardyq çer-degi soquştarqa, cavyuldarqa necen çolu qatşşan, necen çolu oq tijgen; qysqasy al bekerge brigadanyn komandiri bolup çyrvöjt.

Soquşta alda qandaj bir sebep bolup: Potapov көr-setylgen meenette çyktördy çetkirip kele alvaj qaldy, başqa brigadaqa çardam berişke çetişpej qaldy, duş-mandy on caqyrym syryynyn orduna Potapov özy beş caqyrym artyn көzdeј qacty...

Myña taq uşundaj kezde işenceek divizija nacalnigine alda kim kelip şabyrap:

— Potapov qorqoq... qacty... Atajy ele çardam көр.

setpedy — özy qaltaaryp qaldy... qudaj urqandaryñ bir çumadan beri mas bolup çatat... Capajevdin taq özyne qarşy söz çyrgyzyp çyrot. Seni көрө alбайт екен dese... Bul uşaqty aytqan kişige işenip qulaqyn salyp uqat da, Capajev erkince acuulanat.

— Men al, oñboqurqa көрсөтөмын! Men анын ваşын yzyp salamyn!.. Mas bolqonduqu ycyn atyp taştajmyn!.. Bul emnesi: menin adamdarymdy çoq qyлаjыñ degenibi... Al özy mas bolup çatsa! Aqa da Capajev çoopker bolso ee... Daroo saqyrqyла! Çaman sözdy uqyp, vardyq işterin taştap, Potapovdun kelişin acuulanyp kytup turat. Potapov caap kelip, eşik aldyn-da turqandardan suraştardy:

— Acuulanyp turaby?

— Acuulanqanda da beti qurusun...

— Çalqyz maqa acuulanyp turaby?

— Çalqyz saqa...

— Birөө kelip birdeme degendir?

— Ansyz bolbojt da.

— Qudaj çalqap acuuu basajsa eken...

Qurun oñdonup bajlap, şymь menen tapacasyñыñ qabyñ oñdop, askerlerce şyñqyр Potapov kirip keldi:

— Amansyzby çoldoş Capajev.

— Al qarap da qojvodu, çoop da berbedi. Acuu-suna cыдавaj quturqan көzy salmaqтуu oor qavaqь — salañdap turdu. Muruttarь ылыqьdap, Capaj bir minu-taca uncuqpadь. Andan kijin bөtөlkөnyñ oozunan атылырь qьdьqan provkece ыqьp turdu da.

— Daqь ice vaştadyqьby?

— Çoq men andaj emes...

— Uncuqa! Öz betince ketken ittin balasь.

— Çoldoş Capajev, men...

— Ynyñdy cыqarva!.. sen өñdөngөн оñboqurdu atyp salsa da azdyq qyла! Мындаj şartta şajtandardьñ өз betince ketkenin qaracь! Bul emne degen? Bul emne degen şumduq? Bul qылыqtaryñar menen Capajevdi emnege duuşar qыласьñar?..

Potapov uncuqpadь. Gaz cыqqandan kijin — prov-keni aqьrьndьq menen cыqaruunu al bilyycy. Capajev qьjьqьrь-qьjьqьrь alsa acuuu tarap — sooluqarьñ al bilyycy. Al sooluqqandan kijin toluq vajandar, emne bolqonduqun aytyp ber, uşaqtardь qalpqa cыqar, alar-dьñ çalqan ekendigin dalildep vere bergin... Al a de-gende tuuralanyp, keçirlenip aytqanьdy uqpajt, biरोq sen aqa qaravastan, tajmanvaj-tartьñvaj өз maqsatь-dь көzdөp kete ber.

Sen aqa анын uşaq ekendiginin cetin cыqarsañ, aqa işenictyy ec bir ылаjьqьsьz ekendigin çajqasьrьp qana ajsañ — sooluqat da kylyñdөp көzyne qarap, аjьptuu-mun dep aйтat:

— Meni sen bilesiñbi...

— Bilemin, bilemin...

— Oova-oova men taq oşondoymun, bilesiñbi... alar maqa seni artьñ көzdөj qacdy deşti... Alar maqa seni qajradan icip ketti deşti...

— Oşondo, basa oşondo...

— Oşenetip men işendim — qantip işenbeske? Eger sen menin ordumda bolsoq işenbes belеñ? Qantip işen-beske. Özynь sьndacь — kim bolso da işenet!

Andan kijin Capajevdin kylkysy cыqa vaştajт. Capajev Potapovdu erkeletip dalьqь сава vaştajт. Özy me-nen birge çajqa oturquzup, özynyn qылыьşыñ qandajca aqtaşт bile alбай qalat...

Eki kyn, yc kyn өtkөndөн kijin Potapov tuuralu vajaqьdaj aңeme daqь qozqolot, — Capajev vaşьñan ajaqьna dejre qalp menen uşaqqa murunqusundaj daqь işenet, acuulanat, qajqьrat, keketet, andan kijin — an-dan kijin аjьыñ mojnuna alьp erkelete vaştajт...

Al syjyktyy çaş balaca işenceek ele. Bul işencektin azabyñ, al dalaj tartть, biरोq munusun өзgөrtө albadь.

Al çalqьz qana bir nersege ec qacan işenyycy emes: duşmandardьñ kycy, көp, alardь talqalap, qajra qacь-ruuqa mymkyn emes degenge taqьr işenyycy emes.

— Ec qandaj duşman maqa qarşь тура alбайт! dep

erdemisip cən ajtuucu, — Capajev qajra qacuuu bil-
bejt! Capajev ec qacan çoodon çaltajlap qajra tartı-
kergən emes! Bardıq elge oşonetip ajtqıla: artımdı
közdey ceginyyny bilbejmin! erten erten menen bar-
dıq majdandan duşmandar quula turqan bolsun! Capa-
jev bujurdu dep ajtqıla! Kimde kim buqa bəget bol-
so — anı ştavqa, maqa alıp keligile... Artın közdey
ceginyynın qandaj ekendigin men aqa daroo yire-
təmyñ!

Carajev özünyn masştabındaq öz işine ajavaqan
sever çana bilgilic ele: al özünyn divizijasındaq ar bir
askerlerdi çana anın komandirlerin beş qolundaj bilyu-
cy. Anın sajası sostavın az bilyuycy çana alardı bilyi-
ke taqır qabyquucu emes. Soquş bolup çatqan çerdin
oj — cunquruna dejre bilyuycy — al çerlerde çaş kezini-
degi esinde qalqanın, oşol çerde turuuculardan suraş-
tırıp, çe volboso anı bilgen adamdardan. kartadan
yjrönyp bilyuycy. Anın estegictigi öte qurc ele — qandaj
nerseni esine alsa, al kerek volboj qalqanqa dejre
esinen cıqaruucu emes. Oşol çerdin turqun elin artıq-
ca qalıq dıjqandardı çaqş bile turqan saarqa anca-
lıq qabyquucu emes, bul çerdegi muzıqtardın kim eken-
digin, alardın emne emneni kytyygö mymkyn ekendi-
gin, emnege işenyygö çana qandaj çerden qorqunuc
kelerdigin bilyuycy. Kerektyy nersenin vardıqın: egin,
but kijim, kijim, qant, patron, zambirek oqu, maxor-
ke — vaar çoquın toluq bilyuycy: ec qandaj maseleler-
den anı çaqıdırğa alvajıñ.

Al, анын ордун ашқалар чонындөгү маселелерди —
саясат маселе артыққа дивизиядан тышқары маселелерди
тысынбойт, етемени билиуы емес.

Çumşucular qıymıñ el aralıq masele dep tujun-
bastan, anı oñdon cıqarqan nerse dep bilyucu. Bul qı-
mı uñumdaşqan tyrdə qaşajt degenge işenbej turqan,
anı oñuna da aluucu emes. Qacan aqa faktilderdi, gazeta
qavavıların kersetsen, al işenbesten cıymındap kilyp:
— Gazetanıñ belgisi, qatnışın azıy. So-

— Газетаны болсо — ɵзыбыз җазыр җатрајбызбы... Со

quş kənyldy çyruu ucun əzyvuz ojuvuzdan cəqarəp
oturvajvəzvə... Oşontip ojlorunan cəqarəp çatqandərda...
...əndəi emes, mēda adamdar da, şaarlar da,

— Çoq andaj emes, munda adamda da, şairda da, şairin cəslalər da çana tsifralar da var. Мына ес ким буза ал-
дыс фактлар вар.

— Andaj tsifralardə səqaruuqa emne, — tsifranb mēda ojumdan səqara alam...

Birinci mezgilderde al, bul sözdəryne abdan işene turqan, bul sözdəryne qajcə kele turqan sözdərdey uq-qusu da kelbej çybyndap qana qojjuucu.

Kijin Klyckov menen uzaq çana көр аңгемеleşкен-
ден kijin al, буқа болқон çana başqa көр маселелерге
өзүнүн көз қараşын өзгертті.

Misalý andan arý, al, anarxistler menen ubaralanýş kereksiz, aqmaqtýq iş eken dep eseptej başady.

— Anarxistlerge erk beryy kerek, al saqa ec qandaj zbyan keltirbejt — dep ajtuucu, Capajev murun.

Al özy bir çyldan veri partiya da bolqonu menen, kommunistter programmasynan virtike da bilyusy emes, any yjrenwögen, anyn birde bir maselesin açyratyp tysynwöj turqan.

tyşynbøj turqan.
Eñ aqyğnda ajtardyq bir nerse: anyñ «ştabqa» bol-
qon maselesi eske tyşet, bujruq, direktiv, oşolor menen
qatar adamdardy, patron, kijim-kecek, — bardyq kerek
çaraqtı alıp turqan çoqorqu organdarǵyvyzdyñ varǵy
çoqun, al «ştab» dep ajta turqan. Bul tuuralu Capajev-
qa başpan ajadyña dejre çendemdyy ecteme tyşyn-
dyruyǵo tuura kelbedi, Capajev, «ştabtarda» çalañ pa-
dyşanyñ generaldarǵy oturat, alar «onqo da, solqo da
eldi satyp oturat», Capajevdin özy oñdyu kësemdör
çolbaşçylyq qylqan «el» qajırmaqqa oñoj menen tyş-
pejt, keede ştabtyñ bujruqtarǵyña çoltoo qylsañ utulvaj-
syñ, balkim utasyñ degenge ajavaj işenyucy. Borborqo
işenbestik anyñ sөөgynө singen bolucu, ofitserlerdi
өлгөнynсө çek көryucy, «tөmөnkү mansapta» volup
kelgen birin — serin ofitserlerdi divizijanyñ arasyñan
өтө sejrek keziktirilet. Bir çaqyñan, ofitserlerdin ara-

sında özderyn soquştarda көзгө көрсөтө алгандары да (ең аз эле) бар эле. Capajev аларды esinen сыңаруучу эмес, аларга баа берүүсү, бирок... алардан ар дайым сақтануучу.

Intelegantterdi quru maqtoocu эмес. Иш чөнындө quru сөз сылөп, чандуу иштин болбоқондуқун, ал артықча чаратуучу эмес, анткени ал өзы чандуу ишке бөтуу чана уста болуучу. Intelegantterdin арасынан ишти qupuluna keltire иштей ала турқандарды, qoqusunan чанда бирөө қана деп esептеј турқан. Ofitserlerge bul өңдyy мамиле қықандықтан, Capajevdin ар qajsь çerге өзynyn адамьн qojuuqa тығыуу себеві өзynөн өзы келип туулду: ақыр неге десең биринциден, алар сөз қана эмес — иш чызындө да işenictyyөрдөн; екinciden, алар менен иштей оқoj. — Ақырсыз ал мындај деп көр-көп ајтуучу:

«Дықандар менен қумушқуларды emiten бастап уј-рөтуу керек, аларды иш чызындө қана ујрөтуугө мумкын... Мен ақа ştabьн nacalниги болқун деп бујурам, ал чинди ынавај qojqonu, мен ал усын қақсылық иш қылып қатқанымды билејт. Бујрамын, ишке орудатам, бир қумаса ывараланат, андан арғы қарасаң иштеп кетет, иштегенде да қақсы иштеп кетет, ec қандај ofitser мындај иштей албайт!» deer эле.

Bardyq çerге өз адамьн qojuu — анын қолунун борбору болуу. Оқондуқтан анын бутын apparatus илberiңki қана ајтқанды ықанаақ болуу, бардық çerде komanda берip турқандар Capajevge берilgen, ал тұрсун — аны өте ұрматтаған komandirlerден болуучу.

Capajevdin мынөзындө бул вөтөncөлықтын бар екендигин Клыкков бат эле асырата алды, асырата қарар сыққандан kijin, барьдан murda анын алдында қадьрдуу болуу керек екендигин, андан kijin қана аны сөнге көндyyр, чығөндөп алып турup, баатырдығын кысты, аты cuulu, даңқтыу болсо дақы, соқур сезимдин кыстылығы менен чыргызьп келе қатқан кырысты —

тысыныктыу кырыс қолуна бет алдыруунун керек екендигине көзы чetti.

Қандај қықанда қадьрлуу боло алам? Ең murun Capajevdin өзyn duxovни қақынан tutқунда тысыгьр qolqo алуу керек. Аны қалқыз соқы турмушына қана эмес bilimge, oquuqa, ilim — bilimge umтулушқа, maselege кеңiri қараşқа талпындыруу керек.

Bul қақынан Fedor өзyn андан артық екендигин кын murun билgen, Capajev өңдyy анархисти, partizan адамьн ығырдалып бутпөгөндyyгө көзы чetti; аны өте сақтық менен, ар қачан ишти чыргызө берyy арқылуу қана баşқа pikirge тысыгьр, баşқа иштерге да қумарлығын арттырууға болот — деп ojlodu.

Өзынyn кысчө, өзynyn бөтуулугуна Fedordun işenici мол эле.

Capajev el icinen баşқача, аны баşқалар менен теңештирүүгө туура келbestigi ырас, аны чығөндөө талаанын қарајь azoo атын чығөндөгөндөј қыын, бирок... баарь бир қарајь атта чығөндөлет! Ушундај қылу керекпи? — деген маселе qojulqan. Bul өңдyy suluu, қаратылысына чөңdirgen, ушундај ајқып асық figurduu адамды ec бир tijbesten өз erkinçe қалтырса болор beken? Tysy алда nece тырдыңөн таş өңдyy, qubulup, қарқырап, ojnoqtop чығө berse qanter eken!

Клыкковдун санаасына ушл өңдyy ojlор keldi, бирок евегејsiz uluu кырыс tegereginde мындај oj kылкы, баланын oјундај болup көryнды.

Capajev азьр tomoqo kijizgen быркыттөј, чығөгь дупылдөп соқууда, қаны ысық, ынталуу, бет алысы таң қалтырқандај, қумарданқандај, erki кемитilgisiz, бирок... tutқан қолу қоқ, ал аны даана билејт, аны көз алдына eleстетпейт, ақа көзы да четпейт...

Fedor азьраақ болсо да анын көзын асууға, туура қолқо сықууға қардам көрсөтуугө бел байлады... Балким, орудавас, ecteme сықпас — ал ecteme эмес: аракетпи; аракет емеспи андан ec қандај зьжан қоқ...

Eger орудап қалса, anda — sonun! Revoljutsijaqa

мындай адамдардын керектигин бир айтасызбы, еки айтасызбы!

Aleksandr Gajdan uzar сығарғы менен еле Slomixindegi, қағанда қана болғон соқұста, ақырғы күндерде болғон оқиғалар ақырғы сығырғы естен сыға бастады. Bulardy Samarany көздөй асығырғы, алдылағында тұрған көрүнуксыз қағы соғы істер болуууу. Kolsak majdanynda болуп қатқан қорқунуқта bular тығынуыскөн емес, Ufany aldandyaqy bizdin ақырғы қеңилишbizdin qoortuuluqunap qavardar емес еле. Munsuz еле bulardy syjlysy ысун ғағылыс қағырғыдығы бекер емес ekendigi асы болуууу, balkim, bir соғы іске dajardy көрүр қатысса керек, bul іске bular artqy roldo емес ir aldь болуп қатысууға туура келет.

— Qanday dep ojlojsuz, emne ысун екен? — dep Klyckov surady.

— Samaraqa vara қатқанығызды айтасызбы?

— Oova.

— Oolastyrat qo... Basqa қерге керек болғонбуз qo — dep, Capajev işene қоор қайтарды.

Anyqyn ekoo da bilbedi, qurudan quru oj қооруға көңылдөнүспедү... Sөz özynen özy toqtoldu. Ar qajsb-sь өз icinen ucsuz-typsyз ojlordu ojloo менен boldu...

Çolundaqy birinci qystaqqa kelişti. Sovetke kelip тығысты. Capajevdin kelgenin uqqan dьjқандар yigə tolup ketti, daңqь сыққан baatьrdь көрүс ысун сыdam-sьzdanqандар bir-birin тытысыр тығылысыр қатты. Kelgenin bytyн qystaq daroo еле bildi. Kөcөdө uduрquр қыгуыр қыргөн el, bulardy baarь Capajevqa қетip, көрүр қалыс ысун асығырғы. Eşiktin aldьna qaz — qanat-taьp тұруп тұрған көр el: cuburup kelgen qatьn. bal-dar, көk ala saqal caldar, saqaldarь appaq qarьjalar da bөkcөndөp kelişken. Baarьsь da Capajev менен көptөн beri қағы тааныс emedej amandaьstь, birdalajlarь anyn өз atь менен atasьnьn atьn atар қағырғы. Kөрсө bul қерде 1918-сы Samarany astь қағындаqь соқұста any менен birge соқұсқа қатысқан eski askerler da

bar eken. Eldin icine қаңқа қағымдуу сымажуу kyl-kylory syzə bastady, aqьumal coocun сыrajlarda syj-nyc қағылдыр ojnodu. Kee birөөlory көzy talьqanca qarap baatьr komandirdin сыnьn tybөlykkө esine saqtар qaluucuday qanqanca qaraьsa тығыsat. Kee bir qatьndar ectemeni bilbesten, ectemeni тығыnbөstөн, bul қердеgi iş emnede ekenin, kimge emne ысун мыncalyq syjə qara-qandyqtarьn тығыnbөstөн ыqьsьz kыlyndөөlөр менен qara-stь: muzuqtarь sovetti көздөй қыгуыргөnde bular da alar менен қошо қыгуырыр kelişken... Baldar qaada-sьnca curquraьsuu менен qaraqan қоq, bir nerseni kыtyскөndөй сыdamqajlyq менен тын тұрусты. Çalqьz alar qana емес vardьqь da birdemeni kыtyскөndөй болуп турду, — bulardy kыtkөny. Capajevdin sөzyn uquş еле... ajьm birdi — қарьm sөzderdy, top birinin oozunan biri қулup, bir-birine таьуулаьууда болуьtu...

— Çoldoş komandir, qanday da bolso vizge bir ooz sөz ajtyр verseniz bolor эле, — көrdьnyzby, muzuqtар aqьlduu sөzderdy uqqanь тұруsat — dedi, Capajevqa өtynyc қылыр sovettin tөr aqasь:

— Emneni ajtamьn? — dep Capajev kыlymsyрөdy.

— Andaqьlar qandajca tiricilik қылыр қатқаны, қалы істер тууралу ajtyғыz... Ajtor birdemeni ojloj salь-ғыzь...

Capajev kidirilip тұруunu қаратууу емес. Muzuq-tardьn sөz uqqusu kelip тұрқандығын özy көрүр. bilip турду, — emne ысун syjлөbөskө?

Attardь qoşqonco, al dьjқандарqa sөz syjлөdy. Capajevdin sөzyndө negizdyu bir tema bolot deş qь-jьn, — al revoljutsija qorqunuctar, acarьsьlyqtar тууралу қалы қонунан qajtalap өtty. Biroq anyn bul sөzderь da қандь eritkendej эле: сыn bьsьqь менен Capajev özy syjлөp қатса tamaьavь?! Eldin baarь anyn caldu-өzy syjлөp қатса qamaьavь?! Eldin baarь anyn caldu-qydu ajaq-baьsь қылыр syjлөгөн sөzynyn ақырғы kevine dejre көңыл қојup uquр тұрусты, al sөzyn bytkөnden kijin — qanьqqandaj болup, baьstarьn ijkekteşip кыуы-rөsty:

- Көр ушул эмесбекен!
- Ушундай эмегенде, даңк ушундай сыялаңа эле!..
- Ой, анык азамат!
- Далай чаңкы сөзү айтты. Рақмат тууғаным...

Мәна бара келде рақмат!

Қанца селенія, қыстақтарды басыр өтсек — барыда Сапаревди билісет. бардық çerde бирдей қадырлар қуваньтық менен тозур алышат. кее бир отундар сөелет менен тозур алышат. Қыстақтың ваары аны көруу үсүн түр — көтөрө сүвүрүшат. Еркектер сыялаңсыр, ажалдар таңданар ыбыр-куыр болот, балдар көркө сулдаһыр, ал чөпөй бергенде санын артынан еерцисип чыгырәсет. Кее бир çerlerde «сөз» сыялаңа чаңкылық, ижилік сөзсыз қамсыз болот. Іш сөздө емес, Сапаревдин өз атында болқон. Бул наам болқолсуз кыккө ее болуусу, — ал, «сөздын» емнелигін балким, ал сөздөр мазмунсуз естеме берей турған болсо да, анын алдында соң іштин орсун чаңкылық чатқандықын биліске мүмкіндік берүүсү.

Бир қыстақ менен екінші қыстақтың ортосындағы бір чығым чолдо ар кімдін чеке ваһынан өткөргөн іштер туураһында сөз баһалды: кім қайдан келді, қандай кесіптерде іштеп келді! Қандай şartta туулуп өсті, — мындайца айтқанда үсүз — тыпсыз темақа кирілді. Федор шаардағы қара чүмүсчүлер тууралу, өзі алардын арасынан туулуп, балачағындағы бирінші алқан елестерін, турмуш — қаттуу кырыс емне екендігін бирінші тышын-гөндүгүн, андан кийін көсмөлі турушту кечіріп, дал ошөнетіп тақ револүтсияның өзіне дейре ваһынан өткөргөнін сыялады. Федор өзүнүн қысқа өмір ба-жанын айттырғөндөн кийін, Сапарев өзі тууралу айта баһалды. Унутуп қалмас үсүн Федор, алдарындағы бирінші тоқтоқон қыстақта Сапаревдин айтқанын чаңыр алды.

САПАРЕВДИН ӨМІР БАЖАНЫ

«Сапарев мақа өзі тууралу сыялады, — деп Клык-ков чаңды. — Ішкер ішкерімді билеймін. Қандай бол-

со да анын айтқандары мені ыектендірет, мисалы ата — теги тууралу-оқо-еле қооздоп сырдады. Менін ојумца, бул чері пантазія болсо керек, ошондой болсо да, уққанымды толук војдон айттыр берейін, емне үсүн айттыр берберке? Мындан ес қандай зыяңды көрөімін, мунун бардығының анықын толук биліске көңүлдөнгөндөрмен айтқан çerлерді аралар сықсын, — ал çerlerde Сапаревдин достору, туушқандары бар. Een талаанын коман-динінін турмушын қана кырысу тууралу сындықты аз сыялаң берейт.

— Менін кім екенімді билесізі? — деп сұрады Сапарев канада отуруп, сұрақан кезінде, көзінде алда қандай мунайымды, чаңкылыр сыр бар өңдүү чаңкы-рап көрінді. — Мен Қазан гувернаторунун қызы қана артист — тсыгандан туулғанмын...

Мен, аны «тамаша қылыр», чатқан екен деп ојлој баһалдым, бірақ ал, бир минута тоқтолуп анын сөзіне мен чатқан ес қандай таңырқануу ын билінбегенден кийін, қайта сөзгө кірісті:

— Буқа ішөнійда қызын екенін билемін, бірақ бул болқон... Барыда менін айтқанымдай болқону ырас... баяағы, тсыған, анын енесін өзіне қызықтығыр алқан. анын војунда болуп қалқандан кийін, емне қылаң өзің бил деген да таһап кеткен.

Ал бөсара қайда барсын? Ағы бері кеткені менен еніліктен қасыр қутула албақан. Мәна өшөнтүр енем чөсір қалқан. Менін гувернатор «тајатам» ал кезде тірыу болқон емес... Менін енем енесінін қолуна келген, мәна ошол çerde төрөттөн өлгөн. Мей қызы ет, көзін аса елек кысыктөј сақымда қалқамын. Ағы бері ојлоһыр, мындай қазнағы қайда чаңкылыр керек? Ақыры ојлоһыр таһышат. Қороо тазалоочу мајайды сақкыры алышат, ојлоһыр қыстақта турған бир тууғаным бар екен, мені ошонун тууғанна бир ојунсуқ қатарында сыз қылыр беріп чөберісет. Мен да ваһқа балдар қатарлуу аман-есен соңојур өсе баһаптырмын. Анын өзүнүн уј ылыөсы да бир қанца екен! Кеде қулақты тундуруп қаң-топо-

loq syqarar baldar uruşavız. Kicine bala saqymda-
qny estej alvajmyn, any estep oturuunyn keregi da
çoq, antkeni qyştaqta turqandardyn kergon kynu bir-
dej qo. Ösyp toquz çaqqa çeterim menen ar kimge
malaj qylyp berdi. bytyn ömyrym oşol kişilerdin qolun-
da malajlyq menen ötti... Birinci—birinci mezgilde coc-
qo qajtarıttı. — men andan taçrijba aldım: birden ele
iri maldy qajtaruqqa vere qojqon çoq. Cocqo qajtarar
teşelgendon kijin, qylyp malcy boldum. Meni mal va-
quudan çyqac ustalyq arteline alyştı, al özynyn çy-
qaccylyq işine yjreşe baştady... Alar menen birge
iştep, narjad menen iştege varar çyrdym. Andan kijin
çyqaccylyqtan alıp bir kopeşke byrkönçyk qylyp ber-
di... Soodany yjrenyp, uurluqqa da kene baştady,
biroq ecteme çyrapdy — antkeni aldancylyqta çek
koryycy elem...

Kopeşter çalqyz aldoo menen tiricilik qylat, kopeş-
terde aldoo bolvoj qaiqanda çansaqtosus da keçe-
j qalat. Men taq oşondo munun vaarına tyşyndym, ty-
şyngendon kijin bilgen aqylymdan emi ec kim ec nerse
arqyly ačyrata alvajt: konylym tartpady — konyldon-
begendon kijin taştady da kettim... Kopeşterge menin
qarşy boluşumdun sebebi uşundan, — men alardyn ijne
çibine dejre bilemin: sotsialisttik bolsom Leninden da
artyq sotsialisttik bolo alam, nege desep men taçrijba
çyzynde kopeşterdyn bardyqyn kerdym, alardyn ecte-
mesin qaltarvaj taqar aluu kerek ekenin eñ çaqşy bil-
dim, al çyzyqaralardan tap-taza qylyp bardyqyn tartyp
aluu kerek. Öşontyp al çolu sooda — satyqqa tykyryp
kete berdim da icimden özüm bir çetim bolsom, emi
emne qylyu kerek?! — dep ojlondum. Çaşym bolso, on
çetide. Arşy beri ojlonyp oturup, aqşy volgan byjlor
şarlarady qdylyp, arqyl eldi koryp, kimdin qandaj
tiricilik qylqandyqyn — öz közym menen koryp çy-
quunu tuura taptım. Bir şarmanka (qol menen ajlan-
dylyp keltiryycy qural) satyp aldım... Oşol kezde meni
menen birge Nastja degen qyz var ele!.. «Nastja çy-

gyn Volgan qdylyp: men şarmankan ajlandylyp
byrdap bersem, sen byjlep veresin. Oşonu menen birge
Volgan byjlor koryp, bardyq şaarady qdylyp çyqar-
byz» — dedim. Öşontyp qdylyp kettik... Qyş qyştar
kelgende, ar tyrdy çerlerde any menen birge uzaq
turup qalqan ucurlar da boldu, ac vojubuzca birgeleşip
çumuşta qyldy... Any aty çumuşpu — an cejin azap...
Qyştyn işi qo... Apreldin köktömyndey kyndyn me-
mirep çarqaradany qandaj, muzdu Kaspij denizdi közdö-
ajdaşyda qandaj, — aqçaclyqta mojunqa köteryp alıp,
bytyn Volgan byjlor çeeğyn vojlor çygyryp çyrdyk... Şar-
manijany muzikasany çana bardyq çerde byçyldap ys-
tynde sajraqan voz torqojlor. Nastja çanynda, by ysty-
ne by... oş cirkin, unuta turqan emessin — unutajmyn
da! Suluuluq sen çaz menen qoşo çadyrajsyn.

Bir mezgilde Capajev başyn salaqtatyp, savşy suz
bolup, şattuu yny qajqylyu tyrdö basyldy.

— Apreldin kynyndyn nuru kycty emespi, kyndon
başqa daqy aprelda çer nymdanyp byu burqurajt... men,
oşol burquroodon, al syjgonyndy saqtap qala alvady...
Çaşy çalyraqtaj yzylp tyştı. Şarmankem şaldyrap voş
qaldy. Bircimdi Volgan byjlor çeeğine kömdym... Şarmanka-
ny bolso, tsyganqa sattyım-men tap-taqar çalqyz qalqan-
daj boldum... Turmuş cirkinin qacan bolso vizdejlerge
asylyp qalat emespi — oşolor qatarında maqada kelip
asyldy: padyşa qyzmatına çaşym çetti... qyzmat qylyş
uvaqy kelip çetkenden kijin — qyzmatqa bardım, qyz-
matqa varşym menen-soquşta baştaldy... Taq oşondon
beri, uşu kyngö dejre malyqtan qutulvady... Munu
qandaj desen...

— Siz yjlengensyzby? — valdar dep birdemeni ajt-
qanylyz esimde turqan şyjaqtuu — dep Capajevden su-
radım...

— Oova, byas... soquş baştalardyn aldında yjleng-
myn... Meni yjlöndy degeni anyşy çyn, biroq uzaq
uvaqqa dejre emes. Germanija dynk dedireri menen
ele soldatqa alıp ketti... Bir mezgilderde yjgö kelip

ketyu ycyn yjgə kelsem — ajalym tuuralu ar kim ardenke dej baştady. Men ырасрь çe çalqanby: cынында bul işin qandajca bolqon, özün ajta qojqun? dedim.

...«Vasja men al işten aqmyn, munun vaary eldin uşaqy» — dedi. ...Munun vaary oşondoј çe oşondoј emes-eldin uşaqy bolso da men bul işimdin qandajca bolqonduqunun anyqyna çete bildim. Andaj bolqondon kijin, çaşyl cыlan emi emneviz qaldy, men cынында seni syjyucy elem, төrt tarabyñ teñ acыq qajsy çaqty qaalasañ oşo çaqyña kete bergin qancыq, men мындан ары өmyrymdə cyzyñə qaravajm dedim. Baldardy алыр qaldym... Biroq өşөntkenim menen icim avdan oорup qaldy! Eki cыl voju any көrvөdym, başqa ajaldarqa qolumdu da tijgizvedim. Ec qacan andajyñdy men bilbejmin... ar dajym any menen çaraşuunu kytyp keldim, мына çalqыз al ycyn qana özymdy saqtap keldim... Qantkende cyrəgyn cыdasыñ? Kyjөөsy kelse — ajalыñ qurqur emne qыqanыñ qaracы!

...Qajta pozitsija — kettim, qajqanыñ dartыnan oqtun аldыñ көzdөј urundum... Turmuştan ecteme cыqpaqandan kijin çalqыз turuunyn emne keregi bar dep da ojlodum... Georgijev medalyñan төrtty aldym, unter ofitser da boldum, Feldfeveldikke da çettim, oq da ala albady... Bir necen çolu oq da tijdi, oşondoј bolso da мына aman, aman vojdon qaldym... Meni aqsatqan azartyñ eñ coңu ada bolso: soquşuunu bildim, ec qancalyq sanattuuluqtu bilbejm. Ansyz da çeterlik uјat bolup byttym, anyñ ystynə bir çaqyñan kynylөгөн çeri: baldardyñ vardыqy oqujt, çazyşat, men bolsom ec perseni bilbejmin... Meni proporşik «kөk şajtan» dep ajtqanы esimden cыqpady, men, any, orusca ajtqanda yc qatarqa cыqara sektym, — acuunyn kelişi oşoncoluq... Мына өşөntyp meni, vardыq bergен атаqtарыñnan асыратты. Andan kijin daqь vajaqь төmөnkы daraçалуu qarapajym soldat bolup qaldym. Biroq anyñ orduna savattuuluqqa yjrendym: oquu, çazuu, degeniñizdin vaaryñ toluq bilip aldym. İş iş menen qo, soquş sozula baştady, anyñ

ystynə revoljutsijada kelip çetti — meni Saratovdaqь Garnizon polkun көzdөј quvalady.

Şajtan basqьr senin bul emneñ? Emne ycyn emne syjlonyp çatqanы, emne severtyu eldin qajmыly baştalqandyqyn, ar qajsy çerde aqылduu sözder volo baştady, munu eldin vardыqь bile, çalqыз men qana ecteme bilbejmin. Qoj, partiјаqa kirejin... Bir bilgic adamdan suraştyryp көrdym-al meni kedetterdi көzdөј syjredy, men andan bat ele асыrap cыqtym... Eser boldum: qarasam çigitterdin vardыqь işke kirişip vara çatyşat... Eserler menen birge boldum, alardyñ cыjылыşтарына vагыр çyrdym — мына өşөntyp cyrup anarxistterdin çajыñ uqtum. Мына iş qajda dep ojlodum! Adam degeniñ emneni qaalasa oşoqo daroo çetişet, anyñ ystynə ec qandaj qьсымыcыlyq çoq — ar kimdin erki özyndө... Oşol uvaqьtta Kerenskiј servilerden ыqtыjarduu otrjad uјuşturup çatqan. Meni aqa komandir qыlyp dajыndady. Men al otrjadyñ tos—topoloqun cыqara buzdum — men özymda Kerenskiјge qarşy volo baştady. Мына oşondon kijin men vaqьryñdy төmөndөtө baştady, — meni Pugacovqa çiberdi, al çerde meni rottun komandiri qыlyp dajыndady. Al kezdegi uvaqьttar qandaj ele? Pugacovdegi sovnarkomdun төr aqasы özyvyzdyn kişi ele, sovnarkomdun төr aqasы qandaj adam dejsiñ, qьsqasы eñ sonun çigit ele... Emne ycyn ekenin özym da bile alvajмыñ, aligini eñ çaqьş көryp qaldym, cyrəgymdyn aqa işengendigi da көrinyktyy ele! Menin özym aqылduu turmuştu kecirgim kelgenden kijin, anyñ sözderyn uquşum kerek. Taq oşol sovnarkomcik meni oqutyp көzymdy aca başajt. Мына oşondon veri vardыq nersege başqaca тыsynөm. Мына өşөntyp vardыq anarxizmdi taştap özym bolşevikke kirdim... Qoluma da başqaca kitepter тыşө baştady — oquş degende dilgirmin. Tigi soquşta savattuuluqtu yjрөngөm, okopqa çatyp алыр oquqandyñ ystynə oquj verdim... Çigitter şyldыñ qылыşat: — oquj-oquj-sopu bolosыñ qo deşe turqan, men alardyñ şyldыñы menen işim da voluucu emes.

Ataman Curkin tuuralu çazylqan kitepti oqudum, Razin Pugacov, Emelki, Ermaka Timafejev. Gannibala tuuralu çazylqandardь da taap oqudum, Italijanьn Garibad, Napoliondun özyn da oqup cыqtьm... Cыпьnda men ar bir kişi soquştu çaqşь bilip, kerek bolqon uvaqьtta özyn-özy ajavaqanьn çaqşь көрөm... Munun bardьqьn men bilem. Anьn ystynө başqalardь da oqudum... Turgenovdun cыqarmalarьn çaqşь dep ajtьstь, biroq anь qolqo tyşyrө albadьm, Gogeldikinin bardьqь esimde, Cickindiki da esimden cыqqan çоq... Oj cirkin oj, eger көvyрөök bilim alqan bolsom — baş qurqurьn başqaca iştter ele. Emnege da bolso qaraңqь kişi qaraңqь bolot! Qaraңqь eleң qaraңqь bojdон qaldьn...

Anьn ystynө oquşqa coloom da tivejt: qarasañ Pugacovdu kazaktar başьp qalqan... Anьn ystynө nandь qajdan qandaj qьlьp tabuuqa çe volboso, volo qalqan topoloңdu tьncьtuuqa ar qacan meni çiveriştet.

...— Capajev bul çerdevi?

...— Bul çerde dejmin.

...— Sen başьp kel.

Başqa ec kep çоq: meni yjрөtyynyn da keregi çоq, özüm da bilem...

Capajev özynyn ömyr vajaпьn taq oktjavr revoljutsijasьna dejre çetkize syjledy.

Anьn ajtqandarьnьn bardьqь, anьq ajtqanьndajbь çe çоqru — men qajdan bilejin? Maqtanuunu al eң çaqşь көryycy. bul өңdyu kynөө anda baş ele, — balkim sөzyn suluular qoozdoş ycyn bir nemelerdi qoşup da çivergen cыqar... Eger qoşumcalaqan bolso, anьsь ectemege çaravaqan qurqaq birdenke volup cыqat¹⁾.

Ömyr vajaпьn mьndaj alьp qaraqanda el qatarluu ele көrynөt, anьn icinde kişini taң qaldьrарьlьq ecteme-si da çоq, oşonu menen qatar avajlap qarasañ: turmuşundaqь volqon bardьqь oqujalарь, bardьqь muqtaçdьq-

¹⁾ Tegim «gusirnatordan» degeni ojunan cыqarqan sөz bolso kerek; buqa; kijin eldin başь işenbestik көz qaraştа boldu.

tarь, bardьqь şarttarь, anь naarazыlьq qarşыlьqqa ajdap kirgizgendigin көрөsüң.

Fedordo daqь başqa çazqandarь baş volucu, biz aşьqа qana toqtolup, anьn Capajev tuuralu qandaj pikirde volqonduqun текşerip oturбайьыз. Oktjavrden kijin Capajevdin turmuşu qandaj kynde volqonduqunань maalьmat çоq: bul çaqь qalьn bojolqon. Al een talaada qunjundaj volup çырды. Bygyn bir qьştаqtan көрсөң er-tesi çыз cаqьrьm aralьqtaqь екinci çerden көрөzyң.

Kazaktar Capajevdin атаqьn uquşup qaltьraj turqan ele, Capajev menen bet alьşьp soquşuudan qacьşa turqan, — Capajevdin çolduuluqu, çeңeceektigi, tujnptastan çoonu başьp alacaqьqь taasir qьla turqan.

Samaraqa dejre төrt kyn çол çырдык. Çол boju tolup çatqan selenija menen qьştаqtardь көрдык. Qaj — qajşь çerde bolso da Capajevdin atь uqulqan bardьqь çerlerde birdej çaqşьlьq volup oturdu. Oşol çerlerdin başьnda da Capajev özyn özy adam sьntаqа albaqandaj qьlьp mьqtuu qarmadь. Mьndaj авалдар da boldu: alda qandaj bir qьştаqqa kecireek kelip çettik, көcөdө ec kim çоq, qajda turuşun surоoqо ec kim çоq. Birөөnyn yjynө kirip suraşqa, cыqьldaqan suuqta canadan tyşьşkө ec kimibizdin mojnubuz çar berbedi: cirkөөnyn çanьndaqь «ajantьn bir çerinen» sovetti tabaьыз degen neet menen cirkөөny көzdөj çөнөдык.

Aqьrь, aldьbьzdan бирөө çолuqtu.

— Çoldoş bul çerдин sovetti qajda?

Tetigi çardьn aldь çaqьnda... — dep екinci taraptь qolu menen nusqap көрсөттү.

Kөрсөtylgөн taraptь көzdөj bura tartьp çөнөдык. Sarajqa oqşоqon eski ec kim ajaq şiltebegen, bujqatta çapadan çalqьz, — qьştаqtan oqсun çardьn ar çaqьnda taştalqan bir coң yj... Eşigin taqьldatьp qaqьp turaьыз — qaqьp turaьыз, араңdan zorqо eşigin actь. Alda qandaj bir dylөj qatqan cal cыqьp keldi.

— Silerge emne kerek şumqarlar! dedi cal.

— Dezurnij qajda? — dep Capajev aculаnьp suradь.

— Ec kim çoq... Bardıy uı—yılorynə tarap ketişken, bul çerge kyndyz qana kelişet... Bul çerde ec kim çoq...

— Daroo tər aqan saqırdıya...

Mındaj mezgilderde Fedor, Capajevdin qataaldıyına keede ajtqan sözdərynın coqolduquna qarşı volıuıu emes: antkeni, — al ıvaqıttarda eñ ele sılyqtıy qılsañ ectemege qolıñ çetıuıcy emes. Keede mınaıym çooş ekendiginı vıjqar qalıssa, bırdeme vermek tursun, arı berı ala saldıırp özyñdy aqmaq qılıuıu... Al kezdegi ıvaqıttın özy qataal ele, mına oşonduqtan oşoqo çaraşa qataaldıy menen mamıleleşıyge tuura keliıcy, eger qandajdyr bir işti iştegin kelse, mılıçnıdar sözdy ezip oturıas eleñ.

Təraqıaqa çıverdik — al çoldo kele çatır qavarııdan «Capajevdin özy» saqırıp çatqandıyın bilıptır. Al enteler kelip, tebeteyin qoluna alıp taazım qıla vaştadı.

— Tuıqanıñ mınuñ qandaj, sovettin uıyn cocqo qamoocu sarajqa ajlandıraıyn dedinı? degen sözder, menen Capajev anı tozur aldı. — Sovetti alda qajda, qıstaqtın cetine alıp kelip taştadıansın, saqa, selenıjanın ortosunan orun tavılvaı qaldııv?

— El uı berıej qojdu, — dedi cocuñqurap tər aqa.

— Qandaj el? Bergisi kelıegen el emes, kulaktar bul çerde elde ec çazıy çoq... Kercı mınuñ kəñılçөөktıgын...

— Men kəñıldendım ele...

— Emneni kəñıldendın ele! — dep Capajev anın sözın völdı. — Bul çerde kəñıldenıstın keregi çoq, iştes kerek... Seni ökmöt dep ajtat... Ertenden qalvaı ajanıtan çaqş uı alıp sovetti kercıyır varqın, Capajev vıjurdu dep ajtqın. Tuşındınvı?

— Tuşındım — dedi mıuqaqtanır.

— Samaradan qajıqanımda çoluqatın. oşondo uşul teşikte volot ekensın, tarııva...

Aıtarqa sezy çoq, tyrynə qaraqanda qolunan ecteme kele tırqan emes «qolu menen qojulqan» dardın bırı volumuş tər aqa şaşılıp at dajındoo ıcyñ çıgyır

ketti... «Bul öñdöngön selenıjaqa» qonqıubızda kelıedi, tın içinde çenöp kettik.

Samarıaqa keldik. Frunzege varıp keryndık. Al çoldoştıq iretinde Capajev menen Fedordu kecinde — alııda tırqan operatsııa tuuralu kėñiri sıylöşıy ıcyñ öz uıynə keliıyge saqırđ. Keldik. Frunze majdandın alçajınan tuşındırdı, azır qandaj ceckindıylyk menen araket qılıştın kerektigin, azırqı ucırda qandaj komandırler kerek ekendigin ajttı... Capajev alda qandaj bir iş menen beş mınuıaqa tışqa sıyırp ketkendir ortosunda Frunze, Fedordon suradı:

— Coldoş Klıckov iş qılın... Capajevdi divizıjanın nacalını qılıp dajındajın dep ojloım. Emne deısız? Men, anı az bılemin, bıroq al tuuralu volqon qavarđ — özyñyz da bılesiz... Al, iş çızynde qandaj? Siz, azda volso anı menen bıрге iştedinız...

Fedor öz ojundaqısn aqan toluq ajtıp verdi, — al çenınde çaqş pikirdi ajtışt, çalqız saıas çaqıan toluq vışırp çetpegendigin da ajtışt.

— Men özym da oşol pikirde elem, — dep Frunze qorutundusun sıqardı. — Bul adam kər qaraandın bırinen emes ekendigi talaşsyz anıq nerse... Ebegeısız coñ paıda bereri anıq, bıroq partızandıy ısyq ilevi alıda ketken çoq... Siz tırışırp keryñyz... Qızıu qanduuluqu ecteke emes: andaj qızıu qanduular qolqo ıldam tışet...

Fedor, bul vaqıtta özynın işter çatqanın, Capajevqa işenictıy çana tatuu volo vaştadıandın, mından arıda aqan çaqındaşt ojloqondıqın Frunzege qısqaca ajtıp tuşındıryp verdi.

Capajev kelip kirdi. Qısqaca anğemedən kijin Frunze Capajevdin özyn çan qızmatqa dajındaadıandın bildirđ, emiten Uralqa çenöštın kerektigin, alııda tırqan operatsııanın çalır planı toluq daana volboqondıqtan, oşol çerge varqandan kijin vıjurıtu kytıs kerek ekendigin bildirđ. Qoştıtu. Eki saattan kijin Samaradan çenöp ketti. Çıyırđın alııda Capajev özy-

nyn tuulqan selenijasъ Vjazovkege tije  tyyg  ruqsat suradъ; Frunze maaqul boldu. Vjazovkeni k zd j   n dyk.

— Vjazovkede sizdin kiminiz var? — dep Fedor suradъ.

— Baarъsъ Vjazovkede... Abъsqalar da anda, enem menen atamda var... Eki erkek, bir qъz balam var — alar bir  esir ajal menen birge turat... Al  esir ajaldыn eki balasъ var, mъna o onun baarъ birge turat...

— Taanъsъtъqъnъz  aqъsъbъ?

— Oova taanъsъtъqъm  aqъsъ... E  ele   t  taanъsъbъz, — dep Capajev quulana kylynd dy. — Menin  oldo um  l gen, al   l rynd  bul meni menen birge  myr kecirsin — dep kereez qыlqan ele...

Vjazovke ajavaqan co  s  l t menen tozup alъsъtъ. Sovettin-t r aqasъ qъmbattuu mejmandardыn kelgendiginin urmatъna zasedanija  aqъrdъ. Al  erde Capajev  zynyn «s zd ryn» syj r verdi... Kecinde Capajevdin atъna aсыlqan el uyyn  « ergiliktyy adamdardыn kycy» menen spektakl qojuldu.   t  ajlasъz  aman ojno tu, biroq  qlas qojo tъrъsqandъqtarъ cenemsiz ele: artisterdin vardъqъ Capajevdan maqtoo aluuqa k nyld ny ty... Al  erge qonduq, ertesin erten menen Uraldъ k zd j mar  — dep   n j verdik!..

Fedorqa, Capajev valdarыn erkeletpej turqan     n r k ryndy; al, bul tuuralu anъn  zyn n suradъ.

— Bras, menin yj byl  m icinde ala qolduq bolqon-don beri maqa syjkymdyy ecteme da qalvadъ, men  z valdarыmdъ da  attaj k r  va tadъm...

— Alardъ qandaj qыlp tarvijalamaqъsъbъz?

— Emnenin tarvijasъ: menin qolum mintip tijbese, bul  erde alardыn qandaj ekenin kim bilet, bul tuuralu surapta qojvojmun... Ajlyqымdъ  iverip turam, vardъq qыlqanым o ol...

— Ajlyqtъ qana  iveryy az...

— Az ekendigin bilemin... anъn ystyn  nojavr, dekar-din ajlyqtarыn u u kyng  cejin alqanым  oq... No-

javr qajda qaldъ... Azyr bolso marttыn birinci  artъsъ toldu. U u ubaqqa dejre ajlyqtъ vergen  oq...

— I   aman...

—  oldo  Kly kov, azyr  ubaqıtta ar kim emne-den bolso daqъ zyjan tartpaj qalbajt — ar kim — dep Capajev cыn by bъqъ menen ajttъ. — Munsuz revoljut-sija da bolo albajt: kee bir    zynyn mylkyn n a  rajt, ikinci bir  l r yj byl  syn n a  rajt, daqъ bir  l r oquularыnan a  rajt, al emi biz bolsoq, balkim  myrybyzdy  oqotorbuz.

— O ondo , bolso bolor — dedi da Fedor — balkim,  myrybyzdy... Cыnъn da qъbъq bolduqo soqu tun aja-qъna  ete albaj... dep ojlodu. Ulam  a ъ, ulam  a ъ du mandar tu -tu tan cыquu da... Tegeregibizdin baarъ qorqunuc... Mъna siz menen k pk  dejre birge  oldo  bolup  y   alabъbъz?  a ъ cavuulqa da  aqъn qaldъ-qo...

— Bul tuuralu ojlonupta qojvojmun — dep Capajev qolun  iltedi — Munun aqъrъ qacan bolorun kim bilsin... Bul   ndyy botqoqo keede tuu ar da bolqo-mun — qarasa  suurulup cыqardъq  olda  oq sыjaqtuu, biroq o oqo qaravastan aman esen qala veresin. Andan k r  kyn muruntan ojlovoqondun  zy  aqъsъ. Men bir kezde  a ыbъstan cexterdin turqan qъ taqъna kirip ketiptirmin, bulangeme 1918- ыbъ bolqon ele...  zybyz-dyn qъ taqъbъzdyn biri bolu u kerek dep ojlodum,  o-ferge emne! — qajda alыр varqъn des  al, o ol ajtqan  aqъna alыр varat emespi... Degi k zyn  amandъq k r-b syn, kelip kirgen  erinde:  ajnaqan cext ! Qana Babajev ( oferdi — ajtam) qandaj qыlsa da ajdatqъn dedim —  zymdym qolumda pulemjot var... K   menen qolun n keli ince buraj vergin, men ata va ta-jъn... Bldam  yryp kete alsan — qutulqanъbъz,  e vol-boso atъbъz qana qalat... Al zyrydatъr ajdap kele  a-tat, men atqыlap kele  atam, al zyryratъr ajdoonun icinde, men atqыlap kele  atam.  yrgyzgend  da vardъqъnca  yry k  salыр  yrgyzyyd , on be  camaluu

attuu asker bizdi közdöj bet alıp, çavyla quup kele çatısa... Burulup artıma qarap aldım da, buruldağan canıdan ecteme körynösö da, quup kele çatqandardıñ tarsıldatıp atqandarın uqamın: alar bizdi közdöj, men alardı közdöj. Eki lente oqtun eköen teñ atıp vytyrdım.. Eger oşol çerde maşınanıñ şınası çarılıp ketse, men de emne tamıyq qalar ele?.. Cexter oşol kezde menin başımdı kesip alıp varıp bergin kişige sıj beruyge uvida qılqan: kimde kim Capajevdin başın kesip kelip berse altın bereviz deşken. Menin çigitterim bir qaqazdı oqup cexterdi şıldıñ qılıp kylyşkən, bir çolu mıñdaj dep çazısqan: «Stenka Razindin polkuna keliñizder, biz sizderge altınsız ele berelik»... dep çazısqıp konvertke salıp, qıştaqtıñ bir balasına alıp varıp bergin dep berişiptir... Menin başımdan ar tyrdıy oqujalar ötti.

— Oşondoı bolso da мына aman qalıp kele çата-сыңдо — dedi Fedor. — Emne arқылуу aman qaldım dejsiz — qoqustanbı. çе volqon şarttardanbı, çе volboso özyñdın çol tapqıstıqıñdan aman qalıp kelesiñbi, kim bilsin? Сыңда oncaqtı çolu açaldыñ mizinde turqan сығарсың...

— Тақ ошондой — деп Capajev çым dej tysty — ырас ele oncaqtı, bir qana ondoqon çolu emes dalaj ondoqon çolu ошондой volqon сығармын. Men özymө özym mıñdaj suroo beremin: birөө сытыман qalqalar çyrgendöj, emne ачалы çоқ adamмын?.. dejmin. Başqa birөөlerge оқ қағандаса ele çumuşı bytköny, al adam çоқ.

— Al andaj bolso, — деп Fedor suradı, — сыңда siz özyñyz munu qandaj деп ojlojsuz: qoqustanbı. çе мында başqa bir sever varbı?

— Çоқ. qajdan qoqusunan bolsun — qajda bolso da baş kerekqo... Oj, baş kerek volqondo da qandaj kerek dejsin! Keede bardıq bir minutaca qana aqıғындар qalsañ özyñ da çоқ volosuñ, çалқыз özyñ qana emes — çyzdögen kişini da çоқ qılıp алысқа mymkyn bolot... Qыс-

тақта қызық ujquda çatqanbıyзда cexter kelip başp qaldı. Men qыстаqtıñ bir cetine varıp qonqon elem, ыстанcan çyгырp сығар «ura ura!» деп қығардым, bizdin qolubızda ec qandaj qaruu — çарақ çоқ, çigitтер syjynyp ketiшип qасырp kirip — kimden qandaj qaruu-çарақ kez kelse tartıp алысты. Çалқыз bizdin qolqо тыşkөндөrdy qana асыратып qalbастан, алардын өздөryn da qolqо тыгырp qaldыq... Ç o l d u tabыс kerek, çoldоş Klyckov, soqušta çol tappasañ daroo çоқ volosuñ.

— Çоқ voluştu qaalavajсың? — деп Fedor tamaşaladı.

— Мында ar kim бирdej emes, — деп Capajev bысыq tyrdө çоор qajtardı. Siz, ar bir kişige özynyn ömyry аjanıctuu деп ojlojsuzбу? Andaj qana tursun, kee birөөler ar dajым özynyn ömyryn көңyldögydөj syjbejt. Misal ycyn özymdy alsam, emne: өltырсө, өltырбөсө volup çyrgөnymdө, maqan emne: өltырсө, өltырбөсө maqan varı bir emespi? Men сыжаqtuu sirkeni kim artықа kerek қысың? Men өңdyyny qanca kerek deseñ artықа kerek қысың? Men өңdyyny qanca kerek deseñ ошонcoluq tuuquzup çatatqо. Ошөtip özymdyn ömyrymды тыжып qatarында da baalaqan emesmin... Akoprymды тыжып qadamca ilgeri çyгырp, varıp: мынакеj daamыñ tatıp көrgyлө деп қығарамын... çе volboso dөңсө çerge сығаралып bijlej baştajмын. Ölym degen qarарыма da kirip qojvoj turqan. Kijin qarасam meni көздөryнө ile baştapтыр, bul kişi өңдөнөт deşıptir... Мына siz Klyckov çoldоş vajqaңыз, мен özym qanca-лық çоқору көтөryлгөн sajыñ. çан ошонcoluq қымбат volo başтады... Sizge çалqанды сыңдаj қылып ajta turqan ecteme çоқ — tuurasыñ ajtajыñ, özym tuuralu mende мыңdajca oj kycөp kele çatat, sen alda qandaj qurt-qumursqa emessiñ, анық adamsың, andaj volqondон kijin мыqtuu turmuş kecirgin degen... Bul çyрөк qalp qor-моqtuu turmuş kecirgin degen... Bul estin көвөjгөndy-qynөн. Men emi akoptun тысына сығаралып bijlebejmin: tentektik қылып, tuuqаным, вөjдө ölgym kelbejt... — Iş çyzynde bolso qandaj? деп Fedor suradı.

— İş çyzyndəy? Men sizge ant verip ajtamyñ — dep Capajev qyzuu tyrdə — qandaj desəñ da ant bere ajtam, iş çyzyndə ec qacan qorqoq bolvojmun... Eger iş çyzyne kelgende, başqa ojlordun varь çoq bolot... Siz emne dep ojloqon eləñiz?

— Men ecteme dep ojloqon çoqmyn, tim ele suradym...

— Oşondojbu? Balkim, men tuuralu ş t a v d a bir-deme degen cыqar?

Анын emne tuuralu ajтыр oturqandyqын Fedor ты- synbөdy.

— Polkovnik imişterbi? — dep Capajev sözyn vaam- dattы, анын унынде өзyn-өzy toqtotqondoј qaltыраштын var ekendigi sezildi. — Anda bolso bytkөny...

— Çoq men sizge cын byşыqым menen ajtam — dep Klyckov аны soorottu da — ec qandaj «polkovnik imiş- ter» menen ecteme syjleşkөн çoqmyn, maa emne? dedi.

— Antpese alar vardy çoqtu ajta verişet...

— Syjwөby? — dep surady Fedor.

— Meni menen өc, — dep Capajev aqығын çana- zeen qojdura ajttы.

— Men alardyñ ystynөн telegram menen qat çiver- gen elem oşol menin vergenime qarap, alardyñ tribunаl cығыр, çoopqo tarta çazdaqan. Soquş çolto qылып qaldы, çe bolboso kim bilsin, sotqo da tartылып qalyştar- da tymkyn ele. Aqan stoldun төwөsynde otursa vol- du — ыраqat: alдыларынañ wөjpөңdөp çorqolop tur- sa dejt... Maa desəñ sen kim bolboqun aldыña wөj- pөңdөp çorqolop turwajмын... Мына ошентip çyг- гөnde komandirler тавылды... Saa patron kerek bolso — тавылwajt, alar çoq, wujruqqa qalqanda daroo dajын woluşsun... Men da alardyñ sazajын qoluna werdim wе- lem... Zөөkyr, partizandan emneni kыtesyn... deşet.

— Мына ошентip çoldoş Capajev, siz — bizdin Qызы Armijañ çалаң polkovnikter qana wijlep oturat dep ojlojsuzbu? — dep Fedor таңырқар surady.

— Anan qandaj dejsiñ?

— Qandaj bolmoqcu ele: Revvojensovet, komissar- lar özybyzdөн, komandirler da — qызыдан...

— «Revasovet» keede ectemege тыşынwөjt, kim em- ne ajtsa oşoqon işenet...

— Çoq andaj emes, тағыр al andaj emes, — dep Fedor qarşы cықты. — Revsovet tuuralu siz teskeri тыşынөсыз... Al çerde oturqan өз adamдарыбыз çana тыşыне турqan adamdar, siz munu beker ajtasыз...

— Qazatqa attanqаныбызда көrөсыз, — dep Capa- jев munajым çoop qajtardy, анын унынөн işenictik çana өçерdyk belgisi көrynөdy.

Fedor aqan Revvoensovettin qandajca ujuşturulqan- dyqын, анын көздөгөн maqsatы qandaj ekendigin, alar- дыñ mildeti qandajca ekendigin, структурасы qandaj ekendigin toluq ajтыр verdi... Bul ajтыlqandardy Capa- jев bilbegendigin, bul qabarlardын vaary aqan çañdan qana acылып oturqandyqын Fedor wajqady... Capajev, Fedordun sözdөrynyn birde birөөн qaltыrwaj көnylyn qojup uqyp oturdu. vardyqын көnylyne tyjyp aldы — көnylyne tyjgөnde da birde bir tamqасын таştawaj çat qылып aldы: анын çadyсьнын кыctyylyгы артықса qылып ele... Capajevdin çadyсьнын кыctyylyгы Fedordu таң qaltырар ele: al kenedej majda-cyjde nerselerdi da esine тышырып, — keede alardyñ аngemenin arасына qыс- tara qojo турqan.

Fedor, bul өңdyu ucy-tywy çoq uzaq аngemeni syje турqan. Al, uruqtun өnymdyu çerge тыşөryn bilgen çana ajtqan. Kijinki uwaqыttarda Capajev cet kişiler menen syjleşkөnde awajsызdan Fedordun kee bir pikirlerin өзynyn pikir qылып ajta qojqонduqun Fedor awajlaqan woluucu... Fedordu, Capajev «bilgic» adam деп esепtegenin, мына ошөnduqtan мындај adamqa çaqындаşыр, pajdalanqысы kelgendigin sezdi. Armijañ başqарuu çөnyndөky, texnika tuuralu, ilim-bilim çө- nyndөky maselelerden — alar Capajev ycyn ең oor bolqon maselege көcyсты, алда bolso: Capajevdin oqu-

muşsuzduqu ele. Uvaqyttın, şarttın mymkyndyk beri-şine qarata, Fedor, anı oqutmaqş volup uvadalaştı.. Bul işencek adamdar: mıltyqtın darıyşın tytynynde çyruşyp algebrden baştamaqş voluştu! Oşentişe da bular bir da kyn savaq oquj alyşpadı, bul tuuralu andan kijin da alda necen çolu söz qylyştı; keede ekөө pozitsiyağa ketip bara çatıp, syjlөşө kelişip, oquu temasına kelip taqalyşat.

— Biz oqutmaqş eleqo — dejt Fedor.

— Bizdin көnylyvyzdө az nerse var dejsinqı, bizdin sanaadaqynın vaarışın orundatuuqa volovu... — dep Capajev kejiştyu ökyuyc menen ajttı.

Ar tyrdyy çañ sөzdөrgө Capajevdin сысқыланqандыqын Fedor көrdy, — Capajevqa dalaj sөzdө çañ sөzdөrdөн volup tujuluucu ele! Al, bir çyldan veri partija qatarında turqandan kijin, aqan, din çönyndөky iş aсыq maalym voluşqa kerek ele, oşoqo qaravastan — bir kezde Capajevdin... coqunup çatqanyn Klyckov көrdy.

— Oj Vasilij Ivanovic senin munuñ emne? dedi al Capajevqa, — sen qudajdyn kommunistti belen, degi senin esiñ ordundav?

(Alar bir-biri menen taanyşqandan tartıp, eki çumadan kijin bir-birin «sen» dep syjlөşyp ketişken).

Capajev ujalıp qalqandaj boldu da, biroq çanduu tyry menen çoop qajtardı:

— Kommunistter da өз qaalaqanyn iştejt dep bilem. Sen işenbejt ekensinq-ışenbej ele qojqun, menin işengenimden saqan tijyucy qandaj zыjan?

— Zыjan maqa emes, men özym tuuralu ajttı oturqan çerim çoq. Men senin özyñө añ-tañ qalam. — özyñ kommunist volup turup, qantıp qudajqa işenesinq?

— Balkim men işenbej turqan сыqarmын.

— Eger işenbesen, emne ycyn coqunasyn?..

— Çөн ele... көnylym tartttı... coqundum...

— Qoj antpegin... Bul ojun beken? — dedi, Klyckov сындыq tyr menen. Oşol çerде, Capajev aqa, özynyn evaqь valalyq saqında volqon «tarыхын» ajttı berdi.

munun baştalyşına da taq oşol tarых sever volqon dep işendire baştadı.

— Men kicine — bala saqымда, bir kezde butun (but — ikon maanisinde) tьjьnyn bir çolu uurdap alдым, al kezde bizdin yjdө bir uqmuştıu but turuucu... uurdadым da alдым... darыz satıp алып ажавaj tojqonco çedim, oşol ele zamat daroo oorup qaldым: çeti çuma ыңqыстар çattым... ысыqым көterilyp suuqa salqan сыыqtaj solquldadым анын ystyñө icim da өtty, көргө butum salandap varıp qajra tartttı... Tьjьndь uurdap alqanымды enem bilip qojuptur — enem put-tun sandьqcasына... çalañ on tьjьndьqtь sala берip, yc som volqonduqun ajttı da men ycyn tovo qылып, tьjьnьp, menin kynөөmды keciriştı qudajdan tilendi, çetinci çuma degende tilegen tilegi qabyл volup, men ajqьp turup kettim... Men oşondон veri bir kyc var ekenqo, andan saqtanьp çyryş kerek eken dep ojlojmun... Men oşondон veri uuruluqtu qojdum, — birөөnyn vaqьnan almada алып көргөн emesmin, — oşondон veri mende bir qorqunuc qaldь... Mөndyrдөj төgyлып turqan oqtın alдына varыştan qorqojmun, çanaqьndajqa kelgende qorqoqtuq basat... taqьr ele volbojt...

Fedor bul çolu көp syjlөbedy, andan kijin alda nece çolu din çönyndөky teemadan syjlөp, dindin qajdan сыqqандьqь çana qudaj degen qajdan сыqqандьqь tuuralu ajttı berdi. Andan kijin Capajev ec qacan coquqan çoq... Coqunuştı taştoo мындаj tursun, al turqaj Fedorqa, «tyşynyp çetişkenge dejre başьmdan ajaqьma cejin toluq aqmaq volup kelgen ekemin, тыşyngөndөн kijin — ojnovоquн vaatьr: Tattuunyn daamьn bilgenden kijin acuuqa bejlin tartpajt» dep qatasyn mojnuna алып ajttı.

Uşul өңдөнгөн bir necen angemenin natijcasьnan kijin Capajev, din, qudaj, cirkөө çana poptor tuuralu tap taqьr başqaca talquulaj baştadı; al, başьnda ele poptordu çek көryucy, biroq oşondo j volso da alar tuuralu ceckindyy ojloştон qorquucu: aqan, «alar qancalyq

çaman adamdardan bolso daqь qudajqa bir taman çaqьn turuшqandardan» bolup koryncy.

Kynden kyn qancalyq ötkön sajnъ Fedor, Capajev taštaj bolqon qatuu kiši, bul baatъr partizan, balaca qolqo kele turqandyqьna oшoncoluq iшendi; suurulma-dan çasaqan nersedej andan çañьdan-çañь forma ça-sooqo mymkyn — biroq etijattъ menen aqan çaqьndaj bilyy, al emneni «qavьl» qьlardьqьn bilyy, qandaj ner-seni daroo qavьl qьla qojvostuqun bilip iштөө kerek degen pikirge keldi... Capajevdi op-oňoj çetekke tyшyre turqan ilim-bilim: bul çönyndөky çanduu pikirди anьн özy da çaqьь koryp qoшqoldop ketoryp alat. Bardьq tyjyn uшul. Baшqa çaqтан — oňoj menen qolqo ty-шөjt, qatuu keçir turmuш шartь anь uшu uvaqqa cejin «qara vorcoluqqa» qarmap keldi, aзыr bolso al çañь çoldun var ekendigin kөrdy, tyшyndy, bul çañььqьtn vaarь aqan tyшyndyryldy, al, bul çañьььqьtar tuuralu ojlono baštadь. Capajev, ijmene aqьrьn çavьq qasijet-tyy qarqanь kөzdөj vet aldь, al daqь çaj varaqat çañь turmuшqa çol berip, acьla baštadь.

VIII

KOLCAKQA ATTANUU

Bujruqtun kelišin kytyp, Uralda on kyn çattь: ic-vuq, qьlarqa iш çoq. Bul çerde turqan Uraldьq divizi-janьн шtabьnda topurlap çырды, өз divizijavьzдын bri-gadaшь menen vajlanyшта bolduq, — al kynderde bul brigada Buzuluk rajonuna uш uvaqqa dejre çiberilgen emes boluucu. Zerikti — taqattьqta qalvadь. Bir çana çolu, bir az uvaqqa çana Fedor çalqьz Andrejev me-nen kezigiшti, — al ec toqtoosuz majdandardь qьдыrьp çyruycy, ketip varatьp Uralqa toqtolqon boluucu. Al çyдөp sarqarьp ketken, anьн qьзыqtuu көк көzy qara-рьp qajnap icine kirip ketkendej bolup korynet — ьrañьna qaraqanda көvyncө uшquсу qanvaqan, көvү rөek qaralanqan өндөnyр korynet — balkim icken

tamaqьnьн çöny çoq çьqar. Kьckov anь eшiktin al-dьnan çoluqturdu, Andrejevдин kelgenine vardьqь çarьm saat boluшuna qaravastan, ketyyge çamьnpьr kijinip da alqan. Bular sьnaшьь көz qaraшtarь menen birin-biri көpkө tikteшti da:

«Qana saqan bul çañь turmuш emne verди: emne tapтьq, emneni çoqottuq» dep suraqan sьjaqtanььшь.

Kөz qaraшtarьna, vet oozdoruna qaraqanda, soquш turmuшuna kezikken adamдьн qьjмьььna өcпөс mөөг-dөj bolup basьlqan bul çañьььqьtь ekөө teñ vaj-qaqandaj boluшту.

Ekөө vasьp vara çatьp bir nece minuta çana syjle-шьp, emi çañь көryшкөngө dejre qoш deшip acьraшь...

Capajev cekten aшьq kyjkөлөktөndy, — iш çoqunda qacanda bolso, al uшunte turqan: bir kyn, eki kyn toq-tolup bir demeni kytyp qalsa — Capajev adam taanьj alqьstaj bolup qaluucu. Al mьndaj avalda, bolvoqon nersege tijiшet, ectemege arзыvaqan nersege acuula-nat, çazalar menen qorqutat...

Icki kyctery çana anьн mol qubatь ar qacan çol izdejт, bulardь iш çьzyne qoldono alvasa, al kyc qubatь çoq nersege atььp, sьrtьna çьqat, çьqpaj qojvojт.

Bul kezde Uraldьq divizijanьн majdanь Lviшcenskij cendegi bir çerde ele. Operatsija iшteri çamanda çaqьь da emes boluucu: coñ çөniliш da, ancalyq orcun çөniш da çoq boluucu. Anqььca — vaqьtsьzдыq kez boldu: oňtojsuz bir soquшта alda qandaj bolup, degi көp kiši qьrьldь. Lviшcenskijдин arь çaqьndaqь majdan bьt-çьt tyшty. Novouzendik çana Musulman polktordun tam-тьqtarь ketti, alarqa çardam qььь ycyn kurilovcilerди aшьqьc tyrde çiberildi. Toluq çovoloq boldu, vardьqь kytylvөgөн çerden çьqtь. Acьq kynde, kyn kyrkyre-gөndөj boldu. Mьndaj boluшту ec kim bolçovoqon, kytpөгөн çana ec qandaj шekшuvada çoq ele. Uraldьq divizijanьн nacalnigi — salqьn çanduu taçrijbaluu bьььq komandir, al özy da шaшьp dajьнн tappaj qalqan, bolqon qalavanь daroo өzdөшtyre alvaqan, a degende

qandaj caran qoldonu kerekligin bilägen. Capajev menen keleşip oturuşup emne cara qıluunu cecişti.

Biroq majdandı murunqu qalıbına keltiruygə mım-kyn bolvoj qaldı, — kecikpesten Uraldı imerilip qur-car qaldı, bul qırcoonun icinde bir aj camasında qarmaşır taqool qılıştı...

Bul çoboloq tuuralı qavar alıñır, borborqo çiberiş menen Frunze daroo, ajırqca komissija tyzyp, bul çeniliştin sebevin izildөөгө vıjruq verdi; komissijaqa Capajevda kirdi, Fedor komissijanın tər aqası bolup dajındalqan. Komissijanın tər aqası Capajevdin özünə tapşırılbastan, komissarqa tapşırılqandıq, qantse da Capajevdin kənylünə ketkendej boldı, biroq munusu kijnireek bilindi. Bul ortodo bir öncöj soquş çaqdajınan başqa, sajası çaqdajda artıq orun albası kem orun albastıqın Capajev bolçoj albaqan; munu borbor tyşynsə kerek, mına oşonduqtan vardiş işterge çolbaşçılıq qıluunu Klyckovqa tapşırqan...

Ar tyrdıy materialdardı, dokumentterdi, ar qıl vıjruqtardın köcyrmələrün, vıjruqtardı, svodke çana telegramdardı çıñpar aluıqa daroo kirişti... Capajev, Fedordon brigadalıq vıjruqtı aldı, bul vıjruqta Mergenovskij posjolkasına bolqon savıuldun, oñtojsuz bolqonduqu bilinip turqan ele, — bul vıjruqta ötkön qalavanı anıq cecıy ucın kerektyy bolqon tyjyñdər var ele, oşonduqtan Klyckov bul vıjruqqa artıqca kənyl vıgır vaa bergin. Capajev vıqqa kənylyn ajavaj qojur qarar cıqtı da «özynın sın pikirın» moşinkege ajtır verip çazdıgır oturdu; Fedor kirip keldi.

— Vasilij Ivanoviç vıjruqtı qarar cıqtıñızba?

— Qaradıñ, anıñ emnesi var?

— Anı men da tekşere qarar tereñ ojlundum... birge talquılap cıqalı — dep Fedor sunuş qıldı.

— Oquıqda mım kın mına vassılır dajar boldı.

Capajevdin unıñ çana turuş saltında çasırın çaman etijatsızdıq çana azyrılca Fedorqo tyşynyksyz bolqon, qandajdıñ bir nağazılıq var ekendigi sezildi.

— Oqup kercı talquılap kərəlyk, balkim, özğertyy kirgizeraız.

— Ec qandaj özğertyysyz — dep Capajev kese ajıtı. — Sen özynıdykyn özğert, men qandaj çazqan bolsom, taq oşondoñ çibere berem.

— Emne ucın? — dep Fedor ajran qalıp çana bul çoop anıñ denesine ooruta sajqandaj bolup sezildi.

— Oşon ucın... Demek «tər aqa» bolqondon kijn özynıñ ojuñdu doklad qıla bergin... A men bolsom «adis»... Men «adis» qanamın...!

Bul sözdy al, tarıñqan tyr menen eki qajtarır ajıtı.

— Özyn degi emneni ajtır oturasın? — dep Fedor tarındı — emneni bekerge ajtır oturasın? Bul çerde bəlynıstın emne keregi var; birge talquılap, birge çibereviz.

— Çoq men ante albajm, — dep Capajev cıjraldı.

Klyckov bul masele çönyñde andan arı keçildeşip oturqusu kelbedi.

— Qana emese oqu — dedi da Fedor orunduqqa oturdu.

Capajev Ural divizijasının brigadalıq vıjruquna bergin özynın sının oqudu, taldoosu avdan orunduı çana vışlıq mazmundı eken, Fedor cecısyıdın baş tarttı, öz pikirın öz aldyñca çibermek boldı.

— Qandaj dejsin? — dep suradı Capajev.

— Menin ojumca çaqşı, — dep ooz ucınan qana ajta saldı.

— Çamanda bolmoq bele! — dep Capajev unın kəterıñkyröp ajıtı. — Çaman bolso çaman volor, biroq meniki çaman emestir... Ova! Emne iştep oturqanvızdıñ biz bileviz, al andaqlar ar tyrdıy fintiflinşker... cirik teriler!..

Capajev bul qaqşlıq salıştırıu sözdərde kimdin adırisin közdeñ tögyp oturqanın Fedor tyşynbödy.

— Qarqış tijgender... — dep Capajev acıulanır syjləş verdi, — kişini budalap çoq qılqlar kelişet...

qandaj caran qoldonu kerektigin bilägen. Capajev menen keleşip oturuşup emne cara qıluunu cecişti.

Biroq majdandı murunqu qalıvna keltiruygə mım-kyn bolvoj qaldı, — kecikpesten Uraldı imerilip qur-car qaldı, bul qırcoonun icinde bir aj camasında qarmaşır taqool qılbıstı...

Bul çoboloq tuuralı qavar alıñır, vorvorqo çiberişi menen Frunze daroo, ajırqca komissija tyzyp, bul çeniliştin sebevin izildөөgə vıjruq verdi; komissijaqa Capajevda kirdi, Fedor komissijanıñ tər aqası bolup dajındalqan. Komissijanıñ tər aqalıqı Capajevdin özünə tapşırılbastan, komissarqa tapşırılqandıq, qantse da Capajevdin kənylünə ketkendeı boldu, biroq munusu kijinireek bilindi. Bul ortodo bir ɵncɵj soquş çaqdajınan başqa, sajası çaqdajda artıq orun albası kem orun albastıqın Capajev bolçoj albaqan; munu vorvor tyşynsə kerek, mına oşonduqtan vardıq işterge çolbaşçılıq qıluunu Klyckovqa tapşırqan...

Ar tyrdıy materialdardı, dokumentterdi, ar qıl vıjruqtardıñ kɵcyrmɵlɵryn, vıjruqtardı, svodke çana telegramdardı çıñpar alıuqa daroo kirişti... Capajev, Fedordon brigadalıq vıjruqtı aldı, bul vıjruqta Mergenovskij posjolkasına bolqon savıuldun, oñtojsuz bolqonduqu bilinip turqan ele, — bul vıjruqta ɵkɵn qalavanı anıq cecıy ucın kerektıy bolqon tyjyndır var ele, oşonduqtan Klyckov bul vıjruqqa artıqca kɵnıl vıgır vaa bergin. Capajev vıuqa kɵnılın ajavaj qojur qarar sıqtı da «ɵzynın sıñ pikirin» moşinkege ajtır verip çazdıgır oturdu; Fedor kirip keldi.

— Vasilij Ivanoviç vıjruqtı qarar sıqtıñızbız?

— Qaradıñ, anıñ emnesi var?

— Anı men da tekşere qarar tereñ ojlandım... birge talquular sıqalı — dep Fedor sunuş qıldı.

— Oquuqa mım-kyn mına vassılır dajar boldı.

Capajevdin unıñ çana turuş saltında çasırın çaman etijatsızdıq çana aзығыса Fedorqo tyşynyksyz bolqon, qandajdyr bir paarazılıq var ekendigi sezildi.

— Oqup kɵrcı talquular kɵrɵlyk, balkim, ɵzgɵrtıy kirgizerbiz.

— Ec qandaj ɵzgɵrtıysyz — dep Capajev kese ajıtı. — Sen ɵzynıdykyn ɵzgɵrt, men qandaj çazqan bolsom, taq oşondoı çivere verem.

— Emne ucın? — dep Fedor ajran qalıp çana bul çoop anıñ denesine ooruta sajqandaj bolup sezildi.

— Oşon ucın... Demek «tər aqa» bolqondon kijin ɵzynıñ ojuñdu doklad qıla bergin... A men bolsom «adis»... Men «adis» qanamın...!

Bul sɵzdy al, tarıñqan tyr menen eki qajtarır ajıtı.

— ɵzyn degi emneni ajtır oturasın? — dep Fedor tarındı — emneni bekerges ajtır oturasın? Bul çerde bɵlynıstın emne keregi var; birge talquular, birge çiverebiz.

— Çoq men ante albajm, — dep Capajev sıjraldı.

Klyckov bul masele çɵnyndə andan arı keçildeşip oturqusu kelbedi.

— Qana emese oqu — dedi da Fedor orunduqqa oturdu.

Capajev Ural divizijasınñ brigadalıq vıjruqına bergin ɵzynın sıñnı oqudu, taldoosu avdan orunduq çana vışlıq mazmunduu eken, Fedor cecısyıdın baş tarttı, ɵz pikirin ɵz aldıncı çivermek boldı.

— Qandaj dejsin? — dep suradı Capajev.

— Menin ojumca çaqşı, — dep ooz ucunan qana ajta saldı.

— Çamanda bolmoq bele! — dep Capajev unın kɵtɵrıñkyrıp ajıtı. — Çaman bolso çaman bolor, biroq meniki çaman emestir... Ova! Emne iştep oturqanvızdı biz bilebiz, al andaqlar ar tyrdıy fintiflinşker... cirik teriler!..

Capajev bul qaqşlıq salıstırıu sɵzdɵrdy kimdin adırisin kɵzdej tɵgyp oturqanıñ Fedor tyşynbɵdy.

— Qarqış tijgender... — dep Capajev acıulanır sıjløj verdi, — kışını budalap çoq qılqılardı kelıset...

Çol berişejt... Antkeni menen da biz çolubuzdu taba-
bız, öz çönybızdy ajta çatarbız...

Capajevdin bul qaqsıq sözdery «оңвоқон став»
çönynde ele, bulardı al, çatır icerler, qorqoqtor, man-
sapqorlor, qısqası necen tyrdy taştandı elementter-
den dep eseptej turqan...

— Toqtocu Capajev, sen emnege masqara bolup
çatasıñ? — dep Fedor şıldıñ aralaştırğa Capajevqa qa-
radı. — Baş ajaqı çoq emneni ajtır oturasıñ, qajdaqı
şajtandı ajtasıñ! çe menıubana çedinı bele?

— Ebaq ele tojo çegemin, urunup-verine başta-
dım — Capajevdin unynen kejiş bilindi. — Urunasıñ...
Ova tavardıq ecteme çoq... Cıqulaqanıñ menen, tuu-
qanıñ eşteme cıqular tappajıñ, Capajev öz işine
qoçojun...

— Sen emne tuuralı ajtır oturasıñ?

— Oşol çönyñen, vardıq oşo çönyñen, oşol bizdin
akademijada oquvaqandıqıbız çönyñen... biz akade-
mijasız ele kın kerevız... Bizdikinın vaarız muzıqca-
sıñan, oşondoj bolso da birdeme cıqat... Biz generaldıq
cenin taqıñır kergönybız çoq, qudaja sygyr ansız
ele, keryngöndyn vaarız uşundaj s t a r t e x volo albajt...

— Maqtanba, maqtanba Vasilij Ivanovic, maqtanuu
saqa çaraşpajt... seni başqa bireşler maqtasın... özyñ-
dy özyñ... dedi da Fedor varmaqın erdine taqadı. Ba-
jaqı eköñyn arasında alda qacantan qaqsı emes se-
zim vojunca Capajevdin için kygızyr, mındajca ajt-
qanda, Fedor andan ec aluuqa ojlodu... Biroq emne
menen? Capajevdin eñ ıza voluuı çeri, anın ataqın,
işkerdigin soquş talantın taanuu — taanuıboo tuura-
sındaqı sözder çana artıqca, alardıñ ıstıñe «şavtar»
tuuralı söz qoşup ajtuu ekendigin Fedor qaqsı bile
turqan oñtoju keldi, qarap turuunın keregi da çoq. —
Munsuz da Capajevdin qıbır qajnar qaldı.

— Strategija çönynde oozunđu acpaj ele qojqonun
qaqsı, — degen sözdy ajtır saldı Fedor.

— Oozunđu acpa degeniñ emne? Oozunđu acpasıñ
özyñ acpa — dep Capajev aculanır çoor qajırdı.

Klıkov, özyn-özy toqtotup çana savırdı adamdaj
bolup kerynyşke tırıştı da, aqan aqırın qana:

— Capajev men saqan ajtajıñıñ... Sen ete qaqsı
soquşcansın, soquşcan vaatırısın, eñ mıqtı partizan-
sın, mına sende bolqon vardıq quduret uşul! Kel bir-
biribizden sır çasırvajlıq. Özyñ erlik menen mojnıñ
alır qaracı: Soquş danışmandıqı çaqınan nacarısın...
Sen qajdan strategsın. Degi özyñ ojlonup qaracı,
qajdan çyryp sen strateg bolup qalasın.

Capajevdin kyjbögen çeri kıl bolup qan qızbı, qa-
rışqırdın közyñdej bolqon surca kelgen közynen ot
çajnadı:

— Men çaman strateg ekeminqo — dep al Fedorqa
qıjbırdı — men çaman strateg ekeminqo? Sen şajtan
vasır, mındaj degenden kijn çoqol!

— Sen savır qıla syjle. — dep Fedor, azyraaq vol-
soda Capajevdi ıza qılqanıña ıraazı bolqondoj vol-
du. — Mıqtuu soquş qızmatcıs boluu ısyn, strategi-
janın ilimdik negizin bilyu kerek, — sen özyñ degi
ojlor qaracı, munun vardıqın oquu kerek... Senin aqa
qolun tijgen çoq, çe tısynıktıy emes çeri da varıñ...

— Maqan ecteme tısynıktıy emes... ecteme tısy-
nyktıy emes... — Dep Capajev anın sözyn yzdy. —
Men Armijan qoluna alsam, armijan da vaşqarır
kete alam...

— Al majdan menenci? — dep Fedor tamaşaladı.

— Majdandıda... anan sen emne dep ojlodunı ele?

— Ji emese, vaş komandacı voluudan da qacpaj-
sınqo?

— Bolo albajt dejsinı, vaşqarır kete albajt dejsinı-
bı? Aralaşa keremyn da yjrenemyn — anan vaşqarır
kete alam. Men emne qıluuqa konyldensem, oşonun
vardıqın orundatır kete alam. Tısyndıñay?

— Mında tısynıñ turqan emnesi var.

Fedora, anı menen söz baştaqandaqı durus volbo-
qon seziminen tyk ecteme qalvadı, maseleni çañ
baştar qozqoqondoqu kekeniştirinen taqır ecteme

qalvada; Capajevdin özynyn ceksiz bqtuuluquna, özy işengendigi Fedordu qadimkidej tañ qaldırdı.

— Sen öz kycıñe özyñ işenesiñ, munıñ — çaqş — dedi al, Capajevqa, — bul öñdyu işenim bolboso tyk ecteme cıpaıjt. Biroq sen Vasilij Ivanic derdendebejsiñbi? Senin bul ajtqandarñ qurulaı maqtanış emespi? Senin bir çaman çeriñ, öz sөzyñe özyñ ölcөө qojo alvajsıñ!, mьna uşul balaa!

Capajevdin közy murunqusunan betер çajnap acıusu kelip: Fedordun sөzynyn ajaqtalıbşyn kytıp otırdı.

— Men bi?... — dep qıjqırdı. — Men maqtancaaq-mьnıñ?! Talaada patronsuz quru qol kazaktar menen qarmaşqan kim eken? — dep Fedordu basmırlaj syjledı. — Alarqa emne it... Alarqa qandaj strateg...

— Al men bolsom strateg dep bilbejmin. Bul ajtışñ qaraqanda men da it boldumqo? — dep Fedor anьñ sөzyn qarmaj aldı.

Capajev daroo toqtoldı, şaşыр qaldı, anьñ betine qьzıl cыgyrdı; tьjьnqa arzьvaj turqan kylkylyu, balanьñ işindej işten qolqo tьşkөndөj çardamsız şьlqьja tьştı.

Capajevdi bul tartipsiz, soqur dolu, talaaqa sögy-nyudөñ cыqarыр çiberiş maqsatь menen. Fedor mase-leni atajьñ vaşqa tarapqa burup çibergen... Munun vaarь «Çaqş bolvoqonduqunan» qana emes, munun vaarь Capajev ycyn avdan qorqunuqtuu bolqon ycyn ele: vaşqa birөө uqır qalsa, esine tьşyryp, andan kijin kyөөөлөr, dokumentter menen dalildep turup keregege qьsqandaj qьşыр qojot, — varar çer qalvaj, eñ çaman al-aval tuuluuqa mymkyn. Capajevdin eki ooz sөzynyn birinen, şavtь da Revvoen sovetti da, CK anьda, osobь oteldi da, komissarlardь da — qьsqasьñ ajtqanda, özynө azda bolsun ökym cыrgызgөndөrdyn vardьqьñ tildep sekkөnyñ uqar elen. Ökyryp-vaqьrat, tildejt, qarqajt, qorqutat. Biroq oşonun vardьqь vөjdөdөñ vөjdө vuqa tьşyndyryp ajtsañ — vardьqь tьşynөt, maaqul alat, al turqaj keede — aqьrьndьq menen көñılsyzdyk menen

bolso da, өз pikirinen qajtat. Al turqaj ajtqan sөzynөñ qajtuunu da çaqtьruucu emes. Kezegi kelgende ajta ötyybyz kerek, al özynyn bergen bujruqtarьñ ec qacan өзgөrtууcy emes; al bujruqtardьñ kişini tañ qaldьrar-lyq artьqca kycы taq uşunda ele.

Capajev өз sөzynөñ, bul çerde qolqo tьşkөñ kezde, Fedor, anь y j r ö t y ş işterin aqьrьna dejre çetkiryuny ojlondu, Capajevdi ojlonqon vojunca qaltьrыр, cыqьp ketmekci boldı:

«Mejli, kydyktөnyр bir talaj uvaralansьñ, mьndan arь esine tьşөr...»

Capajev kytylbөgөñ oñojsuzduqtan aзыraaq çөndө-lyñkyрөp «men ectemeni ojuma alvaj ele tigiler tuu-ralu ajta saldьm» dep çana vaşqalarьñ ajtьp işendire vaştaqanda, Fedor qoştoşup cыqьp ketti.

Kльckov tьñ çarьmьnda qajtьp kelip, komnatasьnda Capajev oturqanьñ көrdү. Capajev ujalqan tyrдө, qolunda alda qandaj bir qaqazdь tuquruqtap qarmap oturqan eken.

— Mьna oquñuz. — dep al maşınaqa basьloqan ki-cine qaqazdь Fedorqo verdi. Capajev qaralanqanda, tarьnqanda çө bolboso uşundaj bir tarьnьctь kьtkөndө, «siz» degenge kelyуcy ele. Fedor, anьñ aзыrьqь sөzyn da çana çazqan qatьnda vajqadь:

«Çoldoş Kльckov, — menin sizge çazqan qaqazьma avdan көñыл qojo oqır cыquñuzdu surajьmьñ. Siz menin ajtqanьmьñ özyñызgө alьp, ketip qalqanьñызqa men eñ qatuu rançыр qaldьm, emi menin sizge esker-tejin degenim uşul. Siz maqan aзыrьnca ec qandaj çamandьq qьlqanьñыз çoq, eger men tuurasьñ ajtьp taştoocu, acьq çana qьzuu qanduu boluşum arqasьnda, sizdin көzyñызcө ujalbastan, өз pikirime qarşь kel-gen kee bir kişiler çөnyndө oozuma kelgendi ajtsam oşoqo siz tarьndьñыз. Eкөөvyzdьñ ortobuzda çөke öctyk mьndan arь bolbosun ycyn, çana özymө çaqьñ qьzmattaştarьm menen naarazььqta bolqonumdan көrө, meni qьzmattan aluunu surap raport çazuuqa arqasьz

boldum, mına uşunu dostuq cızynde sizge maalımdaj-
mın. Capajev» — dep qol qojqon.

Çazqan qatı mına uşul. Sözmö söz keltirilip ec bir
özgeryşy çoq taq özy keltirilgen: munun aqıǵı iri işke
ajlanuıqqa mümkyn ele. Raport bolso dajar bolqon,
bir minutadan kijin anı Capajev kersetty. Eger Fedor
buqa ters qaraqan bolso, çe eger al taqır uncuqpaı
qojso, anda bul cımuş «çoqoıuqqa» tapşırılqan bolor
ele, anda bul iştin aqıǵı qajda waǵır toqtor ele? Mın-
da bir tañ qalarlıq çeri Capajev divizianı qımbattuu
kөрөгөndөй өңдөнөт, ошондој болqon менен, divizi-
janıńn ıcindegi pugacovcılar, razıntsi, domaşkıncilerdeј
өңдөнгөн waatır polktor var, alar menen, al avdan
çaqın volucu. Bul çerde көringөн anıńn mүнөzynun
negizgi sıpattı: aldı arıǵına qaravaj, ectemege arızba-
qan bolor-bolbos işter ucyn көз asır cımqanca
qana eñ qımbattuu nerseni qırman qılış bolot.

Eger uşundaj ucırda, oqo veter qızıtsaı — oñvo-
qondoј «işterdi» qılıp qojuşı ec kep emes.

Fedor Capajevdin qatın oqudu da, qıvanıctuu çar-
qıldıqan cızy menen Capajevqa vurulup:

— Bardıq toluq, qımbattuu Capajev. Men ec qan-
calıq taǵılır көñylümө da alqanım çoq. Eger men azı-
raaq qara bolqon bolsom, anıńn sevewi tap-taqır başqa.

Bul tuuralı Fedor bu çolu uncuqpaı, ekinci künü
qana anıq sevewin ajtır verdi.

— Mınakeј — dep Capajev telegrammanı kersetty.

— Qajdan?

— Şavtan. Erteñ Buzulukqa çөнөө kerek... Oren-
burgqa varvajvız... İstin vaǵın vıtyıyp çөнөө kerek...

Bir az ojlonuşıp, ertege dep kytıp turbastan var-
dıqın azır vıtyıyp alıp tıp vojunca çөнөр ketyuny
cecişti. — Ural diviziasın nıtuura operatsiasın,
vaǵır bir, bir kün icinde ajaqına dejre tekşerip vıtyre
alvajsın: istin bolqon çerine varır, daqır kerektyy
dokumentterdi çana vaşqalaǵın aluu kerek. Cecildi.
Daroo divizianın şavına varıştı. Kerek adamdar

çaqırıp alıştı. Syjleştı. Bir çarım saattan kijin Ural-
dan cıqır Buzuluktu көздөј çөнөştı.

Al kynderde Samaraqa varuucu çoldordo adamın
aqılına sıvaj turqan nerseler kezikcy ele. Kıneldi
көздөј, bardıq taraptan zuuldap, cıvalçır cııyp çatqan
sostav (pojezd) Ufadan da, Orenburgdan da, çaqından da
alıstan da keesi asker, keesi oq darılar cıktolǵon
çana cııyp çatqan bronepojezddar... mından başqa ald-
dan qarş kezigişken pojezddar, — kee birөөлөry voş
kele çatsa, daqır birөөлөry sanitar pojezd, daqır asker,
asker, askerlerdi alıp kele çatqan sostavdar... Ural çaq-
tan cıvalçır kele çatqan cıktör, al taraptan kele çat-
qan askerler...

Askerlerdin arasыnda өтө aşırqıctıq menen qotoru-
luşturuu bolup çatqan. Sansız көр askerlerdi ekinci
çerge çiberip, alardıńn orduna çañ çana carcaј elek-
terdi alıp kelip çattı, qorduq көргөн, көñıldөry cök-
көн uvaqtınca işke çaraqсыз bolqondordu tılqa өtkө-
rylıp çattı. Kolkak Ufanı alıp, Volgaqa çaqındap qal-
qan volucu. Çaqdaj өтө qorqunuctuqqa ajlanqan. Sa-
mara soqqunun alдында turat; anı menen birge Volga
vojundaqır başqa cоң vorvordıq şaarlarda soqqunun al-
дында turqan. Çaqdaj Volganı көздөј qajta ketiş
mımkındygyn tuudurıp qaldı. Bul Rossiја ucyn eñ
oor soqqı volucu. Qızıl komandovanija qajta arttı
көздөј ceginyyny qaalaşpaj, qorqonuu işine qızuu
kirişti, qandaj bolso da qarş turup, tuulqan çaqdajdı
өzgөrtıp, duşman qolunan initsiativdi (soquş — demil-
gesin) çulup alıp, sovet mamleketinin vorvordanı,
alardı quumaqır boldı. Buzuluk rajonunda mıqtuu
kyrdöldıy muştım dajardaldı: uşul çerden birinci soq-
qu berry kerek ele. 25-Capajev diviziasına cоң mildet
tapşırıldı — Kolkaktın mañdajınan soquunu, qalqan
başqa divizijalarqa, duşmandı qurcaј cıııy menen anı
Volgadan quıp cıqır, andan kijin çaqın maqsat Ufanı
alış tapşırıldı.

Stomixinskijden kelgen asker belıktөrynen başqa

Uraldın çanındaq arakettenip çatqandardan başqa, aşıqıctıq menen Buzulukqa, Sorocinskij rajonqo keltirilgen — talanttıu çaş komandır Sizovdun brigadasınan başqa, — 25-divizijaqa alda qandaj bir ofitserdin komandasındaq brigada qoşuldu, al ofitser eki çumadan kijin aqtarqa qasır kirip ketken. Bul brigadanın içinde, Samaraqa çaqın cende Krotovki rajonunda, qajra oolaştır toptolqon Ivanovo-Voznesenskij polku turdu.

Kolcak majdanı qanatın keñiri çajır Perm, Qazan, Samarañ közdöj çılçaqan, — uşul ıç bet alıñ menen çyz elıy mındej aqtar armijası vara çattı. Eki çaqıtın kycı birdej dep ajtarlıq ele, — bizde, Kolkaktıqınan saal qana azyraaq armijanı qarşı qojduq. Kolkak, Perm arqılıu Vjatkiqe başır ötür anglicandar menen Samarañ başır ötür, Denikin menen qoşuluşuqa közdöy; taq uşul tujuq qurcoonun içinde Sovet Rossijasın tybölük kömyyge aşıqtı.

Al birinci sezerdik soqqunu Samarañın çolunan aldy: uşul çerde alardan soquş — demilgesi (initsiativdi) yzıldı, uşul çerden anın divizijası çana korpustarının belyktöy toqmoqtolup, uşul çerden anın askerlerinin mizin qajtarıp keñylyn cögöryy başaldı. Birinci soqqunu çegenden kijin anın askerleri erksizden Ufaqa cejin, Ufadan arı Sibirge dejre syryl qasırın, tap taqır çoq bolqonqo cejin, ofitserler batalionu, yjretme soldattar da, texnikada tyk toqtoto alvadı. Belevjdin çanındaq soquşqa, aqtar armijasının gyly çana tajanıñ — Kappeljevski korpusunun polktoru qatıştı; bularda başqa aqtar polktoru öñduy qızıl askerler taravınan soquldu. Qızıl tolqun ec qarmatqıs bolup çajraj çenöldı, azaptalqan, casyqan, talanqan qalq bulardı qıvanıñtyq menen tozup aldy.

Temir çol stantsijalar, çarım stantsijalar, qumursqa tolqon betelkege oqsodu: vardıq cıvalır aşıqısat, birin-biri tyrtıyset, toqtolo qalıp, keterylyp qajta daqı

aşıqısat, aşıqısat, aşıqısat... Pojezddar kelip toqtolot — andan qızıl askerler toptosu, çindi bolqondoş saşa sekirip tyşyp çatıştı; tovon aşıratpaj tuş-tuşqa dyrbör çygyryset, kirpicten salınqan kicine sarajdın çanına varıp, kezekke turuşat, çajnekerin şaldıratıp, aşıqır, birin-biri sögyşyp: acıulanışır, qajnaq suunu kytyşyp, bir çerde topurlaşır turuşat; qalqan ekinci belygy stantsijaqa, stantsijanın tegeregindegi posjolkalarqa qatarınan casy çygyryşyp, majda-cyjdö, şirenke, papiros, qoldoruna emne tijse oşonu satıp alışat, syt satqandardan syt alıp içiшет, nandardı, nandın coqın, kicinesin, necen tyrlyysyn satıp alıp çatışat... Çe qacan sanı kemibej turqan, ar dajım naarazılıqtı körsetyycı top, komendantqa coquluşup kelip, bul çerdeki tartıpsızdikterdi körsöte ajtışır şorduu komendantın eki butun bir qoncuna tyqır, komendantın, orunda-tuuqa ec ılaıy kelbegenderdi suraşat, çoqqo çalıñşat, tavılvaj turqan çoqtı kytyşet: daroo «brigadanı», maşınacın, çe çañ parovozdun çe başqa çılıu vagondu klassni vagonqo almaştırıuunu talap qılışat... Komendant çaqtan «çoq mymkyn emes, bolbojt» degen qavar kelgende, — qarşılyq körsötıp, sögyylöge, qorqutuular qoşulup, biröölöy çeke özy ec alvaj qojbos-tuqun, kee biröölöy acıulu öz komandırlerin çiberip, oñdurvaj taştardıqın ajtır qarqanışat.

Аңаҕса қоңқуоо да қақылат.

— Ёсenci?

— Ысency.

Naarazılıqtı turqan qalıñ top, esteri cıqqan emedej, Komendantın reşotkesinen dyvyrlöp çenölyşet, qajdadır çol menen cımın qujun bolup çygyr, aldynan qarşı kele çatqandardı çıqra qojup, keesin tañ qaldırıp, keesin qarqatıp — şiletip, keesin kekettirip vara çatışat.

Qoңquroo ıç urulat... Bşqırq verilet... Eşelon qozqolot, — mına, anın artınan dalajqa cejin toptosu çana çalqızdap, quup qalıp qalqan Qızıl askerler, kele çatışqan volot, vagonduñ tepkicine çarmaşır, bas-

qýsýna ilinip, tutqaqa asýlýp, vagondun cатырына сығып алып kele berişet. Pojezdđi quup çete alvaj carcaqan-
dar qolun şiltejtta, temir çoldun ystynø oturup qalat,
ekinci sostavdy bir kyn kytet, eki kyn, balkim kim
bilet qancalyqqa dejre sandýraqtap çyğaryn? — bir sos-
tavdy көрөй qalsa, ekinci sostav тысырөй qojso, ycyn-
cy sostav көзыңdy çajnatýp turup øtyp ketet...

Çылымьq vagondun ici qar-qaraңqy: şam, lampa,
fonar degenderden taqýr çoq... Coqojloru, bulqany
øtykteru, majlanyşqan çan qazandar menen, sorpo,
caj tегылgen, tykyryndy bolqon, tartylqan maxorkenin
tyvy taştalyр, kir bolqon çalaң taqtajdyñ ystyndø —
Qызы askerler çатышат. Uzun tyndø — qaraңqyda,
suuqta, eski çыrtq şinelderin çамыныр, baştaryñ vе-
zent somkege тыqýp uzaq çatuuqa tuura kelet. Stantsija
larda arý-beru syjrep, birøelørgø tirker, alda kimgø
alyр biriktirip, alda kimden aчыратыр, buferler¹ meendi
cajqahta, çyğaryndy opqolçuta bir-biri menen kelip
syzyşet... Qoldoruna çытыратыр kicinekej qol fonar
qarmaqan alda qandaj kişiler qalyң qaraңqylyq icinde
qыjығышат, uruşuşat... Alda qajda, qajdaqdy bir artq
çolqo «toqtojtursun» dep сыqарып qojot. Al çerde daqdy
uşul øñdenyp turqan sostav, anyñ ici da Qызы askerge
çыq tolyqon, vagondun çылыjыqan kicine terezesinen
şыqaalar qaraşat, sekirip тысысыр, curqap kelişip, çar-
ташыр coqoru сығышат. «Тоңыр turqan» eşolondun
tegereginde sutka vojunca ec тыным çoq qыjмыл birøø
«işke» aшыqsa, ekincileri øзын çылытуu ycyn ancejin
qana çygyryyde, ycyncy birøelørgø boş çatqan şpal,
otun, jaşcik — qыsqasý otqo çaqıuqa çarardыq nerseni
izdep çygyryp çyrot. kee birøelørgø «öz aldınca» тын
voju stantsijanыñ tegereginde өз aldınca qana alda qan-
daj bir tamaşaqqa çoluquunu kytýp çyrot.

Çolooculuqtun көр kyndørynøñ kijin, dalaj uvaracy-
lyqtan, çandy aчыtqan uzaq turuş, uruş-keriş, keede

¹ Buferler — vagondordun qoşulqan çerindegi cojun tabaq.

cataqtar, keede muştasý, øz ara мытыq атыştardan kijin
kelip çetişti! Çылымьq vagondun eşigin anqajta асыр
таştap, ыldamdyq menen emereкterdi ыроқтышат: alardy
døvø qылыр çыjысыр, eki мытыqcandy saqсылыqqa qal-
тығыр, qalqandarы çardamdaşuuqa kirişet. Tigi çerde
taqtajdan көpyrøø- salыр, attardy vagondun тысыryp
çатышат, vajlaştығыр, mataştығыр, tovu menen coquu
ajdap kelip, qamoooloşup, qасыр ketpesin ycyn tuş-tu-
şunan qajтарыр turuşat. Aqығын çылытыр zambireкterdi,
aravalardy ar tyrdyy vujumdar menen, avtomobilderdi
çana bolqon vardыq nerselerdi тысырыşet...

Dajar! Sostav boşotuldu, anqajыp boş qalqan çы-
мыqca vagondor çetimsirep, murunqusunan veter suuq
bolo baştajt: Baçыldaşыp syjleşyy, uruş-keriş, cataq
qым-quut, øz betince ec kimdin qulaqyna kirbegен çek
komanda. Мына emi anyq komanda:

Qazatqa!

Çыныq qam çep, rottorun, vzvoddorun, bølymdø-
ryn izdep aшығыр çygyryyler emi baştalat... Aqығыr var-
дыq qatarqa turquzulat... Çenøşet... Qatarlarыñ keñiri
çajыp qыlyldap basышат, aravalар qысыrajt, qaldыrajt,
vagon icinde qamoodo zerikken attar kişineşet, vыş-
qығышат, qaruu — çaraqтар çarqыldajt, bir ese мындan,
bir ese andan qoqus атылqan мытыqтын yndøry uqulat...
Çoldun birinci сақығымында qatarlar vuzulvaj kelet,
çoldun birinci сақығымында сыjraq, anyq, vijik, kystyy
yn menen ыrdap kelişet, мына uşuntip arылар uzajt...
арылаqan sajыñ çete alvaj qыjnalqandardy, ooolardy
aravaqa oturquzulat, qatarlar aralaşat, vajaqdyaj ыlar-
da uqulvajt; emi es aluucu çerge qana ыdam çetyy...
Мына es aluu: bir minutadan kijin kee birøelørgø qalyң
uqunun qucaqyna kirip, azamattyq qoңuruqun tartat,
başqalarы ыг ыrdoo ycyn, qыjaqтын kyysyn uquuqa,
çyrtø vасыр otura qalyр, vijlegen vijlerdi көryy ycyn
qalyшат. Es алыştan, es алыşqa, es алыştan es алыşqa —
andan kijin okopka varыр kirişet.

Soquş turmuşu baştalat.

Buzulukqa kelgen brigadanъ Potapov öz komandasına aldъ; Sorocinskijdin brigadasına — Sizov komandasında berdi, aqtarqa qasъp ketyucy çaman attuu komandirdin brigadasъ kijincereek, Şmaringe tapşırıldı. Divizija tutumdaştırıldı. Başqa divizijalar da tutumdaştırıldı, armijalar tutumdaştırıldı, birinci soqqunu kutyşyp vytyn majdan tıncыр qarap turdu.

«Çe var voluu, çe çoq voluu» — dep көрсулык, bul birinci soqquqa өз aldınca vaasъn berip çattъ.

«Eger soquş — demilgesin çulup ala alsaq, eger volganъn arъ çaqъna syrylyp cъqsaq, Kolcak tyndyk tıştyk taraptъ biriktirip, qurcar (bul mъndaj voluşu mymkyn ele) alsa, anda sovet Rossijasъ var volor bele, çe çoq volor bele?»

Bras oşondoј! Bul qorqunuc, al kezde, көр kişiler ojloqondoј emes, eт çaqъn çana albetty ele. Vjatka, Qazan, Samara, Saratovdor sansъz aqtar gvardijasъnъn tolqununun birinci serpindisinin cacъrandъsına carъlъp qaldъ ele.

Samaraнъn çolu, Kolcaktъn tilegen tilegi, eң kerektyu mazmuundu çolu ele: bul çerden Rossijdin çyrogъnъn vaarъdan çaqъn.

Oşon ycyn anъn iјnindegi cenderine:

— «Ufa — Moskva» — dep çazyлqan belgiler beker çazyлqan emes ele.

Duşmandъn eң aldъnqъ calqъn-çyrgyny Buzuluktun çanъnda, çaqъn çerden көryнө vaştadъ — aqъrqъ kыnderdө Buguruslandъ da çoqottuq. Al — aval myldө qъjъncыlqta, duşman çaqъndaqandъn ystynө çaqъndoodo, vardъqъ qorqunuctuu avalda.

Bizdin kee bir nerseleribiz azyгъnca dajar emes, vardъqъ çetkirilip vьtpөгөn, vardъqъ tyгөл emes, zambirektin oqtory çetişpejt. Çazdъn çoldory cataq oņojsuz, oңolup volvoqon — anъ kutyр oturuşqa uvaqъtta çoq, kыn өtkөn saјъn bulut qojuulanъp, tynөгөn qorqunuctu çaqъndatъp kelet...

Qanъ qajnap, quvatъ tolup, ceckindylygy işenimi

aşыр, Qъzъl Armija soquşqa dajar turat... Polktor, brigadalar, divizijalar ajzalarъn qыlqъldatuuda... Belgi kыtyyde... Belgi voluş menen — көkyrөkkө көkyrөkty tireşip vytyn majdan, Kolcaktъ көzdөј qarşъ duu qojup, çekeme çeke quvatъn sъnamaqсъ...

28-aprel... Unutulqus, eт maanilyy iştin vaştalъsъ cecilgen kыn, Qъzъl Armijanъn kolcaktъ көzdөј qazatqa attanqan kыn.

IX

SOQUŞ ALDЫNDA

Buzuluktaqъlar şaarъn voşotup beryyny ojloşpodu. Qalъqtъn vaarъ şajma-şaj volup, — qarmaşuuqa dajardanъştъ. Partija komiteti, atqaruu komiteti, kesipciler sojuzu bul çerde turqan divizija menen birigişip, vardъq kycyn Qъzъl Armijaqa berdi. «Bardъq majdan ycyn» degen qaarduu uraap, soquş volqon vorborlordo çyz çolu orundadъ, bul çerde da turuqtuu tyrdөө orundalъp çattъ.

Buzuluk soqqunun aldъnda turdu; duşmandъn calqъncыларъ şaardъn bir nece ondoqon caqъгъm alъstъqta qana көryнө qalъp turdu. Bul çaqqa tuş-tuştan, artъqca, Buguruslan taraptan, kolcaktъn calqъncыларъ qarmap aluuqa camasъ kelbeј qalqan çana өз selenijasъndaqъ qoj terisin çamъnqan aqсылар qarmap beryygө çetişe alбай qalqan, birindegen Sovet partija qъzmatcыларъ qasъp kelip çatъştъ. Alardъn көvy uşul çerde ele qarapajъm asker volup, Qъzъl Armija qatarъna kirip ketişti, kijin çeñiştyy polktor menen birge, өз selenijasъna dejre varъp, qajtadan işke kirişti, kee birөөlөry polktordu taştavastan, asker, çөnөkөј qъzъl asker volup, alar menen birge, belgisiz alъsqa ketişti.

Atmosferdegi көңyl myнөzdөr өзгөргөn, qan, mыltъqtъn darъsъnъn cыtъ, vytyn doorduu, çanъ çolduu çanъ coң esep vaştaluucu çaqсылыqtuu ebegejsiz kыndyn çaqъndaqanъ sezilip çattъ. Aqъrqъ dajardъqtъ

kəryu çənyndəky vujruq verildi, bardəq sən dili menen coquluşup, typkylyktyy bir maqsatqa tərşəstə. Çajcəlyqta tər-tənc çatqan şaarçada mototsikl tərşəstə. avtomobilder qarş-terşi, zuuldar çyrə baştə, tuş-tuş taraptə kəzdəy çarqylar çyrgən atcandar askerdin kolonnalarə buttarən kyctyy şiltep, dapa-daana basyp ətəp çattə.

Divizijanə ştavə eki coq kəçəny bircundaq yjgə ornoştə, bul vorbordo kyndyr-tyndyr çanduu qəjmyl kemibedi, — aqərq kyndərdəky bardəq qubattə kyçəşy, uu — cuulu, aşəqəştuu turmuş fokuske coqulqandaj boldu.

Çarajev menen Fedor bəşq dostor, aşəgəlyşpaj turqan qəzmatcylar, bular əzdəryny kvartirlerinde andasanda qana volup əmyrləryny kəvy ştavta ətyucy. Bərbordon keede vujruq çana çarəlyqtar kelip turucu; əz bəlymdərynen ar tyrdyy qavarlar, suroolor kelip turdu, telefon menen, tyz provod menen tənbastan «angemeleşyylər» volup turdu... Eñ uzaq, eñ cataq syjleşyylər, alda bolso çetışpestik ajlanasəndaq səz-dərdən ele. Bəroq al kezdegi çetışpestikterdin sanə, maselenin sanənan da kəp voluucu, mənə oşondutqan bəlymdəry menen (bərbordun əzy menen da) acuu da keede işendirytyryndə, keede ətynyc tyryndə «işke tap taqəy başqa çol acuu ycyn» qorqutupta mamile qəlyna turqan. Çarajev «andaq ar tyrdyy sovnaşoz-dorduu» qatuu qəssa zarəy bolqon nersebizdin bardəq kəz acyp çumuu ortosunda mol kelip veret — dep ojləy turqan, eger al qandajdər eki — yc, ondoqon arava, yc — tərte celek arava majəny bar ekendigin uqup çə kəzy caləp qalsa, alda qandaj bir skladda bir çyz elyy kez sukno, bir nece tēbetēj, kijiz ətyk, coloq ton-dor qatəlyp çatat degendi bilip qalsa, anda kyndəy kyryk-rəp kyjkələktəny bardəq Armijaqa verilişin talap qəlat. «Bardəq majdan ycyn» degen uraandə ec tam-qasəy əzgərtpeştən oşol turqan qaləvə vojunca çənil tyşynə turqan. Çarajev, uşul əndəngən majda barat

nerse menen bizdin milliondoqon armijanə tojquzup, çavdəy alavəz dep ojlənu. Ekonomikaləq bylgəncylyk çana arqasəz çetışpəəcylyktər tuuralu al kəp syjləcy, bəroq anəy acəq maanisin daqə toluq tyşynə elek volucu, əzynyn ajtqan səzdərynen ec qandaj çəjəntəy cəqara alvaj turqan. Çənil mənəzduy araketterden çana talap-tərynan, Klyckov, anə ar dajəy kəp emgəksiz qana toqtətur qəjucu ele. Bir eki maanilyy dalilder kərsətsəñ qana Çarajev tyk uncuqpastan — kənə qalucu.

Al, kənyr maaqul əlsa, ec uncuqpastan maaqul alat. Ec uncuqpastan kənet. Al əzynyn səzdərynen ajanuu degendi, səzdəryny qajtəp aluu degendi, bir işin teskeri dep taap, al tuuralu çaqəlyşəy acəq ajtuu degendi. — mənəjlərdə ec qacan Çarajevdan kytpəgyn, anə al, ec qacan iştebejt! Anəy ystynə aqan kərsətylə turqan dalilder maanilyy çana qəzyqtuu voluu kerek, — al bəlyyrəgən adamdardəy məlyşəy ajtəlyqan səzyn, qanca baalu bolso da esepke aləp əzynə çaqən da keltiryucy emes.

Al, qatuu, cəckindy, kyctyy səzdy çaqəş kəre turqan kişə ele. Andanda, cəckindy zor aqəlyduu işterdi al, eñ artəqca çaqəş kəre turqan!

Eki kyndən kijin Sizovdun brigadasə qazatqa attandə. Bul brigada qavar qəlyu kerek ele — al Buzuluktan qərq çaqərym qana araləqta turucu.

Yzyksyz soquştarda çyryp azap tartqan, eki çolu çaraluu bolqon, tənç qaləpta turup ojləp, səz syjləə bəqənan aşəraqan çəjəyma eki çasənda calqa oqşəp qalqan — brigadanəy Komandiri Sizov.

Al 1917-çəly ele əzynyn qəştəqtaq anca-mənca carbasəy taştəp, Qəzyl gvardijaqa kirgen. Taqəy anə keciktirbəstən Çarajev menen kezdeştirdi, anə aqəlyduu səzdəry, bəcamdəy menen orundatqan işteri, adam balasəy suqtantqan er çyrəktyylygy Çarajevqa çaqqan, Çarajev anə çəə calqəncəy komandir qəlyp dajəydadə. Sizov əzy menen yc — tərte kişə volup, uqtəp çatqan kazaktərqə, andan da kəbyrəək, cəxo-slovak-

tardı aralar cıqqan. Mıltıqtın oqunun aldına alıp, talqalap, quralsızdandırıp on. on beştegenderdi, qolqo tısyryp kelgenin kərəsyñ. Capajevdin özy iştengen çana çaqş kərə turqan, bul öñdöngen işterdi, fantazıjalu operatsıjanı Sizov kəp orundatqan. Irgizde, Gusixede da cextar menen soquşqanda Sizovdun butuna oq tıjgen; al oorup — birdalajqa cejin çatıp qaldı. Çarasy az ele çaqş bolqondon kijin — al qajtadan qatarqa kirdi. Soquştı uzaqqa dejre volo albadı, çañ soquştı qoluna oq tıjdi. Bolqon çara qorquñuctuu emes, operatsıjadan al qorqoqtı, ooruşı çana darıloodoqu azaptar al ycın qorquñuctuu emes, — munun bardıq ecte ke emes ele, vaarıdan da, soquşcan çoldoştordu taştap ketişi ajanıctuu boldı. Mına öşentip al, bul çolu kəp çatpadı — bolçolduu ubaqıttan murun qajta keldi.

Ural majdanındaqı yzyksyz qəzıu soquş anıñ aqr-
qı kucyn ald. anıñda nacarlanqan nervisin işten
cıqardı. Anıñ bulcınduu betterinin ar qajsı çerinde,
nervisi buzulqandıqtan, qıvırлаstar pajda boldu, keñ
tanoosu, çarajı çırtqıç ajbandardıqındaj derdendep
turat; tarmalca kelgen qoñur cası ıgıjıgıñ, eldikinen
betence keñ qabaq, ығыс маңдайына сыја қуққан;
beti şışınkıregen көк көзу volottoj çarqıldar қууір
turat; çumuşcu caqında alaqanıна қалыңданыр қатқан
cor var; ысыq dem volup ketkendej, ar qacan көjne
gynyn topcların cıqarır çyret; ıny qaltırалқы, sıyl-
leşkende titirep ıny çoqoru cıqır қуçылдеp **faltset-
tikke'** ajanat. Sizov sıylğөnde, anıñ ijilceek mycel-
ryndöky arıq bulcındar qoşo sıylр turqan, vaş
arı veri çajqalır, buttarı tıvırar, muştumdarı qaqı-
lışыр tura turqan. Sizov öz vaasın özy bilet, özın
ec kimge, al turqaj öz komandirin da ujattuu qılajıt.
Een talaada Çarajevdin encisine tijgen ataq, vooda
tijyycydej qandajdır çomoq, stixija volup buqı elestep

¹ Faltsettik — icke yndyylyk.

turuucu. Ataandaşuudan başь ajlandь, alda qandaj tattuu tilek bojun bijledi.

«Emnelikten men Capajevdaj bolbosqo?»

Мына, уşул сезим барған саян кысқы, бул сезим алардын а деп kezigişkendeки асық-айқын җана бир-бирине бражулулуқта җојуп, җақындақ эле достуқтарын көлекөлөј баштады. Бул әңдүү өзгериşтын болғондуқын Ғапарев сезген болуучу, бирок ал Сизовдон асырашууға ес қалан кәнбөс эле, өзнын kert башындақ атақтар Сизов әңдөнгөндөрдүн арқасы менен җайлыр, кеніп соңојуп бара җатқандықын ал өзы да билиуы эле. Сизов болсо да, нуру өзыне тыш баштаған атақ усын, Ғапарев җол салыр берген кені башы усын Ғапаревди ес қалан таштап кете албас эле.

Dostuq menen kezigisti. Bir minutnıñ da boşqo ötker-
béstön, daroo stolqo oturuşup, kartaqqa, bujruqtarqqa
qaraşp, tyz provodo, telefon menen syjšeşyşet... Polk-
tun komandirine, carwa belym nacalnikterine, doktor-
qa, komissarlarqa kişi çiberilip çattı... Al — çaj daana
apnyqtaldı. Bardıq azır közdön ötkerylyp syqqandaj
boldu, ecteme köz çazdıqında qalbaqandaj boldu,
çalqyz qana notadaq çazylqandyn waarın ojpor
vytkendej, waarın ajaqına syqaruu kerek. Nota eş-
duy, nota wojunca ojnoo usyn ajawaqan coñ ustalyq
kerek! Bul çaqına qalqan da Sizov awdan coñ ustat
ele, yc kyndön kijin duşmandardyn wytyñ divizijasyn
qandaj qylyp majyp qylqandıq uquldu. Oturup alyşyp
өлçөгөndyn ystyne ölçөsty, tekşeryynyn ystyne tekşе-
risti, talaşyştı, bir-birinin maaqul alyşpadı, bir-birin
saqtandyrdı, ajaqında kelip, wardıqına çaqyp tuura
bolqonuna maaqul boluştu.

— Emi polktor menen birge coqulusubuz kerek — alarqa da iş çöynen tyşynyk bererbiz — dedi Capajev...

— Qana... Dəroo kəz aşır çımqanca!

— Qlana... Daroo kəz acır çumqanica:
Sizov ordunan turup, bardəq komandirlerge daroo
askerlerdi kinonun keniri yjyne ercitiپ kelişti tapşırđ...

— Capajev çoldoştun özy doklad qylat dep ajtqylat dep art çaqtan qyjqrğr qaldı — birde-birö qalbastan söz uquuqa dajar bolsun.

Al munu emne ycyn ajtqandıqıy tısynıktıy emes: cıñ menenı çe oınorıı, «doklad» qılıuqa qızyqan Capajevdı ıylıñ qılıp ajttıbı! Ȳnıñ qaraqanda, qandaj maqsat menen ajtılqandıqıy tısynıyge mım-kyn emes ele, antkeni anıñ ıylıñ sözy menen koman-dadaqıy sözy birdej bolıuı.

Carım saattan kijiñ, kinonun nımdıy suuq keñ za-lyna, alma toqolonıp tışer orun qalvaj, voz ıneldıy-lergö çıq toldı; daqı kövy vatraj tısta qaldı. Estrada da stol, stoldun ıstındö qadımkıdej suu toltura qujul-qan grafin, grafindin çanıñda stakan, çana çıqac saptıy çarqıraqan qoñqıroo... Capajev körynör menen otırqandardıñ vaarı kıjşölyşıp, oñdonıp oturıp, aşıqça çetölyşıp, tebetejlerin oñdop kijiñ, özdöryn aza-mat öñduy qılıp körsötyyge tırbıstı. Capajevdin qud-rettıy çana sıykımdıy birinci «çoldoştör» degen sözy uqılqanda, top sırdıyıp çaqıñdaj tışkündöj boldı, köñıldöryndöky sözdördı kytkendöj çım-çırt bolıstı.

— Çoldoştör! — dedi köpcılykke qarap Capajev, — Kolcak menen soquşus ycyn ketip vara çatabız, biz sizder menen birge talaada dalaj kazaktardı talqaladıq. Çeñış bizdin qoldon kete albajıt. Admiral Kolcakdaq bizden qacıp qutula albajıt...

Ȳnsız çım-çırt top, birden duuldap, alqış ajtıp, cuuldaşıp, qol cawıstı. Köpcılyk arasıña birden özgö-ryş pıjda boldı. Eki minutadan kijiñ Capajevdin sözynö köñıl qojup tıñşap oturıstı: Capajevdin bir tıjındıq sözy on tıjıñda, on tıjındıq sözy somduq vaa bolup çattı. Capajevda ar qacan, sözdın tıjıny kelgen çerde ajtıuqa qamdaqan bir nece zapas utqucul sözdöry var bolıuı — oşolordu öz sözynö qıstara ötyyny esinen cıqarıuı emes. Cıñında, alar ıñ ancalıq şırin sözdö-ñen da emes ele, oşentkeni menen qarapajım, qızy-ılqan tilekteş bolup, söz uqıup otırqan auditorıjda

avdan çaqımdıy çana coñ taasir bere turqan sözder ele.

— Çoldoştör men eski generaldardan emesmin... — dep Capajev ızırıñqandaj boldı. — Al generaldar yc çyz cıqırım çerde çatıp alıp, qandaj çana qılşar da palan coqunu alqıla dep vıjruq берет. Aqan zam-bireksız çaqıñda varıuqa mım-kyn emes, antkeni otuz qatar qılıp tikenektyy zım menen qurcalqan dese... Al vıurul vaş şajtan, qajra vıjruq çıberet: silerge gim-nastika yjretylgen emes bele? Sekiryyny ıilesıñerıı? Mıña sekirgile?... dejt.

Bul sözdy auditorıja uquşu menen şaqıl tökkündöj duu dep qatqrğr kylyştı, çana oratordun sözyn qo-şomattaqandaj bolıstı: çöñeköj çana keltirgen tamsili çyrekke qadalıp taq cekitke tijdi.

— Men general emesmin — dep, Capajev murutun cıjratıp sözyn çöñöty, — men sizder menen ar qacan aldyda çyremın, eger qorqunuctıy kın tuula qalsa, al, eñ aldy menen menin özymö tijet... Birinci oq maqa duuşar bolot... çan cirkin özyñ ömyrdı talap qylat, kimdin ele ölgısy kelsin?... Mıña oşonduqtan men ar qacan bardıqıvız aman qalıuı çerdi tandap alam, özyn da böjde ölym bolvojsun... Mıña çoldoştör, biz uşuntıp soquşavız...

Uşul sözdördö, uşul saltta özynın bardıq sözyn qarmoocu. Anıñ ıstıñö, anıñ qadıryña qoşıp ajtıuı kep, al uzaqqa kelçirep sıjlıj vıryyny çaqıruı emes: anıñ uzaq sıjlıj albaqandıqıñan emes, qısqa sözdın artıqça çaqş boluşun tışyngöndıktön ele.

Al sözyn sıjlıp vytyrgöñden kijiñ Sizov cıqıp sıj-löş qıjın, anıñ ıstıñö Fedordun sözy da qızyqtırb taasir qılardıq çöq ele. Sözdön kijiñ konsert baştal-dı. Bul konsert oşol kyñdördö, cıñın ajtqanda, maj-danda çana keziktire turqan qızyq konsert bolup cıqtı.

Aqırqı cıqqan cecendin sözy zorqo ajaqtadı, — daqı cıqıp sıjlıöcynın sözyn kytıp turqan kezde, — vıpydatıp qıjaj tartıdı. Bul qıjajcı çajdan kelgenin,

al saxnaqa qajsъ arada cъqъp ketkenin — ec kim vaj-qavajт, viроq alda kimdin korynbogon — uqulbaqan cъcъrъn komandasъ aldъnda cъqqan. Ec talaccъz, al, qъjaqъn tartъp catti. Qъjaq vapъldaqanda «Kamarinskijdi»... tarttъ. Aнь vapъldatъp, tartqanda, bijdin qъzuu-sunan buttar qaltъradъ. Capajevdin ozy da saxnаныn ortosuna cъqъp aлып, bijledi... A degende cъj qalqaqtap, ijilip tegerenip bijler cъrdy, andan kijin taqacъn tarsыл-dattъ... Bijdin eъ qъzъp kelgen ucurda nece mindegen toptun baцtarъ qылqылdap, qoщomat qылъp, tarsылдатъp qol capqan kezde, sol qolu menen, adam taцъpъp qapap turqandaj, kymyщ qылъcъn qarmaj aлып, cъjyrtъ vacyр otura qalъp, tura qalъp bijledi — щor cъldъradъ, teveteji qavaqъna kijildi. Vjatskijdik qъjaqccъ balacъ, docqor tumщuq kelgen, cъjъq cъlpaq betindeki pildin kezъndey cъlcъjqan kezduy bala qandaj quvanъp, oзыn ыrъstuu sanadъ dejsiъ. Antkeni aнын kър ojnoлup tam-tъqъ ketip qъrылдаqan qъjaqънын kyysynъ, Capajev ozy bijler cъtpajъ!

Aqъrъqъ sekiriщ, aqъrъqъ azamatъqъ menen ajlanъcta — Capajev bir cetke atылып cъqtъ, tytyngъ qaptalqandaj sarqъc tartqan kir цooluqun cъntegynъn aлып, avdan syjynyctyylyk menen betindegi terin syrtъ baщadъ...

Saxna vyтyn saat vojunca тыным алqan цоq: bijciler emi birinder qana cъqpastan top-topu menen cъqъp cъtыщъ. Bijlъegъ umсunqandar kър volqon ycъn, атаan-daщuu kycedy. Uzaq bijler cъtqandardъ: bijler, senin mooquмuц qandъqo aщa talaptuularqada orun ber! degendej volup, saxnadan ajdap cъqъp cъtti.

Bijcilerden kijin angeme — diklamatsija ajtuucular cъqъщъ: aнын icinde ajтыvaj qalqanъ цоq, aщъrajъp oozuцdu qana acъp qalacъq. Al kezderde, majdanda kitepceler, cъqщъ cъjnaqtar, revoljutsija ыларъ eъdvу nerselerden ecteme цоq, — мындаjлар majdanqa anda-sanda kelycy. Qъzъl askerler oздъryнyn cъqarqan qaq-щqtarъnan цana askerlik kърcыlyk ыrъnan vaщda ecteme vilіщpej turqan...

Angeme ajtqandardan kijin ыcълар cъqtъ: bularda uzaq ojlop oturuщpadъ, oozdoruna emne tuura kelse, oщo-mu ajтыp cъtыщъ. Maщaqat!.. Biroq eъ kърyldyy, qъzъqtuu cъn kърylden cъqqan maщaqat. Qazattan soquщ cъry-щynyn, okoptun zeriktirgeninen, cъrъm acарcыlъq tur-muщta volqon askerler — uщul eъndogon quvanъctъq menen dem aлыщa turqan! Andan kijin kын voju yjъ, цe erip batqaqtap cъtqan kъcegъ toptoluщp stoldu tegerekteщp oturup aлып, atqanalarda, semicke cъqъp oturuщp, vardъqъ kърyldyy volqon mitinge — kon-sertterdi kър qылъp syjлър oturuщat... Angemenin orcu-nu Capajev tuuralu bolot: мына komandir bolso, taq uщundaj bolsun, askerler qandaj cъqщъ kърet... Bygyn taщ atpaj tumanduу suuq talaanъ qъdъrъp, askerlerdin sevin. kalonnalardъ cavuulqa, soquщqa baщtap cъrgъn bolso. kecinde qъjaq tartъp ojnoqon цerde, al askerler menen birge, «kamarinskij» bijlejt... ыpacъn ajtqanda, al kezde, kърcыlyk dъjqandardъn aracъnan cъqqan, dъj-qandardъn vardъqъ betъncыlygynyn niщani volo alqan taq uщul eъdvу komandir kerek ele. Kърcыlyk oщyp oщcyce — мындаjларqa volqon muqtaцdъq da kerekciz volup qalat. Oщol kynderdyn oзыnde da Capajev eъ-dyyлър misalъ, Ivanovo-Voznesenskij toquucularъna ancалъq kerek emes volucu. Alardъn aracъnda Capa-jevdin цъnъkъj cъzy ec qandaj ijgilikke ee volo albas ele, alardъn aracъnda qъzuu cъtыq iщterden kър, sa-vъrduu тыщynyctyylyk цоqoru tura turqan. alar — «Ka-marinskijden» kър kеneщmege, cъjылыщqa kърyldenyp vаръщa turqan, alar Capajev menen syjлъckъnde, aqan taщpъqavastan, cъj qana syjлъce turqan. Мына oщonduq-tan, taщpъqooqo qoщomat qылъщ cъqъna sарaщ volqon Ivanov toquucularънын aracъnda voluщtu Capajevda ancалъq syjycы emes.

Qacan Fedor divizijanъn sajasъ belymyne birinci keliщinde, alardъn syjъogon салqъn mamile menen qa-

raqandıqın sezdi. «Mında emne kep bar eken?» — dep al ajrañ tañ boldı. Sajasъ qızmatkerlerdin «partizan çana murın buzıuc» Capajevqa bolqon salqın köz qaraştırı bекerden бекер анын «Capajevdin komissarına» op-oñoj oodarılat dep al ojloboqon ele.

Al ele dejsinbi. Анын ыстыне мындақы sajasъ belym-dögylerge, Klıkov menen Capajevdin ortosunda dos — tatuuluq mamile bardıqъ maalым ele, munun maanisin alar coloq tyşyne turqan — çе bizdin «komissarыbız» Capajevdin taasirine berilip, al baatırdın aldında bөj-pөndөгөн, өз erkin işke aşıra alvaj, birөөnyn көрсөtyy menen çyrgөн, an cejin maanisiz adamъ, çе bolbo-so, «bizdin komissarыbızdın» taasirine berilip çyrse eşteke emes: Munun özy oşol өңdyu partizan bet aldı kişi... uşul ekөөnyn biriqо dep tyşyne turqan.

Alardıñ birөө andaj, ekincileri мындаj dep çoruşup, bіroq aqırında alardıñ kelip taqalqan çeri qandaj bolso da «baatırlыq komissardı ordunan çulup alıp taş-too kerek» degenge kelip toqtostı. Мына oşonduqtan Fedor divizияның sajasъ belymıne kelip kirgende, al çerdin nacalnıgı, aqan suuq tyryn salıp iş çөnynde, muqtaçdıq çөnynde, plan tuuralı bir ooz söz ajtpas-tan, bir qaқazdı анын qoluna bere saldı da Fedorqa, qaқaz qandajca taasir qılandıqын avajlacudaj tigile, şıldыңdaj qarap qaldı. Bul qaқaz Klıkovdu «ajbıker esevinde» tribunalqa saqırqan povestke qaқaz eken. Al, a degende tyşynbөdy, andan kijin esine tyşe qalıp, kylyp çiberdi... Rızikov (sajasъ belymdyn nacalnıgı) Fedorqо таңырқар qarap qaldı, antkeni al Fedordın kылky emes, başqa nerse kыtken ele.

— Sotqо emne ycyn saqırat? — dejmin da — dep al çaj varaqat qana Fedorqо ajttı.

— Men bilemin... bolboqon iş menen... barvajмын... Munun çөny мындаj bolqon. Ötkөн çolu Capajev ekөө-ıyz Samaraqa vara çatqanыbızda, çolubuzdan — çoldu şirendi urup kыrtky bolup qalqan, çol tar, çoldon сыq-saң kыrtkyge тықласаң... bir mezgilde canaqa oturup

alıp, qandajdyr bir tentek (Fertik) — komissar, bilbejm, vajlanыş komissarы beken esimden сықыр qalıptı... Сыртına qaraqanda, partiјаqa qоqusunан çармаşыр, kirip alqandardan bolso kerek... Buruldatыр kele çatat, oj dep qojuuqa da çaravajт, aligi it! Kelip bizdi kыrtkyge qысыр saldı, attын aldında qala turqan bolqonu-buzda, kыrtkyge sekirip tyşyp qarqa тықылды... Baja-qъ çerde анын qылаңына сыдаj alvaj, ань bir eki ooz sez menen uruştum... Al, атын toqtotup, canasыnan tyşyp kelip, suraştırыр meni da, Capajevdi da çазыр alqan. Мына bolqon keptin vaары uşul... Kөрсө tri-bunalqa bergen turvajы...

Fedor, bul ectemege arзывақан тағыты ordu menen ajтыр tyşyndyrgөн sajыñ, Rızikovdun da murunqu acuulanqan suuq tyry da oñolup quvanыс kire başтады. Сымында al «тағыт» ectemege arзывақандыqы анық ele «bizdin komissarыbız oşonjo bolqon çerde da, анын tribunalqa saqыrlандыqына quvanuuqa tuura kelbejt, mунu tribunalqa saqыыр çatqandan kijin oşol çerde bir çaman qылық qылаң boluu kerek» dep ojlodı.

Bardıqъ ectemege çararлық emes ekendigi bilindi. Ekinci taraptan Fedordun көryныşы анын voj көтер-bөгөн toqtoo, syjлөгөн sezdөry, munun «alda qandaj bir partizan çana tumşuq buzар» emestigin dalilledi. Fedor tuuralı Rızikovdun pikiri a dep çoluquşqandan kijin ele өзгөрө başтады, andan kijinireek tap тақыр baş-qaca volo başтады: a degende qancalық şektyy çana qancalық çaqşы bolboqon bolso, kijin çaqында oşonco-luq сыңсыл çana işenimdyu bolup ketti.

Fedor tribunalqa төменkydej çoop qajtardy: іstin özy ectemege arзывақан majda iş, varuuqa ubaqыт çoq, bul çerde soquş başталыр çatat, bul çerde özynyn kerek ekendigin... bildirdi.

— «Oşondo da мындаjыңca ajtqanda, menin сыртым-dan bolqon toqtomqо mojun sunuuqa mildettyymyn, bіroq oşonjo bolsoda іstin baştan ajaq bardıqъ мын-dajca bolqonduqun bildiremin!» dep çazды.

Al, iştin başınan tartıp ajaqına dejre toluq çazıp bildirdi. Trisunaldaqlar tışynıştı, işeniştı, maacıladaştı — andan kijin Fedordun tıncın alıspadı. Bajaq tentekti, partijanın kijinki «tazaloosunda», «partijaa qoqustan çarmaşır alqan element!» — dep partijadan quulup cıqılqanday uquldu.

Klıckov menen Rızikov çana Rızikov arqılıu sajası qızmatcılardıñ bardayın ortosuna eñ sonun mamile ornodu. Klıckov alarqa Capajev tuuralı ar kim ar tyrdıy bolvoqon uşaqıardı çarmaştırıp cırğendıgyn, al cıñın da tap-taqır andaj kişi emes eken-digin tez ele tışyndırdı.

Bir çana çolu, alda bolso alqacqı mezgilderde, bir bolvoqon acıulanısqan söz bolqon — alda bolso, ökyl-dık tuuralı. Ökyldik maseleleri tuuralı çana komissar menen divizijanın sajası belym nacalnigi arasında kimisi qandaj funksijanı orundatuı aqırğın grazdan soquşunun başınan tartıp, taq ajaqına dejre çalıp cataq çana kınırıt maselelerdin biri bolup keldi. Taq uşul maselenin özy, Rızikov menen Fedordu az mezgilde dejre cataqtaştırıp kelisi ec qancalıq taq qalar-dıq iş emes ele.

Rızikov, sajası belymdın toluq erktyy bolup, tupa-dan-tuura armijanın özy menen vajlanışır turuşun komissardıñ aldında esep berıyıcı bolvoston çenil-çelpi maalımat çana berıştı talaştı... Fedor bolso, teskerisince barday maseleni başqaca burup, Samaradan çetişerlik zapas qılıp alqan nusqoolor menen toqtomdordu dalil qılıp, alardı çete tekşerip, avdan tışynıp, özdeştıyıp alıp turup, «zakon negizi vojuna» Rızikovdun pikirin teskerige cıqardı. Masele opoñoj cecildi, bıroq munu qurqaq talaş, eköonın bir-birine kersetken dalilderi, ar tyrdıy nusqoo menen toqtomdordun «punktteri» cecpedi soquştıq turmuştun özy cecip berdi. Fedor birinci kynderde, birinci çumanın icinde ele, agitatsija çana propagandija işterine çolbaşcılıq qılıu, sajası çumıstardı ujuşturuu maselelerdi iştö, qalq arasında

çırğyzylyyıcı çumıstardı ar dajım çenge salıp turuı, kyndölyk esep — qısaıtı, statistike çana maalımat belymdardıñ çumıstardıñ vajqap turuı, jacejkalar me-nen vajlanışuu, qucaqqa alıñbaqan madanij aqartuu işterin qolqo aluuqa şaası çetpecıydeı çana alarqa qolu tijööcydeı bolup köryndı.

Munun barday — tup-tuura sajası belymdın işi, mına oşondoı bolqondon kijin anın nacalniginin çumu-şu. Keede beş — altı kın brigadalar qıdıır ket-kende çana bul kynderde divizijanın vorvorunda bol-voj turqan komissarqa — çer — çerlerde emne bolup çatqandayın, emneni iştöş kerek ekendigin, eñ murun iştelyyıcı qajıs iş, ikinci, ycıncı kezekte iştöle turqan iş qajıs, kyc qajıs çerge kerek, alar qajda, azyq ucırda alardı qandaj işke çumşoo kerek, mına uşu-lardı anda-sanda çana kersetıp berıy kerek öñdönyp köryndı.

Divizijanın masştabında çana andanda kenireek öl-cömdöky şarttı salmaqıap ölcöp körip turup, Fedor, negizgi maselelerdi belgilep beriş menen çana cekte-lyyıcı, kijinkige qaltırıuqa mymkın bolvoqon işterdi belgilep beriş, mına uşul tartıpte, sajası belymgö de-rektiv berip tura turqan; alar anı alqandan kijin, öz kycıty öz metoddoru vojuna, öz apparattarı menen iş cızyñe aşıra turqan. Uşul öñdöngön işterdin arqa-sında, Fedor eldeşip çana ketpesten, al, sajası belym menen avdan çaqındaşır ketti, taq azyq kyñge dejre, bir çol da cataqtaşır, bir-birine naarazı boluşqan çoq. Sajası belymdı başqaruunın, keregi çoq-tuqun, aqan çardam berip, negizgi derektivterdi qandajca iş cızyñe aşırqandayın vajqap turuş çana çetişerdigin çaqş tışyndı.

Sajası belym ebegejsiz çek tartılqan buluttaj esep-siz qabarlar, faktılar, asker belymdardıñ çana tege-ektegi qalqtardan kelgen mol taçrıjbalardı vojuna sıñırıp, andan kijin, bulardı barday keñeşmelerde, za-sedanijalarda çana çöke ojlorqo salıp, aqılqa cıgyrtıy

Al, iştin başnan tartıp ajaqına dejre toluq çazıp bildirdi. Tribunaldaqlar tışynıstı, işenıstı, maaquldaştı — andan kijin Fedordun tıncın alıspadı. Bajaanı tentekti, partijanın kijinki «tazaloosunda», «partijaaq qoqustan çarmaşıp alqan element!» — dep partijadan quulup cıyılqanday uqıldı.

Klıkov menen Rızıkov çana Rızıkov arqılıu sajası qızmatcılardıñ bardıqın ortosuna eñ sonun mamile ornodu. Klıkov alarqa Capajev tuuralı ar kim ar tyrdıy bolvoqon uşaqardı çarmaşıtıp cırgındıgyn, al cıñın da tap-taqır andaj kışi emes eken-digin tez ele tışındırdı.

Bir çana çolu, alda bolso alqacqı mezgilderde, bir bolvoqon acıulanışqan söz bolqon — alda bolso, ökıldık tuuralı. Ökıldık maseleleri tuuralı çana komissar menen divizijanın sajası belym nacalnıgı arasında kimisi qandaj funksijan orundatuı aşırtıp grazdan soquşunun başnan tartıp, taq ajaqına dejre çalıp cataq çana kınırt maselelerdin biri bolup keldi. Taq uşul maselenin özy, Rızıkov menen Fedordu az mezigilge dejre cataqtaşıtıp kelışi ec qancalıq taq qalar-dıq iş emes ele.

Rızıkov, sajası belymdın toluq erktyy bolup, tupa-dan-tuura armijanın özy menen vajlanışıp turuşun komissardıñ aldında esep berıyıcı bolvoston çenil-çelpi maalımat çana berıstı talaştı... Fedor bolso, teskerisince bardıq maseleni başqaca burup, Samaradan çetişerlik zapas qılıp alqan nusqoolor menen toqtomdordu dalil qılıp, alardı çete tekşerip, avdan tışynıp, özdeştıyıp alıp turup, «zakon negizi vojunca» Rızıkovdun pikirin teskerige cıqardı. Masele opoñoj cecildi, biroq munu qurqaq talaş, eköönyn bir-birine kersötkön dalilderi, ar tyrdıy nusqoo menen toqtomdordun «punkterı» cecpedi soquştıq turmuştun özy cecip verdi. Fedor birinci kınderde, birinci çumanın icinde ele, agitatsija çana propagandija işterine çolbaşcılıq qılıu, sajası cımuştardı ujuşturuu maselelerdi işte, qalq arasında

çırgyzylyyıcı cımuştardı ar dajım çenge salıp turuu, kındölyk esep — qısaptı, statistike çana maalımat belymderdın cımuştardıñ vajqap turuu, jacejkalar me-nen vajlanışuu, qucaqqa alıñbaqan madanij aqartuu işterin qolqo aluuqa şaası çetpecıydeı çana alarqa qolu tıjvөөcydeı bolup koryndı.

Munun bardıqı — tup-tuura sajası belymdın işi, mına oşondoı bolqondon kijin anın nacalnıgının cımu-şu. Keede beş — altı kın brigadalar qıdıtıp ket-kende çana bul kınderde divizijanın vorvorunda bol-voj turqan komissarqa — çer — çerlerde emne bolup çatqandıqın, emneni işteş kerek ekendigin, eñ murun işteyıcı qajı iş, ekinci, ycıncı kezekte iştele turqan iş qajı, kyc qajı çerge kerek, alar qajda, azyq ucırda alardı qandaj işke cımuşoo kerek, mına uşulardı anda-sanda çana kersötıp berıy kerek öñdönyp koryndı.

Divizijanın masşavında çana andanda kenireek öl-cömdöky şarttı salmaqtaıp ölçöp koryp turup, Fedor, negizgi maselelerdi belgilep berış menen çana cekte-lyyıcı, kijinkige qaltırıuqa mymkın bolvoqon işterdi belgilep berış, mına uşul tartıpte, sajası belymgö de-rektiv berip tura turqan; alar anı alqandan kijin, öz kyctıy öz metoddoru vojunca, öz apparattarı menen iş cızyne aşıra turqan. Uşul öñdöngön işterdin arqa-sında, Fedor eldeşıp çana ketpesten, al, sajası belym menen avdan çaqındaşıp ketti, taq azyq kındö dejre, bir çol da cataqtaşıp, bir-birine naarazı boluşqan çoq. Sajası belymdı başqaruunın, keregi çoq-tuqun, aqan çardam berip, negizgi derektivterdi qandajca iş cızyne aşırqandıqın vajqap turuş çana çetişerdigin çaqşı tışındı.

Sajası belym ebegejsiz çek tartılqan buluttaj esep-siz qavarlar, faktılar, asker belymderdön çana tege-rektegi qalqtardan kelgen mol taçrıjbalar vojuna sıñırıp, andan kijin, bulardı bardıq keñeşmelerde, za-sedanijalarda çana çeke ojlorqo salıp, aqılqa cıgyrtıy

arqyluu, ez aralarında talquulap cыqарып, бириндеgen ujušturuucular чана агитаторлар толуп чатқан listovkeler, yndөөлөр, instruksijalar чана qoldonmolor тырынде туш-тушқа таратып оңдоп чатат.

Чаманды, чақсыды, ајтору өзүнүн аскер бөлүмдөрүнүн арасында қана емес, мајдан тегерегиндеки қалқтардың арасында да саясы жұмыстар жүргызылып чатты... Селенијаларқа чана қыстақтарқа айтту, сөөлү болуп тараыып, «қызы үлөр менен» агитатор — коммунисттер сибегиліп, Қызы аскерлердин емне үсүн қурулқандықын совет Россиясында, сө болбосо анын сөк арасынан тсықары сөрлерде емнелер болуп чатқандықын қалққа тысындагып ајтып берүүдө болушту. Кее бир учуларда езылөры да аз билісү — анткені қаңықты ес қайдан уқууқа мүмкын болвој қалар еле, кееде билгөдерин да чақсылар ајтып бере алысуи емес, ошондој болқону менен негіз дуылөрдү билдире алысар еле, қаварды сөткігуусү, сарық, сарсы, оқутуусу болушсу... Бу болвоқондо, кееде спектаклдер қојуп берісет, сырет көрсөтуусү іонарлар тавысып, муну менен алпурушуп сатып сырет көрсөтүп берісет — тыпкырдекү дүлөј тыпс қыстақтарқа, анын ичінде өмырындө қырық — отуз сақыгьмдан алыс барғақан татарлар бар сөрлерде бул ојун қојуштар вөөде іш болуптурбу?

Қызы аскерлердин арасында іштөө оңој: булар ар қасан соқуи, дајым ұјумдасылуу анын ыстынө тысыныктуылықтөры қақынан буларды қыстақтады дьјқандар менен салыстырууқа болобу? Саясы бөлімсыз да, қызы армиянын арасында өзүлөрүнүн партија ұјуқу дајым іш жүргызып турат. Саясы бөлімден аларқа қалқыз чардам чана қаңы материалдар қана кerek, ал іштөө қақы болсо, көвүнсө алардың өз қолдорунан еле келысү.

Polktordo қандај іштер бар дејсін? Ар тырдыу мындақы жұмыстар polktun қайсы сөрде чана емне іштеп чатқанына байланыштуу болот. Тыда, ес алуу кезінде — іш басқаса, анда система војунца іштеп да, кыныгө сабатыздық қојуи менен да, өтө кеңірі болбосо да лект-

sijalar оқууқа, сааттап китеп, газета оқуп берыгө болот, — мындан басқа да іштөөгө мүмкын болқон жұмыстар азбы? Істеліп да жүрды. Ал емі қазат, соқыс учурунда болсо, бир нече жұмаларқа сөјін қолқы газета тижбегі қалат, мында лектсја, митингені еске келбейт. Соқыста десең анық соқыста дерлік! Ал, дем алыс убақында болсо, ватыраақ қысаяып, кичине уқтап ұјуқуи да қандыран, тынықсан, сө тигі өтыгындын сьртқыын чамасан, адырап қалқан таманынды — тақанды қақып, вој ажақынды сьйып, тындапыр алыр ертеңкі қазатқа аттансан дејсін.

Polktordu қыдыруу өзүнөн өзі — тымызын, ес бир ескертыысыз болуп қалусу. — ошон үсүн Федор бардық командирлер менен сыжлөсыгө ылгыры емес, ал Сапарев болсо, ұјуқтар менен саясы бөлімдөр менен таанысууқа ылгырө алуи емес. Бирөқ бирөөнүн ылгырө албақанына екінсисі сөзсыз ылгырөр еле. Қасан узар сөнөгөндө, сөл ыстындө кеңескен кезде — polktun бардық турмушу вөс қолдој белгилуу боло тысы. Ынтымақ менен бирге саясаты, бирге, ынтымақ менен іштеі.

Kolcakqa салып савул бастақан кезде, қар толук еріј бастады еле сая-саяда өзөн суулар кысөр ақыр-андан кийін бат еле тызөң сөрлер сьгылып чатты; салааса чана салаа суулар сөлдөрдү қaptaп қалды; қар араласқан батқақтан, сұқа муздардан артиллерја қана емес, айтту аскерлер да өтыгө мүмкын болбоду, көр сөрлерден сөө аскерлер өтө албады. Саз толук ұқуқу менен кирди.

Сьлыстоо ең төмөнкү дарағақа сөјін насарланды — Қызы аскерлердин а, дегендегі жүгүсүнүн ақырындар қалысын мына ұшуну менен да тысындагыгө болот. Бирөқ бул сая жүгүстүн себебі қандадыр басқа бир дөмеде да болду. Биринсисі еле қақылысууда Kolcaktын алдықы қатардақы аскері алда немінени ојлонқонысуп тоқтолуп қалды. Қызылдар қақынықы болсо, туш-тушнан соқы ыстынө соқы уруп кирди. Бизге қоқулуп кеткен, алардың Тарас Шевченко наамду полку, бу сөрден алар-

dən kartasın adaşdırır vuzur saldı da, qızıl armija velykterynyn könylyn ceksiz көтөрүp saldı. Duşmandын esin сыжууқа camасын кeltirбей, qızıl askerler ulam coquu, ulam turuqtuuluq менен qыsa берді. Duşman majdаны qaltылдылды, cасылды. Initsiativ alda qacan qolqо алынqan. Buruluştın ucuru bir qana көгөөгөс көзгө emes, ваарықа сезилердик қана белгилуу болду. Ymyt есө берді. Kyc qоşula берді. Ulam kycөгөн сабуул çeñiştі bildirdi.

X BUGURUSLAN.

Este qalardyq kyny çalpy majdan qazatъ асылды, бөлөк-бөлөк qармаşуулар болсо, албетте, muruntan ele дайыма болуп турqan.

Majdanda тыным алуу болбойт.

Apreldin сыжымаларында, qızıl çumurtqa kynderynde, duşman менен birinci kezigişyy болду; duşman өзynyn çeñiştyy çоволоқun Buguruslandan Buzulukqa qaraj sozo берді. Sizovdun brigadasъ Borovki өзөнynyn sol çaqқы çeegine polk — polkqо вөлүнүp алып, бул қырмаққа тақоол қылды. Бу çақын polk менен өтуу өтө қыян болду. өтуугө: бузулqан çол, çазқы tentek, теgeñ salaa суулар mymkyndyk бербейт. Zambirekterdi өtkөзуу қана emes, pulemjottordu да алып сықуу қыян болуп, асыратып, меşөккө салып алып сықууқа туура келди. Borovkege çeter менен тынымсыз соқуş başaldы, бул соқуş тақ Ufaqa çetkice дайыма тоқтолqон çоқ.

Buguruslan çаныдақы bir operatsijada, Sizovdun özy aqtardын qoluna тыşыр qala çazdap, zorqо bir вақтылуу qоquстuq менен соо qaldы. Al, Vixor екөө çeti-mişce attuu asker менен duşmandын тыына өтыр qалышыр, тызөң менен сыыр keле çатqan батареjdi кө-ryştı. Саар отуруп çақындасты, бiроқ artilleris — ofit-serler бул atcandardын kim ekendigin тааныqандан

kijin, тынымсыз qызы askerlerdi qaraj atqылаj başaştı. Zambirektin çанында турqan soldattardын «nomurlarъ» quraldын çанында турqan soldattar atuudan baş tartыp турqандыqtарь көryнды, бiроқ аларды ofitserler қыыс менен, тапанçанын сабы менен urqulaştı, ec нерсе қылууқа mymkyn болбоду. Duşmandын көnylyn алақыды қылууқа otrjaddын çарымынан көвын айланта çиверip, Sizov özy Vixor çана bir top atcандарь менен başqa bir qabaq менен түр туура zambirekti көздөj бет алып келишти. Şaşылqan ofitserler qoldорuna mauzerlerin qarmaj qalyştı, бiроқ алардын бул араketi kecigibireek qaldы, Vixor qujundatqan vojdon kelip бирөөнын ваşын ыргыта саар өтты, екinci бирөөny at matъ менен соқыр өтты, qalqандарын өзylөryнyn «nomurlarъ» sulatыp çerge qadady, keesin qoldорun артына байлаp таştady. «Nomurlardын» ваарысы quralqa atcandardын саар кели-şin kyндөj ең uqmıştı ылдамдық менен іşteldi. Ofit-serlerdi qarmap турqандарь ажаньстuu көз менен qарашыр, tijbegile dep çалыңqаныşsat, qalqan soldattar qoldorun көтөрып уnsыз қатыр qalyştı. Ofitserlerdin бирөө да qaltырылqан çоқ, soldattardын ec kimisine tijgen çоқ. Batarejdin oozu, өзynyn çardam қылмақыс болуп ашы-қыр вара çатqan polkun көздөj қаратылды, бу polk ал авальнын умытсыз болуп qalqандықын билиşip, сабуул qojup keле çатqan қызылдар вөлугыне өзylөry вақыныр берішти. Буl operatsijaqa çол ваşсылық қылууқа Vixor qaldы да, Sizov özy on caқты ordinartsылар¹ менен арь qарaj ovozdı көздөj çөнөйт; булар qujundатыр отуруп араваларqa kelgende, мындақы soldattardын ажақ kijim-deri менен gemnastorkaların көрып, munun ваарысы қызы askerлерге tijet eken degen oј менен өтө quba-пыştı. Ovozcular qarşылаşpajt, keesi esi сықыр, keesi, бул саpқылаp keле çатqандар өзybyzdyky eken, başqa bir çаққа çиверgeni keле çатqan eken dep ojлоşup тақыр тыşынвоj қалышат, qarşылық қыла албай qalat, — оşontip

¹) ordinartsылар — at qоşулар.

bir nece çyz attuu ovoz çarđylanqan qyzylar polkunun pajdasyna tyšet.

Ovozdon көр алыс емес çerde aqtar divizijasynyń ştabı turdu, mında coң dyrdygyu baştalypťır. Mındaı ucurlarda qol saluuculardyń sanı, көwyncө ашыа есер-telet, oşondon ulam yrejlёnyu tuıjt da qol «saluucular»-qa oñoj çenіşter çana tolıqon tabylqalar tijip qalat. Myna azırda taq oşonun özyndөj boldu: ec kim ecte-keni ec kimdi ujuşturuuqa ojloboston, tyk araket qyl-qys kelbej ar kim өз çанын saqtodo boldu, ec kim анықын bilgisi kelbedi. Eñ birinci başын ala qacqan divizijanyń nacalnigi Zolotozuvov boldu, al divizijalyq pop menen birge, kezekte turqan arabaqa otura qalyр qaca çөneды. Ar qajsı çerde, çygyruş, qyjqyғыq, ca-taşuu, şaşылыş seğynyu, qorqutuular көөejdy...

On caqtı atcan qyzıl askerler, yrejlery ucqan ştab adamdarınyń arasynda qyjqyғыp, mylytq tarsyldatyp, alardyń waqınyşын talap qylyp, yrejlёnyştı oqo veter kycөjtyp çyruştı. Divizija nacalnigin Sizov özy quıp çөnep, qylycын qamdar çetip kelgen kezde, arabada oturqan pop, burulup atyp çiberdi; aq attын aldyñqы butuna tijip, aqsandap çetpej artta qala başdadı. Añ-qyca araba toqtop, polkovnik çerге tyşө qalyр mauzer menen atqылаj baştajt. Ekinci oq kelip attын taq maң-dajyna tijip, at teñselip waғыp qulajt. At çыqылqanda Sizov butun attын aldyнан араң suurup алыр, çaqың-гаақ toqojdu aralaj qacat. Taq ele toqojqo kire bergен çerде eki мықты at cekken arabacan dyjqan ketip bara çatqan eken. Sizov buqa keldi. Sөzge kelip oturuuqa uvaqyt çoq, Sizov bu kişige tapancанын oozun көrse-tөt da cetke qoşulqan atqa ығыр minip, pastromkelerin qylyр çiberip kijin qaraj çoldoştору qalqan çaqqa zy-myğылта çөnejt. Añqyca yrejlёnyu basyldı, alar qacy-ғыр kelgen caqылqandyń ancalyq qorqunuqtuu emes ekendigin bilіştı, al, çoldoştordu bolso qajdadыр quıp çiberгенvi çe balkim waarыcын caap taştaqanby. іşi qylyр ec kimisi көrynbөды, biroq Sizov ştab turqan

yjdyn çанынан caap өтыр bara çатыр, bir çoldoşunun atсыз çөө mojnunan qan qujulup turqанын көrdı. Buqa çaqындap waғыp, caqығыp, ucqaşqын dedi. Al ojlop turbastan çygyrup kelip, Sizovdun arqасына ығыр mindi, kyy menen ығыр minip, attын ekinci çaqына çerге oop tyşө çazdadı.

Uşuntip ekөө ucqaşыр алыр, qyzıl askerlik belgilerin yzyр taştaşыр, ovozdu arqasы, yjdyn arqasы menen, Sizovdun esebi wojunca özylөrynyn polku kelyuge ti-jіştıy bolqon алысқы döwөny көzdөj cabyştı. Aldı çaqta toptoşqon atcandar turat, bularqa ucrawaj, aj-lanыр ketyucy taғыр çol çoq. Bular qandaj kişiler boldu eken? Caap oturup çaqындаqanda, özylөrynyn kişileri ekenin көryştı, ovozдорunan адаşыр qalyр çazyq talaa arqылуу, oqtun aldy menen, tee tyzөndөgy qyl-qyldaqan özylөrynyn polkuna qantip өтыр ketyyny bilbej turuşqan eken. Sizovdun atı coң, omoqtuu bol-so da, bul өңdyu işke çaraj turqan емес. Munu tyşy-nyp, atcandardын мықты, waatығынын biri—Jaşka Galax:

— Çoldoş komandir, menin atымь min, men çөө ele warajын — dedi. — Qoqus qarmap алыssa, erksiz алы-қан asker elem dep ajtarmын, balkim tijіşpes, keede tijbegen kezderi da bolot емесpi...

Ojlop turaturqan ecteke çoq. Sizov çalpyjqan çoş beeden tyşyp, aa çoldoşun mingizip, özy Jaşkанын ty-ғыcылаqan kylyk toru atyna mindi. Tizilip алыр caap çөneştı. Çalqыз Jaşka Galax qaldı, salpandap артына. ovozqo qaraj çөneды. (Al yc çumadan kijin qajtыр kel-di, buqa cejin duşmandын ovozunda çaşыңыр çyrgөn-dygyn, muzıuq — soldattar tijbegendigin, çana condo-ruна ajtpaqandyqын syjledı, eñ murun qacыр kete al-vartыр, antkeni, аны qyzıl polkton qacыр qutulqan ovozdoqu arabalarqa oturquzuşuptur).

Bular talaa menen qujundatыр kele çатышат. Atылан oqtor zuuldar, zyğыldap, aarыca ызындаjt; alar, keңiri çөp cabyндыqa eki atcandy sulattı, qalqandары qacыр aman çetiştı... Sizov da çetti... Bldam, atcan calqыncылар

алыр, екinci flanga чагтан мурун кеткен овоздун туурасынан сыгууда, полктун алдына кетти. Овоздун бир чансасы качыр қутулду, бирок полкко толқон олчо тысты; бул тавылқа менен Сизовдун бригадасындагы сыңайлақ, кижимдері татылқан аскерлерді бутөп кижинтті.

Дагы бир, ајта кетүү артық болбой турқан қоруқ; полктор, бригадалар, дивизиялар өзүлөрүнүн тапқан олқолорун «чалпыда болуу» қорғору қаққа берууну қаалағуы емес, өзүлөрүндө қалтырғысу, кеede, артық сыңар да алыр, артыққа қанааттануы (мындайлар аз учурај турқан), албетте керексіз, ашық болуп қалғанын қана «қорғору»ға өткөзүсөр еле. Бул өңдүү қылықтарды қалқыз қана кижим — кеcek азық — тылык қағынан емес, мылтық, патрон, пулемјот, ал турмақ замбірек қағынан да көруугө болор еле. Кеede, қайсы бир полкто араңдан зорқо ондоқон қана пулемјот болсо, қайсы бир полкту қарасаң қыздеген пулемјоту болот, өзүлөрүндө қыздеј пулемјот бар екендігін тағыр ајтыспайт ал турмақ, ревијия қырғызген уақта да қашығыр көрсөтпей қалысат, ал емі, ар қандај «есеп — қысар қана маалымат» берүүде, бу тсіфрань билгізуу ојлогуна да кіріп сыңрајт. Мунун қашығындығы ұшуналық қоң орун алқандықтан баққалар емес, бригада командирінін ес кимісі тақ «Сарајевдін өзүнө» да бул тууралу сындықты ајтысуды емес. Анын устыне, Сарајевдін өзі да, мындај сындықты қубалабай турқан, қон қана бујруқун беріп — ал туурасында атайылар ајтпаса да, — қасан болсо да сыңарма отуздај ашық пулемјот бар кеede «есепке алынбақан» замбірек бар деп ісінен қана есептеу еле, муну өзі қоқусунан көруп қалыр, қе полктоқу асық ооздордун сезуінен уқуыр билысу. Қолдоқу болқон қуралдың сапы, берілген маалыматтарда ар қасан бірдеј болуп турууы. Бирок бу қуралдардан сыңым болқону, кемігені қоқ болууы дешке болбойт, қуралдан, албетте сыңым болуп кеміп турууы, бирок ал сыңымдар тууралу

маалымат берүү пайдасыз болууы, ошондуқтан бул өңдүү сыңым тууралу тағыр ајтпай, кеміне «резерв» есебінен толтuruсy. Егер сыңым тууралу ајтылбаса, тавылқа тууралу да етеке ајтылууы емес. Бул қонындө өздөрүнө «алысты көргүctык»: қылысу, өзүлөрүнүн «резервтерін» арттыруу үсүн, учундуу атақ даңққа қармаспай, тавылқаларының анын екі есе, үс есе, зарғындығына қарай кеede андан да көыүрөөк азайтыр билдіруысу.

Бул сыңылқан тавылқалар қайда кетсу еле? Қана ал тууралу қандајса есеп берісуу еле?

Мында ар қасан «врак, сынық-мынық» тавылыр турууы: дивизияға анық еле қарақсыздарын берісіп, қақсыраақтарын сезсуы өздөрүнө алыр қалысу. Бул қоруқтардың баары Федорко маалым болқондон кижін, ал, андан кижін кез кездегі қетіспестік, муқтақдыққа анца көр келіберуы болду. анткені бул өңдүү тілектер «аванса» іретінде қана, муқтақдықтыулardan алда қанца мурун ајтыла турқандығын билысу. Бул қоруқты:

«Дивизия қардам қыла көр! муқтақдық менін қашығын резервме қол салдырмақ болду!» деп тысууыға туура келді.

Сындығында да, бул өңдүү тілектерден кижін, анық муқтақдық кысөп қағындап кіріп келуы.

Мына азырда, Сизовдун бригадасы, тавылқасын бут бойдон өзүнө қалтырды, дивизияға анца-мынца қанцанерсе берілді, ал армияға берүү қонындө кепта болқон қоқ.

Федор Клычков мунун баарысын билді қана Сизовдун қеңісінін ұсыл мысалын көруп бірінсі қолу өзынө қоруу тунду қасады.

«Бірінсіден, ар қасан кықты есептегенде бул өңдүүлөрдү еске алармын, екінсіден, — командирлердін қалп ајтысын азайтармын» деп ојлоду ал.

Федор, ілгері өте кетіп қуруп, қарым қыл камасында, сынында бір нерсеге қетісті, бирок қалпы алқанда бул қетісі азыраақ, өте азыраақ еле. Тақ ошол кездерден

kijin al, ikinci bir çaqdajdı belgilep aldı. Brigada komandiri Sizov calqıncılar tovu menen duşmandın tıyında iştep çattı. Sıynnda al çemiştıy iştep çattı. Batarejanı tartıp aldı, duşman polkunun çoqoluşun tezdetti, duşman ovozun cañ topoloñ qılyp vıt-cıtn cıqardı, aq divizijanın nacalnigin az az çerden qana qoluna tısyre çazdadı.

Munun vaarý sonun, bıroq... oşol kezde ele anın vaşına uşul «bıroq» kelgen. Oşondo ele al logikalıq, ec talaşsız, uşuncalıq işenictıy ajqın qorutunduqa kelgen: komandır ec qacan vöten işke qızırqoo kerek, alar qacan aldına vıtn, çalrın çana coquu çalrı operatsijanı, çana özınyn vojskasın çalrın qojup, al völek-völek mıldetterdi başqa bıroğge tapırıruu kerek degen qorutunduqa kelgen.

Sizovdun çeke vaatırıcılıq qajdıluu natıjçaqa, val-kim vıtn brigadanı qajdıluu natıjçaqa ucuratat ele, qoqus egerde, Zolotozubov anı atır salqan volso, misal ycın ajtqanda, anın ordun başqan kışi polktordu başqara alıasa alvette çaman natıjçaqa ucıroo mım-kın ele da.

Bul pikirdi Fedor oşondo ele konylynde qatuu tuttu, bıroq qandajdı özınen alıstan, ıstırtın tuttu, iş çy-zınde özy da bul ojdon alda nece iret qajtır çırdu çana qandaj qana aqılqa sıjqış iş volsun, ajaq çaq-şılıq menen vıte turqan volso ojloosuz vaatırılıq kersetyıcylerge kedergi qılvaj çırdu. Bötence erlikin qulacı uşuncalıq coñ da!

Sizovdun işi çöndölgöny uqula baştaqanda ele Capajev, Fedor, Kocnev, Petka Isajev çana on caqtı atcan asker anın al avalı bilip kelyuge attanı, bul çerlerde çalqız çarım çıruu mımkın emes ele, duşmandın ojın salqan calqıncılar qaj çerden vol-soda kezige tısyuge mımkın ele, anın ıstıne qıstaqtadı qulaqtar qızıl askerlerdi artıqca «vaşcıların» kıp sıje qojuşu emes.

Kın acıq, çarq, majramduu kın. Qıstaqtarda acıq

sarafan, öny buruu qooz kójnək kijişip çaşılala volqon çastar ojnor ırdap tamaşa qılyp çıruşet — al turmaq munun vaarısın keryu qızırq öndıy. Yjynyn ıstınde vıkyrójgen kempirler, kyny cıluu majramdın ırma-tına coñ oor tondorun kijiş çasanır, ijinde cıqqan qurbaqadaj, tigi çerde da, bu çerde da mırardon qıjup çasaqan sırettoj sorojup oturuşat. Sovettin yjynyn aldına coqulqan el voş ıvaqtarın qajda ötköreryn bilıspej turuşat. Capajev alarqa, majram kınky erigışten qutuluunın çolun kersetyp verdi. Qıstaq qıstaqtı aqan suular çoldordu tış — tışunan cıır, terendep cıñqırajtır ketip çatat. Bul cıñqırlarqa bri-gadanın ondoqon aravası tıqılır, çıktory cıqılır, döngöktory sınpır turup qalqandarı voldu. Ar bı qıstaqtan sovettin tır aqasın caqır, tez aranın icinde çalrı eldin vaarın cıır, vızulqan çoldordu oñ-dotuuqa vıjruq verilip çattı. Uu-cıu volup, qarş kelyucıler volup çımuşqa kırışpej turqanı voldu, bıroq qajra öterde, çoldun vaarı qurulup, oñdolup qalqan kerynet. Mına oşentip, qıstaqtan qıstaqqa, eñ aqır-qı alısqı polktorqo çetkice çoldun vaarı oñdoldu.

Sizovdu ştabdan ucurattıq. Çalrı çovo vojunca, adat vojunca, al daroo, qoozdop cıjmelegen kartan stolqo çaja salır, eñ aqırqı qavar vojunca, duşmandın orun alıp turqan ar qajsa punkitterin kersete başadı. Kecikpej, ısty baştarı batqıq, suu volqon, kejipterine qaraqanda avdan carcaqan, on caqtı atcan asker ştabqa kelişti... qarasaq bul toptun baştıq bırigada komissarı Burov volup cıqtı, bular calqıncı cıqışqan eken, berki öjyzde tırt qıstaqtı aralaşıptır, özöndön atcan sızdyryp arqı öjyzge da cıqır toldon qımbattuu maalmattar alıp kelişiptir. Burov suu volbos ycın, taq alqımnın aldına qatqan çazuu dep-tercesin suurup cıqır, oturqandarqa özöndın arqı öjyzındekey çaqdajdı birinen sala birin cıvatır sıjler

berdi... Duşman çaqь qьzьldardьn caviulunun aetin qajьrmaqqa, asker belyktoryn qotorup coqultup, artillerijalaryn çaqьn çetiştirip, uzununan ketken ovozdo-run şaşьlьş tyrde tuş-tuşqa quvalap, vardьq kycyn çьj-nap çatьşьrtьr... Munun kicinekej deptercesi ete zor çumuşun betin actь. Duşman çenynde bilgenderinin vaarьn coqoru çaqqa, divizija ştavь arqьluu armijaqь çiberişti.

Fedor menmensiniş menen, ete quvanьc menen komissardь — ozy Piterdin slesarь, majdanqа öz ьqtьjarь menen 1918-çьlь ele ketken, uzun bojluu, kyctyy dьmaqtuu, majlь kөө bu çigitti qaradь.

Cetke cьqьr angemeleşip kerdь.

— Sajasь çumuştarьq qandajca? — dep suradь Fedor.

— Qandaj bolsun — qolun şilte — sizge acьqьn ele ajtajьn çoldoş Kьckov, ecteке qьla elekmin, qudaj ursun taqьr ecteке. Tildeniz çе tildebeniz, iştөөge taqьr uvaqtьm coq. Qajsьnьşьn iştөө kerek? Mьnavu özөndyn arqь өjzьynө cьqьr oşondo iştөө kerekpi, coq programm yjretyp bu çerde oturuu kerekpi? — Özөndyn arqь өjzьynө cьquu kerektyyгөөк dejmin...

— Tuura — dedi Fedor — menin ajtqanьm al emes. Çaқdaj bizge emne ište dese — buqа kim qarşьlьq qьla alat? Oşondo da keede iştөөge mymkyn bolqon ucurlar bolot emespi?

— Ec uvaqta bolvojti! — dep kese ajttь sigarьn varmaqьna qьstara, Burov.

— Munuñuz ete aşьqьraaq... — dep išenimsiz qarşь ajttь Fedor — ucurlar bolot. Munuñuz tuura emes, oşol ucurdu taap pajdalana bilish kerek...

— Bizdin çigitterdin arasьnda ištep vajqар көрсөñüz болор ele — vьrs kyldь Burov.

— Al başqaca masele.

— Emnesi başqaca... ištep көrөñüzcy. Al taq oşonun ozy, men sizge ajtajьn oşonun taq ozy... dedi.

Burov tavьşmaqьn çandьrmaqьn kytkөndөj bir söөmejyn maanilyy tyrde sorojtup көтөrүp qaldь.

— Qьjьnvь? — qoşulqandaj suradь Fedor.

Al ynsyz vaşьn çerge salьp turdu da andan kijin şavьrata:

— Qьjьn qana turmaq — mymkyn emes! Tyk mymkyn emes! Biz soquşuuqа keldik, kitepti kijin oqujьuz deşet. Qacan soquştu bytyrөvьz oşondo anan kiter dejt, — mьna... Añьn sөzьn bytyrtpeştө Kьckov. — Ii, mьna taq uşundan sizdin mildetiniz, başalat. Komissar başqaca qьlьp işendirişi kerek: sajasatsьz soquşuuqа bolvoj turqandьqьna işendirişi kerek... Eger, qajda çana emne ycyn soquşqa vara çatqanьn tyşьnbөsө, al qandaj armija bolot? Munu tyşьndyryyge uvaqtь tavuuqа toluq mymkyn... Mymkyn emes de-geңge işenvejmin men. Ištep көrөñüzcy... andan kijinki çolu mymkyn ekenin özyñyz tyşьnbөsьz... çalqьz qana mьndaqьldardьn vaarьn — polk komissarlarьn, ujuqtardь... tyrtkylep qьjьmьldatьñьzсь... çana özyñyz da... ooj, vaarь siz arqьluu bolot.

— Meni, көрөjьsьzьvь — dep Burov cьlqьj suu bolup, batqaq casьraқan tuzurkesin көрсөtti.

— Bu qana emes — Fedor qolun silkti — munuñ azdьq qьlat. Taq uşunun özynөn komandirden sizdin ajьrmañьz başalat. Mьndaj ele bolqondo siz çөn qana mьqtь soquşcan, andan bөlөк tyk ecteке da emes bolup cьqasьz.

— Alarqа eñ negizdyysь uşul — işendirmekci bolot komissar. — Alar menen az ele birge bolvoj qalsaq ters ajlanьшат senden. Anda alarqа emne keregini var. Ajtarьn ajtasьñ, özyñ ecteке ištevejsiñ — deşet. Özyñ, deşet...

— Toqtoñuz, toqtoj turuñuz — Fedor añьn sөzьn bөldь — qajtalap daqь ajtamьn, iştөө kerek... çalqьz qana munuñuz kerek emes, çalqьz qana bu... armijañь siz menen bizden başqa kim aқartat? Tyşьynьyz, çalqьz ьqcam soquşcan boluş qana çetişpejt, añьn ystьne sezimdy da boluş kerek.

Uşuntip al, Burovqа, al turmaq ete oor şartta da

sajasъ çumuştu çyrgyzyynyn zarýldýqýn çana mym-
kyndygyn dalildej baştady.

Al andan kijin taqýr qarşý bolqon çoq, biroq bul
çonynde andan çoquraaq natiçalar сыраj turqandyq
korynyp turdu... Komandirlikkeci? Bras, al sonun, eñ
myqtuu komandir bolo alat.

Bir az ubaqyttan kijin, bul çoldoş komandirlik mil-
detti çyktop, anyn orduna başqa birөөny komissarлыqqa
dajýndady.

Angemeni bytyryp stolqo çaqýn kelişti, Sizov kecegi
oqujanъ syjlody.

— ...On beştej kişi... Qatimkidej kijingen, aqtardan
ec bir ajýrmasъ çoq: soldattar, taq ele soldattardýn
özynе oqsojt. Çalqыз qana komandirde qyzyl çyldыз
taqýлуу ele — al any çontөгynе salыp qojdu. Qыстаq-
qa — Sovetke kelişti. Tөр aqa qajda? Bu çerде elydej
muзuqtar çýnalqan, alda nemelerdi şыbýrлашат, cetke
сықыр kыңkылдөсет, qorqqondoј tyrlөry бар...

— Sizder, kolcaktýn soldattarыszdarby? — dep su-
raşat.

— Kolcaktыqбыз, — deşti çigitтер, — мыndan emne
сықар eken bir caviul çasap көрөly dedik ele.

— Al — мында emne keldiңer, соқушup çyгөsy-
ңөvy?

— Соқушup çyгөvyз, tuuqandar, qызыldарды izdep
çyгөvyз, alar qajсы çerде ekenin мында kim bilet?

— Uşuntip muзuqtardan мында qызыldарды qandaj
bөlygy бар çana alar qajсы çerде turушат, qajda vara-
çатышат, dыqandar menen qandaj mamile qылышат? dep
suramçылаşt...

Alar bolso, murundaryn cyjryşyp, söz ajtuudan baş-
tarғыn qacырышат.

— ...Sizder munu, tigi Ivan Parfenьctan suraңызdar,
al vaарыsyn bilet, мында төр aqa bolup oturat — deşet.

Eşikтин aldynan Ivan Parfenьc көrynө baştady, мын-
dajca ajtqanda on bir pud camасында keke turqan
kişi — dep angeme ajтыр turqan, qursaqýn qolu menen

сылаp Ivan Parfenьctin toluqtuqu qandaj camada eken-
digin көрсөтty.

Тыңsoocular duu kылып çiberişti.

— Bras, bras — dep Sizov sözyn сыңady. — Bul çer-
lerde sovetten мындаjларды көр ucуратын... Muзuqtar
iştin çajыn азығынca тышынысө eleк, çөн qana şaşылыşыр,
keede alda qandaj bir ittin balасын şajlap qojuшат...

Oşontip, vajaqъ basqыctan тышып keke çatat... al kir-
pigin da irmep qojbojt, tyk cocubajt, şaşpajt da. Ivan
Parfenьc «kolcаксыларqa» qulduq qылыр, eşikten тыşkөн-
dөн ele başын iјip qolun maңdajына qojup çымыjat
«aman esendigiңerdi tilejmin» dejt.

— Sen төр aqасыңby? — dep suraştъ çigitтер.

— Oova, men төр aqамын — dep daqъ kыlymsyрөjt
ittin tuquму — tetigi aqmaqтар oturquzuştu, uşuntip,
oturup çatamын. Biz sizderdi, bir tuuqandarды өtkөн
çumada kыttyk ele... мына... qudaja шыкыр... aqығы kelip
çаныбызды çaj aldыrdыңар...

Çigitтер bolso işenbemiş bolup turушат.

— Sen emne bizge çoqtu syjlөjsyң, andan көрө
сынып ajt: «silerdin» asker qajda?

— ...Qajсы «bizdikin» ajtасыңar? — төр aqанын көzy
alajыр ketti.

— ...Qajсы degeni emne, qызыldар qajda? Ajтыр ber
qajda ekenin qызыl şajtan.

Oşol çerден төр aqa tik turup, aqtana baştady, toptun
icinen (segiz puddan kelgen) yc kywөny алыр keldi, alar
munun sözyn quvattaşat.

Oј, qajdan: Ivan Parfenьc — tuura çaqşы kişi, bul
alar menen ec qacan vajланыşqan emes, muзuqtar mu-
nu sovetke ыqтыjarsыз oturquzuştu — deşti ycөө.

Çigitтер attan тышып Sovettin yjыне кириşti, tiginin
ajtqan sözderynyn vaарын çазыр алыр qol qojduruştu,
ofitser мырзаларqa material qатарында алыр vaарыыз
degendi ajтыşt...

Çanaqъ tygөngыр vaарына тең qol qojdu... oşol çerден
аны yc kywөөsy menen birge arabaqa salыp алыр мында

çenöldyk. Andan kijin iştin çajyna tyşyngendə qudaj ursun men özüm bolşevikte varmyn dep qarqana baştady. Muzuqtar bolso şaşyp qalyşty, emne ajtaryn bilişpedi... eldin esi cəqəp voluptur dep, — Sizov sözünyn qorutundusunda qolun şiltedi.

— Alar azyr qajda? — dep surady Fedor.

— Tərtəony tən tribunala çiverdik... Majdan cenindegi eldin esi cəqəp bytken, bul Ɂras, bir çumanyn icinde qəzylardə da, aqtardə da tərət iretten ucuratqan kezderi bolqon, avdan cataşyp qalyşqan, birəə murun kelip, birəə kijin kelip, birəöləry ajavaj çavərqatqan, qaj birəöləry taqyr tijbegen... Ajdap aləp ketken attardəy sanə çəq, aravalary şəndərylqan, sarajlary ərttələn, idiş-ajaqtarə talqalanqan, talap ketken — eske aləvə çaqşəraaq. Maldardə qandaj saqtoonu dəyqandar bilip qalyşqan: qalyq toqojqə qoroosu menen ajdap varəp saləşat, taqyr cəqəryşrajt, tynkysyn qana cəp çəm taşyp verişet. Soldattar kelişet da atənar qajda, uylarənar qajda? — dep suraj baştaşat.

— Vaarəşyn tap-taqyr ajdap ketişti.

— Kim ajdap ketti?

— Munu surap turqandar aqtar bolso, qəzylarqə çavəşat, qəzylar bolso aqtarqə şəltəşat. Uşuntip amalytə tavəşat. Biroq dajəma amalytə tap tura aləşpaqan. Keede suraştəry bilip, toqoj icine calqəncylar çiverilgen ucurlar bolqon... Maldəy ystynən cəqsa ajdap kelişet, anda bytyn qəştəq curuldar əylajt... qan ajoosuz aqəp çatqanda kəzdyn çəşə emne qylmaqşə?!

Polkə qaraj kele çatəp bir qəştəqqa keldik...

— Sovet varəv?

— Sovetpi? Oovə sovət var volucu — dep çəjryləşty muzuqtar.

— Qajda var ele?

— Qantse da mənəvi yjdə bolso kerek — dep bir coq yjdy kərsətyşty.

— Emi azyr qajda?

— Emi azyrəv? Kim bilet anə... uşu qəştəqta... qantse da teetiginde... cettə boldu beken...

— Munənar emne çigitter, qantip ele biləjsinər?

— Bizge emne... çəq, ec eşteke biləjbəz. Teetigi arəv cettə varqəla, oşondoqlar balkim ajtəp verişer...

— Silər əzyəvə uşu çerliksinərvə?

— Ananəş, vaarəşəv tən ele uşunda turavəv.

— Uşunda turup, sovettin vardəry biləjsinərvə?

— Negizinde var bolso kerek.

— Starəşənar varəv degi?

— Starəşəvəvəda var...

— Degi, sytyəvə varəv?

— Sytyvəvə da var...

— Qana emese, bir qarapa, vatəraaq, muzdaq bolsun!

— Bul mymkyn... ej, Vanjuška!

— Bir balanə çaqəry aləp sytkə çiverdi, əzyləry qandajca mynəz tutup, emne dep ajtarəy biləşpejt. Çapajevdi bile turqan eki kişə cəqtə. Biroq dalajqə çəjin bu kelgender «ofitserlerden emes boldubv» degendej işənəv turuştu. Eñ aqərynda tyrdyy belgi, dalilderge, çaləp estelikterge qaraj işənisti. Eñ Ɂntə menen oqoj qana syjləj baştaşty. Syjləgəndəryne qaranda neetteri biz çaqta ekendigi, biroq ətə taçaqandəy bilinip turat... tənə tygəngys, turuqtulanqan qorqunuc singen...

Muzuqtar, «əzyləry tənə qojuu, vaarəyanda qacan bolso soquş muzuqtarqə kəvəryək oor tijeri» çənyndə syjləşty...

Dem ala oturup bir saattan aşəv syjləştyk, attanuuqə qaməyqanda, dəyqandar Ɂntəmaqtuuluq, çəldəştəv çəluu çəv menen uzatəp qalyşty.

Borovki əzəynyn çəegindegi bir qəştəqqa əzəynyn polku menen Mixajlov kelip toqtodu, — mənə əzəndə çəektəj çəvry qana kelyəvə mymkyn volucu, al emi

tijaq çaғынан болсо дөвөсөдөн, душмандын тсеви чаг-
қан çерден узыксыз атыр турду, qоqus qараан көрүнө
qalsa boldu, oqtu çaadyratта, çaadyrat... Qыстаqqa
cejin çaғын ele qalqan. Duшman oq çaadyra baшtaqan-
da qыстаqtaғы egindin majasъ көrynyp qalqan... Ша-
ыл-
қан oq ызыдаp өтыр çattъ, çoldoшtorubuzdun birinin
butuna oq tijdi. Attъ qojquлар qujundatъ kele çatabъz.
Bir-biribizden çыьрма qadamca aлыстыqta bolup taralyр
keleviz. Slomixin soquшunda qandajca qutulqandyр
Fedordun esine tyшty, aзыр andaғыдан baшqaca ekenin
bildi. Uшul aзыр oшondоqudaj yröjlönyy pikiri çоq
bolucu. Mejli anda oq çarыa versin, mыnda mылыqтын
oqu, keede mылыqтын oqu da zambyrektin oqlunap
qorqunuctuu bolot. Ar qajсынъсы өзyncө qorqunuctuu,
«mылыq oqu — denege, шrapnel — çanqа qorqunuctuu»,
Fedor qujundatъ kele çatъp, maada bir oq tijer dep
tyk ojloqon çоq, «çanымdaғыqа — oq tijse tijer... Mым-
kyn... Al maa qajdan tijsin»... Emne ycyn bul öндыу
oj tuulqанын özy da bilbedi.

Caap kele çatqanda eki attъ çaralaшты, askerdin biri-
nin шapkesin oq ыqыта qojdu... Bijik çөp yjmэгynө
daldalanышты, birinen kijin biri ша-
ыр kelip, yjmөктөн
yjmөkkө, majadan majaqа qorqolop oturup qыстаqqa
çaғын kirip keliшti. Capajev eң artында caap kele çat-
qan. Fedor vajqap turuu ycyn, çaшғыныр tura qalyр,
Capajevdin eң murun yzө caap çөнөp, andan qajra
burulup baгыр yjmөkkө çaшғынqанын көгyp turdu.
Andan kijin bir topqо kыtyp turdu da qыстаqqa oшol
çерден typ tyz caap kelbesten, artqа qajra burulup,
ajlanыш çolqо salды da шtabqa baaryдан kijin keldi.

Fedor qызыqсылыqqa surady:

— Munuш qandaj, Vasilij Ivanovic, majанын arы ça-
qында çyrөksyz kiшice qorqolop çyrdyңby?

— Tentek oqtu syjwөjmyn. Kөгym kelbejt... Aqыл-
сыз wөдө ölgym kelbejt!.. Soquшта bolso aлыр kele
ber, anda bolot, al bu çерde emne... dep Capajev turuq-
tuu çоop berdi.

Salmaq menen acuulu tykyrdy al.

Шtabqa çetyy oшoj emes ele. Özendyn arы çaзын-
daғы bijik dөwөдөн oqtu çaadyрp turuшat. Yj ortolo-
runda qыmыldaqan qараан көрынсө taq oшol çerge
oqtu packesi menen төгyp çiverip çatышat. Qызы asker-
lerda kem soquшqan çоq. Majанын arасына kirip yj-
dyn төwөsynө сығыр aлышp, çarbaqтын artынан, saraj-
дын duвалын тешип aлыр aтыр turuшту. Arғы öjyzdө emne
bolup çatqанын теше tikter vajqaшat. Kimdindir tulqusu
çe baш qaraңdap көрынө qalsa daroo oqtun aлына
aлышat. Mыnda aныq soquш emes kezекtyy aңсылыq, «qo-
qus maqsattъ» көzdөp atuu boldu. Mыnda bir taң qa-
lardы çоруq qыстаqta qыздар qооз majрам kijimderin
kijinip tamaшa qылыр çyryшөt, kez kezde ыpдашat, көңыл
acышat... Çigitter da quru qalбай alardy çandap, yn
qошup ыpдашыр гармон tartъp çyryшөt.

Mыnda bir ajta ketyycy сөз, өзөн көр çазы emes,
arғы öjyzdөgy kiшige, көсөдө ketip bara çatqандын
asker ekendigi, çe dыjqan ekendigi, çe bolboso, sekire
baшp bara çatqan qыз ekeni daana көrynyp turat, көсө
aralap bara çatqan qызы askerge qana oq çaajт. Al
dыjqandar bolso tyk ecteke bolboqondoq çajbaraqat,
ша-
paj baшp çyryшөt... Egerde atышу çоq bolso, bu
dыjqandarqа qarap, aяlanada ar sekund saжып ölym aңдыр
turat dep ojloo mymkyn emes ele. Qыстаq qajdadыр
aлысқы тлда турqаныр, toлуq тынçыqta öзылөрынyn
adattaғы pasxa majрамдарын өткөзyp çatышты.

Mixajlovqо өзөndyn arғы öjyzynө calqыncылар çive-
ryyгө кеңеш vermekci volушту ele, al calqыncыларды
erteң menen ele çiverip qojup, aзыр minuta saжып alar-
дын keliшin kыtyp oturqan eken. Calqыncылар, сын ele,
kecikpej qajta keliшti, taq өткөөлгө kelgende eң aқырғы
өtyycy minutada ekөөп aтыр өltyryшyptyr, ekөөп oшol
arғы öjызгө көөmp keliшiptir. Majdanda oшoj qana
qolqо tyшө turqan nerseler sejrek bolot! Bulардын ber-
gen qavarын uqup, өз ara кеңешip, tyn icinde soquу
çasooqо cecim boldu. Bul өткөөldyn мыqtар qojula

turqanyn bildik, çarýqta başqa ötkөөl izdep tavuu ke-
rek boldu. Operatsijaqa Mixajlov özy çolbaşçыьы
qылуuqa mildettendi. Bu çolu çeñişke ymyt coң volucu,
ymytyn coң voluşunun negizgi sebevi, aqtardyn asker-
lerinin çarýmьы dajardalыр kyn murun ygyttөр qojul-
qandyqьnan ele. Bul özyncө tyrdөgy ygyt op-onoj
qana betөncө bir ыq menen çyrgyzyldy ele. Kommu-
nistlerden on caqть kиşi taq ele qыстаqтьн orto ceninen
tartыр boorloru menen çыльр oturup, qыстаqtaqь qызы
askerlerge oq çaadьыр turqan çerden arь ötyşet. Baş-
tarьн көтөрөй, çan-çaqqa бурulбай, теңselip, көrynөй
oturup, aqьrьндар oşol bir caqть qana bet ala çыла
berişet, çыла berişet. Oşol qalptarь menen çyryp otu-
rup carbaqтьн artqь duvalьна cejin çetişet. Bul çerde,
tyndө ojup qojulqan teşik bar, taq uşul teşikten cьqьp
alыр, өзөndyn çeeгин көздөй emgekteset. Carbaqтьн
artьndaqь teşigine çeterde, өздөrynө maskirovka ça-
sajт, keesi maskirovkaьн qыстаqтан çыльр cьqarda ele
çasaşqan. Maskirovkaларь da таң qalarьыq emes; keesi
ystьнө cьqactьн çalььraqтарьн qыstarqan, туş туşuna
cyrypөк-sapьraq çaar alьşqan, işi qыльр kişige oqşop
көrynөй turqan qыльр alьşqan. Qandajдыr adamqa
oqşovoqon uqmұştuu çanьvarlar suunu көздөй çыльр
kele çatьşat. Keesi ystylөrynө cөp, saman, kendir өңdyu
nerselerdi çabьşat, ar kimisi özyncө tyr cьqarьşat...
Ondoqon çө onbeştej uşul oqşoş uqmuş suunun çee-
gine туş-туştan çыльр, keede döñсөөгө toqtolo, keede
qaraqan butaqa çө çeeктеgi көrynөñ nersеге dalda-
lana kelip, aңqьca vaarь tegizdele qalыр qьjьrға baş-
taşat...

— Soldattar!.. Aq soldattar!.. Çoldoştor!.. Ofitser-
lerdi soqqula!.. Biz çaqqa өtkyle... Sizderdi aldaşь.
Dьjқandь dьjқanqa qarşь ajdap çyryşet. Ofitserler
mьrzalar... Alar silerdin duşmanьnar, biz silerdin bir
boorloruңarььz... Bizdin tarapqa өtkyle çoldoştor!
Ofitserlerdi soqqula! Bizdin tarapqa өtkyle!

Өзөн көр çajьq emes, bul өjyzdөн cьqқan qьjьrьrға

tigi өjyzгө qadimkidej ele daana uqulat, artьqca. kecke
çuuq sonun uqulat. Alvette ygytcьler, qьjьmьdary
көrynөй turqan kecki çө erтеñ menenki yryul-uryyldө
çыльр ötyşet... Ar çaqтан ofitserler boqtoodo voluşat,
ygytcь bolşevikterge өтө ьza bolqonduqtarьnan emne
dep сөgyyгө sez тава alьşpajт. Ata baştaşat, biroq qajda,
kimdi atat, — ec çaqтан ec kim көrynөйт.

Sөgyu çaqьн — сөgyşet, al asker бөlyктөryn volso
çeeкке көьyрөөк turquzuudan cocup, almaşьrьp turu-
şat, işi qыльр dajьma qorqunucta voluşat, qandajдыr
qorqunuctu taq өз aralarьnan kytyşet... Aq soldattar
volso, arqь өjyzdөн uqulqan işenictyy qarapajьm
сөздөр çyрөктөrynө çaqьн sezip uquşat, soldattardan
«bir boor bolşevikter» tuuralu uqulqan сөздөр ycьн.
ofitserler taravьnan alda nece ondoqon soldattardьн
atьlqanьн — kijin ajьşьт. Ulam arьlaqan sajьн, aqtar-
dьн, soldattar arasьна çyrgyзгөн тыңcыьыq çumuştarь-
da kyсөj başтады: dьjқandar, özylөrynyn çumuşuna
qarşь, özylөrynyn boorloş emgekcilөrine qarşь kyрө-
şyyгө zorduqtap ajdaqanda andaqь özylөrynyn avаль
өтө qьjьndaqanьн тыşьнө başтаşьт. Mьна munun vaarь
qызы askerler polktorunun kyрөşyn alda qanca çeңil-
detti. Al, ygytcьlerdyn çumuşu aqьrьşь aq askerlerge
vuzuqu salды.

Ofitserler atqьlap, atqьlap toqtоşot, ygytcьler volso,
tavьşşьz aqьrьн, qьjьmьşьz çыльр oturup qajra qыстаq-
qa kelişet.

Aldaqь dajardьq çyrgyзьlgөн tynky caviuldun ke-
cininde ygyt көпьldөkyдөj çyrgyзьldь; kee bir çerlerde
aqтьн soldattarь өlymьнө qaravastan, qьjьrьrьşьp ygyt-
cьler menen syjлөşьty, tyrdьy suroolor berişti. өtkөөldyn
qьjьndьqьн ajьşьp, aңduunun çana çazaloonun kyс-
tyy ekendigin bildirişti.

Tyn icinde, Mixajlov tandap alqan otrjad menen
ojdoqu çumuştu orundoqo çөnөdy.

Ertesi, brigada şavьна aьнь төмөnkьдөj telegram-
mь keldi:

«Eki çyzdej kişi menen tynde ötkөөldөн өттүк, ашы менен cala çasalaqan көрүрөө арқылуу Borovkenin арқы өйүзүнө сыгып, ујқуда çatqan duşmanqa qoqusunap ataka çasadyq. Çyz elyuden ашық kişi tutqunqa тысырдык, төрт pulemjot, мылтық, patron, ашқана, ovoz-dorun qolqo aldyq...»

— Çyz elyyny qolqo тысырды — yn сықара syjledy Capajev — munu oşentip qolqo тысырсе, al orundagında emne qaldy dejsin?.. çaz! — dep olço çeniş tuuralu maalymat çazqanь турqan ştabсыqа qarady al: «tutqunqa çyz elyyny тысырдык, eki çyzdy ordunda çajladyq» dep çazqanь dedi.

— Toqtocu, bul emne degen söz? — tañ qala anь көzyn tiktedi Fedor — qajdaqь eki çyz?

— Andan kem emes — dep ec kynөmsyz çoor verdi Capajev.

— Qajdaqь eki çyz, bu emneç, ojuqan сықардыqь?

— Men ectekeni ojuman сықарғаймын — al kicine тағынқырады — al aqmaq özy ojlor bilbegen bolso, munu men oşo vojdon çivere vermekminbi?

— Çazqanьды qojo turcu... degi surap alalьсь, qoşumcalap da çivererbiz, al azyr bolso... munuq ojlor сықарuu emespi, Vasilij Ivanovic!

— Anь emnesi var eken? — dep Capajev çenil ojloj qana сымыды, — alardy qubandyuu kerek da.

— Kimdi qubandyuuqa? — qarşь ajttь Fedor, — munun emnesi qubanьсь! Munun özyn bilip qalsa, saqa ec qacan işenbej qalat...

— Bilispejt — Capajev daqь tamaşa qylmaqсь boldu ele, biroq Fedor taptaqьr qarşь bolup, bul eki çyz «ölyk çandardь» taqьr çazdyrady, Capajev qьjьla maaqul boldu.

Özdөrynyn ştabьna qajra kelişse, anda kelip kytyp çatqan vujruq var eken. Özynөr menen birge tigini, munu alьp «toqtoosuz сықыла» deptir. Baruuçu çer

çana maqsatь көрсөtylyptyr, başqa bir armijaqa oolaştyruu. Bul өзөндөн өtyy kezderinde bir nece oolaştyruular bolup ketti. Bir ese anda alьp ketet, keede brigadanь bөlyp ketet, qajra alьp kelip qoşot, qьsqasь çaqdajqa qaraj tijiştysyn işep çatьsat. Bul өndyy oolaştyruu kezinde Capajev kyjyp bьşьp, kejiр, munun çe qoqusunap bir bolup qalqan iş dep çe bir «neeti buzuq» kişinin zьjanduu oju menen bolqon iş dep esepcey. Мындај ucurlarda anьn pikiri kişi tañ qalardyq çenil ketip turar ele, eger өтө salmaq menen iretтер ajtpasa, anьn vaarьсьn tamaşa ycyn ajtьp çatavь dep ojlooqo da mymkyn ele. Сында çaңьlanqan çaqdajda çaңьlanqan dele ecteke volo qojcu emes, anda baruuçu çerida көр anca alьs volucu emes. Anda armijalar тыqьz çaqьn turuşcu, yzyksyz front qatarь menen çyryşcy. Birinin çenişteri çana çetişsizdikteri екincisine таasir qьlyp turuuçu. Maalymtattar өтө ydam çetip turat, bul maalymtattar çe көңyldy cөktyrөt, çe ymyt menen quvattantat. Sizovdun brigadasь çenişke ee bolqonun ucup Capajev өтө qubandь.

— Azamat, vacaqar, бөөдө öquqan emes eken. Al ştabta oturup. Sizovdun adresine quvanьctuu syjledy da, uşul ele çerde telegramm çiberdi, işkiliktyy syjlemдөrdyn arasьnda quvanьсьnda bilgizdi. Qarandaj qutuqtoо telegrammdar çiberyygө uluqsat emes ele.

Çavul çeniştyy kycөjyp bara çatь. Bir dalaj cañ çana kicine punkitterdi eeleşti. Majdanda, kyjyp bara çatqandaj qarşь tersi capqьlap ucup çyryştь, bardьq çerге ubaqьnda çetyy, çadam көрсөtyy, eskertyyler çasoo, al kee bir ucurlarda özьnda soquşqa kiryyн керек. Bul өndyy vaatьrьlyq oqujanьn birin Fedor özьnyn deptercesine «Piljugin soquşu» degen at menen çazьp qojqon. Oşol ocerkti toluqu menen ajtьp keteli.

PILJUGIN SOQUŞU

I. URUŞQA СЫҚУУ

Biz, Arxangelskiden, kyn çerdi сыьта elekte, talaada

tynky nımdın cıy burqurap turqanda, avada tañ aldın-
daq tınetıq kycıy turqanda, erte zaarda attandıq.
Bizdin polkturubuz birinen artınan biri keñiri talaaqa
cırp, ınsyz, qıjqırqsız, ırsız tizilip, ec bir davs-
sız cırpıñ çerdegı qıstaqa tutaşqan bıjık döwögö qaraj
cırp bara cıttı. Bardıq cıqtı közdöj aldınqı qatar
daq toptor cıberıldı, attuu calqıncılar ilgeri caap,
tez ele közdön daldoo boldı. Biz Capajev, brigada
komandiri menen polktun aldında, maalımat alıp kel-
gen calqıncılardı qarşı alıp cı alardı cırp material
alıp kelyügö cıberip kele cıttıq. Sol cırpıvızdan, ekin-
ci bir döwönyn arı cırpıñnan zambirektin ıny tujuq
uqulup cıttı, bul Kinelidin arı cırpındaq atış ele, al
cırta bizdin brigada cırp bara cıttan boluşu tıjış, al
brigadaqa, biz Piljuginden quup cıtken ucırda, duş-
mandın tılına ötyp qajra qacısın ızyp taştoo mildeti
cıktılgen bolucu. Kim atıp cıtat, — bılyügö bolbojt,
qajdadır cıjırma, cıjırma beş cırpımdaj alıstıqta,
bul tañqa maal qana zambirektin carcañqı ıny anıq
uqulup cıtat — eger kyndyz bolso, al mındaj acıq
uqulbas ele.

Anđooston tılqa soqqı cısoo arqasında duşman
qatarına ırılönüş tuudurup, budın — cır tyşısınön
rajdalanıp, calqıncılar ajıp kelgen artillerijasın
tartıp aluu bolconqon. Özendın arqı öjyzındöky
zambirektin atılış, duşman bizdin manevrivızdı tuura
tyşıngendygın cına vajqacandıqın bılgızdı, cırışke
ee boluu ınenimi tömөndöj başadı.

Qıraqa cıqtıq. Tөmөndө Skobelevo degen kicine-
kej qıstaq turat; uşu cıerden varıp Piljuginge cavuul
casamaqrız. Calqıncılar kelip, duşmandar Skobele-
vodon kece kecinde cırp ketkenin ajtıştı. Qıstaqa
keldik. Dıjqandar ıylörynө syjönışyp qıstaqa kirip
cıttan vojskeni qarap turuшат.

— Bygyn aqtar, erten qızılдар, — esepтеsti, — anan
qajra aqtar, andan kicin qızılдар ucu qajdan tygөнө-
ryn bılbejсің... Bizdin nanıvızdı cıp boluştu, maldar-

vızdı da alıştı, degi vaarıdan qaramanca qaltırıştı... —
Andan kicin keçigelerin qasıp turup, oıconduq kelışuy
menen! — oşol, emnesin ajtalı, soqušta... tyşınөvız,
arız mundu ajtcu ec kim cıoq. Degi qıjın bolup bara
cıtat, kyc cıoq... Degi uşul qudaj urqan soquş qacan
bytör eken? Bir mezigil dem alış da kerekqo.

— Qacan cıngende, andan murun ec toqtotuqqa
bolbojt — dep alarqa cıop berildi.

— A, bu qacan? — alar carcañqı, ajnektengen cı-
tır közdöry menen qarastı.

— Biz özyvız da bılbejız. Andan көрө cırdam qıl-
qıla, ış bat bytöt. Eger vaarıvız coquu ıntımaqtuu
tursaq, Kolcak qajı cıerge turmaqı ele?

— Basa qajda tıra alıñ... — muzuqtar ırastap qa-
lıшат.

— Qısqası cırdam qıluu kerek...

— Cırdam qıluu da kerek — buqada muzuqtar
maaql boluшат, cırdamdasıp көр. Sen aqa cırdam-
dasıtıñ, Sizder kelip qıstaqtı aldınızдар... oşentip siz-
derge qoşılajın dese, alar kelıšet da qajra tartıp qojı-
шат, qarap tursaq seni eki cırp teñ ura başajt. Bizdin
Skobelevo dalajdı көrip boldı: silerdiki da san ıret
keldi, biz necen cıolu ajdap cıqtıq... cı anda cı mında
bara alvajsın, vaarıñnan көрө podvalda cıttan tıl-
cırtaq...

Biz muzuqtarqa at ıstynөн aşıqı cıtyrdө ketip qal-
qandarın quup cıtip, alardıñ qatalıqtarı emnede
ekenin, alar ıcın Kolcaktın ofitserleri, aq söөktöry
bıjlegen ökmөttın maanısı qandaj ekenin cına sovet
ökmөtınyn maanısı qandaj ekenin tyşındırdıq... Tyş-
nyšet, ajttan sözgө qoşulat, bıroq alar menen bul
masele cөnynde canda qana cına өtө az syjleşılgenı
bılınıp turat, özylörynө al anca mınca tyşındıryy-
lөrdө ecteke bılıspejt, bardıq oıloru, syjlegen sözdöry
özylörynyn «tınetıq» tuuralu qana bolqon.

Bıroq bardıq cıerde ele dıjqandar bul өңdyu emes,
bul көvıncө uşul Skobelevoqo oqşoqon alısqı dylөj

— Çoq, çeңеке çalqan, taptaqyr qalp... kim kimdi çeңеерин өзүн көрөсүн — деп çоор бердим.

— Oşondojoşondojo, көрүп турам... qana, emese esen vol, vөvөгүм.

Uşintip al dövөcөdөн ашыа кетти, çаşьгына, eki çаqьп qараныр вагыр, yjьordyn arasьna kirip çоq vol-du... Men volsom qьзыqtuu quvanьctuu, vөtөncө bir sezim menen otura berdim. Çumurtqalardy qaradyм, emnegedir kylymsyredym da көз aldьma çanaqь syj-gyncyktyu qararajьm ajaldьn elesin keltirdim, silerge oqşoqon өз kişileribiz vardy çerde, al turmaq Skovelevaqa oqşoqon kenedej ciuқurda da var — degen ojоо keldim... Balkim, көр nerseni tyşynыşpөsө da, soqur sezimderi menen kimdin qajda vага çatqанын billišet... Мына, çanaqь ajaldь көрөjсьnyу: kыtkөн... kыtkөн... aqьгь çetişti... syjynөt... өзynyn syjynыcyн emne menen dalilderin bilbejt... çumurtqa аьр kelip oturvajь...

II TSEPTE

Artillerija çetip keldi, bularqa çol көрсөttyk, qoo menen oor zambirekterdi attar vьşьldap, entigip syj-rөp kele çattь. Biz, tseptin artьna vaгыp batarejanьn toqtoqonun көrdyk, birinci ot cасыrар menen vvax... vvax... Andan arqьсь тыньмысь kele verdi. Tseptegiler özylөryнyn artillerijalaryнyn унын uqur көңyldөry көтөryлө tyşty... Biz attаныр, çаныvьздаqь atcандар-дын uzatьсь menen ilgeri capьq... Tooqо cьqьp var-dьq, мындан Piljugin alaқандаj tastajьp көрyнөt, аьсь-тьqь tyz çol menen yc çaqьгьmca kelet. Tsepterge, flangalarqa tuş-tuşqa vөlynyp kettik. Capajev — oң çaқqa, men — sol çaқqa.

— Çoldoş, — qavarьсь maa keldi — qaracь, tetigi vьzdikiler qacьp qalyşqanqо, çygyryp kele çatьşat... Beri kele çatьşat oqşojt?..

Men qaraj salдым. Cьn ele qandajдыr topoлoқ — qьзыl askerler bir çerden bir çerge çygyryşөt, tsep

keede coqula tyşөt, keede qajra cасыrар qalat... Biz oşo çaқqa çөnөdyk, iştin çajь oңoj qana bilindi: tsep qajradan tizilip, bet аьştarьn өзгөrtyp çyrgөн eken.

Bul talaaqa kyn qarama ajdalqan eken, kyn qara-manьn çoon savaqtarьn aralar qьjьncьсьq menen zorqо өttük... Birinci sьзыqqa cejin çettik da attan tyştyk. Qavarьсь bizden otuz qadamdaj аьсььqta kele çattь, men өзym tsepke çattьm. Menin eki çaqьmda kыngө kыjгөн өңdөry menen çaş çigitter çattь, ekөө teң qьсь-qa vojluu keң көkyrөk мыqьь valdar Sergejev menen Klimov. Tsepte, al cavyul qojup varatqanda, тыңc volot, adamдын унын uqrajsьn — çalqьz qana koman-da şьvьrajt, çө birөөнын çөtөlgөny tykyrgөny qana uqulat. Canda canda qana kee birөө qoqustan syjлөp çivergen ucurlar volot. Bul ucurlar өtө maanilyy volot: ottun aldьnda, zuuldar ьşqьrьp өtkөн oqtun aldьnda volosun, al bir minutada al vaşьndь talqalajt, çө vutun-du, çө көkyrөгyнды teşet деп kыtөсьn, söz, syjлөşyy taqьr esiңe kelbejt. Başьnа necen tyrdyy tavьşmaq-tuu, bat өзгөrgyc, çalpь tujuq volqon ojlor kelip tu-rat. Bntaң bir çerge çьjnaqtalqan, uncuqraj turqan, çana qaarduu kişi volosun. Ojuң adaşьp turat, birden birge көcөt, mymkyn voluşunca bir ele çoldo, mym-kyn voluşunca көvyrөөk, mymkyn voluşunca keңi-reek — bir ele zamatta өtkөndyn vaarьn eske tyşyr-dың, ec ectekeni qaltьrbaj, ectekeni unutraqьn kelip ketet... Eң kerektyy negizgi uşul ucурda esiңe tyşpөj, oşonu eske tyşyryyde aşьquu. şaşuu kerek өңdөnyр ketet...

Өнүр çygyryş birinen soң biri, birinen soң biri ulam көвөjdy, ulam көвөjdy... Duşman çaqьn... Eң çaqьn qaldь... Daqь bir minutadan kijin өнүр çygyryş volbojt, eң aqьгь өнүр çygyryştyn artьnan ele — ataka... Taq uşul qorquнuctuu ucур ycyn, taq uşul, atakanьn urmatь ycyn aзыr vaarьn coquu çana tezireek eske tyşyryyгө şaşasьn... Ar çaқta — cek ara, tьpsyz qaraңqьсьq...

Men aqьгьn vaгыp askerlerdin arasьna çattьm. Alar

araların keñitip maa orun berişti, menin çyzymdy qandajdyr belgisiz qarap alıstı, ec nerse suravaj — unсыз çatqan vojunca çata berişti... Men da çattım uncuqradım, biroq bul ölyktöj тыңтық өөн sezildi, tameki baştıqymdy alıp, tameki orop tarttım...

— Tartasınъ çoidoş? — dedim qoquşma. Al menin emne degenime tez тыsynbөj, suroomo таң qalqansыр vaşын көтөrdy. Al, qoqusunan, azыр тақ uşul çerde, kыtrөгөн çerden kişinin унын uqqandyqына daqь кө-vyrөгөk таң qaldы. Bir az ojlonо qaldы, aңqьsa анын көzy çajnap, quваныр ketkenin көrdym men.

— Alda kerek ber tartaly — dep tameki baştıqqa umtuldu.

— Oj dos, — Sergejevge qarap, — emne çer tiştep çatasın, me, tameki tartış viz menen...

Sergejev da Klimovco, vaşын көтөryp таңьrқaj mostojo vizdi bir qarap aldы, andan kijin tameki orop tartыр özy da quваньcta volo тысты. Başqa ec söz çоq, ajгым ajгым qana сыз... өтыр ketti... өcty... зьтыrap kele çatqанын көrdynbы... degen өңdyу sözdөр сықat.

— Öñe curqар çat!!! — degen komanda uquldu.

Brqьp tura qaldыq. Byтын tsep coquusu menen rezinkedej соjulup çөнөdy. Tsep tike turvaj өңkөjө çyгyp vара çatat. Daqь oşo zamat ele:

— Çyrgyle!!! — degen komanda berildi. Eldin vaarьsь мытыqtarын öзыlөrynөн ilgeri oқcun qарmap cur-qoodo... Menda doqoodoj ijilip alыр çыjsaqtaj iji — mujru çyгyp vара çatam. Duşman çaqь pulemjottu тытырать şaşьbьşu coquu мытық atqьlaj baştady.

— Çat! — oşol zamat çaңь komanda uquldu. — Vaarь çer menen çer volup çatыр qaldы... oşol çatqan vojdon bir qanca көz irmem solq etpej çata berişti. Andan kijin çыjмыldaj baştap, baştarын çaj aqьрын көтөryp eki çaqьн qараныştы. Aldыqа vaгьp çata qal-qandar teңelyу ycyn artqa çыldы, artta çatыр qalqan-dar vaşын çerge salыр ilgeri aqьрын çөргөлөştü, ec kim aldыda çe arqada çalqьz vөтөн qalqьsь kelgen çоq.

Bldam çyгyp vizdin aldьbьzqа vaгьp çatqan Kli-mov artqa sojmonдоp kele çatat, eger men tuura çaqqa burula berbesem, amerikalyq ştibletinin kilejgen tamань menen meni тақ vetke teep alat ele.

Çatabьz — uncuqrajьz. Çaңь komandanь kытөbьz. Daqь tameki tartuunu estebьz, çanaqьdaj ajгым-aj-гым sözdөр da сықajт. Klimov Sergejev menen qatar çatat. Klimovdun, мыndan bir nece minuta murun syj-lөşkөnde өтө çеңil volo тыşkөny esine kele qalqan-dьqь bilinet, Sergejev menen syjлөşө baştaqанын uq-a-мын:

— Sergejev...

— Emne dejsin?

— Мына бу qoquзdu көrdynbы — dep sömөjy menen çөptyн arasьн cuqup көрсөttü. Sergejev aqa ecteke ajtpajт, savьbьqь, uncuqrajт.

— Sergejev dejm — dep tigi qajtalady.

— Ii, emne dejsin? — көnylsьz kekeerdejt al. Kli-mov özy da ec çоop qajtarvaj, ulutundu, bir azdan kijin ojун çыjьp alqansыр aqьрын qana:

— Ljubankeni Proninge berişiptirqо... dedi.

Sьjaqь özynyn qьštaqьndaqь bir qьz esine тыşkөn-dөj boldu, balkim özynyn damasь volup çyrgөн qьzbь kim bilsin. Bu çolu da Sergejev aqa bir ooz çоop qaj-tarqan çоq. Syjлөşyyden ecteke сықрасьн тыsynyp Klimov унын vaştы, meni menen bolso syjлөşkьsy kelgen çоq көrynөt. Çerge daqь çaqьnyaaq çajьla çatьp, varmaqтарь menen erte өтыр сықqan sujdaң çөptyн arasьн cuqulap çatat, bir ese qoquзdu sö-mөjy menen vьcьjta vaşьp, анын valit coң sömөjьne vьcьjьp өlgөynyn qarajт, bir ese dövөcөdөн qum uuctap alыр varmaqтарьнын arasьnan, uucundaqь ta-qьr tygengьcө ciburtat, ciburtat...

— Öñe curqар çat!.. çyгьr!!!

Bldam brqьp turup, ojsuz көz qaraş menen savьbьqь çyз menen tanoolorubuz derdeje ilgeri çyгyp kele çatabьz. Kытөbьz. Çyгyp keleviz kытөbьz, çy-

gyrövyz kytövyz... Qaalap kytkenyvyz: «çat!» degen komanda.

Ölgöndej, zuñqujqan denebiz menen çyqylavbız, tır-
tnc qata qalavbız, taş vaqaca çyrbla tyşövyz, andan
kijin aqyrn-aqyrn alıstajbvz, turuqsuz, cocunuş köz
qaraş menen çan çaqtı qaraj çıla baştajbvz.

Bu çerde biz menen on toquz çaşar qız Marusja
Rjavinina da var, qolunda mıltyq menmensine adın-
dajt, bizden qalqırs kelbejt. Bu bizdin qymvattuu
çoldoşuvuz, daqı bir nece kyndön kijin Zagljadına
çanında, taq uşul azyrqbaj özön arqyluu caviulqa
varıp, aldınqylarbyn biri volup atakaqa çenögöndö
duşmandın bir oqu taq mañdajqa öltyrö tijip. Marusja
qulajt da çyluu denesi menen Kineldin qan aralaşqan
muzdaj tolqunun da syzyr çoq volorun bilbedi... Azyr
alda kylyñdödy, maa emnenidir dostorco qyjqrıd, bi-
roq aravbız alıs volqonduqtan emne degenine tyşyn-
bedym...

Men özymdyn çerleşterimdi көрөгөнymө eki ajca
volup qaldı, al turmaq Nikita Lopar menen Bockin, baş-
qa polktordo çyryp soquşuudan zerigişip, uraldıq asker
belygynen ooşup kelip taq uşul polkto çyrgendykte-
ryn bilyyge da camam kelbej qalıptır. Terentijdi vol-
so, bu çolu taqır көрө alqanym çoq. Lopar, çatqan çeri-
bizdin ikinci cetinen qalıñ çyqqan sarı tarmal cасып
silkildete, kommunarkasın bulqaladı...

Baarı taanıs, qymvattuu çyzdör... Biroq anı kytıp
turuuqa uvaqıt çoq. — aştıq majasyna cejin vardıqı
çyz sarçanca qana çer qalqan. Ar sekund sajın ar çaq-
tan andooston oq çaadıra qarşı alışın kytyyge mym-
kyn ele. Majdanda eñ syjyktyy ық vılyq etpej çaşır-
nıp çatuu, mıltyqtın oozun tyzdör qojup duşman çä-
qın öte çaqın kelgice tijbej andan kijin pulemjottordu
çana mıltyqtı udaalaştırı coquu atuu. duşmandı ajoo-
suz, tınymsız soquu, qatarı menen tovu menen
adam denelerin taq aldyna çuuşatıp saluu, duşmandın
qaltırıp qajra qacqanın көryу, anın arqasınan quşı

varıp soquu, anın ыстыне uşul ele çaqın çerge çаш-
rılıр qojulqan atcandardı çavılтыр, ölym qorqunucu-
nan yröjy ucup, esinen adaşыр, ajla tappaj qasыр qal-
qan duşmandı quup çetip qыльтоо — volot.

Biz baarına dajar bolduq. Añqırsa oñ çaqtan eki çolu
qısqa qısqa coquu mıltyq atıldı, anın artınan oşo
zamat tez tez pulemjot atqıladı. Qavarı munun çajın
bilyyge caap ketti; eki minutadan kijin, bul atuu oñ
ilangadaqı özyvyzdykylör duşmandı çoopqo çaqır-
qan ekenin bildirdi. Biroq duşmandan çoop kelgen
çoq. Boo qaraqanda qıstaq duşmandan arılqan eken
dep ojlooqo mymkyn ele, biroq dalaj taçrıvadan yj-
röngen bizdin tsep, aqyrn, severdep, vajqaj maja
menen çıla verdi. Bir nece pulemjotcular bular menen
qoşo askerler pulemjottu көтөрүп çaqın aradaqı maja-
mın daldaasyna çygyryp varыр, pulemjottu ıldam
çөндөр alıp atuuqa dajar voluştı. Biroq tır tınc... Oñ
çaq flangada alıstan «ura!» degen qyjqrıq kypırt
uquldu, — bular ataka qojup, qıstaqtı qorqoo ысın
qojulqan duşmandın ытын tovu ec bir soquşsuz qolqo
tyşyryp alqan bizdin belyk eken. Sol çaqtan toonun
arqasınan birinin artınan biri ыс çolu zambirek ky-
ryldödy... Tarsıldoo, kyrkyrek aqyrındadı, vara vara
tıncıdı, oqtun soquluşu qana, oq çarılqandaqı çañ-
rıt qana zorqo uqulat, bul albette, Piljuginge qaraj
atılqan oq emes, duşman özy qajdandır başqa çaqtı
atıp çatqan voluu kerek. Alar, sol flanganın eñ ceti
menen alardı, qurcar aluu ысın vara çatqan belykty
atıp çатырт, alar artillerija oqun oşol çaqqa cıvatıp
qojup, özlөry ıldam artqa ceginip vara çatqan eken
da, bizge qarşı azyraaq belygyn qaltırғышқан eken,
munu biz kijin qana bildik, al bul ucırda daqı ele көр-
nerse belgisiz volucu, çana iştin bet alış natıjçası-
özgөrүп ketyyge mymkyn ele. Pulemjotcular aştıq ma-
jasyna çetip ornoşqondon kijin, qymandaqılar bir
nerseni sezgen, sezbegendigin, vajqadqan, vajqavaqan-
dıqtarın bilyy ысın batalion komandiri ekөөvyz oşolorqo

çaqındady; biroq al çaqta murunqudaj ele tıp tınc, çe aqtardandyr çe turqun eldendir ec çan көrynөйт, een qыстаq өlgөндөй tınc көryndy. Eki çaqtı ceberdej vaj-qap, yjmөktөrdy, sarajlardı, dövөлөrdy qaraj aqırın il-gerilejbiz. Ec bir davыş, ec bir şuudur, ec qandaj söz, ec qandaj mыltıq davыş uqulbajt — mындай çымçыrt-tyq tarsылдаqan oqtun aldında çyrgөndөн da alda qan-calyq qorqunuctuu bolot. Majdanda çымçыrttyq — qor-qunuctuu, azaptuu bolot.

Bizdin artıvızda, çaqın ele çerde Ivano—Voznesen-dikter kele çatısat, — alardın qызы çылдыzdarı tigi çer-den da, bu çerden da, majanyn, yjmөk cөptөrdyn ara-şnan çыltıdar — көrynөt. Bul, işenicsiz, şaşыlstuu, qan qызыtqan — çылыş, myrzө tıncıtyqında, bir sekunda-da qoqustan atıluucu oqtu kytyydө ötty...

Альсрааqtan ajaldın kevetesi көryнө qaldı, сыjaqь dьjqan ajal көrynөt... Tezireek maani çajdy bilyy kerek...

Tasqaq menen oşonu көzdөй çөнөdyk...

III KIRIŞYY

Dьjqan ajal pogrevdin çanında turqan eken, kelip toqtoqon meni, al, çaşыqan cocuңqu көzy menen tike qarady. Bul көz qaraşta çaqında ele vaştan өtkөzgөн azaptyн qorqunucu turat, bul көz qaraşta aңыbr turqandyq, oor, azaptuu suroo turat, qutulqus çaң balaa, qajtyş balaket kыtkөndyk turat, al uruunu kыt-kөndөй, ань өзynөн ketirgisi kelet, biroq qolunan ke-ler emes.

Bul carcaңqь көz qaraş «degі qacan?» dep suraqan-sьjt, cындыqında, al qьjnalqan көz, birinci qana çolu, çana çalqьz qana meni qaraj «degі qacan?» dep sura-qansьjt. Ань tegereginen yjdyn çanьnan pogrevdin іcinen qarqaqty көтөryp, daqь vaşqa ajaldың, taq tigi-nikincelik azaptanqan, sumsajьqь, çarьm ölyk tystyy çyzy vaş baqty. Kөzdөrynyn aldında көgyş qatmarlar

turat, erinderi qurqaqan, vaşьna oronqon cypyrөktөн cactarь saqsajьp cьqьp ketken. Ajanьctuu көz qara-şьnda suroo çana çalbarьş turat.

— Aqtar uşundavь çe ketіştibi — dep suradьm.

— Ketіşti, qacьp ketіşti, boorum, — dep pogrevden vaş vaqьp turqan ajal çoop verdi. — Biz bu çerden cьqsaq bolovu boorum? Daqь atrajььnarь?

— Çoq, çoq atrajььz, cьqqьla...

Ajaldar birinin artьnan biri pogrevden ciburup cь-qьp çatьsat, çalaң qana ajaldar, arasьnda taqьp erkek çoq. Çaş valdar da qoşo cьqьp çatat, alardь çuurqanqa, kendirge, qarqa orop qojuşqan, qantse da, un salqan qaptar zambirek oqunan saqtap qalat dep oјloşso ke-rek... Tunarьñqь, çaşьldanqan көzdyu uzun aq saqalduu caldy, arьq uzun qolunan tartьp cьqarьşty. Ань belin-de vajlaluu uzun çip syjрөlyp çyрөt, qantse da oşonu qarmap ань pogrevge тыsyryşкөн oqşoјt.

Baарь cьqьp bolqondон kijin birinin artьnan biri carbaqty qarmaj, cocuna eki çaqьn qaranьşьp, ar-kimisi өз yjynө ketti. Alardьn carbaqty çееktej, tavьt-taqь көrynьştөй yn — sөzsyз көлөкөлөнө, qorqunuc menen сыz, muzdaq sarajdьn azavьn tartqan qurqur-lardьn daqь ele qorqup vara çatqandarь maanisi coң bir syрөt bolup көrynөt.

Bir бурcta bir top dьjqan coqulup turat, bular da emgice тысьнө elek, soquş byttyby, uşu çerde-ele tura berіş kerekpi, çe daqь sarajdьn aldьna, yj-yjgө, mon-colorqo kirip qorqoloo kerekpi — munu bile alvaj tu-ruşat.

— Amansьzdardь çoldoştor? — dep qьjьrdьm alar-qa.

— Aman... esensizbi çoldoş! — coquu çoop qajtarьş-ty — qudaja şygyr, kelip qaldьnar...

Men alardьn bul quttuqtoо sөzdөryнө іşener іşen-besimdi bilbedim. Balkim bular, qorqqondorunan, tijbe-sin yeyn, aqtardь da taq uşundaj çьluu çyz menen tozuşqandьr. Biroq men alardьn çyzyn qarap аньq, qu-

Biz qıştaqtın ortosun kəzdey çənədyk. Anda daqə toptosqon kişilər, biroq bul toptosqondordun dıjqan-dardan emes ekeni bilinip turat.

— Taq oʻsondoj, tutqundar**БЫЗ**.

— Оова, зордиқ менеп альпоқанвъз.

— Qajdan?

— Армоло овластьнан.

— Ecœsynør?

— Мында отузча варыз, сарайда җаһынр җатқандар да вар... тигине, даҗь оgoroddон җасыр варатқандар да вар.

— I, andaj bolso օշյո՞ր գալը գալգանսնարգո.

— Uşundaj, özybyz qalyp qaldyq.

— Quralbıǵar qajda?

— Ызыр қолдуқ, тигине дубалдын тувынде қатат.

Baştəbər varər qarasam, yjylyp çatqan mıltyq: quraldarın daroo aldyq, divizija ştavyňa çetkice tutqundardy qajtarıp turuuga öz çigitteribizden taştadyq.

Tutqundardan kərynyşy eñ ajañystuu eñ nacar — keesi çartyq coloq toncon, keesi cəpkencen, keesi tamtyq çəq palto, cəñ vuttarına kijgenderi da çaman, keesi kijiz ətəkən, keesi coqojcon, munun vaarğsı taqır tamtyq ketip tıtylqan... Bular askerge taqır oqşovojt, çən qana çartyq kijimcenderdin tobuña oqşojt. Bizge bir kydyk pajda boldu, antkeni kolcak askerleri cət mamlekettin kijim kecegi menen qozdolup çatsa, bular emne ycyn mındaj çaman kijindirilgen degen ojdo bolduq.

— Bu qandajca çigitter, Kolcak silerdı uşunca çaman kijintken? Qantıp ele vaarǵırdı uşundaj kijintsin? — dep suradı.

— Çoq, vaagъvъzdy emes, vizdi qana uşundaj.

— Emne ycyn silerdi ele?

— Biz vaqitvaz soqushda vaqtadaryq... kovuuyuz qasyp kettti — keesi qajra yjyue, keesi qyzyl askerge kire qasyp kettti...

— Andaj volqondo, Kolcakqa ыqъjarsъz varqansъ-
naroqo?

— Анын кереги эмне бизге... өзүпүкүп мықтылар кийинти, ал бизди болсо көрөбүзүзүз мына... деп там-тык кеткен кийимдерин көрсөтүштү. — Бизди дажым алдыда, тақ оқтун алдына айдар чырды, мындай иттерди аябай кerek — дешти.

— Murun ele qasyp kelseñer volo?

— Qajdan qacuuqa mymkyn bolbodu, artıvızdın ańdıtıp öz kişilerin qojdu, alar soqıspaj ele bizdin qacıp ketpesibizdi ańdıp cıyırsty...

— Emi qantip qutulup qaldıñar?

— Emi qatirip qutulup qalıbıqar;
— Мыла бу оғорoddun icinde... cənəktyn arasynda
kytup çattyq. Andan kijin syrtq.
— Emi qajda varasyqar; Qyzyl Armijaqa kirip vizde
istejsinerbi?

— Taq oşondo, dal oşon ycyn, Qyzy Armijaqa kirip işteş ycyn qalyr qaldyq, andan başqa qajda barat elek? Tilegenibiz oşol.

Uşunu menen syjløşyy bytty.

Qыстақтың ортосу менен тоз қаққа, дұшман қасыр
кеткен қаққа саар кeldik. Bizdin asker бөлiктөрiвiз
сөлөнкө менен тыгмысър, кiсине көрyгөөгө топтоло
қалыр, қумдақ тик қыжа менен өтyр қатқань көгynyр
турду. Colduqата:

— Məndə aqtar kəp bele? — dep surajm.

— Mince var ele... deşet dıjqandar.

— Miñçe bar ele... deşet dýjgandar.
Bir işi bul «miñçe»ge ec qacan bat ele işene qo-
juuqa bolwojt, antkeni, keede «miñçeň» beş altý miñdeý
bolup sýgat. Ondoqon maalymat menen tutqundardyn
ajtqanyň salýstýrqandan kijin qana bul sandý anyqto-
o mümkin. Duşmandyn ovozuna qaraqanda, mýnda

vojska az bolvoqonduqı bilinet. Duşman Piljuginde, kerpke çana taqaj adatyńca, tura albadı, munusu tuura, antkeni sol flangadan qurcap kele çatqandı koryp, cocup saqtanqan eken.

— Aqtardın qasır ketkenine kerp boldubu?

— Çaqında ele, siler kelerdin aldın da ele ketti, toodon kerp dele uzaj elektir.

Carcap kelgen bizdin asker belyktor duşmandı quıj alqan çoq, çe vajqoo ısyn atcandardı çıberyu kerek ele, biroq atcandardın sanı az bolqonduqtan bulardan da ımyt çoq ele.

Aldıqa ketkender tooqo cıqır qalıstı, duşmandın ovozun qolqo tısyryp qalıudan, daqı ele ımyt ızyşo elek. Biroq ovozdu az qana qalıp qalqan qolqo tısyryldı, negizgisi alda qacan alısqa ilgeri ketiptir.

Piljugin toonun etegine ornoşqon. Too bıjık çana çarlıu. Koryrööden ötyp qana öte qıjıncılyq menen coquqa cıquu mymkyn bolıcu. Bul ortodo qızuuluq ıstınde bir dramalıq doqus pajda boldı: tike öde cıqır bara çatqan aldınqı qatardaqlar, taq coquqa cıqqanda, toonun ekinci çaqınan cılr kele çatqan tsepti koryşot. Oq çaadıra vaştajt. Buqa çoor atılat. Atısuu vaştalat, bul kele çatqandar öz tarap bolot, öylorynykyn taanvay qalısqan. Mından eki kışı ölp, veşo çaradar boldı. Egerde, sol çaq menen too arqasınan cıqır kele çatqan tigi polktun komandiri taq öz ıvaqında bu çaqajdı tısyno qojvoqon bolso, bul atısuu mından da ooruıaq bolup bytöt ele. Al komandir çeke erlik menen ölymge vaşın tigip, çooluqın şarkesin bulqalaj, atır çatqandardı közdöj talaa menen typ tız cygyryp oturup çetti da, iştin çajın tısyndyrdy. Bir tooqo kelip, aq kövyktöne terdegen attarın çanında şaşmalar cyrgen altımtışa atcandardı koryp, bulardı eki belynyuge bıjruq qıldıq: çarın duşmandın aldınan qurcoocu belygyvyzdyn kele çatqan belgisin bılyu ısyn sol çaqqa çıverdik, çarın oq çaqqa, duşmandın ovozı ketken çaqqa çı-

verdik. Duşman aldın qurcoocu belyktor menen vajlanış çasaj albadıq, — andan qandajdı cıqqıncılyq qıluular bilinip, bir nece kışıni qamar tribunalqa verdik. Biz emi ec nerse belgilegenibiz çoq da, duşman tıldın bizdin polktorıvuz koryne qalar zamat, anca mıtca qana soquı menen, coı natıjçaqa ee bolovuz degen ımyttö boldıq. Biroq bizdin al polktorıvuz koryngen çoq, duşman bolso, ec bir çaza kervöj, ovozı menen coquı tır-tınc ceginip kete verdi. Oı tarqqa çıbergen calqıncılarvıvız, ıç cyz sarçanca ızarvı menen artqa ceginip bara çatqan duşman tsepinin çaadırqan oquna ucırap, sajqa tısyıp, andan arı qaraqan aralap ketyuge arqasız volıstu.

Birinci pulemjotcu tacanka menen coquqa cıqtı. Men anı özym menen birge alıp, duşman tsepi qıldırap ketip bara çatqan koryne turqan çerdi közdöj ilgeri cyrdım. Alar, tegiz talaa menen toqojdu közdöj ceginip bara çatıstı, bizde atcan askerlerdin çoqo ese ekendigin bılvesten, qantse da, bizdin atcandarvıvızdyn quıp varışınan cocıj, şaşır ketip bara çatqandarvı bilinet. Biz özyvyz, alvette, ecteke qıla alvaj turqandaj boldıq, biroq duşman tıldın mına, mına bir çolu mıltıq atılat, anda biz, ıuş çerden öz pulemjotıvuz menen duşmandın ırejyn ucırap, çaq — celekej tısyryp, ovozun tartır alavız degen kınırt ımyt ızylvöj turdu... Bardıq kytkenıvyz voşqo cıqtı. Ceginip bara çatqandardın arınan bir çarım çaqırmıdaj alıstıqta bara çattıq, calqıncılarvıvız oı çaqta, biz bolsoq toonun ıstındevıvız, cegingenderdi tılmısz atqlap bara çatabız. Alar da korynvöj qalqıca, oq menen çoor qajtarır, toqojdu közdöj kirip bara çatısat. Biz ecteke öndıre alvaj qajra tartıq.

Toodo Ivanovo-Voznesendikterdin polku çattı. Biz pulemjotcıkter menen çaqındaqan kezde alardan bir nece kışı bizdi koryştı da mıltıqtarın tızelerine qojup, şıqaalap bizdin çaqın kele tısyşıvyzdy kytıp turıstu. Men özyvyz ekenibizdi qatuu qıjıqrır ajttım, çoo-

luq bulqaladym da, daqy bir walaany     qyldym. Bir nece ki i bizdin aldywzdy tozo     r, meni taany -qandan kijin ba tar n  ajqar   kyny ty, wajqoosuzduqtary  cyn   yl r n   yl ry uru tu. Toodon etekke ty tykta q  taqqa kettik.

Bu  erden Capajewqa keziktim, — al asker w lyk-t r n q dy r   rg n eken. A t y majas n n aldynda bolqon  anaq  atakada al  zy da qaty  r o ondon q  taqqa keliptir. At n oozun wurup, Capajew menen birge qajra tooqo kettim.

Q  taq  andana ba tady. Q zy al askerler y l rd n waar na kirip  ajlany ty. Qat ndar quduqtun  an nda topto up, suu ala curqar samoor qojuuqa  a  r   ry  t, kelgen  oldo torun  yl  ty. Emi wular qorqur — yrk  j alandawaj qaly ty, al emi  a tar  wolso, qajra sy ynyp o un kylky e kiri ti. Q  taq q zdar  q zy askerler menen wat y yr al  a keti et, ta  qalasy .

A rda o ondo  w lup  aty at.

Bizdin tsep too wa ynda  atty, qajdad r u ul ele toq j icinde,  ar  aq n du man wojskasy ceginip wara  atty, awadaq  u ulquqan dar n n tytyny tarap byt  elek, tiginde terezesi a y y l rd n garmon o nolup  atat, an n  aq r  na askerler da, q zdar da  ntaa menen coqulup  aty at. Emi, bir azdan kijin wij da ba talat, — ans z w lw jt emespi...

M ndaq lardy n, q zy polktordu u uncaly  sy ynyp menen tozur al  n n sewewi, uurdoo  e zorduqtoo  ana taloon m ndaj tursun, al turmaq kenedej da  zalawaj, qajra q zyldar bu  oldo toruna qadimki  oldo torco toluq qadyrloo,  tme qatar pikirle tik,  aq nd y bilgizip kelgendikterinen ele.

Qaly  k p ylykk  y d n  etpe  qald , o on  c n k w n  owozdun  an ndaq  ajantcaqa     rap  aj  r turuuqa tuura keldi.

 aq  raaq, keniri y  taap, m nda brigadan n  ta-

w n  ana divizijan n operativ w lym n orno turduq, — bul operativ w lymy kijinki kynderd n w ri bizden qalbaj qo o   ryp kele  atat.  ymdard  tarta ba tady, apparat, i tej ba tady, telefondor sy l p kirdi. A -q ca kicireek samoor kirdi. Stoldo komandirler menen sa as  q zmat ylar oturu tu. Soqu  ucunda emne k rg n n, emne q lqan n  ana emnelerdi sezgenin biri birine sy l p w ryy e a   r  aty ty. Biri birinin s z n w lyp, ucuna   qa ajta alwaj, bir ese m nu, bir ese tigni ajt r cuulda  r, birinen biri qatuuraaq sy l  ge  a  r, ar kim  z s z n w r  ge u uzqusu kelip oturat, w roq ec kimi u qusu kelbe t —  zy ajt    kelet, antkeni ar kim  zy, esten   qa elek, wa nan  tk rg n sezgen o ujaqa wajele. Carcaqand t n cegi  oq... u untip s z menen, cuu menen  ar m saatca  tti.

A  ca bir kezde  aq lqandaj d n k ete ty ty, an n art nan daq ,  c ncy... Biz  alt qaraj qald q, ecteke ty ynw j stoldon     r tura qald q da tup tuura   kke umtulduq. Balkim w r  qolunan w mbu ty   p  iwerdi beken?

B roq qatar  menen  c  olu atyld ... Artilleriya atyldy ?.. B roq al qajdan kelet?

Bul arada m ly q atyld , andan kijin daq , daq , daq  — daq  wa  alaman tarsylda  k t ryldy. Sajawan arawan n tegereginde topto up oturqan q zy askerler,     r turup, tu -tu qa curqar qaly  r r. Ajantca wat ele een qald . Biz ta  t w y z n, k g rg n al  t ta, kymy  quuca, tegiz, a  r n qal  r wara  atqan du mand n aeroplan n k rd k. W mbu,  aq n  erdegi, bir da q zy asker  oq co  wa t n icinde  ar lqan eken...

K p kecikpe  waar  t nc dy da  aq ndaq  ele m runqu qaly qa ty ty... Kyygym kire ba tady, andan kijin  azd n t nc  yld zduu t ny ty ty. Q  taq t p-t nc.  aq nda qana soqu  to tolqonduqun,  aq nda ele meerimsiz, ac k z  lym w rd   erden qurmand qtard  q ldon suurup ketkenin ec nerse eske ty  r-

bəj turat. Erten, kyn saal-paal ketərylgəndə — biz daq̄ qazatqa çənəjbəyz. Daq̄ ot ajlanqan kəpələktəj, ɵlym menen turmuştun ortosunda cəy ajlanabəyz.

Ar kyny ertən menen əzyñ: «qana, bygyn qandaj bolor eken? — degen oor azaptuu suroonu beresin. — Kim tiryy qalar eken? Kim çəq bolor eken? Ertenki tañ aldında kim menen cavuulqa birge varar ekenbiz, uşu bygynky soquştan kijin... kim menen ec qacan, tap taq̄r kərysəj qalar ekenmin... Aldə da daq̄ tygəngys qazattar var, ar kyny qəzuu soquştar... Çaz... Baştaləş... Kəçaktın aldınq̄ qatardaqylar qana ɵd-radə, daq̄, bardəq çyz mindegen qalın kəpçylygyn qəjratuubuz kerek. Bul eñ qəmbatcyləq menen orundalat? Kyzgə cejin qurmandəq qandaj kəp bolot, mənə bu meni menen bara çatqan çoldostordun kəbyn, qanca azajqanyn çəqtop çetişə albañ qalabəyz desənçil»

Uşunca toluq syrəttəlgen bul soquştan kijin Buguruslanqa çəl acaldə. Bul çəlqu qana soquş emes, bardəq grazdandar soquşunda alınqan şaarlardın kəby şəjaqtuu, Buguruslan da aldın qurcañ çyryş menen alındə. Çəñ şaarlardın kəçələryndə soquşuu canda-canda qana bolucu. Eñ aq̄r q̄ çana cecyyey negizgi soquş, kəbyncə, şaarqa kire beriş çərlerde qəzuucu, qacan bul soquş şaarda qorqonuucularqa pəjdəşəz bolo qalqanda, duşman ec bir qarşylaşuusuz ele, şaardan əzyn çəñgege taştap cəqə beryyey. Buguruslanda da taq uşundajca alındə.

XI

BELEBEJGE CEJIN

Capajev divizias̄ ɵtə ɵldamdəq menen ilgeri çyryp oturdu, anın oşoncoluq ɵldam çyryşynən, başqa bəlyktər, negizdy çə negizsiz səvəptər menen artta qaləp, əzylərynyn bul aq̄rındəq arqasında, coquu, uşumaluu cavuuldun çəlp̄ bərdiktyy planın buzup oturuştu. Alda qajda ilgeri alıs ketip, çana bət mañ-

dajdan soquq çasaj, duşmandə, çəqotuudan çə tutqunqa tyşyryyden kərə, kəbyrəəgyn quup saləp çyrdy. Dalaj qazattardə baştarınan ɵkəryp bəşəqqan askerler, əzylərynyn cədamduuluqu menen, əzylərynyn ecteke tilebegendikteri menen qajsə saatta bolso da, qandaj qana çəqdañ da bolsun, qandaj qana avalda turuşsa da soquq beryygə dajar ekendikteri menen tañrəqatşə. Tolqon cəq̄rmdaqan çərgə basəp kelip ɵtə carcaqandəqtan çəqyləp turqan da qatuu soquş başaləp ketken ucurlar boldu. Oşondo da ec bir carcaqandaj, duşmandın qəşmaq̄na turuştuq berip, cavuuldu qajra əzyləy kycəttə, atakaqa kirışet, quup ketışet... Ar kynky soquş çana tyrdyy ɵtıştər qubattə taq̄r ketirip salqan kezder da boldu. Məndaj bolqondo eñ birinci dem alcu çərgə çetkəndə çuuşaj çata qaləşəp, əlgən kişidej, uşquqa kirışer ele, kəbyncə tijıştyy saq̄cəşəz ele, komandır da, askerler da, qaroolcular da coquusu menen çəlp̄ uqtap qaləşar ele...

Too — toodon, quuş çəldordun, tuş kelgen ɵzəndərdən ɵtkəəl çasaj ɵtyr, — kəpyrəələrde cəgine qacqan duşman buzup ketyyey, — çamq̄r da, batqaq menen, ertən menenki q̄roodo, kecki tumanda, bir kyn toq bolso, eki kyn ac bolup, çəlanac, çəlanajlaq, çəoruqan buttarə menen, ooruluu, keede çəraluu bojdun strojdun qalbastan, alar, q̄ştaqtan q̄ştaqqa çəñıştyy çyryp oturuştu, — alar qolqo qarmatq̄s, vaarəna cədamduu, tireşyyde er kəkyrək, m̄qtuu, duşmandə q̄şmaq̄toodo qorqunuctuu çana qorqos ɵqcam, quuquntuqtoodoqo turuqtuu bolucu. Erlik menen qarmaşəp, q̄şyl r̄tsarlarca (baat̄rlarca) əlyey, tutqunqa tyşsə, toqmoqtolup çana keskilenip azap menen ɵlyşey! Bul ɵndyy işenictyy kyc menen çəñbəj qojuu m̄m̄kyn emes bolucu — bulardə başqara qana bilış zarıl ele. Capajev, oşondoqu, bul ɵndyy kəpçylykty, uşundaj ucırda, taq uşundaj qaləşında başqaruunun eñ çəqorqu sapat̄na eē ele. Kəpçylyktyn əzy baat̄r ele, biroq çijki kəpçylyk ele, al ucır dramadañ tyrdyy

oqujaqa vaj ucır ele, soquş kezderinde dalaj nerse goldon cыqыр кете веруусу, қақдайдн вөтөңсөлыгы менен анын ваагы ақталыр, кесирлир турлуусу. Ошол көрөсылктын тыгын ооз менен айтыр чөтиштируу қыян, ошол қалыр қайталанғыс қалыр деп ойлойсун, анткени, ал қалыр, илгертен вери келе чөтыр, граздандар соқушу менен биргеleşкен толуп чөтқан оқујалардын, ири чана мајда оқујалардын натијчасы менен сыққан. Volga суусу қайта ақпайт, ошол өңдуу, ошол себертер қайталанбайт, ошондуқтан ал себертерден сыққан қалыптар да қайра чөңдан пайда болмоқсу емес. Албетте, чөқсынақай, терең маанілуу учурлар болот, бирок ал чөңу учурлар тап тағыр ваşқаса тырдө болмоқсу.

Чана Capajevder да ошол қана кындөрдө болқон, ал ваşқа кындөрдө болсо Capajevder болбойт чана болуу-қа да мүмкын емес. Аны ошол учурдағы, ошол қалыптағы ошол көрөсылк қана чөратқан. Мына ошондуқтан ал, «өзүнүн» ошол divizijasын ошондой чөқсы ваşқара алқан. Ал, өзу аны тысынөј туруп, атақтуу 25-divizijasын — өзүнүн, Capajev divizijasы деп атақандығы ең туура болуу.

Ошондоқу чөғым партизандық војсканын негизги қаси-жеттери — сөксиз алууттуқу, сөккындылыгы, сьдамдуу-луқу, қайтғыс қатуулуқу, қаардуу тавыјаты, вардығы Capajevdin ваşына чөјналыр, андан кызгьдөгыдөј ај-ғын көрөгьп туруу. Азығынса, анын вөтөңсө ваатыр-лығын көрө елек болсоңор да, аны, соқушандар ваатыр-лығын елеси деп есептөсуу; анын қылаанын далайлар қыла алысу, бирок бу далайлардын емне қылаанын ес-көм билуусу емес, Capajevdin қылаандарын болсо, ваагы билер елө, билгенде да ијне чөбіне сөјин, чөмоқты варды мајда тармақтарғына сөјин, ојдон қошумчалар қооздор чөберилген чөрлері менен билішер елө. Ал Capajev 1918-сылы мықты соқушан во-луу, 1919-сылы ал соқушан қатарында даңқты емес — ваатыр ујуштuruусу болууу, бирок ал, белгілуу бир camada қана ајтууқа ујуштuruусу елө; ал «штаб»

болқон чөрин сыжууу емес, мејли чөвдуу бөлымь болсун, мејли вајланьс бөлымь чө комөдатуура бол-сун, мүмүн ваагып најза қармап соқушпақандардын ваагып штава есер қылууу. Анын көзүнө — мылтық қармақандар қана соқушуп, ушлар чөңгендеј көрө-нүү. Ал штавтardy сыжөгөндьгьгьнын дағы бир себері, ал бу чөңындө аз тысынүүу чана мүрүн ішін ес қасан қадимкидөј ујуштuruа алууу емес елө; штава кел-генде, ал көрсөтыр, чөрдөмдағыр, тышындыргөңынөн да көвөңсө штавты қуурур шуурп чөберүү.

Ал өзүнөн өзу сыжкымдуу чана өтө варытуулуқу менен өзүнүн divizijasын бириктире, вајланьстыра алуу чөғьнан ујуштuruуу болуу, ал divizijasын ваатырлық рух (dux) менен ынталуу алқа умтулуу менен суқарқан, чөңіске умтулуу менен суқарыр, соқушандардын ара-сында ваатырлық адатты өстыгьр аны бөкиткен, бу адат — маселен, «қайра қаспоо!» соқушандар үсын ыжы милдет болуу. Алда қандайдьгь разинцилер, pugacovcular, до-машкыңилер, бу соқуштуқ адатты сақтоо арқасында, өз-гөсө оор қыяңсылықтарды көтөрысө елө, мүмкындьгь чөқ соқушту да қарғы алысу, туруштуқ берісөј, чөңіске чөтису, бирок ес увақтыта артқа қайтғысу емес елө. Stenka Razin полку үсын артқа чөгинуу — бу өзүнүн соқуштуқ ваатырлық атын оңолқус қыыр булқоо болуп тавылар елө!

Бу қандај сонун, бирок туура емес да, зьјандуу, чана қорқунуу да!

Соқуш қьзуулуқу — Capajevdin stixijasы. Saal елө тыңтық volo қалса — ал карцај ваштајт, қараланат, зери-гет, оор қылақа тысөт. Мајдандьгь бир үсунан екінсі үсуна қьдыруу бу анын сыжөн чөмушу... кеде, анса-лық қыян зарысылық болбосо да — ал өзүнөн өзу шытоо таар елуу, чөтимиш, чьз сағыгьм чөрге сөјин саар келет... Бригаданын бирине келет, қоңсулаш бригада анын мында келгенін билет да «тезирек мында кел, зары чө-муш вар»... деп телефон берісет. Capajev ошону көздөј чөнөп қалат. Албетте, «зары чөмуш» деле чөқ, чөн елө

dostor — komandirler özlerynyn kösemy menen birge oturup angemeleşkileri kelet. Мына тақ ошолор, Capajevdin çoldostoru. Capajevdin çyryşyn, Capajevdin danqyn cыqарып, кеңири таратышқан. Ошолорсуз, Capajev — dele буқа оқсоқон ким қана болбосун ес қачанмынса данqtuu боло албайт. Qaçaн болсо да, ең атаqtuu даңq ycын zor қана даңqtuu іштер аздық қылат, munun ycын ар қачан қыjqыра қоштоocular, cala тыссынк менен берілген кишiлер, сенiн улуттуқуна ішгендер, ошол улуттуқу менен көздөри чумула, ошоқомздануucular, сенiн атақынды өzlөры ycын қубанысқа есептеј турқан адамдар керек болот.

cu doktorlar arqılıu kuyələndiryyu ucyn, meni Samarağa, gyber relük atqaruu komitetine çiberiştı. Bıroq bardıq tabıjat adiletlik majdanda andaq baatrlar menen qızıl askerlerde, Capajev çoldoş sizge oqşoqon adamdar ekenin eske alıp, men Spickin sizden şaşılış surajmın, Novouzendegı çoqorqu ajtılqan 14 uurunı qamaqqa aluuqa çardam qılıp, tıjıstıy uıjruq berıy- nızdy revtrebunal sotuna tapşırıu ucyn Samarağa çıberıyınızdy ötıynem. Bul ucyn el sizge coq raqmat ajtat. Antkeni, qalqın oıunca, sizdin atıñız öz başın baıllar qojqon, respublika menen azattıq baatır turuqtıu saqası qatarında dañqtıu. Men toluq sizge işenemin çoldoş Capajev. Meni da Novouzendin 16 u- ru — talooncularınan saqtanız.

25-aprel, 1919-çıl Timofej Spickin.

Bul iş menen qoşo çıbergen «qoşımca» sında Spickin, Capajevge bardıq materialdardı qajdan çana qan- tip «qazıp» aluuqa kerektingin, kersötıp mındajca tıja- naqqa kelet:

Men, ectemeden tyk iymenbesten qalqan bardıq.. uıurulardı abaqtıqa alıuıu surajmında çana qajtalap ajtamın... Sizdin dañqtıu atıñız, qalıqtı taloonu uıurulardan bul öndentıp qor- qor çana qalqıt bulardaj balıt çergemıy — mikrovdon qutqarıp qalısqnız ucyn, murunqudan da dañqtıuraaq bolup ketet.

Bardıq sıpatına qaraqanda, on tört «çergemıy mikrovdor» dun quıuquntuqtasınan tuulqan Spickindin «arızynın» mazmunu da oñoj emes.

«Siz çoldoş Capajev eldin baarına toluq taanıqlan baatrsız, sizdin atıñız bardıq çerde dıngıröjt, — Sizdi al turmaq, bal- dar da bilet. Men Spickin, men da çırttın baarına taanımal baatırın, bıroq men soquş önerı çaqınan emes, grazdandıq önerden taanımal bolqon baatırın. Mende da ataı, dañqqa zor quştarlıq bar. Sizdin buqa işenışinizdi surajm! Buqa Siz iş çyzındı aıdan işenersiz. Men, Spickin sıñalqan çalındıu qusat çana qajnaqan emgekmin. Men sizdin çyzıñızdy ker- sem, Siz men Spickin menen taanıssañız — zor baqtıqa esepter elem. Çaratılışman asıl taştaj taza bolqon ucyn, eldi sıjıp, el ucyn ııytın çanımdı sarp qıldım, (özımdın zor baatırılıq çırıs- terym tuuralı sizdin özıñızge çeke ajtır bere alamın), Men toqtoosuz sizdin oñ qolunız boluuqa çana özımdın ottıu qu- batmdı, çırttın baarı çek kerycy bandit — kolcaktardı çoqo-

tuıdaq sizdin soquş işterinizge çumşaqm kelet. Meni ıqtı- jırdıu asker qılıp, toqtoosuz qızıl asker qatarına, Stenka Razin attıu dañqtıu polkunızqa alıuñızdu surajmın.

Novouzen qalq sottoru sovetinin tıraqası **Timofej Spickin**».

Spickindin «ızaluu datto» su da, «maalımatında» da qarama qarşılıq, daana emestik toluq, qatıu oıurunı çöölıyınö oqşojt, bıroq mındaq anın toptoj ajtqan- nın baar, başqaca tyr menen, başqaca söz menen Ca- pajevdin taçrıbasın da, attaqan arız saıñ qajtalap kerynıp turıuıu ele. Baarınan da, qızıl çeri Capajev mındaj işterge aralaşuıdan baş tartıu emes. Baş tart- tamaq tursun, varlıqın özy tekşerip, iştin tyvıynö ta- mırına cejin cuqur bilip, tyrdıy arız, aramzaalardı tunuq suıunı betine sıqaruıu çaqş kerycy. Bul qatı cavıuldu anıq qızıu kezinde ald, oşonduqtan al munı menen ileesıyge camas kelgen çoq, oşondo da bul qat dalajıq esinen ketpej, tıncsızdanıp, taq oşol çerge varıp, iştin anıqına çetıyge daıym köñıl- döñp çırdı. Al, aqır bir acıulu qat çazıp, «kynö- lylöge» kyn kyrkyrötıp, caqlıqan attıgarın ajtıu menen cekteldi. Bul «on tört çergemıy — mikrovdor»- du, ec bir tekşeryysız qana sırtınan Capajev ec ta- laşsız zulumdar kerdı, Capajev emnege bolso da oñoj qana işene qalıuıu, oşonu menep bırgı qajra, anıına op oñoj qana işengeninen çanıp ta qalıuı. Bıroq munusu asker çımuşu menen asker maselele- rinde emes: bul çöñındı al qajra tyk ectekege işenıy- cy emes, çalqız qana «öz aqıl menen» iş qılıuıu.

Eger, Capajevdin qara başında arızca «adam qalı- ınan» vötonö, aqı öcpestık «baatırılıq» ataqlı ber- gen sıpatı var bele? — dep ojlosıñ — anın başın- daq qalıptı «qadimki adamın başında bolıuı» sı- patta qana ekendigin kerosın. Kee bı qımbattıu sapattardın kövy çoq da ele, andaq var sapattar tañ qalarlıqtaj, qandajdı bı çaqılıq, ajqındı çana ötkır- lyk menen belgilenıycy. Al özıynın sapattarın eñ mıqtı eelej bılycy: vısqıraqan, çarım partızan dıjıan

körçylygynen сыққан Сапарев, ал көрçylykty keregi-
nen асыға қуытандырды, ошол көрçylykтын өзy қаала-
қан қана кerek қылқан сапат менен аны сыңар алардын
ortosunda өзyn алдыға қою алды!

Сапаревдин атақын аны өзynyn баатырлығынан да,
анын тегеректеген кішiлер көбyрөөк сықарды. Мунн
менен Сапаревдин өз бағынан grazdandar соқусындағы
зор ролу (барқы) кемитiлбеjт, ошону менен бирге, ар
қасан ар бир баатырдың атынын тегерегинде тарых сын-
дықтаңда асыға айтылқан қоюқ көбyрөөк боло турқа-
нын дайм есте қerek. Ошондо да емне ycyn ал туу-
ралу, Сапарев тууралу қана бул өңдyy қоюқтор тууду,
емнеликтен анын аты мiнтiп қurtқа белгилyy болду? деп
сұрашар.

Мындай болқон себевi ал «өз» урусцандарынын ба-
сырақан қажаттуу көрçylyгyn, бақылағанда
көрө, толуқураақ өз воюна сиңире билди. Алар-
ды менен мунун қылығтар бирдей сықты. Ошол көр-
çylykтын сапаттары, артықса, алардың баалуу, қадырла
турқаны — өзynyn жеке бағынын ерлиги, сыдамдуулук,
туруқтыулук қана секиндиyyлык сапатында болду.
Кееде, бул сапат бақылардығынан асық емес, қажра
кемiреек да болду, бирок ал өзynyn қылығтарын орду
менен турмушқа асығыс қана мунун асығылысына қа-
ғын кішiлерi қардамдасыр турқандықтан, анын ал өңдyy
қылығтарынын натijасы ыла баатырлыққа учуратыр, ке-
реметтyy қыла беруycy, Бир қатар кішiлер андан көрө
батырғаақ да, ақылдууғаақ да, отрядқа қолбасшылық
қылу қағынан таланттууғаақ да, саясы қағынан тура-
туу да эле. Бирок бул «бир қатар кішiлер» дин аттар
унутулупта кетти, ал Сапарев болсо, емгiце унутулқан
қоқ, ал ел оозунан мындан арғы да далай-далай заманда
сейин түсмөк емес. Анткенi, ал — ошол сейрөнын бел-
валасы, аны менен бирге, өзynyn бикирлестеринин ар
бириндеги бағыранды сапаттарды, жеке мынездерди
соқулта өзy ылайықталқан.

Соқуш iштерин тизилтип қаза берiштин керектиги қоқ,
кындөлык уруш булжуғтарын, алардың артықсылықтары ме-
нен қатылығтарын, биздин сеңгенибиз менен сеңил-
генибизди да тизилтип қазыр отуруунун керектиги қоқ.
Муну атағын соқуш оцеркин қазқандар киргизип кетер.
Биз, оцеркибизде, оқуға сырттөөнyn толуқтыу қағына,
анын тап тақ иретi менен келишi қағына, кындөдын,
серлердин, аттардың аны тақ өзyn көрсөтyy қағына
көңыл бурбаймыз... Биз тақ ошол қақтың туудуған тур-
муш менен, ошол қақ ycyn өзгөкөлыгы бар нерселер-
дин қана сыртөын түсырып бермексiбиз. Мына азыр,
маселен, ұшу серден тартыр Белевейге сейинки қол вою
болқон бир ыңғай соқуш iштеринин қандай қырғызылгө-
дыгyn емес, ошол кезде болқон турмуш сырттөөрөнө
еки үсөөн қана келтирiп кетевиз.

Бугурусландын арғы қағында, Дмитров селенижасынан
Татарский Кондызқа қараж Sizovдun бригадасы келе қатты.
Бул серлерде қатuu соқуш эле. Бугурусландан ажылыған-
дан кийин да, дұшман қағы, бул шаар менен қошо со-
қуштағы четексiлигiнен ажылығандықтарын, сеңiштyy
қырыстырөнын ажалталғандығына, еми қууқтыуқ се-
рiне анын қорқомусуна, қасарғына дағы эле iшенбей
турду эле. Алар кыстырөын сыңнар, қызы полктөрдун
қысмақтағын қатuu соқу менен қарсы алды. Бирок
мунусу кемiреек болуп қалды эле, сеңуыгө iшенген
кытын рух, ақтар армиясынан кетiп қызы аскерлерге
орноду, қызы аскерлерди сергитiп, сеңуыгө iшенгенде
қана пайда болуцу сыдамдуу — карсавастық, қажрат-
туулук менен суқарды.

Соқуштағы четексiлик аракет бир қақтан екinci қаққа
өскөн учурлар өте белгилyy қана ажын болот, муну
соқуш кiшi қана көрбөйт. Еки қақтың бири заматта эле
кыыгымдөныр, төмөндөп ақыла бастайт, бул учурда
екinci қағы тың туруп, маңдайы қарқырап, кытылбөген
серден салаваттаныр, ажалтуу көрөне бастайт. Кыу-

gymdəngən armijanyn içinde qandajdyr bir nacarlanış, dartinış, qansəlyzdykkə aylanış, məndan arqə çalqəz tabuucu çolu — əlymy volo turqan ucuru kelet. Çandə təndəbaqqan uzaq icki protsess — sərtaq orqur səqər əlym menen toqtolot. Aq admiralдын çaqənda ele çənilgis qudurettyu volup turqan armijasə, Buguruslandaqqə ətəp çatqan kyndərdə, qutulqus əlymgə duucar volqon, biroq azygəncə tiryu turqan arvaqqa aylanə. Tarəx oşol kyndərdə ele, qaardu qolu menen, anəp ataqsz əlymynyn masqaraləq məəryn, anəp ətərgəjən qylməştuu maqdayna vastə.

Al qəzyl armija volso, oşoncoluq dilgir serpimdyu, nəq volcu, zavod, fabrika, kesipciler sojuzu, partiya uşunən qujulqan aqym menen çəñərqan volucu — al bu kəndərdə vaarəñ çəñuycu, vaarəñ eeləəcu, qandaj sojqomduu qara kyc volso da qarşylaşa alvaj cirij turqan, çəñ oşonqon demduu vaatərdaj ele.

Capajevdin divizijasənyñ kənyly da toluq uşundaj kəterynky ele, taq uşundaj, kəterynky kənyl menen Sizovdun brigadasə da Tatar çana Orus Kəndəzənyñ çaqə belinen dşmandə soqur turdu.

Brigadanyn ştabna Frunze keldi, tez aranyn içinde qana çaqdaj menen taanəştə, Sizovdun kijinki çəñiştuy uruşun bildi, uşul ele vəlmədə oturup alqəş vujruq çazdə.

Bul soquşculardəñ çəñiştuy ruxun daqqə çəqoru kəterdy. Bu maqtoo menen demilgelengen Sizovdun əzy daqqə ataqqa, çəñ çəñişke çətişterine ant vərđi.

— Al emi, quru voşqo ant vərve — dedi Capajev, — tetigi toonu kərdynəy — dep Sizovqo ilgeri çaqtan qandajdyr bir çərđi terezeden nusqap kəşəttə, çərdin da, suunun da, qəştəqtn da atəp ataqan çəq. — Oşolordə qolqo al. Sənymdə ajtajə: uşul kymuş qyləymdə səy qyləp vərəm saa!

— Maaqul ele! — dep qubanəctuu Sizov kyldy.

Bul saltanattuu uşadalaşuudan yc kyndən kijin, bul ekəə atəşəpta qala çazdadə. Fedor Klyckov qatuu suuq tijip oorup təşəkkə çətəp qaləp, majdandə araloo ycyn,

Capajev menen birge əzynyn çardamcsə Krajnjukovdu çivərgen volucu. Məna taq oşol ycynəy ired səqqandağnda çanaqəndaj oquja volqon, biroq bul tuuralu oorə Klyckovqo ecteme ajtraj, anəp qulaqəna anca-məncə imiş-imişlər qana kelip çetkən volucu. Capajevda bul tuuralu ecteme ajtraj, bul çənyndə səz qozqolso, çaltajlap qalucu. Antkəni menen Sizov volqon oqujanə toluq ajttə, Fedor əzy ajəqqandan kijin qana anəp ştabna keldi.

— Bir qataləq ketti Klyckov çoldəş, anəq qataləq boldu — dedi al Fedorqo. — Biz ekəəvəyz tən əzy-vəyzəy vajqaj alvərtəvəz... degi aqmaqəlyəq... qəsqəş ectekege arəvəvəy turqan iş, anə ajtəp oturbasaq dele volot ele, mejlə emi, bul əñduy aqmaqəlyəqtə eske tyşuyuny əzym çaqşə kərcy elem... al qandaj — ot emespi! Andan emne əndryyğə volot? Əzy tutantəp qojotta, qarasañ, əzy da kyjyp ketet... Bajqoo kerek ele, biroq al kezde sen volboduñ... Tigi çooş qurqur, orun basar kylyp qana turat, anə menen səz talaşpajt, emi tigi, Capajev kəryngən kişinin vaarənyñ tən ele səzyn uqa vərvejtə... esimde turat, ətə carcarənyñ, vuttarəy zəvərvejtə... tyk darmanəy qalqan çəq... degi bir uqtəp qalajəncə, vəşəlyp qalar vəkən? — dep oşlodum... Çəmbəştaj kəterim menen oşondoq boldu, basə andaj emes! vajaqə mēndegə at qoşcu Vaske degen quudul vəlanə bilesinqo, bir tatardəñ yjyn taaptə: tar, balit, tyk ectemesi çəq, duvalənda qana serecesi var. Serege vərəp qulaj kettim — tars qatuu uşuqa kirdim. Uqtərdəñ alənda Vaskege, sen oşvoqon bala, ertən menen şyndym» dejt. Oşol tyny tyşymə alda nemeler kirgenin it bilsin... tyşymdə tooqtun orduna Kolcaktəñ əzyn vilke menen sajəqəlasam, al qəjšəmenen sajəqəlap çətərtəy. Men anə sajəqəlasam, al vygylyp qulaj baştajt; jəp qojot... Men anə cuqulasam, al vygylyp qulaj baştajt; anə ystyne vajaqə it, vəşəy qəjšajtəp kylet... əzalanəp qəşərtəy menen vilka menen təvəgə capsam, qyləym eki vəlynyp sənyəp qaldə, qajra vilka menen desəm, qylə

menen carpan oqdonem. Qylyctyn synyq menen başqa savar çatam. savar çatam, aqyca vajaqynyn baş emes zym qaraqaj volup qalat, kerelek oqşor, Juzede, birinin artynan biri tamqalar ucat.

Maа vujruq vergen Carajev ekenin men bilemin, biroq men vujruqqa braazь emesmin. Sen byt cыt qylyp vol, arqasynan başqa brigada quujt! — dejt. Mejli, qajda çiverseñ da çivere ver der ojlojmun: men qandyn ocyn alyşym kerekpi. Çoqu? dejmin. Men toodo qyqynqa ucuratqan çyz kişimdi kim tölajt? Kurgin tezireek vujruq çaz der qyjyrdym... Kurgindin dajyma qaqazь qolunda, qarındaşь qulaqyna qystarylyu volot. Bekerge ele alyp çyret. Burulup qajra qaraqanymca, başyn çazyр vytyrup çiveriptir. Vujruqunqada ajtylyñ: çoonun tobyn buzqandan kijin, artynan tyşyp soqup oturup on beş saqyymdaj çerge cejin quulsun! Uqtuñbu? Uqtum dejt. Vaske menen bular menin ajtarымды unymen ele bilişy ele, çana biri birine fete volucu. Carajevdin terdeterin bilemin, biroq al myndaj teşik qaltırqanda sen emne qylar eleñ? Men aly tuura provodqo saqyrdym, vaaryn tyşyndyryp syleşmekcy boldum, al tigi oñvoqon Pleşkov — aldivizija ştavyñyn nacalnigi volucu, Carajevdi cыqyrvaj qojupturdu da: vujruq berilgen, vujruq verilgenden kijin, ecteке çonynde söz voluuqda mymkyn emes... deptir. Emi emne qylajyn, volvoso volvoj ele qojsun, mende da baş varqo der ojlojmun. Kurga vujruqtu sonundaptyr, men qol qojdum — muzyka ojnor çiverdi. Biroq bul iş voş qalvasyn bilemin, prikazьn qajta oñdoşturuunu Carajev çaqtırvajt. Uqtaqandan uqtaj verdim, tyrdyy tyştör kordym, bir kezde serenin ystyne sekirip tura qaldym. qarasam kыncьda elek eken, yryyl... alyqyca Carajev bu çerde turat, cыdaj alvaj tyn voju carqylap oturup çetiptyr:

— Senin munuñ emne ittin balasь? dedi.

— Men ittin balasь emesmin Carajev çoldoş, siz munu vajqavьgazь ajtyñыз — dedim. Tapancaşьna asь-

lyp «atyр salamьn» dedi opuruldu, alyñ qolu tapancaşьn qavьna çetkende, men ozymkyn suurup alyp: meni-kindē oq toluq salьnuu, qana oq menen vajqaşьp kere-ly... dedim.

— Kombrigtikten çoqol — qyjyrdь, — men seni azyр ordunан tyşyromьn... Raport çaz, ordunа Mixajlov volot. Mixajlovdu senin ordunа qojom, sen çoqol, çoqol! Emne degen komandirsin sen? Men toqto — desem, bular toqtovoj on beş saqyym ilgeri çygyryşet. Bul emne, emne bu, ja? Uşundaj da komandir brigada volovu, ja?

Degi ajavaj uruşup çatat, uruşup çatat, biroq tapancaşьn çanaqь vojdон suurqan çoq. Men da ozymdykyn salьp qojdum... Mynda syjler oturqudaj ecteке çoq: Kurga, vujruq çaz, dedim... al çaqşylar vujruq çazdь...

— Tört savarmandь daroo...

— Caар kelişti.

— Myна bu paketter Mixajlovqa, daroo çetkile! Keryne sala ucup ketişti... oturavьz — yn çoq... voroon vasьldь, ajtyluucu söz bytkon... Men serenin ystynde oturamьn, Carajevge oturcu çer çoq, dubalqa syjonyр turat... Aciulanьp kery saqyьp ketti, oтo çarqьrap turat. Ecteке emes, şuñqarym, kicine savьr qylsañ tьncьsьñ... kersөñ, taq uşul ucурda, Vaske başyn eşikten vaşpaqtyrьp kыñkылdejt:

— Tooq dajar boldu.

Uruşuu öz çony menen, al emi tamaqqa saqьruuda kerek da.

— Carajev çoldoş çyrynyz, vaqqa vaaryp, tooqtun etin çejli dejmin.

Byjaq çaqьvьzda kicine qana vaqca var ele.

— Çaqşь — dedi.

Ynyn ancalyq meerimdyy emes ekenin uqsamda, biroq qaarduu emes, kыlyp da çiverer ele, balkim ujaldyqo... Baqcaqa keldik, oturduq, yn çoq.

— Sizov savarmandarьndь qajtar, — dedi.

— Çoldoş Carajev alardь emi qajtaruuqda volvojt,

quştaj alda qajda zыmьrap ketken emelerdi qantip toq-totosun — dedim.

— Alardan da мықтараақтардан тандар çiber — деп қыяғыр, өзы дақы асуланьр кетти.

— Alardan мықтаусу чоқ, ең мықтауларь ошолор...

— Emi sen alardan da мықтаусун, ең мықтаусун çiber, menin emne айтър çatqanьmь тышынөсуньу?

... Qantip тышынөй qojosun, ваарьна тышынур отурам uncuqraj qana icinen, anca мынца шастьыр көрөйп, nege desenь bul meni «ittin balasь» деп emne ycyn seget? — деп ojlodum.

— Kishini emne ycyn ittin balasь dejsin? Mende da ezymcө çараша ezymcyldьk бар, ажьым bolso sotto, tribunalqa ber, atьyn, biroq ittin balasь деп tildebegin...

— Men çөн ele qьzuuluq menen... sen öзын аньқ oшondoь emes ekensinqо...

Daқы attardan toquduq — emi altoonu bir çolu... зьрқыратьр çөнөшть, ucqan quш deersin! Bir saat cama-sьnda ваарь qajta keliшти, aldьnqьlardь мыльтьк атыр toq-totusьptur...

Uшу çerden buьruqtardьn ваарьн сыьыр тытыр, таь-tadьq...

— ... Öзындьн buьruqьna tijbe. Mejli quuь berişsin. Buьruqtu өзгөртө beriş çaravaьt... ьнтаььна qaraj men ezym өзгөртьр көрөйп — dedi Capajev. Uшunu me-nen munu bytyrdьk, мындан baьqa ecteke чоқ. Tooq-tu çep bytkөnden kijin, biri biribizge қьнq etken çoqpuз... Kльckov çoldoш bizde ar qacan uшundajlar volo берет. Cuuldajььз, cuuldajььз da andan kijin çaj icyyge oturavьз, aңgemege kirişeviz...

— Baarьсь uшunu menen ele byttyvь? — деп Fedor bьrs kyldь.

— Мындан baьqa daқы emne bolsun — dedi. Sizov:— Al, qajta kele çatqan çoldo qana men ваарьн bytyrgen-dөн kijin, — toonu da qolqо алып, çаңьдан divizijaqa çibergen tigi tutqundardь qolqо тысьyrgөnden kijin qana, daқы qajta keldi.

— Amansьnьь Sizov! — dedi, öзы kylyndөp çьrөt, көпьly çaj.

— Amansьnьь öзын aman esensinьvi Capajev? — dedim. Tyk çoop айтпай unсыз kelip, qucaqtар yc çolu өpty.

— ... Me, munu al, sen munu menden алып qojьudaj emgek қьldьn — dedi.

... Kьmyш қьльсьп алып, maa astь, öзы sөldөjьp un-cuqraj turat. Аньн ectekesiz çorojур qalqanьна tyt-pөdьm, özymdьn qara қьльсьmьдь сыьqарь:

— Me sen munu al, estej çьr meni!

Uvada қьlsa, boldu, айтqanьн orundatat emespi, ань öзын da bilesinqо...

Uшunu menen aңgeme bytty. Sizov telefonqо çақыр-dь, polk çөnyndө alda nemnedir suradь. Аньн ьstьнө Fedor da aңgeme ni qajtadan çаңьrtqan чоқ, antkeni, qantse da, oшondoqu bolqon oqujanьn ваарь аьтыqандаь boldu. Anca dele orqojqон ecteke bolqон emes. Oшon-do da, oшол çerden qьzuuluq menen bir top qььn çije iшterdi қьлуuqa da bolot ele. Oшол kezde zerikpeь da-jьma vajqар oturqудaj sergek ene kerek өndьyдөj ele: bul vajqоо kicine ele baьqa çaқqa alasььsa — öзы-nьн çana baьqalardьn da buttarьn majьp қьlqандаь ele!

Soquшup oturup, Trifonovkege kirip, dem aluuqa toqtodu 220-polк. Qьзы askerler ең cetki yjge kelip kirgende, bul yjdyn tamanьна cасьlqan qandьn көp-tygy bulardь аң таң qaltьrdь. Munun emne ekenin bilgileri kelip, yjdyn eesinen surap çatьsat, yj eesi uncuqrajt, quuшurulup qorqup ec tekeni аьтqьсь kel-bejt.

Andan kijin, aqa tyk ta çaza verilbej turqandьqьна qarqьсь menen iшendiriшip, eger «qоquс birdeme volo turqan bolso», öзыlөrynьn komandir, komissarlarьnпa өtьnьp surap ala turqandьqtарьн аьтър, çalqьз qana

мында емне оқуја қандајса болқонун ајтыр беруыны сұрасты. Бу дьјқан аны мунун талқулар ајтыр оту-
бай еле, uncupastan, qoroodoqu sepilcenin aldyna
eercitip барып, ал çerden көңдү кicine cuqular, қызы
ала iretsiz, қан болқон bir nerseni көрсөтүп: «мына-
кей!» dedi. Soquşcular munun емне еkenine тысынбөј
biri-birin қарасты, қақып келип, бу қызы ала болуп iretsiz
чатқан нерсе адамдын денеси еkenin көрысты. Ошол
zamat, najza, ысақ qol менен тьгmalap көңдү асыр
çiberip, денеси ысық vojdon çatқан eki ölykty сықарып
алысты: қызы askerler еken.

Аңқыса, ölyktyн birinin qolu қыжылдайт, qarmap
turqandar cocup ketip, ölykty қайра көнгө тақтап kijin-
dejt... qolunan kijin butu сыжылыр қайра çazyqanyn
көрысет... «Kirpigi қыжылдап, qansьraçan qanqa voj-
qon qastyп aldynan көзу saal асылқандай болуп, bi-
roq qalajдай сылырақан nursuz қыжылсыз көз, sezimi ço-
tuqun bilgizip turat... Bul qorquñuctuu tavьlqa qavarь
vytyn polkko taraldь. Soquşcular, munu көрыугө ту-
tuştan çygyryp kelişti, bi-
roq munun емне болқонdu-
qun ec kim bilbej, ar kim ar tyrdyy oj çoruuda boldu.
Yj eesi дьјқандь suraqqa aldь. Al, tartьnbaj болқон
iştin vaarьn toluq aйтьп berdi.

Eki қызы asker — internatsional polkunun қаsa ы-
сыrcularь, aqtar eelep turqan uşul Trifonovkege, өз-
deryнө қараştuu екinci bir қьстақ еken dep, мындан
bir nece saat қана murun қапылыştan келип қалышат. Тақ
uşul yjгө келишип carьa бөлымды, қайдан tavavьz dep
сұрашат. Yjdө oturqan kazaktar çygyryp сықыр, емне
қыларьн bilbej шақыр қалқан eki қаsaсықа қьйқырғық ме-
nen çavьлысьр, attan oodaryп yjгө syjrөp kirişet. Eң
murun қайдан ke-
le çatqandarьн, қайда varьsaғып, қайсы
çerde қандай asker бөлыгы ar бөлыктө qancadan asker
varьlqьн сұрашат. Eң murun, eger қызы askerler сыпын
aйтьп berişse, toluq meerim boloruna uvada da berişti.
Qalppy, сыпын, işi қылыр, қызы askerler alda nemelerdi
aйтқан болушту. Tigiler oozdon сыққан sözderdy çazyр,

suroonu ulam çaadьrьp suraq қылышат, uşuntip on
minutaca ötty.

— Мындан ваşqa ecteке aйтвайсьңарьвь? — dedi otur-
qan kazaktardьн birөө.

— Ecteке bilbejvиз — deşti tutqundar.

— Мынави tebetejiңerdin maңдайындақы емне, сы-
дызвь? Sovet ökmөty qo бу? Тақыр алқандарьн көр...

Қызы askerler ynsyz turuшат, qantse da, bir şum-
duq bolorun sezişse kerek. Qarap turqandarьн my-
nөzdery zamatta өзgөryлө tyştь. Suraq қылаң kezde
tim turuшту, qacan «сылдыз» tuuralu кер baştalqandan
voçtop, qorqutup, ызығылыр turup, birөөny бөјrөктөн
арь uqup қалды.

— Қаsa ысырдығывь?

— Ысырдым — ақығып çoop verdi қаsaсь.

— Bolşevikterdi tojquzduңbu ittin tuqumu?

— Vaarьn tojquzdum — daqь ақығылыраақ çoop
verdi al.

— Vaarьn! — Sekirip tura қалды kazak. Ittin valdarь,
vaarьn қандай қылыр tojquzqanьңardь bileviz viz! Çurt-
tu quurattьңar, vardьq çerdi bulqadyңar...

Bu kazak balit söz менен, sөgyp, kerilip turup қызы
askerdi betke муştady. Murdunan қан tytyktөdy...
uşunun baştalьşьн qana kytup turqan vaşqalarь — vaarь
çavьлысьр муştap kirişti, qandьn көрыныşы zamatta ça-
pajь, quturqandaj, qanqa çuulqan алқа ke-
le tyştь. Tura қалқан kazaktar, қызы askerlerdi qoluna tijgeni
menen urqular tepkileşti, tebeleşti, tykyryştь...

Аңқыса, itterdin birөө bir uqmұштуu ajbandaj çaza
ojlop taptь. Şorduulardь orundaryнnan turquzup, stolqo
oturquzup, çip менен vajlap qojup, қан çuulqan mo-
jundaryнnan et kesip алыса baştady. Et kesip алыр tuz
salyшат, et kesip алыр tuz salьшат. Adam сыdaqьs et
oorudan esten tajqan қызы askerler vaқырьшат, bi-
roq bulardьн vaқырьқы çapajьlanqan çьrtqьctardьн çinin oqo
beter kycөtөt. Bir nece minuta uşundaj azap көрсөtyştь:
keskileşet da — tuz sebişet... Andan kijin birөө көky-
rөkke najza менен sajat, мындан kijin daqь birөө...

biroq alardь toqtotot: bir  olu eltyr  sojuuqa bolot, biroq azyraaq qyjnalat!.. O ondo da bir  ny sajqla t , bir   ara  qana dem alat al m na bu, azyr qana polkomdun k zync   an verdi...

M ndan bir nece saat murun Trifonovkeden aqtar  a  r qaca ba taqanda, qyjnalqan eki ka a  n  syjr r kelip, k n menen k my  n.

M na, varl q bolqon oquja ta    u ul...

Bul  umduqtuu  ngemeni polk  nsyz tyn r p turup uqtu. Azap cegip  lg nd r y k pcylyktyn k z aldy a k rs t p, tiji t y i terin i ter, aq r q  rmat menen k my g        .

Bul arada Capajev menen Fed r keldi. Bular m ndaq  oqujan  bileri menen vard q soqu  ular      r, q sqaca s z menen, m ndaj mejrimisizdiktin maanisiz ekendigin t  yndyry t , tutqundar a  c aluu qataal     volboonu eskerti ti.

Biroq q    askerlerde qatuu  zalan   var ele,      n u kekenc zor ele. Azap menen  lg nd r y k  mp,  c  olu ma aa menen m    q at r tara t ... Erte  menenki uru ta, tutqundardan birda bir  n polktun  lav na alpa   pad ... Soqu   va  nda ec bir s z, ec qandaj i endiry  kek aluunu toqtoto alvajt. Soqu  u urunda qand n kegin qan menen qana alat!

Fed rdun  zy da, uzaqtanqan bul oqujan n  zy   s zsy z taasiri tijgenin k rd ; al ertes  ele, tutqun a  ofitserdin  lymg  vujuru na qol qojdu. Bul oquja tuuralu aj r ketyu da a  q volbos.

Oquja m ndajca boldu.

Orus Kond   na Sizov o keldik. Al  ygyn erten menenki caviulda seksendej ki i qolq  t  yrg n. Alarda ec qandaj sa    volqon emes.

— Qam  eveniz, qac r keti pejt. Bulard  emi tajaqtapta Kolcakqa qajra var   a alvaj   . Tutqun a t    ndykt ryne qub   ta!

— Ii, emne, Sizov daq   ? — dep Fed r ba   menen tutqundard  nusqad .

— Taq u undaj — dep       r qojdu al. Men—bular   najza menen kicine-kicine tyrtkyl p k r  yn dedim ele, bular, qoqujla  r, tutqun a t  ky  z kelet, qudaj  alq   r tije k r   de ti,   nduqtan ajdap al r kele berdik.

— Al ofitserlerci?

— Ofitserler da var volcu... tutqun volqular  kel edi, bizde k  ly k p k t ry  y emes, de ti... Sizov maani menen Fed r o qarad , al sur onu toqtottu...

— Balkim, daq  qalqandar  vard r?

— M mkyn vard r, var dep ec kim ajtpaj turat qo.

— Soldattar k rs t p beri pejbi?

— M ndajca, soldattar ar qaj   b lykt rd n kelgen  c n, biri-birin bili pejt, arqas nan taqoolq  qo umca bolup k lg nder k ry  t. — dep ajtt  Sizov. Fed r:

— Qana emese coquu vajqa t  r k r lycy... Biroq e  murun men tutqundar menen, ar tyrd y  ana vaar    ny   anca m nca syj    m kelet.

Fed r syj   ba taqanda, kee birleri, k  yl qojup  ana q    r t    o qana emes, al turmaq, alar ta    r, i eni kirebej t    t , munusu, ma  bolup qalqan k z qara tar ndaq , betterinin belgisinen bilini  turdu ele. K p nerseni bulard n birinci qana  olu u ur turqand qtar , K  kovdun aj r turqandar n alar bilbej turqandar , m ndaj bolu un ojlovoqond qtar , m ndaj bolot dep k tp g ndykt ry k ry  p turdu.

— M na, men sizderg  vard   n t  yndyrd m. Ec bir a       , aldoosuz, qadimki qana bizde volqon c nd  t  aj r verdim. M ndan ar ,  zy  r ojlor k rg   ...  e siler Kolcaktan k rg n k r g  ny  r v   e azyr    e siler Kolcaktan k rg n k r g  ny  r v   e azyr   q  menin silerg  aj r berg nderbi, qaj      silerg  q m at qaj       aq  . Biroq esi erde bolsun, bizge,  ajdoot, an n sezim y qana sovet     t n saqtoocular kerek, bizge  alq   qana tajanc  voluuqa  aracular kerek... Ojlor k rg  . Eger kimde kim biz menen birge soqu uuqa bel vajlasa — ajta qojqula, biz andaj-

lardь, uşul silerge oqşor, aldanьp Kolcaktьn qoluna tyşkөndөrdy cөtkө qaqpajьbьz...

Al sөzyn bytyrды. Sajasat җақьnan, соқуş җақьnan җана қьзыl askerge kiryy җақьnan da suroo җаaj başta-дь... Bu җерде ordu kelip qalqandьqtan ajta ketyycy bir nerse, bulardьn җарьmьnan көyүгөgy askerlikke kirişti, anan Sizov da bulardь Өzynyn daңqtuu polkuna qoşqonduquna Өkynyy qьlqan җоq.

Tutqundardь ekiden sapqa turquzdu. Kьckov alardьn kijindirilişin, Өtyktөrynyn qandajьqьn aralap, көrdy, җеке suroolor berdi. Kee бирөөлөр көңyldy burqudaj kişiler, alardьn җumuşcy җана qьštaqtьq җigitter emestigi bilinip turat, bulardь bir başqa bөlyp, ştavqa alьp batьp daqь suraq qьluu menen emne kişiler ekeni anьqtaldь. Bulardьn бирөө anьq şektyy ele. Sestene men mensine qarajt, aralap җүrgөndy, suraq qьlp turqandarqa acuu menen qarap, tootpoqondoј җьmьgьlp:

«Oj, sur şajtandar, bizdi suraqqa aluucu silersinertьil» — dep ajtqьşь kelgensip turat.

Al җарьm җартьlaj qarapajьm soldatca kijingen. Biroq kijimi da şek tuuquzqandaj. Şьmь menen Өtygy җақьşьnaqaj, көjnөgy bolso tьtьq, şьjaqь başqa бирөөnykyn alьp kijgen көrynөt, anьn menmensingen көkyrөktyy җоон denesine көjnөk araң kyc menen batьp turqandaj, kypşyјgen, cөcqonun sanьndaj җоон mojnuna җақашь taqьr җetpeј turat. Başьnda qadimki soldattьn furaşkasь, anьn da Өzynyky emestigi bilinip turat, anьn ystьnө buqа taqьr җараşpajt җана evi menen da kijgen emes. Munu qarapajьm soldat dej turqan emes.

Fedor eң murun җaj qana җаньnan Өtyp ketti, ec bir sөz ajtqan җоq, qajta Өtyp kele җатqanda qarьştan teke maңdaj tura qalьp:

— Siz ofitser emessizbi ee? — dedi.

— Men, җо... җоq, qarapajьm soldatmьn — şaşьp ajtьp qaldaqtaj qaldь. — Emne ycyn andaj dep ojloјsuz?

— җөн ele, men sizdi bilemin — dep quulandь Fedor.

— Meni bilesizbi? Qajdan? — җавьşa qaldь tigi.

— Bilemin — dep kьngyrendy Fedor. — Al emi, viz mьnda Өtkөndy eske tyşyryp otura albajьbьz, daqь surajьmьn, ofitsersizbi, җоqpu? Tigi moјun көtөryp kekireје:

— Daqь җоор veremin, men ofitser emesmin... dedi.

— Boluptur emese, biroq Өzyңyzden көryңyz...

Fedor anь ilgeri cьqarьp, anь menen birge daqь bir nece kişini cьqarьp, eң murun Kolcaktьn soldattarьna qьşqaca tatьqtuu sөz menen, emgekciler Өzynyn duşmanь menen kьrөşyydө, bul aqtьn ofitserleri qandaj orun ala turqandьqьn, eger sovet Өkmөtyнө acьq qarşь cьqа turqan bolso, bul aq ofitserlerdin көzyn qandajca җоqotuu kerektingin ajtьp berdi.

Saptь qьdьrьp, aldьqa cьqqan toptu көrsөtyp, uşulardьn icinen kim ofitser ekenin taanьjsьnarь dep suradь. Başьnan furaşkanь alqanda majbasqan semiz mьrzanь көvy taanьј baştadь.

— Qantip, bileviz, bul sөzsyз ofitser...

Uşuntip, bular bul ofitserdin komandasьnda bolqon bөlyktyn atьn atadь.

— Eki kyndөn beri munu көryp җүгөvyз, qantip bil-beјli... al tigi җақашьn көtөryp, kartuzun basa kijip җүrgөн tura, anan qantip taanьjsьn. Al emi, munu aзыr qantip taanьbajьşьn... bul taq Өzy...

Kөrgen tamaşalarь menen «taanьp» soldattar verişti. Bajaqь da bir nece kişini taanьşqan, biroq alardьn icinen uşul qana җалqьz ofitserden başqasь, cinovnik, tyrdyy qьzmatcьlar, başqaruucular... eken.

— Ii, emne deјsin emi — dep Fedor anь qaradь.

Al җерди qarap, taqьr unсыз turdu.

— Soldattar cьn ajtьşavь? — dep daqь suradь Fedor.

— Oova, cьn, emne eken? — uşuntip bul avальnьn qьjncьbьlqqa tyşkөnyнө tyşynyp, emi emnesi bolso da, murunqu suraqtaqь aldaqanьndaj, kekireјgen arşьz-дьqtan tajbooqо bel bajladь.

— Men sizden suravadьmьbь... eskertpedimbi...

— Men ajtqym kelgen çoq — kесе ajttı ofitser.

Fedor anь cinovnikter tovu menen ştabqa daroo alь varmaqь voldu da, anьn emgice tintile elegin estep:

— Emnesin bujruq qylat? — Men özüm ele... dep
vajaqy qoqon etti.

— Məndən başqa ecteke çoxmu?

— Balkim daqıy bardır? — dedi Sizov.

— Ajjradamıbb, çoq degenden kijin çoq — dep qatuu qıjqırdı ofitser.

Anıñ bul menmensingen, körä albaqan, ızalıu sözy bizdi ceksiz qızıtı. Sizov bir qattı suurup aldı da Fedorqo berdi. Fedor qattan, bul ofitserdin murunqu semnaris, poptun balası ekendigin, bir ızıldan berı sovet ökmötüne qarşı kırışıp kele çatqandıqın bildi. Qattı ajalı ızıldan kırınet. Ajalı qattı, ızıldanda qana aqtar quılqan, ızıldan aradaqı ızıldan ızıldan eken. Qatta «Aqtardıñ qacısı uzaqqa sozulbajt. Cıda... ızıldardan bizge ec bir ızıldo ızıldo... Bolşevikten kek aluu ızıldan seni qudaj saqtasın, sen da ızıldı ızıldı saqta» — dep ızıldan.

Fedordun qanь qьzьp vaşьna cьqть.

— Boldu emi! Aparaqla! — der qyjqrđy al! Andan:
Atla pı? — uğaa pıgtaj qandaıdyr bir qorqu-

— Atılsınay? — udaa, nıqtaj, qandajdyr bir qorqu.
nuctu qarapajymdyq menen surady Sizov.

— Оова, оова, арагчыла...

Opitserdi alıp çenəşty. Eki minutadan kijin zalp atgan miltq yny cəyqə, anı atəşty.

Başqa vaxqıta bolso, Fedor mından başqacaraa qılqan bolor ele, azır munu ojunan, azaptalqan eki qızıl askerdin ölyyq, keskilengen tilik-tilik etteri çana tuzdalqan tereñ ojuq çaralarê kete elek bolucu...

Аның устыне — бу тәрғәһәндә, арыз соғсоңдоң
опитсердин кекердүү уны, қала берсе, опитсер кыжәһсинын
келбетин далма дал анық сырттәгән қолуқтусунын қат...

Klyckov tynsyzdanuuda, kecke sestengen suz qyjaldada volup, kylgön çoq, şyldyndaşpaj, konylsyz turup çana az syjlep, dajyma çalqyz çалуuqa tırışty... Biroq birinci çana kynu uşundaj boldu, ertesi tyk ecteke volboqondoj çalypta çaldy. Albette, kyn sajn, saat sajn bir emes, ondoqon, çyzdögon, mindegen kişi qurman volup turqan çerde, zejniñdi kejitcy qorqu-nuctuu syretterdy көryp turuucu soquşta çyrgende, mındaj oqujalar ycyn dalajqa çajçyлапыр çyгуşу — bir çat nerse volup esepelmekci...

Sorquştun şorqoloqon qanduu izi, — вы-чыъ сь-
qan ulykter, keskilengen deneler, erttelgen qastaqtar,
eesiz qalyr, acqa ulyygъ tajanqan qalyqtar, — armbja,
daqъ, ulam-ulam kele turqan, ysty menen çyр tur-
qan qanduu izder — sorquştun tynergon mîndegen
syrotterynyn icinen biri ycyn qana dalajqa qajqla-
nuuqa çol berbejt. Alar anъ başqa menen bastыр
ketet. Fedorqo da taq uşundaj boldu. Al erten menen,
kecee birinci çolu qana kişi atuuqa bujruq bergenin
çaj qana qalypta turup estedi.

— Saa çapajy iş eňdenyp çataw? — dep kылды Capajev. Sen 1918-çылыз biz menen birge bolsoň ele.. Anda attaryusuz qantip çyret elen? Opitserdi qolqo tıysyrsen anı qajtarıp tura turqan ec kim çoq. Ar bir soquşcu esepatelyy, tutqundu qajtaruıqda emes, sawuul qojuuqda kerek. Alardın waagyńın teń tobu menen çumuşun bytyryp qojosun... Baar bir da, alar bizge meerimdyulyk qyldı bele? Ej, akem emneni ajtasın?

— Al izingizning o'limingizni vijurqan birinchi vijurqan esinde var-va Sarajev?

— Balkim birinci emestir da, biroq qaynashda
qonun bilemin. Munu a, degende bastoo qayn, andan
kijin konyp ketesin.

— Emnege? Öltüryügöwü?

Сарајев сажарақат қана:

— Оова, өлтірууге. Мысалға алақ, мектептен қандайдыр бір ковалерис кеlet да seni тijaқынан да вjaқынанда capқылайт... бiроқ қуrқақ capқылооqо шамдақай эле, оңвоқурун воо қалқанда албетте шамдақайлық қылат, ал емі, адамды саар өтуу керек болсо, буқа қалқанда оқуиуштуулукың қоққо сықат. Birdi серпет, екinci сермейт. — Бір выcырақ... Ушунте берет, андан ecteке билінбей қалат. Ар қасап биринци қолқусу қадимкидей болбойт...

Fedor вьсырқап ески соқушцлар менен да сыжлөсүр көрды. Ваарьс тең эле, бир ооздон, қандай қана тырде болвосун, сажқылаьсыңьв, кескileьсиңьви ce атууқа вужруқ қыласыңьв ce өзүң атасыңьв қандай қандуу болсоң да, қансалық cырөктуу болсоң да, биринци қолу киші өзүн иіркиненіңки сезет, cыжылат, итиркектенет, бiроқ андан кийин, артықса қан cыттаньр турқан соқуш уcунда бул cөнындекы сезгиктик қоқолот, анда иші қылып, душманды қандай тыр менен болсо да қоқотуу өзынөн өзү кете берет, mixanicesкij тыргө ажанат.

Сизов Федорго қарап:

— Қаңқы менін ат қошцун Stepkindi, ошол да атылған болуцу. Ань атууқа вужруқты өзүм бергемин.

— Қандайса атылған? — Fedor таң қалды.

— Мына мындайса...

Бу cерде Сизов ошол соқушунда Stepkindi атыр таcтај қаздақандықтарын айтър верди.

— Ал пулемjottун cаньнда отурcu. Бу да ваcқалардай эле ишенимдыу cигиттерден эле. Бир stanitsада қарасам, degдендетип Stepkindi алып вара cатышат. Cураcтырсам, бир қатынды зордуқтаптыр дешти. Тоқтақула, балдар, cып вөкен, қатынды мында алып келгиле cураcтыралы, Stepkin сен да қал, cурақ қыламын. Stepkin uncуқпай отураc. Surасам, ваcып cажқайт. Қарқайдақы қоқты айтат. Бир қолу қатындын келери қақып қалқанда «болқону ьрас эле» dedi... Аңқыса қатында шап кирип келди. Step-

kindin erdi бир ақмақ cалысқа оқcовойт, cыжьрмавөc camасындақы монтојқон бир казак ајалды тандақан екен балаң. Аңқыса комиссар болуп ваарь cоқулушту. Баcқа қылар ајла қоқ, ec ваcқаларь да мындай ишти қылоо уcын Stepkindi атууқа туура кеlet degендеј тырлөу бар... Мында қызыл армия кеle cатат, елге азаттық алып бергени кеle cатат, ушунтип кеle cатыр бул қатындарды зордуқтаса, қааласаңда, қаалавасаңда ақыр бирөө қана. Öz кишiлерибизден қоқ қылынқан кездер да болқон, алардан Stepkindin емнеси артық дејсиң? Eгер munun кыноөcын кecирceк: cигиттер ојуңарқа келгенди қыла бергиле, ec бир cаза қоқ degенге cатпайьв? дешти. Ојлоп көрсөм ошондој қылуу керек болуп турат, Stepkindi қарасам — ань ајаймын. Аньн уcтыне роходдо алтындај cигит болуцу... Komанда да комиссар вужруқты берип қојуπτur. Cетип келишп:

— Мында алып кетcy ким?

— ...Kicine тоқтақула, cооп алаы дејм. — Stepkin ајалды зордуқтақаның ьрась, moјнуңа аласыңьв?

...Emнесin cурајсыңар, мен moјnuma албай cатамьв? — dedi.

— ...Emne уcын сен мындай иш қылдың? — қыјырдым.

— ...Qajдан вилејн, esimде қоқ... дејт.

— ...Bул ишiң уcын seni емне кытыр турқанын вилеcиңьви Stepkin?!

— ...Bилбеймин, cолдош komандир...

— Seni атууқа туура кеlet, ақмақ атууқа!..

Stepkin ақырғын қана!

— Erk өзыньздө, cолдош komандир, eгер өшөнтүү керек болсо, мејли, ошөnte берiңиздер...

— Seni атпай қојууқа болбойт Stepkin — деп ишөndire ајтамьн — сен өзүң да тыcыныу керек. Byтын stanitsa бизди tentek деbeјьви... Ошондуқтан ишке кириcөbiz... Antkeni, eгер ајалдарды зордуқтай берcek, биздин өмнебиз қызыл армия?

Tурат ун қоқ, ваcып қана дақы төмөнырөөк салаңдатқан.

— Eger senikin kecirsek, başqalardıyında kecirse
berişibiz kerek, uşundajıv? — deymen.

— Albette, oşondoı volup sıqat.

— Ваарына тыşындыңы? — dedim.

— Тақ оşondoı, тыşындым.

— Ој, сен Stepkin, şajtандың quırсақь dese! —
acıum kele başтады. — Saa qatıңдыñ emne keregi var
ele? Tacankede ele otura versen, bu balaa qajdan ço-
luqat ele saa... Мынакеј emil..

Çelkesin qaşajt, ың çoq.

— Men qatıңqa, bul seni qantti? — degensip qara-
mьn. Al bir, ker şaaq oñвоқur көрүпөт:

— Qantkenin ajtasың? Qucaqtap ketti orpun menen
ваарь вытты... Men тырмаştым, tildep vetine tykyrdym,
a, tigi bolso — көрөйсүңбу қандај tygөngyr, тыşың-
dyrө alasыңбы воо?

— ...Oşontip?..

— ...Oşontip qojdu oşol... dejt.

— Munu biz çazalaqanь turavьz — dedim qatıңqa.

— Bul oñвоқurdu eşentyu kerek — dep cвrej baş-
тады. — Tigi ykсыjгөң kejpın көр, oşontip turup kişige
kelip... Мындан арь mintpej turqan қыль şьвақасын
верip qojso anan bilip qalsьn...

— Çoq, воо şьвақасын verip ele tim qojвоj, munu
biz atqanь turavьz... Qatıñ oozun acьp, көzy alajьp,
qolun тыьратьp, otura qaldь.

— Oova, oova, biz munu atqanь turavьz — dep aqa
qajtaladьm.

— Qojıñuzcu, munun maanьsь qандај? — alaqanьp
şaq qojdu kazak ajal. Oj, çaratqan aj, birөөny çoq
qылу çarajьbь?.. Qudaj aj, bu qандај şumduq ele! — dep
qaldaqtap, stoldu tegerenip bezildej başтады...

— Ағьзданқан өзүң emessıңбі, emi voloru boldu
dedim.

Ajal turup:

— Emneni aғьzdandьm. Men degi aғьздanьpты-
mьnьbь, ajtqanьm ele, meni quvaladь, arqaman çygyr-

dy — Quvaladь, viroq çete albaj qaldь — dedim.

— ...Oşondoıbu emese?

— Oşol, uşuntip, çete alqan çoq. Bul aramь emne
qылqьsь keldi, basa munun emne qылqьsь kelgenin
men qajdan bilejin... Men munun meesine kirip cыq-
qanьm çoqqo...

Men anьp qalp ajtqanьp bilip vetine qaraj qaldьm.
Toqtotqonum çoq, mejli qalp ajta versin. Balkim cың-
дыr, Stepkin tiryy qalat da... Bul ajal elge çajьp, ça-
man attынь vizge oodarvasa volqonu... Ekөөnyn emne
volqonduqunun maa soqur тыьпса keregi emne? Bal-
kim ajaldың özy bul çaqьna көңyldyy kişidir... Zar —
engirep suransa — sөzynyn çalqandьqьp, çөң ele Step-
kindi qaralaqьsь kelgendigin, vytyн stanitsaqa çajьp
çiverer degen oj menen, men oqo veter kycөгөң
bolup: — boldu kelincek, boldu, iştin vaарь ajqьn boldu,
emi aparuu kerek... dedim.

— Qajda aparasьңar munu? — ajal qaşыldaj ketti.

— Men munu ec çaqqa apартrajьmьn. Мына kerek
bolso, bilip qojqula... dedi. Ajal tura qalьp qucaqtaj
qalьp, ьjлар qojо verdi, özy ordunan cыvaj, çel soq-
qon çalьbraqtaj qaltьrttap, uruşup, oozuna kirgendi
syjlep çatat.

— Balkim sen munu qutqarьpta alar elen, viroq
өзың qaalavassың... Kyjөөң degi eki çыldan veri çoq
eken. Öзың выşқан almadaј tosurajьp turasың. Мына,
sen воо тije turqan bolsoң anda vajqap көрөр elek.
Eger antpesen... çoq... volвоjt.

— Emnege vuqa tijemin? Çoq, men kyjөөгө tijim
kelbejt!

— I i, көңyldenөөjsыңбу, anda biz өз bilgenibizdi
qылавьz — dep, ketcydeј volup orduman turdum.

— Bul meni menen ьнтымақтаşat dejsıңбі, — dep
vaşыldap, ьjлақан vojdon! — Bu qudajды da тааньvaj
turqandьr — dedi özy Stepkindi quuşura qucaqtap
alьpтыr.

Stepkin bolso, muzoodoj volup выlq etpej turat, al

çerinde, al özynyn qojuu qara cасын qandajdyr bir silkip qojuu, stolqo ete çaqын ijilip oturqandyqtan, murdu tije çazdap turuucu, eki varmaq — ortonu çana sөmөjy menen, emne ycyndyr, stoldun eki burcun qatuu qaqqylap oturcu, анын бу qalybьна qaraqanda, oturqandarqa emes, taq uşul stolqo, qandajdyr bir osujat ajtyp çatqandaj, oqutyp, birdemeni yjretyp çatqandaj sezilyucu ele.

Ен murun Şmarindin аңгemesin uquşcu çana işe-nişcy da, andan kijin, анын ajtqandarьнда oju menen ajtqanь, сыннан төрт ese көвүрөөк екенin кө-rysty, bilişti da, ақа işenyyny, тыңsoonu qojuştu. Ань, tap taqыр volвоqонdu qьjal menen çana ajtcu eken dep ojloвоqula, andaj emes, al taq volqон oqujanь, аньq dalilderdi ajtucu, анын valaasь мында emes — vaşqada volucu: qandajdyr bir operatsijada бирөө мықтыық көрсөтсө, talanttuuluq qьlsa, sөzsyз, буl iştin vaarьн çajlaqan Şmarin volup qalucu. Andan kijin, буl iştin vaarь, Şmarin оң çaqь flangada uvaralanьp çyrgөndө, sol çaqь flangada volqон volup сыquucu. Maselen, ta-lanttuuluqtu batalion komandiri көрсөткөн, Şmarin volso, polkqo komandir volqон, мына uşul өңdyu ucyr-lardь ajtat. Birөөnyn sinirgen emgegin өзynө esep-tegendi syjgөн kişi volucu! Fedor, bulardьn icinen kim-di vajqavadь dejsiң, çalqьz çana Şmarindi emes, bi-rөөnyn vaatyгьq işterin uurdoo, ань өзynө mөncik-ter, өзynyky qьль көрсөtyy — алardьn icинде ең оңој, тавьqь iş volup sanalar ele. Şmaringe kelseң ele boldu — vaştap çiveret! Qalybь şьpьгьltьp çөнөtөt, qu-laqьн toz da otur. Kөcke maal vaştatsaң, таң atqan-ca çetet. Maselen, өtkөн kyny ес qandaj soquş vol-воqонduqu eldin vaarьна maalьm volso da, Şmarindi sөzsyз «qamar» qalat, al qajdandyр bir çaqьнан duş-mandь çarьp сыqraj qojbojt. Munun flangasь dajьma «qorquuncta» qalat. Qoңsulaş brigada воо ec qandaj çardam көрсөtpөjt, көрсөtkөny оşol, qajta qajta зьjan qьльp, анын arqasь menen «чан сақтаp» çyрөt, munun

brigadasьнн çeңişin өзylөrynyky qьльp ajtьp, maqtoo, alqьs, coң nagraд альp çyryucu volup сыqat, al аньq vaatyр Şmarindi çurtтun vaarь unutup, ань vajqavaј, ань atavaј, vaşqalar uurdap eeler алqan coң çemiştyy işterge çetkirgen, таq uşul Şmarin екенin bilişpeј, ань ectekege çaravaqan kişi qatarьнда көryşкөндөј vo-lor ele.

Bizdin çigitтер Sizovdon сыqьсьp, воо kelip, al qolqo көр tutqun тысьrды dep ajtqanda, Şmarin munu dilin qojup тыңsadь da, бир kezde tez qozqolup, çulbaqan sarqьc бетine şadьluu beş varmaqьn төşөp, ojlor otu-rup:

— Oşondoj, oşondoj, oşondoj... anan qajda varmaq-сь ele? Alardьn emi kirer teşigi qalbaqanьn men bil-gemin... dedi.

— Kimde kirer teşik qalbaqanьn? — dep suradь Capajev.

— Çanaqь Sizov tutqunqа тысьrgөndөrdykyn ajtam. Bular qandaj tutqundar екенin билесizbi siz çoldoş Capajev? Alardь men murun ele soqqomun — оң çaqьmda soquş volbodу bele — esinizdebi? Çe çoqup? Буl qalybь menen alar qajda barat ele, tutqunqа тысьy-dөn vaşqa caralarь qalqan emes...

Şmarindin bir çaman çeri: бирөөnyn sinirgen em-gegin vaşьntuu ele, al turmaq, өзynө ec bir pajda kel-beј turqan çerde da бирөөnyn emgegin vaşьntьp tur-qusu kelycy.

Şmarin, daqь «keceeki çeңişterin» ajtuuqа ьңqajluu volup turqanьn көryp, Capajev, ақа, tyk çaltaјloоqо, qacuuqа mymkyn volвоqонdoј, ең kerektyy, ең orcun suroonu verdi:

— Brigada majdanьнда emne volup çatat?

Ştavqa kelip kirdik, tumandaqan тамеки tytyny, çьtь qoңursu, atajь тамekini burqurata tartuu ycyн blajьqталqan өңdyu belmөгө kirdik. Şmarindin ştavьнда, qolunan iş kelyucu çigitтер işтөөcy ele, bular qorqqo-nunan emes, uјatь, arь, adamgerciligi ycyн çardam-

daşpır çyryşyçy. Qurqaq sözdy, qorqunuctuu qbjal-
can — Şmarin divizijanyn mildetterin çaqşylap da çy-
cyçy ele. Şmarin işti tyzyk atqaruucunun biri, biroq
al, öz pikiri menen iş qyla alcu emes, ec qandaj initsia-
tivi çog, dajyma bujruqtu, dajar kersetmeny qana kytyr
turucu, al qandaj şartta bolso da, eñ negizdyyny
kerektyny sezgidej qyrgaay emes ele.

Ştabdaqy kişiler çalañ byşyqqandar, Capajevdin ada-
ty qandaj ekenin bilyşyçy. Oşonduqtan, tyk eştekesin
qaltırbaş angemelerin syjlep verişti. Emi Şmarin aytır
bergidej ecteke qalbady. Al aval avdan ajqyn bolqon-
don kijin, Capajev brigadadaqy polktordu qydyr kər-
mekcy boldu, alar cavuul çasoodo ele. Şmarin orun
basarın qaltırıp, özy birge çyryygə qamdandy.

Ştabdaqy, vizdin çana duşman askerinin sandar, çartadaqy suular menen çoldun sızbyqtar, toqojluu çer-
lerdin kəgərgən cekitteri, kaştan çyqas çskən beles-
ter-munun vaarşy — biri qalbastan Capajevdin esinde
tañ qalardyq taj, dap daana turucu ele. Al, kele çatır,
Şmaringe mьnavu dəncənyñ arь çaqynda emne vardy-
qyn çaqyn çerdegi toqojdun içinde qandaj kyc vardy-
qyn, camalar ajtqanda, tetigi çerde өtkөөл vardyqyn aj-
tyr kele çatты. Al vaarın teñ bilycy çana vaarın teñ көz
aldына dap daana keltirycy ele. Kee bir kezderde, strel-
kege, eki çoldun qajçyлаққан çerine kelgende, Capajev
uzaq ojlor turbastan, qandajdyr bir kicinekej şaarдын
taаныş көсөsynө kez kelgensip, işenic menen birine ty-
şyp kete berer ele. Çөн bir tegerektelmege çе bir tujuq-
qa kezigip qalqanda qana volboso, canda—canda qana
çaңылау, volboso, tap taqyr çаңылау dep da ajtuuqa
bolo turqan; eger andaj qamalmaqа kelip qalsa, andan
qutulup сыquu degen op-оңој qana volcu ele, tegere-
gin vajqar, salmaqtaqansыр, çol војundaqы ајлаылау-
ды, belgilerdi estep turup, andan kijin ajdap çөнөј berer
ele! Tynkysyn qybyndyq menen bilycy, al kyndyz volso,
tyk çаңылау dep deşke volot. Şartty ajra bilip çol tavuуqa
qalqanda, anda sözsyz talant var volcu, bul çaqyнан ec

kim аны менен дөңгелдеşy emes, Capajev qandaj
ajtsa, al oşondoј qana volup qalucu.

Birinci polkqo keldik. Bul polk çаңыдан qana qazyl-
qan kicine okoptordo taralyр çatqan. Сыныда, bular
okop dep ajtarlyq emes, nacar çasalqan ojuncuq qata-
rynda qana kartadan salыqan yjлөгө oqşoş, çerden
azyraaq qana vijigireek dənsьmaqtaыp төгылгөн topu-
raq var, bulardyñ ar qajсынысына qaraqajдын butaqy
qadalqan, okoptoqlar baştarын qajda qalqalar çatыла-
tarын, çе tigi butaqtarqa qalqalanавь çе, momoloј сы-
qандыñ iјininin oozundaqыqa oqşoqon tetigi kicinekej
dənsьmal topuraqqa baştarын qatыр çatарын vile alvaj-
syñ. Duşman çaq, bu butaqtardy сыñ ele talaaqa өskөн
qaraqan buta dep ojloqonbu, çе çөн ele şyldy qylyр
soquşusu kelbegenbi, degi ajtor ynsyz boldu, belestin
ele arь çaqynda çaqyn çerde çаşығыныр çatыssa da, атыş
bolqon çog.

Okopto voortoqtop сылыр oturup tamaq taşыр veri-
şet. Booru menen çatыр алыр, katologun çе sorpo qujcu
çaşkesi menen qolun ilgeri sozup, kuxnadan сыqqandan
qurtca сылыр-сылыр, eki tizesi menen сыqanaqына syjөнө
ijreñdep kelet. Soquşular тыşky tamaqtарын icip, тылы-
qылат, daqy cavuulqa сыqылат. Kee бирөөлөrynyn
qolunda kitepci, çе газетасы vardyqyn көгөsyn; gaze-
ta volso, alda qacañqy kirdegen bulqanqan eski gazeta
volot. Ystөmөnyñ тыşыр, vaşын butaqтын tyvynө
тыдыр, кейpin salmaqтуu тыргө ajlandырыр, ec bir kene-
westen газетаны çе kitepti tumşuquna çақылыраaq qo-
jup алыр оquр çatat. Qalyptарын qarasañ өзynyn qы-
тағында, majram kyndөryндө iјul ајыныñ ысықына сы-
davaј baqтын arasynda көлөкөлөngөnsyp çaj vараqat
çатылат.

Capajev, Fedor, Şmarin asker tsebinin арты менен
qыдыры сыqысты, bulardy көздөp atcuular bolqon çog.
Bul avaldыñ özy, Capajevdi таq uşul çerde ele ojоо ty-
şырды.

— Mьnavu belestin arь çaqynda çoonun vardyqy

анырар җана ал кимге маалым? Балким, болсо болқондур, азыр җоқ волупта қалқандыр? Қана текшертсиз?—деп Шмаринге қарады.

Қалқынылар туш тушқа җөргөлөп кетісті, екөө дөбөгө җетісті, туу җонқо сыдықты, кичине җана көтөрылүшты, көтөрылді... көтөрылді, дақы көтөрылді... ақыр тикесінен турушту. Қайтыр келіп, арқы бетте қыжыл еткен җан җоқтықун, душман тигі қырды ар җақындақы тоқойдун җошылқан ортосу менен җағырныр кеткен волууға тийіш екөндигін айтты.

Илгері барыр, ең биік деген җерге сыдыр, аяланар турнавай менен қарай бастады.

Тетигі тоқойдун қай җақты көздей соzulup кеткенін көрдінеру? Менін ојумса, алар ошол җақ менен келіп қурҗар алмақы болсо керек... деп нусқар көрсөтти Сапарев.

— Қурҗар алмақы — деди Шмарин — үе кындөн бері қуыр келе җатамын, қурҗар алуу қайда? қудай, соқон-соқты мајлооқы җазса җана болқону... деди.

— Тоқты тур кичине, алар сенікін төртүңкы кыны мајлап берісет, — деп, турнавай менен тегеректі тиктей турup, салмақ менен айтты Сапарев.

— Ғоқ, қайта аялана алыспайт — деп җеңіл ој менен ішөндіруығы тығысты Шмарин.

— Аяланар қалсақы?—ыразы болвоқондој үн менен қатuu айтты Сапарев. — Егер алардын коmandири ақымақ болвосо, сені артынан аяланар келген кындө да аныр қасығыныр җеңіл волушун тышынбөйт дејсінби? Сен җыналар волқуса, ал қайда волмоқы? Қалпақ! Сен іріш, азыраақ менен менен іш қыл. Ал сенін тумшұқуңун алдына буырҗақа тоқолонup келіп берет деп ојлојсұңбу?

Шмарин унсыз, қайтары җообу да җоқ эле. Сапарев душмандын аяланар келішөнен сақтанuu үсүн емне қылу керектігін Шмаринге айтты, җарт аяқын волқуса мында турup турууға бујrup, өзы Федор менен қалқан екі полкқо җөнөп кетті.

Ал, қайда барсада, қайдан җанаһса да ваағында тең,

емнені қандај тызөтүү керектігін, қай җерде емнеге җардам көрсөтүү керек екөндигін таар турат. Бригадын оң җақы ыланасына үсүңкы полкко келген кезде, Шмарин саварман җіберіптір, җоонун аяланар келүүге бет алқандықы анықталқанын. бирөк бул аяланар мејгилінен мурун анықталар қалқанын душманда сезіп қалар, алдына ала долвоорлоқон ық менен қайта артына җөңгөңдигін айтты. Өзүнүн қатынын ажақына, Шмарин қуаныштуу қорутунду җазыптыр:

«Душмандын җыртқытық таланына бир соқысқы да сыдыр қылбастан дароо җоқтырдум», — дептір.

Бу җерде җоқты «турқандај» етекке җоқ, булут өзынен өзы таралқан екен деп ојлош керек.

Ушунда эле үсүңкы полкқо қондуқ. Мунун штабы қыстаққа җайланқан, аялана застав қојылқан волуу, мындан ар ыдушман келкы җаққа тын җамаына өкөп қазыр, қызы аскерлер тсепі таралар бекіністі. Біз қонқон үйдө тытын буырҗақан сырақдан, отурқан кішілердін ырағы зорқы көрүнөт, җарҗағанбыз, аңгөмеleşүүге неет җоқ, буыр буырты тықылар серелерге узунубуздан тышыр тын уқтыоқы ыңғайлуу җер іздей бастады. Кыугымдыкө қараңдап ар бері җылар җырыбыз. Ошол маалда, он төрт җаһтардақы бир балаң сұраққа алыр келісті. Бу балаң душмандын тыңсымын деген кыном менен, полк кішілері сұрай бастады. Ең мурун суроолар берісті: ким волосун? Қайдан келесін? Қайда бара җатасың, емнеге? деген өңдүү. Бала ата енесі җоқтықун, ал җылдардақы соқыста, қай җердедір өлгөңдүгын айтты. Өзы қасқын полжак екөндигін «қызылдардын ықтыјардуу аскерлерінің үсүңкы баталіонунда» екөндигін айтты. Мындай баталіонду ес ким билкы емес, ошөңдуқтан кыном саноо оқы ветер ырады.

— Атың ким?

— Зеня.

— Сен атым Алеһа дөведің веле — деп бирөө балаң җаңылмақы болду.

— Неге дуудамалдатыр айтасыз — деди бала. Бала-

пын уну сьд, ар җаҗында ес бир җалтаарыҗь җоҗ, тавь-
җь бир сьндыҗ менен айтқандаҗ волуп сьҗты. — Менін
атым Алеҗа деп ес җасан айтқаным җоҗ, муну Өзыңыз
оҗлор айтп җатасыз.

— Еҗ, бала, теле таҗылдар, сыҗлөгьысынҗо.

— Іҗ, емне, мен сыҗлөвөҗьпву?

— Быҗьраҗаныңды җоҗ, іштин җаҗьн сыҗлө. Ақтардан
келе җатасыңьы? Билмеміҗь волосунда, сьпыңды айт?
Айтсан ектеке волвоҗт.

— Тьк ектеке аҗтраҗьмьн, себеві аҗтарлыҗ тьк ектеке
җоҗ, — деп бала уну җалтыраҗ, тегеректеҗ отурҗан су-
раҗьылардан қутулуға тыҗьшат.

— Болду, болду, җалп аҗтра, бу севде сен айтқандаҗ
ес баталіон җоҗ... Андан көрө, җаҗда емнеге бара җат-
тың еле? Оҗону айт.

Мына ұшунтп баланы ваарь тең иҗур сьҗур суроодо
волушту. Муну ким, җаҗда, емнеге җивергенін билги-
лері келди.

Тьрдыҗьсө сөсүтүп көрышту, атууну да ескертішті.

— Емесе, җана, ата бергіле — деді, Зенҗа Ылап, муну-
ңар бекерге... мен өздөрыңдыкымун... җаталасыздар...

Fedor буға кижлиҗькисі келди. Ал воо севҗин тыңсар
җатып, сьраҗтын емне волуп ьтөҗын кьтүр җатты еле.
Емі буға ваарь бир, Өзылөрынуп валасыҗь җе ваҗҗаны,
аны җоҗҗор җалҗьсы келди, Өзынө җалтыҗьр, керек болсо,
тарҗьйалооҗо оҗлоду. Ал сьраҗтын ьтуҗьрылыҗьн айтты да,
сыҗьныҗьтуу Зенҗаны Өзынуп җанына полҗо җатҗьзды.
(Fedor аҗьҗь Зенҗаны тарҗьйалап, ең сонун, сезимдүү
җигит җьлп сьҗарды; ал ваҗьланьҗь җаҗында бриҗада да
җана полҗто да іштеді).

Даҗь җтаваҗьлар тыңьды. Сьраҗдан тытөп турат.
Бурҗ-бурҗтан иҗтаҗандардын җорулдаҗан, ьҗьылдаҗан
даҗьстарь иҗулат. Терезенін тушунда җасанҗа вол-
сода даҗьн еер тоқумдалуу аттар турат. Ел ордунан
туруп җамьнардын алдында полҗтон ьизге келген җма-
рин ваарьпын җаҗьнда екендигін «җарамасыҗь» волуп
ьҗдөн сьҗты. Ал җаҗьтп келгенінсө, җанса иҗаҗьт өткө-

нын ес ким ьиле алҗан җоҗ, аҗтор, таң сырө җмарин
җаҗьр җьҗьҗьрп келіп, еҗикті аңҗьҗта асьр җатуу, ьлдам:

— Тезиреек, тезиреек җоо келіп җалды!!! деп җьҗьҗьрды.
Елдин ваарь оғундарьнан Ыҗьрп туруп бир минута воо
електе атҗа минішти.

— Җондо екі җьз җадамдаҗ җерде дуҗьмандьн тсепі
келет деп җмарин артыҗьр ьутун ьзөңьҗө сала алҗай
җатат. Алдындаҗь еелікме аты Ыҗьҗьстар мінгизҗей җь-
рөт. җмарин керіліп туруп, атты тумшүҗқа бир муҗтадь...
Дьрҗьҗөр җарҗанын сьртьна сьҗтыҗ. Саал җана воҗо-
руңҗу тартҗан ьҗьҗь-ьҗьҗьдыҗтө адамдардын җарааны
туҗ туҗқа тарп бара җатат. Булардын җаҗда сарҗьлар бара
җатҗанын ьилүү җьҗьн еле: тыз бир ьет альҗ җоҗ, туҗ-
туҗқа тарп җоҗ волуп җатыҗат. Җарҗадан сьҗар менен,
заматта ьөлыне кеттік, сыҗлөҗьр отуруу сьҗаҗ
емес.

Кeesi, җол менен тыз зьҗьлдатьр ваҗьн қутҗармаҗьс
волуп баратат... Саҗаҗев бу җартты тыҗьнө җалды да, җаҗьн
җердегі резервде турҗан баталіонҗо җөнөлди. җмарин
җана Кьльков волуп, савуул җасооҗу дуҗьман тсөҗине
җарҗь савьҗты, ал тсептин маңаҗьлаҗь җьзыл аскерлер
тсөҗі җаҗра җасыр келе җатҗан екен деп оҗлоордуҗ еле.
Кьльков, җасыр келе җатқандарды тозуп, алардын көңь-
лүн көтөрыҗьҗө, Өзы ьлҗь көрсөтуу маҗьсатында җмарин
менен оҗол җаҗқа сарҗьлаҗты. Ҹрөҗ иҗҗан кезде, аскер
тсөҗі, җорҗонуу, соҗьҗьҗа җандаҗҗа җатыҗуу тууралу
Уралда Андреҗев менен аҗтыҗҗаны сарҗьлҗандаҗ җарҗ
етіп, есине тыҗө җалды да, — заматтын иҗнде җаҗраттуу,
салтанаттуу җуваньс денесін җьзытыр җиверді.

— Җалҗан триҗоҗа... җатаалыҗ... Тоодоҗу Өзыҗьздын
тсептер!

— Тоҗтоқула! — деп кьрп ете җалды җмарин.

Бу команда кимге берілгенін тыҗьныу мүмкьн емес
еле, аны ьстынө, туҗ-туҗқа таралҗан ьирін-сегін аскерден
ваҗьҗа, аҗланада ес ким җоҗ волуу. Саҗаҗевді җана
җол менен җөнөҗөндөрдү җаҗтарууға дароо кижилер
җартьҗьды. Ҹьҗьҗьҗьҗь, мытыҗьтын уну менен тигі кет-

kender toqtotuldu, — on minutadan kijin, vaarъъ qajra coqulustu.

Bul dyrbөлөң, qыjqығьq, atыstar polkqo uquluptur, andan coң tyşynbөstyк tuuquzuptur, al turmaq, duşman qurcar qaldы dep, şaşыbş cara qoldonuuqa qamdabyşpтыr. Bul trivogdun vaşqa ekenin qavarlandыr kelip çibergice askerlerdin vaarъ saqtanыşp, dajardanyşp, tuş tuşqa çañ çalqыncы çibermekci voluşuptur. Yıgө qajta kelip çыjыqandan kijin, uvaqыt aзыr erte bolso da, uqtaqanыbъ çoq, stolqo tegerekter oturup aңgemege kirdik. Kimdidir çaman көryu, aяpтоо boldu, biroq taq ele kimdi ekenin tyşyny qыjы. Çe Şmarindibi? Çoq, eldin vaarыt saqtantыp, ordunan turquzuu aнын mildeti volucu, al munu tekşerip oturuuqa ec qandaj uvaqыt çoq ele. Ar kim özyn özy kynөөly tavaбъ? Çoq. Çurt özyn özy kynөөly tava alvadъ, antkeni, çaqыn ele çerden duşman tsebi cavuul qojup kele çatsa, qandaj aqmaq yjdө oturup alsың?

Dyrbөлөң qacan bolso bolvoj qojbojt degen pikirge kelip тыныşтыq. Çeke aяpтуu ec kim tavыbаqan menen da, kişinin vaarъ alda nemneden ujalqandaj, biri-birinen ijmengendej, sözdөr işenicsiz сыqыр, birin biri tiktej alvaj, vaşыnan aлыs, terezeni tyndyn een qara-qыbьqып qarар coloq-coloq syjleşyp oturuştu...

— Мына сақа қызық кер, үрөйү уcuu degen ушul ekenqo, — dedi Şmarin stolqo еңкејіп, сыраққа tame-kisin kyjgyzyp çatыp, tekşerip көrcy sen, varcъ, kim aldadъ...

— Saa ajtqan kim? — dep suradъ Capajev.

— Polktun şavыnan birөө... alдыman сыqты...

— Al kim özy?

— Esimde çoq. Kim ekenin bile alvadым... Arыraaq bardым. Tsep kele çatat, alda nemnelerdir көrynөt... мындај volqondo, ojlodum...

— Ojdun emne keregi var, bilyu kerek emespi! — dedi işendire Capajev. — Bilesiңbi vizde bir kezde qandaj oquja volqonun? Kijin emes, german soquşu

uvaqыnda, Karpat toosunda. Aнын toosu мындај дөңсөө qana emes vaşыna bir сыqыр alsañ oңoj menen tyşө alvajсың... Bir kezde тырмыşыр-тырмыşыр tooqo сыqтыq, avstrijalыqtar bolso, cuңqur saжып çatыp, biri taşqa çaşыnqan, kee biri qaraqanqa daldalanqan, qajsy birler qumqa sojlop çatыp alqan, qыsqasыn ajtqanda, өз yjynde turqan kişidej, alarqa, qandajca çaşығыnuu nu yjрөtө alvajсың... Bazardaqыdaj вытгар cacyр çatыp qalabyz, alar artыbъzdan aяlanыp kelip, çygyvyzdy ajdap aлыp ketet. Zambirekter var, aны da aлыp ketişet. Biz bir çolu aнын vaarыn ortoqo tyşyryp özyvyz tegerekter aldyq. Uşuntip ketip vara çatabыз. Attar çetişpejt, ögyz cekkenbiz, al oңvoqurlar, tyn icinde ökyryp mөөrөjt, vөөdө duşmanыңa qarmap берет... Aны sen мытыqtып көcygy menen urup toqtotom deseң oqo veter çaman qыlat... Nan var kezinde bir tilim sunsaң suqunat da — uncuqpajt... Anan kijin daqы masqara qыlat. Bir kyny tyn icinde, çyryp, ашуudan taң atqыca ашыp ketyu kerek boldu... Çalqыncыlar da qadimkedej: «ecteke çoq, çyryygө volot» dejt. Çыjnalыp çырдык, ögyzdөry var çyk ortodo kele çatat. Too icindegi bul өңdyu tyndy, toodo volqon kişi qana bilet. Emnesin ajtасың, мындan çaman emne var dejiñ? Qara көө qandaj bolso, tyn da oşondoј... ynsyz, davыssыз kele çatabыз. Çalqыз çoqorton taş qana to-molonup төмөнкү etekke varыp toqtojt. Мына tynky çyryş uşundaj volot, көзыңө alda nemne elestejt. Ar bir qaraqandын tybynde seni аңдыp çatqansыp көrynөt. Сыqactып vaşыnda da oturat... Coңuraaq taş bolso, Çыqactып al saa kişi volup көrynөt. Degi, tygөngyrdy şajtan bilsinbi, sen qandaj qana er çyrөk vol-soñ da qaltaarыp cocujsuң. Tyn icinde qorquunctun emenin qajdan сыqа qalyşып bilbejsiң, atajып deseң көrynөjt, qajda qacuunu bilbejsiң. Qamaqqa tyskөndөј volup qana turасың... Komanda берууңby? Taқыr ecteke көрвөј turup, emne dep komanda beresiñ! Qacan çelkenден kelip saжыca oturqan çeriңde otur.

Eger özüñ cavuul çasaqan bolsoñ, anda iş başqa.
Anda curu-cuu qılsañ — unaa munaasñ menen soqo-
suñ... Al emi, mıñdaj toonun icinde tyk ecte ke bile-
albasñ! Biz kele çatabız, kele çatabız, bir ubaqta-
aldı çaqtan duşman oq atqan oñduy volup bilindi. Bul
anıñ atat. A, tigi çaqta ecteme çoq. Bu daqıñ atat.
Añqısa, kere bergin, atıştan atış ketpedibi? Qısqı.
tar çol menen ciburup kele çatqanbız... Aldıbızdan
atqılap çatat, artıbızda da atış. Toodon al dykyre,
qacqandan qacuu, antkeni oq tijip çıqıla baştaqandar
boldu. Al, qajdan atılp çatqanı korynbojt... Tömen
qaraj qac, al çaqta çyk bar, vajaqı ajvan ögyzde,
eldin vaarıñ cocuttı, alar da yrkup çenödy. Oşontıp
vaarı toodon dyrkyrep qacpadıbız... Qandaj artqa qajrıl-
ıbız menen dalaj çer artta qaldı... Qajra burulqan
çolubuz menen çee da, unaacan da ötyuge volbojt.
Andan başqa çol çoq. Emi varar çer taqır çoq. Bijik-
ten sekirdik. Al toonun etegindegiler, quup kele çat-
qan eken dep alar atqıljıt, atqıljıt, qacıp kele çatıp
atıp kelet. Çoqoru qarajtta atat. Kişilerdin çuusaqa-
nıñ kersöñ — oj-oj?! Munun vaarı emmeden boldu?
Mıña uşul qana yreñ ucuştan boldu... Saa kim ajttı,
emne ajttı, qajdan kele çatıptır sen qara, çen ele
oosunđu añqıjtır, qoquj, tsep kelip qaldı! — dep vööde-
qıjqırba!...

— Oova, oova, bilgin, oşol «vaqıruudan»... dep Capajev, Şmarindin bul çoruquna ıza volup, ters qarap kınkıldedy. Bul arada Fedor angemege qatışa keti.

XII ANDAN ARB

Capajev divizijasъ Belebejdi tyndyk җаҗынан qur-
car keldi. Talaanъ aluu bul divizijaҗа җыktelbegen
bolucu. Biroq komandirlerdin kimisinin bolso da, bir
nacар җeri, qandaj bolso da coңuraaq punktke umtu-
lup, bul punktty özynе qaratyp aluuda özynyn myqtuu
kirişkendigin көrsetyyge тырышат.

Grazdandar soquşunda duşmandyn tiryy kыcteryn
qyтыp oturuu maqsat qylynbastan, artыqса җer aluunъ,
kөwyncө көrinyktyy belgilyy coң şaarlardъ qolqо aluu
җаҗы көzdelycy. Bul көzdeştyn maanisi, җалаң soquş-
tuq qana җаҗынан emes ele. Munun sajasъ maanisi da
boluucu. Ar bir coң borbor, şaarlar coң boluu menen
birge, coңdur kicinedir bir okrugtyn sajasъ borboru
bolup esepatelycy da, myндаj borbordun җе aqtar, җе
qызыldar qolunda boluşu, şol okrugtyn sajasъ sergek-
tenişine җе җашығына таасир qылаj qojcu emes. Al,
grazdan soquşunda sajasat — bardыq qыjmyldыn tetigi
bolqonduqtan, eki җаqtyn kimisi bolso da, borbordun
punktty tezireek qoluna aluuqа тырысуu.

Belebej anca dele maanilyy borbor emes ele, an-
keni menen munun bir qanca җerdi biriktiryucylyk
maanisi bar bolucu. Capajev divizijasынын оң җаҗ qа-
natындаqъ brigada duşman menen ceckindyу qarma-
şuuqа kirgen kezde, qalaaqа җаҗып kelip qalyр, bul
qarmaşuuda qoңsulaş divizija menen birge qatyşыр,
şaarqа kirgen. Cuu көtөrylyp naarazylyq ajtylqan,
şaarды kim alqandyqъ, eң murun şaarqа kim kirgen-
digi, kim tapqыctыq, azamattyq, talanttuuluq, daqъ uşun-
dajlar көrsөtkөndygy, daqъ uşuqа oqşoqondor tuuralu
talaştar bolqon. Bir punktty eki asker bolymy bir kelip
alqan soң, qantip talaş bolbosun. Bul talaşqа Capajev
өzy qatyşpaj, munun qamyn җeşti brigadanyn koman-
diri Potapovqа tapşырqan, al diplomattyq өnөryne
salыp көрген.

Polk tyndyk tarapqа, Usendin җеегине җаjlandъ.
Kezegin kытыр җатты. Myнда qызыldar, өзөndyn arqъ
өjyzыnde aqtar. Uşuntip bir nece kyn otty.

Dem алыştъ, kыcyn җыjnaştъ, qarmaşuuqа dajarda-
nyştъ. Capajev asan qajqыlandъ, naarazylyqyn bildirdi,
bul Usendin тыныquunu qыlmъ деп esepтеdi;

— Bul emne degen dem алыş? — деп qыjqырды, —
qandaj aqmaq soquş uvaqыnda dem alat? Degi bul dem
aluu kimge kerek ele? Balkim ştabdyn өзynө bul ke-
rektir? — Capajev ştabda boluuqа mymkyn bolqon
cыqqыncыlyqqa, atajыlap ele, qызыl vojskanyn җeñiş
menen ilgeri umtuluşyn toqtotqonduqqa tijgize sө-
gyyde boldu... Cынында oşoncoluq tezdik menen ilgeri
җыла albadыq. Toqtoo, тыныquu, dajardanuу җана qajra
toptоşturuu menen bolup, orto esep menen sutkasыna
segiz — on җаҗыгым uzар oturduq, uşul eңdyу esep
menen qana ileeşip, Capajevge, анын qыҗығына tij-
gidej şыjыр esep берip turuucu kişiler da tabылды.

— Men azыр carcaqanым coң! Carcaqanым coң! —
деp Capajev muştumu menen stoldu tarsылdattъ, car-
casam ajtarмын, oşondo uşynt, azыр ilgeri җyryу ke-
rek... duşman qacыр varatat, анын ijnине minyyge,
suunyn өjyzыne тыныqыр җатыр aluuqа emes...

— Qojcu, Vasilij Ivanovic, sen өзynыdyn divizijaңды
qana ajtасың... өзyn qызыq kişi ekensin... başqalarcы?
Alardy теңeştiryу, almaşтыруu, җапыloo kerek, maj-
danda az nerse kerek bolot dejsinbi? Ғаlqыз өзynыdyn
divizijaңды qana «qaroolqо qojur» vaarын uşul divizija
qana bytyret deşke bolbojtqо...

— Ii, bytyre alvajъ? — Capajevdin көzy җарqылdap
ketti. — Maa vөjreктөн qoşulup turqan qandaj җardam
bar? Birөөnyn maa тырмаqtaj җardam qылаqандыqын
көrdyңөrbу? Myна, saa җardam көрсөtet!... Bir divizija
menen qana Ufanъ alamын, qarqаşa qana qылаqын
kirişpe...

— Kim al kirişpecy?

— Ec kim kirişpesin — өzym ele bytyrөmyn. —

Yнын murunqudan basañdatъvъraaq çoor verdi. Özy-
нын tuura söz ajtraqanъn vajqar, тышунур qalqandaj
boldu.

Мындай çañçal, çañçalsъmaqtar көр volcu ele. Ufa-
нън özynө çetkice, Capajev, divizijanъn çeñistin ysty-
нө çeñiske ee volo varъsъna qaravastan, operatsijaqa
könyly ыraazъ volvoj vardъ. Anъn qulactъ keniri ser-
meşine çiverbej, anъn ыntasъn vaşqalar uurdap eeler,
anъn davъsъna qulaq salvaj, pikiri menen esepespe-
gendej öndyy volup çyryp oturdu.

— Uşular emnesin kartadan көрүр çatъsat? — dejt
özynyn tegeregindegilerge. Biz karta betinde soquşaj
çer betinde soquşup çyrvөjvuzvу... Bizdin soquşup
çatqanъvъz çer ysty emespi şajtan alqьr!.. — Ulan
acuulana vaştadъ Capajev. — Biz özyvuz ele vaarъn
teң көрүр, bilip oturavъz... Bizge көrsөtө turqan es-
teke çoq. Andan көrө çөп qana çardamъndъ көrsөtө ver.

— Daqъ andaj emes Vasilij Ivanovic — dep Kъskov
aqьl saldъ. — Vardъq qьjмьldъ biriktirip, vaşъn qoşo
çyrgyzyu kerek.

— Biriktire ver, — dep Capajev sözdy vөldy. Senin
biriktirişine kim vөгөөt çasap çatat? Çalqъz qana
qarqaşa qьlva dejmin. Tъnvaj ilgeri çygyruu kerek
volup turqan kezde, Usendin vojunda qandajdъr bir
majram çasap oturqanъvъzdz көrcy.

— Qandaj majramdar... qojsoңcu ajlanajъn. — Qarşъ
ajttъ Fedor. — Çetişet, özyvuzdyn şaşmalasъvъz me-
nen diñkinibizdin quruqanъ da çetişerlik bolduqo...
taçrijvanъn yjretyşynө qaraqanda мындаj..

— Yjretkөny uşuntip otura vөryuvу? — dep ыrdъp
turdu Capajev. Uşu suunyn vojunda? Kolcak taqasъ
çaltъrap qasъp varatqandavъ? Qoj arъ uşul öndөntyp
özynөr soquşa vergile, biz мындаjca soquşuuqa көп-
гөн emespiz... Divizijanъ oolaştъravъz dep alek voluş-
tu, degi uşuntip oturuucu uvaqъtpъ? — dep kыңkьldөdy
Capajev. Degi senden soldat birdeme surap arъz ar-
manъn ajtpъ çataвъ?.. Oj, qurusun! Vaarъn taştajmъn

da daqъ otrjadqa qana komandir volom. Anda em-
nekij tilegeniñdi qьlasъñ — dedi da, мыqtap turup «tfu»
dep tykыryp qojdu.

— Sen oolaştъruuqa naarazъ ekensinqo — dep Kъskov
anъ daqъ esine keltiryvgө тығыştъ. Qъzъq kişisinq!
Мындай kyндөrdө oolaştъruunu cъqarqan vaşъnda
meesi çoq kişiler emesqo. Cъndъqьnda da qaruularъ
ketip, eñ aqъrъna cejin carcaşqandъr balkim...

— O-o-j,... dep Capajev qolun silkti — tyk ec kim
carcaşqan çoq... Kecer maa bir qъzьl asker aldъman
çoluqtu. Çalqъz özy toqoj aralap, qaltañdap kele ça-
tъtpъr, aqsaq, qarasam — vytкөн vojunun vaarъn
taañuulaqan, cavaqtaj kicine arъq, arъq «sen emne,
qajda varasъñ?» — dejmin. «Men özymdyn vөlygymө
qajta kele çatamъn» — dedi. — «Aqsap kele çatqanъñ
emne?» — depmin. — «Çaradarmъn» dejt. «Emne ycyn
darъlanvajsъñ?» — «uvaqъtъ çoq, çoldoş, azъr тыпъ-
qьp oturcu mezgil emes, soquşuu kerek... ölturyşsө —
көргө çatamъn, qьlar iş çoq, мына uşuntip darъlana
verem da...» dejt. Özy kыlp turat. Munu qaradъm
da qaldъm... Çigit ekensinq cirkin dep ojlojmyn... Qolu-
man saatъmъ cecip alъp vөrdim. «Me, taqъnpъr çyr,
Capajevdi este» dedim. Al, a degende taanъqan emes
ekөн. Kөrynyp turat... Quvanъp ketti, saatъ alvajt,
qolun silket,... Anan aldъ... Men өз çolum menen kele
vөrdim, al oşol turqan çerinde, menin qaraanъm yzyl-
gycө qarap turup qaldъ... Мына carcaqandar uşular
көрсөñ... Мына uşul öndyy carcaqandar menen birge
ele vardъq kolcaktъn mürdun vuzamъn!..

— Bras, мындаjlar көр — dep Fedor Capajevge qo-
şuldu. — Balkim alardъn көvy oşondojdur, biроq oşondo
da alar carcaj alъsat emespi. Biроq Capajevdi bu çerde
bu pikirinen tандъruu өтө qьjъn ele. Al turmaq, anъñ
өтө vaalaqanъ Frunzege syjөнө syjlөөdө, ec çardam
qьlqan çoq.

— Al, vujruqtar Frunzesiz taralvajt da? Qol qojup
oturqan çalqъz generaldar emesta.

— Balkim çalqыздыр? — dep qandajdyr тавышмаqtuu аqығын кувyрөdy Capajev.

— Qantip oşondoј bolsun?

— Uşuntip ele... bizdin buјruqtarybız özybyzden murun Kolkakqa maalim bolup turat... Мына uşundaj- ca...

— Мындај qalpy qajdan таар аласың? — dep таңыр- qady Fedor. — Mymkyn, birli çarymdы buјruq Kolkak- qa, balkim çetse çetipta qalqandyр, biroq buqa qarap çanaqыdaj qorutundu сыqaruuqa bolbojt Vasilij Iva- novic...

Qarşы ajтыsuudan tyk pajda сыqa turqan emes, Capajev öz pikirinen ajныqan çoq: «ştavdar» çenynde аны ішendiryy tyk mymkyn emes ele, al, өler өlgence alarqa ішенbegen boјdon ketti...

Erten menen erte gyldeр turqan toqoj menen çyгyp oturup Davlekanovqa çettik... Toonun ici menen da çyrdyk, tooqo сыqарта çyrdyk, taza bulaq суulardan da өttyk, сыты буркураqan qараqat сыqactuu alleјden da çyrdyk, çaryq davyştар toluq, çazqы erteң menenki сыт бураqan тыңс çol.

Bu toqojdon сыqар, — brigadalardy, polktordu ara- lajбыз, kirdegen, bittegen, асqa bolqon, kijmi çoq azар cekken qызы askerlerge varabyз... Ufaqa çaqындаqan saјып, duşman voјskasының qarşылаşыş kycөј vaştа- dy. Bñqajлуу çerlerge, көvynсө tooqo toqtolo qalyşat, qarşы тура alardy kыctөryn çыjnaşыр kontr atakaqa сыqыşat... çyktөryn qolqo тыşырtpөjt, alardy ең murun öзылөrynyn алдына çiberісет, соң otrjad menen qarool- doşot. асты, qызы askerlerdi çavдыqыларь kelbegeni bilinet.

Ilgirilөө kynden kыngө qыјындаqandan qыјындај vardy. Тыңсылықтың көvөјgөny bilindi: өз çalqыңсыла- ғыbızdan Kolkakqa qызmat qыqандарь völdu, dyјqan — kulak ajaldar, bolşevikter qudajып tartыр алып, mecit-

terdi talqalaqаны kele çатыşat degen көр ygyt аңge- mege aldanqan татарлар da Kolkakqa qызmat qыды. Al turmaq; cavuul qojup kirip kele çatqan qызы polkqa татар qыштаqында terezeden оq çaadыrqandarda völdu. Atqandar qыштаqta çaşooсу татарлар, bolboqondo da анын icindegi vajlar da emes, анық kedeјleri — qolqo тыşырдык... Emne qыдық? Tyrdyyсө іş qыдық, keesin tup tuura атыр та салдық. Antkeni соquş sozolonушту kыtpөjt emespi. Kee birin bolso «аңgemeleşyyge» özybyzdyn татар qызы askerleribizge берip турдуқ. Al çigitter, аз ele ubaqтың icinde өз tuqumdaşтарына, emne ycyn соquşup çatqандықты тыşыndыrgөnden kijin, öзылөry ықтыjарь менен qызы armijaqa kirgenderi da völdu... тыңсыларды ulam qolqo тыşыryp турдуқ...

Davlekanovda, qызы askerler Fedorqо polktun çyгы менен, çoldo qарmalqan bir qызы алып kele çatqan- дыqtарып ajтыşt. Ufaqa çaqып арағып taştоону surajt, Ufaqa qызы askerler менен birge kirgisi kelet, anda eçesi, enesi, tuuqандарь var bolso kerek degendi ajтыşt.

— Qызы maa алып kelgileci — dep buјurdu Kлықov.

Qызы алып kelişti. On toquз camasында... Aqsajt. Caqында gimnazijany bytyrgөn eken. Kijmi nacar... uşu tuuralu көр syjлөjt. Tezireek çetkisi kelet. Şek sanardyк tyk ectekesi çoq. Oşondo da, ec bir dalilsiz ec negizsiz, kenedej da faktisiz ele bir çamandyq vardyqып sezgendeј völdu Kлықov. Bajqар көrmөkcy völdu:

«Qatalaşsam — emnem ketet, voşotup çibersem bol- vodubu!» dep oјlodu.

Ar tyrdyy majda — cyjdөny syjлөşyp-syjлөşyp kelip, qoqusunan ele:

— Çaradar bolqonunuzqa көр völdubu? — dep su- radь.

— Көр völdu... — çoq... qandaj çoq... nege meni çaradar bolqon dep oјlop qaldыңыз?

— Aqsар çyгvөjsyzby — dep Fedor qызы көzyn tikteј qatuu ajты.

Fedor menen çanaşa armijanyn sajası belymynyn nacalnıgı, çol. Tralin ıylq etpej, bu qyzıqtuu suraqta tıñsap oturdu.

— Оова, — emi.... muqaqtadı qız — butum... boldu., biroq көр boldu... өтө көр boldu...

Ojlonur çoop таар, çaltaqtatpoo ысун suroonu tez-tez ыsty — ыstyne tıñımsız suroo kerektingin Fedor çaqşы bilyуcy.

— Qaj çerde çaralandıqыз, qacan?

— Ştabda, qaqaz alıp kele çatqanымda...

— Soquş çaqın çerde bele?

— Çaqын volcu...

— Alardıң calqынı da іstedinizbi?

— Çoq, anda іstegenim çoq, maşinitska elem.

— Çalqan ajtasыз, çalqan ajtasыз — dep bir kezde Fedor qıjıqtır qaldı. — Men sizge ajtajın: maa vaarыз maalim. Tışındıңызыз? Ваарыз! Men sizdi bilemin. Bizdin calqынсылар siz tuuralu maa vaarыз ajtır berişken. Maqan ızynızdın kybelyk qaqazyңызды berіñizci, batıraaq berіñiz çanaqыз, mындаj, qaqazdaqız — bildiñbi?

— Qajsындаj? — dep şaşmalap suradı qız.

— Alıgı, çanaqыз çup-çuqa... çuqa, bilesizbi çanaqыз bir tameki qaqaz ındыу qana... Qana batıraaq сығарыңыз... Sizge аны qandajca çазыр bergendigin bizdin calqынсылар bilişet, qanakej emi...

Fedor teşe tikter qaldı çana kыtylbөгөн natıjça сыға turqандықна ызы таң qaldı. Qaqaz tuuralu uqqandan kijin qыздын кейpi usup ketti... Calqынсынyn vaarызna teң bir çapraq qana qығндыдаj çuqa qaqazqa çазылqan kybelyk qat berile turqандық muruntan belgilyu emespi... Alar bul kybelyk qaqazды көjнөk-tyn tiğısinin arasызna, taqasызнын tyуынө, qulaqынyn teşigine qыsqasыз oјuna kelgen çerge qatыр çаşығыр çyryşet...

Qız bir muşteк сығартыр alды da, аны ыс merteve qajra ыуар, muştektin teşigine çавыşqan bir qaqazды

сығарды. Bu qaqazqa atыз, atasызнын atыз, familijasыз çазылqan eken...

En sonun çetişkendik boldu...

Qызdan en murun, qaada vojunca, en murun ызyn-dө, andan kijin armijada suraq алынды. Oşol kezde kez-desken çoldоş Frunzenin ызы da suraq qылды. Qız bir qatar qымбаттуu maalымattar berdi, oşonu menen birge, qызıl calqынсылardan, aqtarqada calqынсылық қылыр çyrgөnderyn ajttı. Eki çyzdyylөр tez arada çoqoltuldu. Qız көр material berdi. En көр pajdalarqa çaradı...

Mындаj оқujalar, biroq salmaqыз, maanisi camaluu-raaq көңyлдөgyдөj natıjçaluu, оқujalar bir nece boldu. Ajtqandaj, tıңсы degen şek menen monçoqо qama-qan bir polkovnik ajalqa, ofitser demiş volup, bir tıң çөп bilgi kommunist ыstyne kirgizdik, al «aqmaq qatın» toloqon baaluu çағылыqtardy tigeе ajtır beriptir.

Polktor Cişmaqa çaqındadı. Mындаj kerektyy çөп punktte duşman oңoj qana vere qojbostuqu belgilyu ele. Bul çerde eki çol qajсы kezdeşet: Samara-Zlatoustovskaja çana Volga-Bugilmin temir çolu. Mында stantsija-dan on çaqығымдаj алыстықта ele tereң, tegiz beki-tindisi menen çaqşыlap çasalqan, çазық talaaqa qaraj сықуусы çаşығын çolu var, tooqо qaraj ketcy aјlanma çolu var okoptor kezikti. Bytyn toqojdu qығыр çылmalap, анын orduna attuu askerge tosqooldoj turqan orun çasapтыр, talaаны tikenek зым menen qurcap taştaqan. Belevеj majdanында da, Buguruslan majda-nynda da mындаjlardыз, артықca, okoptun mындаj çaqşыlap çasalqandarыз көptөн veri көрө elek volcubuz. Duşmandын мықтылар dajardanqаны bilinip turdu.

Cişmaqa Sizovdun brigadasыз — razinciler, domaş-kindikter, pugacovcular çabuul çasadыз, ulam kijinki çaqығым çerlerdi, ыzyksyz, ulam kycөгөн soquş me-nen çyryp oturup bastыq. Cişmaqa çaqындаqan saјın

ler özlөрүнүн komandirlerinen bulardь ajoonu qatuu suroodo boluшту.

Eki ofitserdin biri — kontorşik, tiginisi murunqu el muqalimi bolup cыqtь. Bular Kolcak askerlerindegi «tartipty» syjlep beriшти. Soldattar menen kenedej ele, cумшаq syjleşken ofitserlerdi atьp salьшат eken, daraça çana sөөktyk ajьrmalardьn qoldonuluşun qatuu talap qьlьшат, orundaваqanь ucyn ajoosuz çaza beriшет eken. «Askerden» cocuqandьqtan çoqorqu komandanьn özynyn esi kete baştaptьr. Ofitserlerdin, ec qandaj quuluq — şumduqsuz ele, soldattar menen syjleşьstөрn, atajь qastьq menen ujuşulqan «ygyt» dep baalaşat eken. Tөmөnkь ofitserler arasьnda ajьnqandьqtar bilinip, tөmөnkь ofitserler menen çoqorqu qьzmatkerler arasьn da qarama qarşьlьq kynden kьngө kьcөp vara çatqandьqь өтө ajьn isь.

Ofitserlerdin bul ajtqandarь şeksiz cьn ele. Bul ajtьlqandardь Fedor dokumentteri menen salьştьrьp da tekşerip kөrdь.

Divizija nacalnigi bir bujruqunda: «parucik Vlasovdu aңduunu belgilөөny bujramьn» degen. «Qarapajьm soldattar menen aңgeme quruuqa kirişken ofitserler Markov, Zuk, Libensovdorqo aңduucu daјьndasьn» degen eken, daqь bir dokumentte. Ofitserler çөnyndө suroolor, aңьqtamalar var—vaarь teң tьңcьlьq çөnyndө.

Kolcaktьn al avalь ap-ajьn nacarlanqan. Başqalar turmaq, ofitserlerdin өз arasьnda da tartip nacarlaqan, bir nece telegrammdar, bujruqtardьn, tapşьruulardьn orundaьlqandьqьn kөrsөtөt. Armijanьn «ruxun» tьşьyrөj, çoqorqu saqtoо ucyn, çoqorqu daraçaluu ofitserler, maanisi şektyu bolqon tyrdьy caralardь qoldono baştaqan. Qьzlь askerlerdin çөnişterin, өzdөрьnyn çөniş i qьlьp kөrsөtmөkcь boluшат, özlөрьnyn varaqcalarьnda, çarnamalarьnda, keminde bir cумadan beri qьzyltuu ilinip turqan punkttardь, qьštaq şaarlardь өzdөрьnyn qolundaqь qьlьp çazьшат. Albette, askerler munun çalqandьqьn bilbeј qojuşpajt, oşon-

duqtan, andan kijin aңьq, şeksiz cьn qavarlarqа da işenbeј qalьшат.

Qьsqasь, kolcak armijasь ec kydyksyz, acьqtan acьq qana sacьluuqa kiret. Bul protsesstin өөrcьşьne qьzyl-dar çardamdь kycөttь. Turqun qalq arqьluu da aravalap da, aeroplan menen da çana özlөрьnyn çөө kylyktөry arqьluu da, aqtar majdanьnьn tьlьna milliondoqon yndөөler, çarnamalar, tyrdьy ygyttөrdь caqьruulardь tarattь. Qьzlь ygytcьler duşman çaj alqan typkyrgө, aq soldattardьn qalьn çerine sinip, anda ec bir qorqunucsuz taq bir betkeј pikirde өzdөрьnyn baatьrlьq cумuştarьn orundatьp cьryştь. Oşondoј bolso da, ectekege qaravastan, soquş kezek kezegi menen өтө qurcup, aq armijadaqь başalqan buzuluuqa işenyynь çana tyrdьycө oj çoruulardь çoq qьlьp ketcьdөј bolup turdu. Bul qarmaşuularda өтө turuqtuu aq polktor qatьştь, vular, çalpь көpcьlygьne qaraqanda, өтө az bolucu, biroq alar mьqtuu uruшту, alardьn texnikasь da mьqtuu bolucu. Taq Cişmanьn özynө çaqьn, soquş oşoncoluq qatuu boldu; qьzlь polktordun kee bir rotalarьnda otuz — qьrqtan qana kişi qaldь. Qajrat menen, turuqtuu, uqmuştuu soquшту. Bronopojezddarqа qol bombu menen cьgyryştь, çol vojuna ölyktөrdь cуuшатьp, uqmuştun arqasьnan qalvaj «uraalar» qьjьqьşьp, tьsy suuq aq bөtөlkөny ala cьgyryp, topco ьrqrьp, umtulup oturqan kezderi boldu. Bronovikter kelgen kezde asker tsepi beti menen çatьp qalьp, askerler başьn çerden alьşpajt, Bronovik «çatqanqа tijbeјt» degen menen qutuluşcu. Bronovik tsepti çarьp өtьp, majdandьn artьna tьşьp aralap atqьlajt, biroq natijçasьz, al kijin qajtьp çөnөгөndө, bronopojezdди quuqan sьjaqtuu, munun da artьnan quup, aq bөtөlkөny ьrqrьştь.

Baatьrlьq essizdik menen qaqrьşьp turdu. Bronovik menen bronopojezdдин pulemjotunun oқuna Cişmanьn ajlanasьna dalaj qьzlь soquşcular suladь.

Oşontip, bu çerde soquş bytkөndөн cьjьrma minuta-

dan kijin, avada mıltyq darısynın tytyny taralvaj turdu, taşp kele çatqan duşmandın çana çaraluu öz çoldoşturubuzdun vozdoqondoru vassılaj ele, — Cışma mındaj ucurlarda qadimki turmuşqa kirip ketti. Podval, pogreberden, aştıq majasynın arasynan, yjdyn tobaşynın, meştin icinen, taqtajdın aldınan körüngön bir demelerdin aştynan, qorqur qorqolop qalqan dıjqandar suurulup sıqır, qaçqan qızıl askerlerdi tegerektey turup çatışat.

Qatındar caqaların qaldıratp, samoorlor şuldap, tabaq qaşq şaldıratp baştağ. Yj yjden cuu keterylyp, angeme — qovur-qovur sıqır çatat, angemeler, sözder bul ötkön uvaqt icinde, kimdin qantip turqandıq; emne körüp, emne qılqandıq, emneni kytken dyktory, kytynyn natıjcası qandaj bolqonduqu, emneni kytıp, emnege çetişkendikter; eske tyşyrylyp çatat. Tamaqtanıp, sajpaj icip bolqondon kijin ar qajıs çerde caq celekej ojnooqo tamaşaq sıqışt. Bulardın qalıyna qaraqanda soquştan kijin coquqlan çigitterge oqşovoj, alıs, caqın qıştaqtardan, qandajdı bir saltanattuu majramqa tamaşa qılıuqa kelip coquqlan öndönyp turar ele.

Kecinde Stenka Razin atındaq polkqo xor ajtuucular çıjıldı. Brdoocular çıjırma veş camaluu kişi ele. Keesinin ynderycy sonun volucu. Bir çaman çeri-çalañ ele soquş, qazat, ın qoşuşıuqa vursat çoq! Al emi, qoşuluşp brdoocı bulardın ıntas oşoncoluq zor ele, ar bir toqtoluşt, kicine ele dem aluucu çerde, brdoocular caqruusuz, özlery ele tüş tireşip, özlerynyn syjgyncyktuy drizorunun tegeregine coqula qalısucı. Andan kijin ır başalat, ırdı çaqş körçyler, ısqılular tegerektey qarap turuşıat, andan kijin polktun çarım uşu çerge coqulat... Mındaj da bir az kişi volup qana ajtuu mymkyn emes, oşonduqtan körçylyktyn vaar bilicy ırdı ajtışp, bu coquş ırdı vutyn polk qoşulucu... Tyrdyy ırdı ajtışu, viroq vaarınan çaqş körgendery Stenka Razin menen Ermak Timofeyev-

dın ovonu volucu. Bijge kelyucy qazyqtuu ırlarda volucu. Qandajdı, bir zooqcıl çigit sıqır közyn qışp qojup, quulana, qılınqap ınyn öte çoqoru keteryp:

Oj, sen Dunjuška — Dunja.

Oj, sen Dunjuška — Dunja!

degende, körçylyk kyt etken kycıtyy ın menen xorqo qoşula ketišet:

Aj, sen Dunja — Dunja — Dunja...

Dunja, Dunjuška — Dunja!..

Ovondun ırdıqayna (taktısyna qaraj, alaqandarın) qaqışp, taqalar menen çer tepkilešet, viroq bul «ordındaq çygyryş». Ovondun ikinci kupletinde sıdap tura alıspaj, qoşula ketet:

Aj, sen Dunja, Dunja, Dunja...

degende ele, qajdan sıqa tyşkennın bilvejsin, eki yc bijci daroo ortoqo sıqa tyşyp vijlep çiverišet... Şorqolop ter aqqanca, esteri oocanca, avdan talıqşqanca vijlešet... Birinen kijin biri, birinen kijin biri sıqır vijlejt...

Br menen qana toqtovojt — qıjaq sıqat... Qıjaq menen vij kövynce ırdı syrup sıqarat, viroq kövynce vaarıs ırdı kör ırdap, yndery tooqtuqundaj qarqıldandandıqtan ırdı toqtotuşıat.

Artıqca polktun «intelligentteri» — azyq tylykcylor, kapterler, keşalarçılar vötence kör vijlejt, al emi, batalion, rota komandirleri da tigilerden kem qalıs-paj, esteri oocanca vijlešet.

Kövynce oosturup turuşıat, ajtıp, ajtıp carcaqanda bijge kirišet. Bijden tanqan kezde, qajra ırdı qırišet, işi qılıp, tamaqtar menen buttarın al kelişince vijlešet, ırdasıat.

1 Kapterler — carvasılar.

Kijinki ajlardın içinde eki çaңь ыг съқты, munun, artıqca, qajırmasy sonun ele, kyy menen şandıana ыдаşcu, ovonu eski, sözy çaңь volucu. Birinci qajtarmasy, eskiden mındajca çasalqan volucu.

Muzıka çeniş kyysyn qatuu tartıç.
Biz çendik duşman qactı, qactı, qactı...
Uşuntıp El komissarlar Soveti ysyn,
Ynyvyz çerdı basçy ura, ura, ura!

Ekinci qajtarmasy bytyn qyzy armijanь qydyrdı:

Sovet ysyn qorqoj soquşqa baravъz,
Kyreştyn çolunda bir kişidej qurman tavavъz.

Mında, sözynde taqyr maanı çoq, bular ыrdalcy, çaqşь ыrlar сыққан çoq, bıroq qajtarmasy... taң qalar-дық ырдасcu.

— Qana — «manğilik eskerme»ni ajtqylasçy dedi coquynun icinen birөө.

Бгсьлар biri birin maanilyy qaraştı.

— Qojcu, сын ele ыдаjызызы?

— Ырдаваqандасçy...

— Baştocunı alıp kel mında, baştocunı!

Kör icinen qyşыр sorojdon, bykuryrөөk caar çigit сықты. Ortoqo kelip tura qalyр, başqa söz ajtpastan, çoon yny menen kyrkyröp qojо verdi:

— Çыrqal, тыңтық өмыр, den sooluq, amandyq, bardыq işke çolubuzdu асыр, çоовузду çendirip, ajtqanqа көндырыр бере көр çасаqan!

Al toqtop qaldı, ajlana qarap «qana emi kezек silerdiki» dep ajтыр turqansыды. Turqandar kyyldөp sozup ketiştı:

— Ça-sa-qan, saq-taj-kөр!..

— Çалпы Rossijalyq Sotsialisttik Qyzyl Armijaqа çolbaşçy көsemдөry menen çana çoldoş Leninge, 25-atqыс divizijanьn baатыр komanda sostavьna çana bytyn 218-Stenka Razin polkuna u-zaq ө-mыр ber!

«Uzaq өмыр ber!» dep xor kyy etti.

—...— Zambirekcilerge, attuu askerlerge telefoncularqа, mototsiklcilerge, pulemjotcularqа, bombometcikterge, minometcikterge, aeroplандаqь ljotcikterge, calqыncыларqа, peoxotcularqа, ordendyylergө, kaşa byşьrcuularqа, etcilerge, çana bardыq çykkө u-zaq ө-mыр ber!..

Daqь «uzaq өмыр ber!» dep көpçylyk ilip ketti. Baaryньn yny coquu yн алыşыр сықат, yндөry заңqыраjt.

Baaryньn çyzy çaryq, kylymsyrөө menen çыralаныр turat, көzdөry saltanattuu çana men mensinip: «ec çaqтан алqаныбыз çoq, bul ырды өзыбызdyn polk içinde сықарды!» degendi ajтыр turat. Ыр baştocunı murun-qudan төмөnyrөөk, qaraluuraaq yн menen:

— Marqumdarqа tigi dyjnөdөн tybөlyk тыңтық бер çасаqan, Sibirdin başqь өkmөtyнө, bardыq emgekçilerdi azaptoocularьna, uluq daraçaluu aq admiral Kolkakqа, анын qudaj qalqalap turqan palitteri ijezujtteri, arxepiskoptoru, episkoptoru, vanditteri, тыңсь — agentteri, cinovnikteri, алын pogonduularь çana анын bardыq baş ijyucylөry, aq kolcak vajcыларьna, aldanqan ulandарь, qujruqtарьna, nan çedirgicterine, cexslovaktarьn — ty-bө-lyk es-ker-me!..

Qajqылуudaj calqan өlym ыг sozuldu. Boj dirildөp сындар ele өlym сыты buruldap turqan өндөndy.

— Bardыq kontrevoljutsijacыларqа — dep baştocunı, başqalardan ovondu bөlyp ketti; — imperealistterge, kapitalistterge, spikulantтарqа, tyrдыy aq sotsialistterge, karjeristterge, manarxьstterge, daqь başqa avanturistterge, oposuzdarqа, turuqsuzdarqа, talaqьctarqа, qac-qындарqа, sabotazdarqа, çoon qursaq bankecilerge, erten menenten baştap тыngө cejin uşul өндөngөн itterge — ty-bө-lyk es-ker-me!

Xor ajtuucular munu menen birge oşol çerde turqan qyzy askerler «tybөlyk eskerme»ni daqь sozuştı.

Ajтыр bytkөndөн kijin bir az ubaqьtqа uncuqpaj, qozqolboj, kimdindir, birөөnyn maqtap çiberişin kыtyр turqan өндөnyştı... Bul «qudaj çoluna» ajtylqan сы-

dıyduu sözdəryne bytyn polk ötə derdejişcy, munu uquunu ötə qaalaşcu, kee bir kezderde, qatarı menen yc tørt çolu ajtqıyır uquşcu.

Br, bij menen tañdın kövyn ötközyp, tañ supa salar menen atqa minişer ele! Artta qalqan uquşcu tyn esterine da kelbejt, yjrengön könymıstıy adımdar oñoj, çenil baslat.

Çışman Ufanın aqıyır dep esepteldi. Mından arqı çol tazartılqan. Baarı teñ ele, duşman arqı öjyzgö ketet, emki qatuu qarşıbıqın Belo¹ özöndyn tigi arqı çeginen kersötöt, deşet.

Bızdın askeribiz, kolcaktın qacqın armijasın, daqı tezireek, daqı taqooloj syre quudu.

Emi Ufa bızden qutula albajt, — dedi Capajev. Çalqıy qana bızdın oñ çaqıyırda qanqıyır ketbese bolqonu!

Анын айтқан, оң қақ қанатта істөуші дивизия болу.

— Emnege sen mınca işenimduy ajtasın? — dep suraştı.

— Себебі Колцактың тирек қылар етекеси қалқан қоқ. Зымғаған бойдон қырып отырып Сибирге кіріп кетет.

— Самара қанында бızdın тирегібіз бар емес бе, ошонтсе да қандай қастық деп, анын сөзіне қарсы сылөді бірө.

— Тирегібіз болду... іш емне екен? — Анын пікірине қошлду, бірақ анын қандайса тышыныны білбеді. Шақыр қалды, сөз издеді, бірақ ошо бойдон қоор қайтара тышындыр албады да, — бızdın тірөушымыз болсо етеке емес... ал тиги болсо етекеге тиреле албайт... Уфаны аламыз.

Bul, çenışke işenyu, көрсілігінде бар ele, артықа, ақа толуқ işenyu қарапайым askerlerde кытуу болу.

Polk icinde, қандайды, бір қақын мүмкіндіктер тууралу, соқуштун келеcek авалдары тууралу маселе

¹ Ақ өзен — Уфаны аралай аққан қоң суу.

қојулуп talquulansa, кын менен saat қана esepke алқан, бір қана esepтеş болор ele. Asker kycy tuurasında, duşmandын texnikasы çönyндө, анын dajardıqынн қайсы дараçada ekendigi, qarşıлашуу kycy çönyндө ec қандай сөз qozqolcu емес. Syjlөşyp, syjlөşyp mındaj қана esepтеşcy:

«Şejsembi kyny erten menen palanca posolkada bolobuz, kecke қақын сууқа cejin çetebiz. Eger көpyрөө buzulбақан болсо, oşol ele kecinde arqı öjyzgö öтөvız. Egerde buzulқан болсо, erten menendın murun öтө albajмыз... Şarşembi kyny kecke çuuq palanca stantsijadan öтөvız. Al bejšembi kyny болсо...» ç. в. çana başqаны қана айтп esepтеşcy.

Çyrys marşы менен kele çatqansыр, алдында ec bir tosqool қылууцу қоо қоқtoj, қай çерде қacan боло турқандықынн кынyn, саатын тақ esepтер kelişcy.

Bul өңduy esepтөлөryнөн canda қана қақылысыр, көvынсө, belgilengen çerge болқоқон ubaqtan murun kelip қалысу. Dal Ufanın özy da muruntan болқoldolqon kындөн murun qolqo алынды.

Ilgeri çылуунun ыдамдығы kee de таңқалардык болуцу ele. Qызы askerlerdin cыdamduuluqu uquştıuu ele. Soquşcular ec қандай tosqoolduqtu билеу емес, çana аларды, алда nemnenin toqtotup қалардай болушuna мүмкындyk беріşcy емес. Brono pojzdqa vorıbu алыр çygyrgөndөgy Çışma соқушу, қызы соquşcularqa ec қандай tosqoolduq çasooqo мүмкyn emestigin көрсөттү. Emi Çışmanь алқан ycyn nagrad çiberіşiptir, bulardy polktorqo völyu керек болду. Бірақ bul çönyндө vыт-сът сықты. Baатырлық көрсөткөн, betөrcө көзгө көryнгөн, polktun biri nagrad алуудан baş tarttı. Nagrad vөryygө belgilengen komandirler, qызы askerler öзылөry, алардын баары bytyn polku менен қайрат көсөлтүp, taza nijet менен sovet respublikesin qorqoқondуqun, алардын arasында çamanь, қақысы çoqtuqun asirese, qorqoқtor çoqtuqun, andajlar болсо, алардын çarasын öзылөry ele көрө турқандықын айтты.

«Biz ec bir nagradsız qalunu tilejbiz, biz ezybyzdyn polkubuzda vaarabız teñ çana birdej bolubuz kelet» deşti. Al kezderde, mındaj oqujalar öte öte kər keziger ele. Alardın arasyndaq ıntaluuluq, alardaq könyldyn öte köterynkylygy adamd tan qaldrardaj bolucul işke çaj baraqtat, typ tyz, özyleryne tartpastan, ec bir zbyansız qarocuc ele.

«Emne ucyn men birinci bolomun? Mejli teñ ele bolom. Qonşumdun emnesi menden kem? Emnesi menden menen çaqş? Eger çaman bolso teñeltelik, eger artıq bolso meni teñelt, oşonu menen vytkeny», deşer ele.

Pugacov polkunda, 1918-çyly ele yc çyz camaluu soquşular özylerynce bir tyrdyy «kommuna» ruştur. Alardın özynyky degen eçtekesi bolboqon bardıq mylky — kijimi but kijimderi köpcylyktyky bolup sanalyp, ar kimisi dal oşol ucırda özyne zarı bolqonun kijingen... vajlyqtar çana yjynon kelgenderin vaarın ortoqo çalpy qazanqa sakşan, soquş maalynda bul top öte ıntamaqtuu, vajlanyştar kystyy bolqon... Emi alar, arijne, ıdıratılqan, çe körynş-tory buzulqan, antkeni bularda vaatırlıq ölcөөдөн ашық эле.

Polktun nagrad aluudan baş tartısh — bardıq divizianın, anın icindegi komandirler, condu: kicinendir sajas qzmatkerlerdin arasyndaq birөөдөн birөөnyn artıq boluşun çek köryştorynyn acық belgisi ele. oşol kuny sajas belymdе çynalыşыр, alardın pikirine toluq qoşulup turqan Klyckovqo, nagrad beryy tartıbi çonynde, borvorduy partiya komitetine naarazыlyқ çazыр çiberip bul masele tuurasыnda özynyn turuqtuu көз qaraşyn bildiryyyny suraştı. Talquulap oturup төмөнкүдөй caqazdy çiberiştı:

Qymbattun çoldostorı

Vaatırlıq көрсөткөн polktordun birine nagrad bersek, qyзы askerler buqa qarşы болушту, nagrad aluudan baştartıшты. Alar

başqalar menen birdej soquşqandыqtarın sovet өкмөty ucyn soquşup kele çatqandыqtarın, çana mыndan arыда soquşa turqandыqtarın, oşonduqtan birinen biri artық болсо, өз polktorunun icinde soquşular birdej teñ bolqularы kelgendikterin bilgi-zıstı. Bul өңдyy çoqору daraçadaqь сезимдылык. Qызы Armiyanın arasyndaqь ајымасылық tartıbi tuurasыnda biz kommunistterdi da ojqо qaltırqandaj болup oturat. Qymbattuu nersenin taq өlсөmyn tabuu qызын болqон sıjatuu ең artыqtarın tandap aluu ec uaqıta mymkyn emes. Kee birөөlery ең мыqtuu ынтaluuluqun көрсөтөт. Kee birөө çыздеген adamдын өmyryn qorqop qalardыqtaj qыраaqылық, ycyncыsy — erlik, cыdamduuluq, salqын qanduuluq, öte toqtooluq qыlat, tertyncy birөө — aqlыqa sıjqьs vaatırlıq көрсөтөт, beşincileri — dajыma çan teni menen işтөө arqasynda asker belygynde soquşqa ыqtuuluqtun өсыыне sebep болот, uşuqa oqşoqон daqь, daqь başqalar болот, bulardın vaarын sonap берip oturuuqa bolobu degi?

Acықын ajtqanda, nagrad, көыncө, ystyrтөн берilet. Mындаj-lardь qara ketөн qarmaşuu menen alqan kezderi da boldu. Nagrad ucyn muştaşuu qanduu cыrlar da болqон. Bırdın ojubuzca, nagrad çek көrynyucылык çana buzuluuculuq tuudurat. Nagrad ең мыqtuu soquşular arasyна kыncyлык, tyrdyy kydyk-cылыккө, uşaq ајыңqа кыбыр-şыбырqa, eskilikke qajtaruucu tyrdyn çараqсыз qылыqtарqa азық qana болот.

Daqь uşu nagrad nacarlardь vасыntuuqa çaramсыздыqqa çalpaңдоoculuqqa ucурatat. Biz, nagrad alqan ec kimdin quban-qandықын al nagradın qadyrlaqandarын munu çoqору cыqарыр sıjымtaqанын көрө elekbiz. Mындаj ec qacan polo elek. Komandirier çana qarapaşым askerlerdin kimisi menen аңгемеleşсең da, vaarь teñ ele rençigendikтерin bildirip, nagradqa qarşы ekendikтерin ajтышты. Alбетте, mыndan kijнда nagrad çiberile turqan болso ылөştıryлет, biroq eger nagrad beryy тақыр qaltырыла turqan болso buqa, ec kim өкынөйт, qajta quvana turqandыqtарына, болloru çеңile dem alарына işениңизder...»

Borvorduy partiya komitetine uşundaj qat çazыр çı-verdik. Biroq bu qatqa ec qandaj çoop alqanыбыз çoq.

Bul qattын durus emes çeri da, corqoq çeri da mol, mында, maselege mamlekettik көз qaraş çoq, anca mынца naziktik, qajымduuluqtun çыты бар, biroq munun vaarь taptaq cындық, adal nijettyyлык, munun vaarь oşol ucırdun myнөzyнө öтө ылажыqtuu ele.

Daqь oşol çerde, bir nece kynden kijin borvorduy

Divizijanyn vaarynyn ajlyqtary arttygaly, biroq... qyzyl askerlerdiki arttygalyqan çoq, degen qavardy uq-qanda emne bolqonduqun kez aldelyzqa bir keltirip koryuyzcy. Baarydan murun sajasy qyzmatcylardyñ öz-dery naarazy bolustu. Bulardyñ naarazylyq qylqan se-verleri, bular özylyry, synnda özylyryn çaj askerlerden bolëktötkylyry kelbedi, daqy bir sevevi qandaj bolbosun kynö, çana kynem sanoo başqalarqa qaraçanda bular-dyñ vaşyna murunraaq çana kövygöök yjylör ele. Myña taq uşundaj ucurlarda alarqa: «qarasy, teñdik, tuuqan-dyq ooz çyzyndö qana, al iş çyzyndö emne bolup otu-rat?» deşet.

Bul öndyy çenököj, oşoncoluq kömylgön maseleler bulardy tñtsyzdandygaj ele qojso volör ele, buqa kö-nyucy uvaqıtta çetti ele, biroq iş çyzyndö başqaca tyr-dö bolup oturat, — sajasy qyzmatcylar özylyry da qalqan berki qyzyl askerlerdej ele, başqalarındaj tike turuşup, al keede polktu tñcýtuu turmaq, syjleşyp keli-sim «çasoonu, naarazylyq» çana başqalarñ bildiryyny mojundayna mildet qylp alyşcu.

Çañ ajlyq tuuralu bilgenden kijin bardyq polktor cýdamsyzdanyşt. Sajasy belymge, naarazylyqtar cuby-ruıup tyşyp turdu. Fedordun divizijanyn aralaqan kezın-de, bul «mölçemsyz ajlyq tuuralu» anyñ qulaqyn cuıl-datyşt. Ajlyqqa çañ qoşulqan oşoncoluq көр eken dep ojlovoñuzdar, çoq al qoşumca çarýtmşyz volucu, biroq al kezde qandaj çarýtmşyz volso da toodoj кө-rynycy.

Taq oşol kyndördö divizijalyq partiya coquluşu acyla qaldy, Ufaqa çaqyndar qaluuqa qaraj, bir nece masele-lerdi qysqa çana şaşylş cecyy kerek boldu... Bul çy-jlyşt, Klyckovdun vorborduy partiya komitetine daqy naarazylyq çazyр çiberyyny suraşt, Fedor, komandir-lerdin көvy da uşunu ojloqonduqun bilip tijaqqa daqy çañ qat çiberdi:

Qymbattu çoldoştor!

Bizdin divizijanyn sajasy qyzmatcylary çana komandalıq soş-

tavynyn trýqlarynyn atynan sizderge uşu qatty çazyр oturam. Biz, özyvyzge çañdan dajyndalqan ajlyq aqyqa naarazy çana rençyudövyz. Ajlyq degi көр, oozqo alqys eñ çoqoru. Biz aqçany qajda qojobuz? Emne qylavız? Aqça bizdin aravızqa bylyncylyk tyşyryyden başqa ec ecteке qylp berbejt. Aqçanyñ qunu arzandar, azыq tylyktyñ vaasy bat ele көtөrylyp qymbattap ketkendigin soz da qylbajmyn, biz özyvyzdy çasap, qylanuuqa, aq sөөktө-nyuge, oşontip aqçany çoqqa cacuuqa çe volboso anyñ orduna aqça çy-jp dynyjony көвеjtyuge kirişenizbi... al bizdin vaaryvızdyq mñcalıq көвеjtylgön volso, qyzyl askerlerdin ajlyqyna bir tñjn da qoşulaptyr. Bul çönyndө partiya bilevi? Qyzyl askerler me-nen bizdi qajraştıryр çatqan çat kişiler bolup çyгөөsyn? Mynda volso, qyzyl askerlerdin aqyryn kynk-mañqy ulamdan ulam acy-qyraaq cыqыр kele çatat. Balkim al көвеjtylgön ajlyq Petirbur çe başqa çerдеgi acarcыlyqta turqan majdandarqa kerek bolqon-dur, bul çerде nan menen maj vizge beker öndyy bolup turqan-da al aqçanyñ keregi emne vizge? Çоq degende polosaqa volyn-sө volbojvu. Biz al turmaq bardyq sajasy qyzmatcylar qyzyl as-ker menen birdej ajlyq aluuqa tñryşp çatsaq, bizdi qajra ajlyqy көвеjtyр şylap olturuşat. Sizder qarışqardy ec qacan ec nerse menen tojunta albaısyzdar, bizdi vaqyр keregi çoq, aqça volsoq-da bizdi kyreştөн ec kim quup cыqара alбайt.

Bul qatta da salmaqtuuluqtan көрө cын көnyldөн cыq-qan cыluuluq kyctyyröök, al kee bir punkuttöryndө ça-naqy ajtylqan «qylanuu, aq sөөktөnyy» ny alsaqla çy-j-naqtaj qojultula ajtylqan. Majdanda çasanuu, qazat çana soquş ucırunda qajdaqy aq sөөktөnyy bolsun!

Kicine ele demilge bir az oñoluuqa bolmoqcu ele, al tigi sözdөrdy volso, albette qadimki «qyzyl sözdөр» dep tyşyny kerek. Anan BK çönyndө. Basa emne ycyn tilekterdi typ tyz armijaqa çiberbej tijaqqa çiberip çat-tyq, emne ycyn majdandyq mekemelerge emes, çe qy-zyl armijanyn vorborduy orundaryna emes? Antkeni, albette, bul maseleni divizijalyq çe armijalyq çana emes, çalpy masele dep eseptedik. Anyñ ystynө vorbor-duq komitetke işeniciviz kyctyy ele, ymyt etişibiz coñ volucu өз çazqanvızdyñ ojloqon çerден cыqыşyna işeniciviz kyctyy ycyn anyñ çoovu kecikpej tez keli-şin kytөр elek.

Basa anyñ ystynө vizdin añqooluquvuzdu vorbor-

Divizijanyn vaarynyn ajlyqtary arttyryldy, biroq... qyzyl askerlerdiki arttyrylqan çoq, degen qavardı uq-qanda emne bolqonduqun kóz aldıyızqa bir keltirip korynyzcy. Baarydan murun sajası qyzmatcylardyń oz-dery naarazy boluıstu. Bulardyń naarazylyq qylqan se-berleri, bular ozylery, synnda ozyleryn çaj askerlerden boloktetylery kelbedi, daqy bir sebevi qandaj bolbosun kynoo, çana kynem sanoo başqalarqa qaraqanda bular-dyn başyna murunraq çana korygook yjylor ele. Myna taq uşundaj ucurlarda alarqa: «qarasy, teńdik, tuuqan-dyq ooz çyzyndor çana, al iş çyzyndor emne bolup otu-rat?» deşet.

Bul eńdyu çonokoj, oşoncoluq komylgon maseleler bulardy tıntsyzdandyrvaj ele qojso bolor ele, buqa konyucy ubaqytta çetti ele, biroq iş çyzyndor başqaca tyr-de bolup oturat, — sajası qyzmatcylar ozylery da qalqan berki qyzyl askerlerdej ele, başqalarındaj tike turuşıp, al keede polktu tıncıtuu turmaq, syjleşıp kelişim «çasonu, naarazylyq» çana başqaların bildiryyny mojundaryna mildet qylıp alışcu.

Çań ajlyq tuuralu bilgenden kijin bardyq polktor cıdamsyzdanyştı. Sajası bolymgö, naarazylyqtar cubu-rulup tyşyp turdu. Fedordun divizijanyn aralaqan kezim-de, bul «mölçemsyz ajlyq tuuralu» anıń qulaqyn cıul-datyştı. Ajlyqqa çań qoşulqan oşoncoluq kopy eken dep ojloboquzdar, çoq al qoşumca çarytymсыз bolucu, biroq al kezde qandaj çarytymсыз bolso da todoj konyucy.

Taq oşol kynderde divizijalyq partiya coquluşı acıla qaldı, Ufaqa çaqyndar qaluuqa qaraj, bir nece masele-lerdi qısqa çana şaşylyş cecyuy kerek boldı... Bul çyly-lyştı, Klyckovdun vorbordıq partiya komitetine daqy naarazylyq çazyр çiberyyny suraştı, Fedor, komandir-lerdin kopy da uşunu ojloqonduqun bilip tijaqqa daqy çań qat çiberdi:

Qymaattu çoldoştor!

Bizdin divizijanyn sajası qyzmatcylar çana komandalyq so-

tavynyn myqlarynyn atynan sizderge uşu qatty çazyр oturam. Biz, ozyvyzge çaqıdan dajındalqan ajlyq aqyqa naarazy çana rençyudeşyız. Ajlyq degi kopy, oozqo alqys eń çoqoru. Biz aqçan çajda qojobuz? Emne qylabyz? Aqça bizdin arabyzqa bylyncylyk tyşyryyden başqa ec ecteke qylıp berbejt. Aqçanyn qunu arzandar, azyq tylyktyń baas bat ele koterilyp qymattap ketkendigin soz da qylbajmyń, biz ozyvyzdy çasap, qylanuuqa, aq soektönyyge, oşontip aqçan çoqqo cacıuqa çe bolboso anıń orduna aqça çylyр dynyjony kovejtyyge kirisevizbi... al bizdin baaryzdyqy myncalyq kovejtylgon bolso, qyzyl askerlerdin ajlyqyna bir tyjyn da qoşulbaptı. Bul çonynde partiya bilevi? Qyzyl askerler me-nen bizdi qajraştıryр çatqan çat kişiler bolup çyrysyn? Mynda bolso, qyzyl askerlerdin aqyryn kynk-maqy ulamdan ulam acy-qyraq cыqyp kele çatat. Balkim al kovejtylgon ajlyq Petirbur çe başqa çerdegi acarcılyqta turqan majdandarqa kerek bolqon-dur, bul çerde nan menen maj bizge beker eńdyu bolup turqan-da al aqçanyn keregi emne bizge? Çoq degende polosaqa belyn-se bolbojbu. Biz al turmaq bardyq sajası qyzmatcylar qyzyl as-ker menen birdej ajlyq aluuqa tyryşyp çatsaq, bizdi qajra ajlyqy kovejtyр şylap olturuşat. Sizder qarışqardy ec qacan ec nerse menen tojunta albaıszdar, bizdi baqyp keregi çoq, aqça bolsoq-da bizdi kyreştön ec kim quıp cыqara alvajt.

Bul qatta da salmaqtuuluqtan kore çyn konyldon cыq-qan cыluuluq kyctyygook, al kee bir punkuttorynde ça-naqy ajtylqan «qylanuu, aq soektönyy» ny alsaqla çy-raqtaj qojultula ajtylqan. Majdanda çasanuu, qazat çana soquş ucırunda qajdaqy aq soektönyy bolsun!

Kicine ele demilge bir az oñoluuqa bolmoqcu ele, al tigi sozdor dy bolso, albette qadimki «qyzyl sozder» dep tyşyny kerek. Anan BK çonynde. Basa emne ycyn tilekterdi typ tyz armijaqa çiberbej tijaqqa çiberip çat-tyq, emne ycyn majdandyq mekemelerge emes, çe qy-yl armijanyn vorbordıq orundaryna emes? Antkeni, albette, bul maseleni divizijalyq çe armijalyq çana emes, çalpy masele dep esep tedik. Anıń ystyn vorbor-duq komitetke işenicibiz kyctyy ele, ymyt etişibiz coq bolucu öz çazqanabyzdyń ojloqon çerden cыqyşyna işenicibiz kyctyy ycyn anıń çoovu kecikpej tez kelişim kytor elek.

Basa anıń ystyn bizdin ańqooluquvuzdu vorbor-

duq komitetke çibergen qatъъъzdaqъ çe şaarqa çe qъştaqqa çarmaşpaqъdaj taasir bere turqan qoşumca-
bъz acъq kërsetmek ele. Al qoşumca çazuubuzda
armijada spektakl, konsert qojuuqa kerektyy bolqon
nerselerge çardъ ekendigibiz tuuralu ajtylqan. Bul çä-
zuu tömönkydøj sözder menen ajaqtadъ ele:

«Çaň pjesalar, çaqşь ыrlar qara söz menen çe ыr menen çä-
zylqan anьq kerkem cъqarmalardъ tuuduruu çönyndө tiştyy
bolqon çerlerdi qъştaqъla, eger bul öňdyu cъjnaqtar basъp cъq-
qan bolso (biz andajlardъ kere alsadъq) tezirek, çoldoştor, alardъ
majdan çaqqa çenetyңызder!»

Bul çerde borborduc komitetin bardьqqa kycy çele-
rine işengendigibizdi qana emes, özybyzdyn asker
«baştyqtarъ»nan tap taqъr ymyt yzgöndygybyzdy kër-
setöt. Qandaj anqooluq! Al kezde bular özlery maj-
danьnda çatъp cъjnaq «tuuduruuqa» bujruq beryygө
bolvoj turqandьqьn bilişken çoq. Alardъ cъqaruu ke-
rek, anan özynyn mөөнөtyndө qadim çaraqtuu qaly-
bьnda tuuluşuna anьn bъşьp çetişine kytyu kerek. Bir
iş, cъjnaqtъn qadimki çaraqtuu qalybьnda «tuuluşun»
kytyp oturuuqa uvaqъt çana cъdaj turuu çoq ele.
Oşonduqtan, başqa çol tava alvaj, qandaj iş çönyndө
bolso da ojqo kelgen çerlerge çivere berilyucy ele. İş-
tegen işte arъ tart-beri tart, doolaşu, orunsuz işke ki-
rişe ketyy, kereksiz tarъncь, qorqutuu, çazaloo көу-
rөök bolor ele.

Misal ycyn qъzъl armija icindegi «ajal maselesin»
alsaqla bolot. Bul masele çönyndө emneler syjlonьody,
emneler çazylbadъ, emneler qana qyluuqa bujruvbadъ,
biroq iş çyzyndө emne bolup cъqtъ? İş çyzyndө var
bolqonu «öz ojuңca» degenden başqa tyk ecteке cъq-
qan çoq. Keede acъqtan acъq çana atajlap bolboso da,
armijadan bardьq qъzmatkerlerdin ajaldarъ çana çalpъ
ele ajal attuunyn vaarъ armijadan alьnsьn degen buj-
ruqtar boldu. Bul öňdyu «taratuu» bet alьşьpьn özynçө
negizdyu sebepteri var ele. Mьnda komandirler me-
nen komissarlardьn qana qatъndarъ emes, qъzъl asker

polktorunun artьnan da yjry tovu menen yj ici eme-
rek-semeregi menen keesi bala çaqasъ menen top top
cubar çyryşcy. Mьna uşul tolup çatqan «tyl asker»
qaznanьn unaasъ menen taşьlar ele. Qancalьq dьjqa-
dardьn aravalarъ bul öňdyu önymсыз çumuşta ajlanь-
şьp çyrgöndygyn ojlop көryңызder. Andan kijin mьn-
daj da pikirler boldu. Qacan bolso da tyrdyy sever me-
nen ajal ycyn qana cataqъraaq anьq cataqtъn taq özy
da cъqъp turat, armija icinde mьndaj nerseler bolvoj
qojbojt. Cьndьqьnda da armija bytyn ajlar çьldar voju
bөлөncө, tujuqtalqan ömyr өtkөzyp, dalaj-dalaj atajъ
kerektikterden alьstap qalqandьqтан, mьndaj bolvoj
qojuuqa cara varъ?

Anьn ystynө çalpъ ajaldar, artьqca çeke kişilerdin ajal-
darъ, kyşөөlery soquş çönyndөky qana çumuştar me-
nen ileeşipej, bir qanca uvaqъttarъn qazattan, soquş-
tan tьşqarъ turmuş çaqdajьndaqъ maseleler menen da
alpuruşuuqa severci voluştu. Artьqca uşul ajaldardьn
arasьnan şpiöndor, calqьncьlar көуyrөök tavьldь.

Qъsqasъ ajaldar tuuralu ajrьqca bujruqtar, tapşьr-
malar beryygө көp sebepter boldu.

Bul bujruqtardъ turmuşqa aşьra baştaqanda cъr qan-
calьq көвөjdy dejsiz. Divizijadaqъ ajaldardьn vaarъ oşol
vojdon saqtalьp qalqanьn bilgenden kijin, polktordoqu
ajaldar өrөkpyp tike tura qalyştъ. Bular menen epter
çajlaştьrdьq. Keңsalarlardъ tazalooqo kiriştik, biroq
mьndaqъ ajaldardъ tazartuu, bir nece çyz qъzъl asker-
lerdin ajaldarъn polkton ajruu menen birdej emes. Eң
kerektyy bolqon, orduna qojuuqa kişi tavьlvaj turqan
ajaldardъ qantip alьp taştamaqъcъşьz? Sanitarkalardъ,
turuştuuluq menen uruşup, qarapajьm qъzъl askerler qa-
tarьnda soquşup atakaqa kirip vaatъrlьq qylqan qъzъl
asker ajaldardъ qantip çana emne ycyn polkton cъqarъp
salasъz? Özlery өtө az, kerektigi өtө zarъl bolqon sa-
jasъ qъzmatker ajaldardъ, kommunist ajaldardъ, sestra-
lardъ, feldşer ajaldardъ qantip cъqarъp taştajsъz? Oşon-
doj bolso da, bujruqtar ec bir sөzсыz orundalqandaj

bolup belyp-belyp berilip, taq çazyłqan tyryncə qana tyşynylyp, tup tuura qana işke aşyyla bergen kezderi boldu!

Fedorqo qandajdyr toquucu qyzy asker ajaldar ap-tydyr cygyryp kelişip, polkton cýqarqaný çatqandyqtan Fedordun boluşuun suraşty. Alar Fedorqo, aralarynda tørt «vuzuq» ajaldar bolqonduqun, alardy özy-lery alastap polkton quup cýqqandyqtarın şaşyp syj-leşty. Klyckov özy polktorqo varyp, tijiştyy kişilerge, bulardy polkton cýqarwoqo, tijөөөge tapşyrgan kez-deri boldu.

Divizijanyň başylary özyleri bul maseleni qadimki-dej taq cese albaqandyqtan, bu masele qancalyq tyjyn-dyy көмөský ekenin bilyyge bolot.

Soquşup oturup Cişmaný aluu Potapovqo tapşyryl-qan bolso da Sizovdun brigadasý bularqa qaravastan, çutunup ilgerilegen qalyr menen kelip, Potapovdun bri-gadasýnan bul orundu ystөktөгөн soqu menen qo-luna aldy. Potapov polku menen birge Leli-Keldyn çany menen Dome suusun өrdөp çоqорulaj cyryp oturdu, Cişma alynqan kezde al өтө çaqyn ele.

Majdanda, başqa birөөnyn kicireek çenişin eelep ke-tyy maanilyy; соң qýjraşuuqa sever boluunun başta-lyşý bolqon ucurlar көр болот. Komandirlerdin biri vol-boso, biri ojdo çоq çerдеги şоqqunun qyzytylyna berilip buzup çaryp kirip ketyy, qоңşуlaş birөөge tapşyryлqan mildetke ileeşe ketip, özynyn çenіші menen bytyn kartany cataştyruucularý болот. Мындај çenіştin varýnan çоqu çaqşý. Мындај çenіş dajýma көңылдөгý-дөј cýqpajt, qajra мындан өтө nacar natijça cýquu-qa da mymkyn.

Duşmandý, eki çaq qanattý çazyр varyp ajlanta qur-cap соquusu menen qolqо tyşyryyge bet alqan kezde qandajdyr çenil baştuu birөө qоqusunan duşmandыn taq mañdajýnan soqup qorqutyp çiberet, bardыq ara-

kettin planыn cataştyрыр çiberet, özynyn anca мынца «çenіші» menen çалыра ортоқ, соңураақ, маанилууrөөк болqон ojdoqu işke sөzsyz zyjan keltiret. Sizov salyp urup oturup Cişmaqa kelip kirip, anyn tilynda Dome çееginde duşmandыn polku qalqanda Sizovqo da çоqор-qu ajtyлqan аңгеме туура кelişi mymkyn ele. Eger byjaq çaqýnan өз brigadasý menen Potapov ylgyryp çetpegende, duşman Sizovdun tamtyqын ketiret ele. Çapajev divizijasыnda өз ара çardamdaşuu işi ең çо-қорqu daraçada çaqşý ele, bir belyk, qyzyncыlyқта tur-qan екinci belykkө zamatta çardamdaşа qalucu.

Baardy çerde qacan bolso da uşundaj bolucu ele deşke da bolbojt, keede munun teskerisince da bolup qalucu. Munun natijçasy ең оор болucu ele.

Potapov şartty tyşynory menen duşman menen da-roo soquşa ketet, çoonun көnylyn özynө бурup alar-dыn qatarындаqы çaq-celekejden pajdalanyp, suunu көzdөј quuşura, quuşura quuj beret. Artilerija tizimi oşoncoluq мыqtuu ele dejsiz, bir çoldo yc zambirekti saptan cýqardy. Duşmandы Dome suusunan өtkөrө quudu, qacqan çolundaqý bardыq көpyrөөlerdy, qajta qajrylyşыnan ymyt yzsө kerek, buzup talqalap cyryp oturustu, başyn taşqa qojqulap otqо suuqa urunup oturup, Aq edilge qaraj zыmрады. Мындан аръ маa-nilyy toqtoluş болqон çоq, Cişma, kolcak polkunun Ufaqa dejre alda nemneni işтөөge болqоn qылqan aqыр-qý punkutu bolup cыqtы, andan аръ alardyñ kejipteri, qajtalanqыs болup, negizinen өзgөryldy. Andan аръ, qyzy komanda qacandyр bajaqы Buzuluk menen Bugu-ruslan çаныnda ymyttөnөгөndөј, taq oşol çerде ооз-dorunan tyşyrybөј, ymyt qылqan çerindegige oqşоş, bul çеекте da авалды «өzgөrttyyge» baştamaqсы болqоn kiri-şyyny qojup qana ujuşulqan tyrdө qacыp kete berişti.

Duşman özəndyn arqə əjyzynə cəqib, ətəkəldərdyn vaarəp vuzup, Ufañnı biiik cəeginen zambirek, pulemjottun oozun berı qaraj ınyrəjtup, divizija çana kor-pustardın najzaların sundurdu. Al çerge zor kyc cəj-naşt, kolcak Ufa ajlanasın oñoj menen qolunan cə-qarqəş kelgen çəq. Aq özəndyn oñ çaqqə cəegine oñtojluu biiikke oturup alıp, tuş-tuştan cavuul qojup kelgen qəzıl divizijaqa qarş təpəmsəz komanda vė-ryudə boldu.

Ufañ tegerete qurcap alavəz dep ojloqonbuz. Oñ qanattaq divizijaqa duşmandın təlyna Arxangelskij zavoduna qaraj ətuy mildeti çyktəlgən, biroq çyruy-nyn qəjəndəq vəşqalar taq cəekke taqaj çetip kelgen-ge cəjin, bir da qəzıl askerdin Aq özəndən ətuyne mymkyndyk vėvėdi.

Carajevdin divizijas Ufaqa tike mañdaj turdu. Bul divizijanın oñ qanat Potapovdun brigadası ele, ətəndyn ıstynən alda qanca biiik salınıp tur tuura qalaacaq kircy zor kəpyrəgə kelip şəqalıp qaldı, sol çaqqə qanat Aq ətəndyn təməñ çaqında cəjəgma vėş çaqəgım camasındaq Krasno Jar degen çaqın qəştəqqa sozuldu, buqa Şmarin menen Sizovdun brigadalarg cətişti.

Asker vəlygy Krasno Jar dan ətup alıp qalaan vət alıp çənəgən kezde, Potapov brigadası kəpyrədən ətup alıp, tigilergə çardam vėrişi kerek ele. Bu zor çojun kəpyrə əzəgıncə vutyn volucu, biroq duşman çaq munu uşu qalvı menen aman taştap ketişine ec kimdin işenici çəq ele. Bul kəpyrə qantseda mija qojulqan voluu kerek degen ojəo kelip, oşonduqtan bu kəpyrədən ətuygə volvojıt degen natijəqə kelişti. Biiiktep yjgən toparaq dənçədən tyşə qalş kəpyrə ıstyndə temir çəldun kee bir çerleri vuzulqan, al vuzulqan temir çəldun ortosunda çəqac taş majda çyjde-lər toltura salınqan bir nece vagondən tizilip turup

qalqan. Əzəgıncə bul çerden kəl volorluqtaj ecteke çəq ele. qəzıl askerler bir topton kijin qana bir nece qajəq-tar taap alıp, ıstyn taqtaj çalqəştəgıp, vajlar çenil qana cəlcəj turqan sal çasap çiberiştı.

Qandaj volso da, soqqunun kyctıysyn Krasno Jar çaq-tan vəştəo vėlgilengen. Vitordun atcan askerleri cəekke cəqarılđ. Krasno Jarqa çaqın Aq ətəndə çaj vəraqat qana bir buksir, eki kicine paraxod ketip vəra çatıptır. Paroxoddəq kişiler ar qəşqon, kəpylygy asker kişiler, alardın icinde otuz çatış ofitserler. Bulardın kene-vestigi taqır tyşynyksyz taq qaltırqandaj, mındaq kişiler cəekten duşman qol salat dep ojlovoqondə çə taptaqır qəzıl polktordun çar çaqın kelip qalqan vıl-vəgendəj. Attuu qəzıl askerler paroxoddun ıstynən pa-gonduu «mırzalarđ» kərgəndə añ tañ oozdorun acış-tı. Ofitserler da kərər menen vajqəşqan çəq, ətəlyry-nyn kişilerinen eken dep ojloşso kerek.

— Toqtə! — dep cəekten komanda vėrdı.

— Emne ycyn toqtəvuz? — tijaqtanda qəjəgıştı.

— Paroxoddə toqtəqula, volvəso atavəz! cəekke kelgile! — dep qəjəgıştı atcandar.

Tigiler iştin çajına tyşynyştı, paroxoddun çyryşyn ıldamdataştı, atcandar cəektep vəra alvaj turqan saz-qa çaqın vəruunu ojloştı... Munu vajqar menen atcan qəzılđar qaarduu yn menen:

— Toqtə, degəndə toqtə!! — kyrkyrəştı.

Paroxoddə çənəj vėrdı. Paluvadan birinci atılqan mıltyqtın ıny uquldu. Attuular qarş atıştı. İlgeri kijiıduy atış vəştəldı. Añqıncə pulemjəıt menen tatıgla-tıştı. Paroxoddəqular ız cıuqa tyştı, çana qorqəp təməñ tyşyp kez kelgen çerge vəştəgıp qalqalaştı, ofit-serler tiryy qələo tyşkyləry kelvəse kerek, vərdəq tē atışp atışp toltunqa ıgıqır tyşyp çatıştı... Bu kici-nekej paroxoddə naqta qazna volup cəqtı, vular qəzıl polktordun Aq edildən ətışynə zor pajda keltirdi, qəzıl-dar komandasına ucraqan qəjəncılyqtan arıluuqa tur-tuura çenildik vėrdı. Paroxoddərdə qatır qəjduq, qolu-

buza bul eñdyu qımbattuı nerse tıškendygyn duşmanqa bildirgibiz kelgen çoq.

Cabuul çasoodon eki kyn murun Frunze, Capajev, Fedorlor avtomobil menen uşu çerge kelişti, bardıq şartıardı çana anıñ bötencylyktöryn ajqındoo usyn. bardıq mymkyndyktı esepter, salmaqtoó usyn, öz kyc-töryn murunqunun ıstynö daqı ölcör, çetişkendikke ee voluştun mymkyndygyn vajqoo usyn, daroo komandir-ler menen komissarlardıñ keñeşmesin saqırdı.

Frunzede eñ murun özynö tyjyndy çana kyrdööldy bolqon maselelerdin tyjynyn çazuıqa çardamı tije tur-qan vaşqaca bir arıyqıylıq vaş ele, keñeşmege al qıybaqtıu kişilerdin vaarın saqırat, ekinci irettegi mase-lelerdi qojo turup, eñ negizgi vaş maselelerdi ortqo sa-lat, mydöölördy qozqojt, çarış sözderdy keñiri qojo veret da alardı tijiştıy vaqırtqa çenötyp turat, aqğeme vytkөndөн kijin özy ajqındalqan mymkyndyktördy esepteş kerek ele. Tandooqo Ivanovo-Voznesenskij lusu natıjçanь сыqarat. Bul eñdyu ыq мындайынан qaraqanda op-oñoj eñdөнөт, — bıroq bul ar kimdin qolunan kele berbejt, Frunze özy bul ыqtı tyjyncögy-nөн berı bilcy ele.

Мына uşul Krasno Jarıa divizıjanıñ көсөмдөry сы-налqan kezde, texnike menen askerdin сапынан vaşqa, uşul bөтөncө şartqa ылајыqtaj, alardıñ sapat çaqıñ da esepteş kerek ele. Tandooqo Ivanovo-Voznesenskij çumuşcular polku ilindi. Sizovdun brigadasınyñ polk-toru ölbөstyк çеңіş атақына çetken, alar soquşcandıq vaatırlıq çaqıñnan alqanda aldyqıy qatardıñ birine ee bolqon, oşondoј volso da, taq uşul ucırdaqı işter usyn sezimderi kyctyу bolqon qызы toquuculardı tandoo kerek boldı — antkeni bul çerde çalqыз qana qaçыvas şıluunduq çetişerlik emes volucu.

Keñeşme vyttı. Daroo atqa minip capqылар oturup, ötkөöldөн ötyycy çerge keldik. Attarыvızdı çarıь саqы-рымдај çerge qojup, qum ыldıј qaraj soјqoloqtop, emi atat emi atatqo degensip arqı öjyzgy çeekti qarap qa-

rap qojup keldik. Biroq atış çoq, tınc ele. Kelip qıyqa сыqыр, turnavaj menen mañdaјqı çeekti qaradıq, çerin taamaј — vajqap, qandaј ötyynyn çajıñ aqıyqı çolu anıqtap syjleşyp alıp qajra qajttıq. Ötөvız degen çer-ge kecikpeј eki kicine paroxoddu keltirdik; usyncysy qumqa turup qalqan volucu. Paroxodqo otun salıp көpyrөө çasaj vaştadıq.

Andan kijin daqı bir sutkadaј toqtoldıq. Aqıyqı qarmaşuu saatı çaqıñ ele... çardaқы ötkөöldөн ötyy iş-terin Capajev özy vaşqarıp, al Fedor volso Potapovdun brigadası turqan көpyrөөge vaşıp, qalaаqa kiryyge çejin uşu çumuştatqa vaşыыq qыluıqa aqылдаşыştı da ekөө eki çaqqa ketiştı.

Bir sutka kyjmөlyp qaldıq. Çeckindyy saqat çaqıñ ele... Jaranь kecip ötyyge Capajev özy, şaarqa çejin cabuul qojuu usyn көpyrөөge qarap bet aldyғылqan Po-tapov brigadasına Fedor varuu usyn maaquldaşыşp alıp, açыrap çөнөp ketiştı.

Kecke çaqıñ ele Krasno Jar çaqtaqı çeehte bөтөncө araket vaştadı. Мындај ucurlarda tıncыqtıñ özy da kelişpejt. Kişiler көлөкөdeј erbelekter, toqtoso qalıp, andan vыtыrap tarap, qajta сыjnalıp, daqı taroo menen boldı. Bular ötkөöldөн ötyyge dajardanıp çatqan Iva-novo-Voznesenskij polku volucu. Paroxodqo kişilerdi kenedeј da orun qaltırvaj tolturduq, bir tovin alıp ötyp, qalqandarына kelip, qajta alıp ötyp, daqı qajta kelip turduq. Uşuntıp qaraqıy tışkөndө çым tıncыqta vıtyñ polktu özөndөн ötkөzdyk. Tyn ortosu alda qan-ca ötty, tañqa çaqındap qaldı.

Taq uşul kezde Krasno Jarıan batareј atqылај vaş-tadı. Oşondон iјrilgen çerine ulaşылqan duşmandıñ çaqыныraaqtaqы okoptoru atqыlandı. Bir nece ondoqon çampirekti coquu soqtı. Atqыloo biz çaqtan murun vaştalqandyqtan natıjçasы da tez ele biline vaştadı. Bul eñdyu atqыloonun aldynda okopto çata берyy mymkyn emes ele, oşonduqtan duşman qaltıradı, tar-tipsiz tyrde kijinki atыşuu сызықына qaraj çygyrө

başlaştı. Calqıncılar bul qavardı çetkizişi menen zambirekter atuunu toqtottu, वोо cejin zambirek oqu-na çamına kelip çaqındar qalqan Ivanovo-Voznesenskij polku caviul qojdu da duşmandı taq Çarq Turbaslı qıştaqına cejin quup ketti... Duşman çolunda ec ner-sege bekine alvaj, yğöy ucup qacır oturdu. Ivanovo-Voznesenskij polku qacqandardıñ çelkesine mine varıp Turbaslıqı kirdi. Bular mına da kelip toqtotuştı. Emki çardam beryucylar oşondon ötkenge cejin kytyy kerek ele, antkeni bir qana polktun çarır kirip varıyş öte qorquıuctuu ele. Bu qıştaqqa bekinişti. Bul ucırda pugacovcılar çeeek menen kelip Aleksandrovkada caviul çasaştı...

Razıncılar menen Domaşkınciler ötközıldı, bular murıncı ketken polktorqo çardam beryuge tez çenöge tijıstıy ele. Bronovikten törtöe ötközıldı, biroq bulardıñ yçöe birdej oodarılıp çoldun ıstıno turup qaldı. Kijin çaqında bulardı attuu askerler turquzup, işke kirgizişti...

Bul arada çoqoru quup taştalqan duşman oñdolup alıp, Ivanovo-Voznesenskij polkuna caviul çasadı. Saat ertenki çeti — segiz bolup qalqan. Turbaslıda bolup qır kersetken caviul kezinde atıyıp, andan duşmandı qıştaqtan quup taştatqandaq atıstardan kijin, Ivanovo-Voznesenciler vardıq patrondorun tır tyğetip alıyıp, emi taqır quru qol qalıştı. Patronduu tezireek çetişine ımyt çoq antkeni özöndyn bu öjyzyndögylerge komanda beryucy Sizovdun:

«Qacraqıla, rezerevde najzadan bөлök ecte ke çoq» degen bujrıquı esterinde bolucu.

Оова, emi bul toquuculardıñ qolunda najzadan başqa ecte ke qalvadı. Мына, duşman qır kersetme caviuldun orduna anıq keñiri caviul qojqon kezde, tsepter sesteni, askerler cıdaj alvaj artqa ceginiştı. Emki polkqo komanda beryucy көптен beri özyvyzge taanış Burov, anı komissarlıqtan buqa ötközışken. Anıñ komissarы Nikita Lopar. Bular flangadan

flangada carqılar, qıjqırıp, artqa ceginyucylardı toqtotmoqu boluşıp, qacqan menen varar çer çoq, arı çaqrıñ өзөн, ötyuge bolvoj turqandıqın ыlıq etpej turup bekinip, caviuldu aluu kerektigin bat-bat tyşyndıyıp çyryşet. Yğöjlönyp askerler toqtonuşıp, qacpaj qalıştı. Taq uşul ucırda tsepke bir nece atcandar caap çetip kelişti sekirip attan tyşyştı. Bular Frunze, çanın da armıjanın sajası belymynın nacalnıgi Tralin çana bir nece çaqrıñ kişiler... Frunze mıltyq menen ilgeri çygyrdı! «Ura! Ura! çoldoştor! alqa!» Buqa çaqrıñ turqandardıñ vaarы taanıştı, qavar caqılqan tezdigindej ıldamdıq menen tsepke taraldı. Askerlerde ыntakcyedy es — tısy çoq ilgeri çygyryştı. Bul bir bötөн-сө ucır! Мылтық canda qana atыла, patron az, caviul qojup kele çatqan duşmandıñ çalıнына qarşı najza menen qana çygyryştı. Baatırлық көтөрилуynın kыcтыlygynen duşman tsepi qaltылдаj, qajta qajırılıp qaca başтады... Sizov özynın ordinarcılarын Frunze menen qoşo çiberip, çанынан алыставај: «eger duşman atып өлtyre турқан болсо, qandaj болсо da uruştan alıp сықыр ылаqqa өткөөлге пароходqо çetkiryuny» tapırdı.

Çeeek çatтан patron таып çetkire başтады. Turbastın ar çaqında tsep çatыш менен patrondu boortoqtıp таып beşiştı. Emi caviulqa umtulqan kezde Tralindin taq көkyrөгynө oq tijdi. Аны daroo qoltuqtap alıp соқуш çerinen сықарып ketiştı. Азыр oşol varmaqтай өлым çарашынын ordunda көkyrөгyndө Qызыл Туu Ordeni çarqыраjt.

Bet alıш çапыр alıwız tyzetyldı. Frunze bul polktu taştap, Sizov menen екinci polkqo pugacovcılarqa çөнөлдү qırqа, дөңөстөрге сықыр çer caldıq, соқушту qandaj қылып tyзык çyrgyzyy çөnyндө кеңештик kartanь murunqunın ыstıno daqь bir qaradıq, ar bir cekitti qaltırвај kartadaqынь bul çerдеgi көzybyz менен көргөндөrybyzgө салыştырдыq. Pugacovcılar çek менен çyryşet. Razınciler menen Domaşkınci polkto-

runun batalionu çaғып келишти, бұлар қол воjуна келгенде теңешти. Тақ тыста қапыр сабуул қасоо тууралу буйруқ берилди. Pугачовцлар чеек менен барууға милдеттуу болду. Razinciler менен Domaşkin bataliondoru ortodo, al cetki sol қақ қанатта Ivanovo-Voznesenskij polku болмоқ, аға сејин алар eski Turbasлынь алып, бул çerде тынқырмақ. Dal ошол кезде душман полкторунун колоннасы көрінді. Бұлар сабуулға даяр турған, группанын ортосундағы Ivanovo-Voznesenskij-cilerдин қапы менен тындық қақтан соққу қасооға бет алған көрінет.

— Balkim бу мал сығар — деп воҷомолдоду кееи.

— Qajdaqь мал bolsun, najzalarь қарқылар қапай-бы! — dedi kee бирөөлөру.

Najzalaryн қарқылағаны көріндыву се көрینگөн қоғру. аны айтты қызын еле, бироқ душмандын полктору келе қаққандығында кымөн қоқ, көр іштер тақ ушұл қолқу соққуға вайланьштуу екendigine ec kimdin кыпөму қоқ еле. Frunze бул соққуға да қатысқысы келди, бироқ Sizov Frunzenin өткөөлге вағыр, ваққа divizija-нын полктору tezireek келтирилишін surady. Frunze ушун-дай қылуунун дұрыс екendigine көзу четіп маақылдағыр, өткөөлге саар кетти. Bir az убақтан кийин еле анын минген аты оққо учур, өзу қағып çerде қарылған zambirek-тин оқуна қатuu салдықытыр. Бул салдықысына қаравай ал қақтағы қумушту қалтырвай кеңеш беріп, zambirekтердин бир necesin тиги өйзгө өткөрткөн.

Өңгөдөн мурун Ivanovo-Voznesenskij полкунa Xrebtov батарејин четкизди. Al tseptin артына туруп, душмандын оволқу қысуусунда еле, душман tsepi ширелишп дьмыравай кытуп қаққанда zambiregin атты. Askerler да өзүлөрынyn батарејасынын унын уқур көңылдөру қоғору көтөрылды да илгері кетишти...

Сабуулду кысөтуыгө болбоду. Razinciler менен Domaşkincilerдин баталionдорuna тиги тындыктөн қабылып келе қаққан қалың қол бут қаршы қабылды. Kyc бирдеј емес, бул қысмақтың қеңуу қана аға сыдар турuu ел

қызын болду. Razinciler cocup қайра ceginiшти. Bataliondun biri араласууға тысты, andan eski askerler аз еле, көпсүлығы қапы, көныгө елек қастар болуцу, бул баталion орундарынан асырап чеекті көздөј қығырсты. Булардын артынан ваққа баталionдөрдүн чееке askerлеринен да қығыргөндөру болду. Qalqandary тақансықтар келе қаққан душман менен қаршылаша отуруп адығын артқа ceginiшти. Ivanovo-Voznesenskijciler Turbasлы қапында бөгөлып қалысты. Душман askerinin бир бөлөгу еми тигилерге бурулду. Sizov саар Xrebtovqо келди.

— Razinciler artqa ceginip қатышат, Xrebtov, қардам қылуу керек. Zambiregindi бу, ceginuycylөрды қуу келе қаққан душманды оң қағынағаақ атқыла!..

Ошондој degenden кийин Xrebtov атқылај вақтады. Мақыққан тақријвалуу zambirekcinin устаттығы қазвас көзу, керемет вақтады; zambirek оқунун артынан оқ, бир оқтун артынан бир оқ душман колоннасынын қалың çerine, ортосuna, тақ қырекке вағыр қадальп турду... Душман шағыр. қууқанын қојур, ошол орундарында тоқtool қурап andan кийин қайра cegine вақтады. Zambirek ошол атылысы менен атылып, тигіп отуруп душман қатарын қуушатыр салды. Сабуул тоқтотулду. Razinciler қайраттаньп шадана вақтады. Бул учурда Capajev арқы өйзгө Mixajlovдun өткөөлдөн өтысыне қардамдағыр қыргөн. Mixajlov чеекке бир топ қызы askerлердин қығырып келгенін көрып, іштин қажь тетirilengendigin bildi да қығырып вағыр Capajevge айтмақысы болду, бироқ Capajev andan мурун еле ваағын биліп қыргөн, анткені ошонун алдында еле Sizov менен тилфондошуп сыжлөскөн болуцу. Mixajlov көргөндөрын айтанын деп муқақтапыр келе қаққанда еле, Capajev буйруқ бере вақтады.

— Mixajlov тыңса! Biz бир баталionду азыр еле чөнеттык.... Бұларға дақы кыс veryu керек... қанақы чибергенибиз аз...

Tetigilerdi чеектен қуу керек... Тышындығы, алардан қалқыз қана апат келет, бар да аларды қайта қайтарь, өзун менен еерцитіп ал. тышындығы?

— Тақ ошондој — деп айтаны менен Mixajlov арқы

çeeke vardı. Анын sözy qısqqa, uzaq syjler oturuqda uvaqıtta çoq. Keesin qamcılar, keesin tarancanın kycy menen toqtotur qıjırdı!

— Qacuuqda ojlono! Qajda, qajda qacır varasın? Toqto! Ilgeri bassañ qana çapın qalat! Sözsyz meni eerci! Kimde kim qacsa vaşına bir qana oq! Qonşusu! çapındaq qacsa atır sal! Meni eercigile, çoldoştır, alqa!!!

Uşundaj qana çonokoj çana taq uşul minutada ote kerektyy bolqon sözdör yrejlönyyny birdemde toqtotu. Qacuucular toptoşup çeeke qarş terşi capqloo toqtolup, «qaarduu komandir cın ele bizdi saqtoocu sen bolup cırvögyn» degensip, bir ese şaşır, bir ese kydyktöne, bir ese ymyttöne Mixajiovdu qaraştı.

Bras, al, alardı saqtap qaldı. Taq oşol kezderde qamc menen oqlon belök nerse arqyluu iştöögö volvodu. Mixajlov alardı eercitip alıp, qajra tizip, ujuşulan askerge ajlandırđı. Alardı eercitip alıp Razinciler menen Domaşkincilerdin qajra ceginip kele çatqan eki batalionuna tuura aldynan cıqqanda, bular selt etişip qıvanıs menen qıjırdı.

— Qoşumca kyc kele çatat. qoşumca kyc!

Мындај minutalarda çapılyştıqtı tyzötөm deş qılmıs volup tavılar ele. oşondıqtan tigi ceginip kele çatqan dardı bras ele qoşumca kyc kele çatqan qılyp işendirdi. Batalion burulup caviulqda kirdi... Biroq bul cende ecqandaj çenış volqon çoq, anca мынца qana duşmandı quup saluuqda mymkındyk boldı. Bulardı quup salqandan kijin, duşmandын negizgi kycy Ivanovo-Voznesenskijciler polkun көzdөј çonөdy. Ivanovovoznesenskijciler eñ qataal soqquqda ucaraştı, biroq duşman polktorunun birinen sala biri çasaqan төrt caviuluna turuştıq verdі, bul çerдеgi soquşta Ivanovo-Voznesencilerdin көрсөткөн qaarmandıq menen turuqtuluqı opsz boldı. Bekem turup, turuştıq берip, qacan özylerынyn polktoru çadamqа kelip, ote oorlonqon şarttı çenildeşkice artqa ceginbeј turuştı...

Өзөndyn çeeги менен ketken Pugacevculardı ote oolaqtap beten qalboo ycyn qajtaruuqda keldi, qacan qajtaruu bujruqu берilip, alar qajta çonөј vaştaqan ucırda ajtpaj qana bulardıñ ilgerileј tyşysyn kytyp buqup çatqan duşman bir nece çolu udaa udaa turaqtuu caviul qojup көryştı. Pugacevcular bir qanca cыqm менен artqa cegindi, qarmaşa tyşyp çatıştı, qorqonuşup atıştı, biroq kontr caviulqа cыrpaj, өз polktorunun qatarына теңelyyge ашықты.

Uşintip, qacan bardıq belymdөrdy taş tizilgen çolqo taqaj cegindirilgen kezde, мында, Capajevdin vaşına oq tijip çaradar boldı, divizijaqa komanda берyy Sizovqo tapşırıldı degen qavar uquldu... Bul oor qavar bytyn polkqo tez ele taralıp varlıqtын көңylyn cөkturdy. Soquşcular bu çerде Capajevdin özlөry менен aralaşır soquşup cыrgөнын көрыşkөн çoq, biroq анын qacantan bu çerде ekendigin, мынауı bardıq caviuldar çana ceginyylerдын vaarıs ansız volvoqondıqun çaqş bilіscy, мына bu aval qancalıq tataal volup turqаны менен tez çoqotuluucu uvaqıtlıu qıjıncыlıq ekenine, Capajev менен Sizov өңdyu komandirler ecqandaj apatqa ucuratpaj turqandıqtарына bular işe-nyyde ele.

Capajevdin çaralanqandıq bilingendен kijin vaarıs ynsyz çana qajıylıu өңdөndy... Bul uvaqıttın icinde qarañqı tyşyp soquşqa bet alıp atıuu toqtoldı, ajlana ynsyz. Polktordun ыstynde тықтыq. Tuş, tuş tarapta saqcılar turat, tuş tuşunun vaarына dozorlor civerildi. Polktor тыңыр çatat. Erteñ менenkige, таң алды менен çalıp caviul qojuu belgilengen.

Capajev өткөөлдө turup, ar bir on minutada bir ese Sizov менен bir ese polk komandirleri менен telefon arqylıu qavarlaşır turdu. Bajlanıs ote мықтыu ujuştıbulqan volucu, мындај vajlanıssız soquş operatsijaları көңyldөgydeј çemiştıy volup ta cыrpajt ele. Capa-

jev, özöndyn arqy öjyzynde bolup çatqan şartt da-
ma taq bilip turdu. Zambirek oqu çe patron tygönp
ar çatqaplar tynsyzdana baştaqan kezderde Capajev
andaj zarıbdıqtardı muruntan bilip, birinci ketken pa-
roxod menen eñ murun kerek bolucu zarı nerselerdi
çiberip turdu. Polktun könyly kätörynky çenıştyly-
gyn, duşman çatın qajratın, duşmandın qarş kycy-
nyn camas, zambirekterdin san ofitserlerdin көр az-
dıq, askerdin sostav çalpyşnan qandaj ekendigi tuu-
ralı tınymsız surap, vaarışna qızdyq, bardıqın sal-
maqta, bardıqın eseptөөd boldı. Al qozqoluu, ara-
ketinin çivin minuta saın qolunan cыqarvaj turdu, anın
telefon arqıluu bergен qыsqaca keңeşı, cavarmandar
arqıluu çibergen bujruqtar — munun vaarış Capajev
ar bir çeке çeке şarttard, çaqdajdı ajqın tyşynup
oturqandyqın көрсөtkөndөj ele. Bir kezde Capajev,
duşmandın aeroplanı ucup çyrgöynө çavıdyr oturdu,
bıroq bul çavıdyş vaşın mañ voluşunan emes, ыza
bolqonduqunan ele, antkeni bizdin ucuctarыvızda
benzin çoq boldı, oşon ucyn bular duşmandın aeropla-
nına qarş uca alyşpaj qaldı. Caqılanduu kyrgyөөler
bu çerде ec bir çardam qyлап çoq, özyvyzdyn appara-
tыvız qymısz vojdon qala berdi. Çeektegi çumuştun
bardıqın aeroplандan taştaқan bombunun çarышыпın,
aeroplандan atqan pulemjot oқunun aldında іştөөgө туu-
ra keldi, mыndan vaşqa qылар іş çoq. Көр kecikpej zam-
birek oқun çiberyu menen duşman ucuctarыn өтө ço-
qoru көтөrylyyгө arqasız qыldı, bıroq vaşqa çaqqa
uca qacqan çoq, uşuntı aeroplандan atqan oқ az zыяп
keltirgen çoq. Mына тақ uşul atыştın uvaqында Capa-
jevdi da çaralaşqan; oқ anın vaşына tijip, сөөгynө
варыр тақалыр qалqan... Bul oқtu tilip, сууруп алды. Ca-
rajev oturdu. Yn cыqarvadı. Yn qatpastan bul azarqa cы-
dap olturdu. Bıntep (таңдыс) vajлаşt, Capajevdi, Ufадan
çырма caqырма aлыştaқa Avdon degen çerge aлыр
ketіşti. Bul cылань segizi kyny kecinde ele, al toquzu
kyny erten menen cavuul çasooqo belgilengen...

Çeektegi tınymsız çumuş, zambirekilerdin bötөнсө
sinirgen emgekeri, vajlanыştın çaqş çyrgyzylyşы, pa-
roxod menen ыdam çana kyrdөöldyy өkөryu іşteri —
munun vaarış соquş operatsijasın çyrgyzyydeгy,
çөndөmдыlykty, ujuşulqandyqtı, birdiktyu turuqtuu-
luqtu көрсөттi. Mында çeке kişilerdin sinirgen emgegi
çoq ele, mында çөңip cыquuqa bet алqan birdiktyu kol-
lektivде erk var ele, uşundaj ekendigi ar bir ajым atqa-
rышынан komandır, komissar çana qarapajm asker vaar-
ышынан ar bir vaşqan adыmнан bilingendej bolucu.

Kecireek tyn icinde Sizovqo bir qavarс — çumuş-
cunu aлыр kelişti. Bul çumuşcu таң zaarынан eki ofitser
batalionu çana Kappelёvskij polku atakaqa cыqat degen
qavarды çetkizdi; bular Pugacov polkuna kelip tijip,
munu çыгыр өтыр, vaşqa qalqan polktordu bөlyp aлыр
ketip, tyndyk çaqtaq өzlөryнын bөlyktөryнын
çardamь menen qamar aлыр çoq qыmaqс degen qa-
vardı ajттı. Bu çumuşcu özynyn Ufa zavodunun çu-
muşcusu ekenin, совет өkmөtyнө tilekteş ekenin qaar-
du qorqunuc çөnynde qызы çoldoştordu eskertyu ucyn,
өlymгө vaşып vajлар çaşыpн qacыр kelgenin ajттı. Bul
qavarды al qoqusunan alardıң keңeşmesi bolqon yjde
іşter çatыр uqqandyqын ajттı. Al cын ajтыр çatqandy-
qына qarqыş qыldı çana emne menen bolso da munun
cыndıqын dalildej ala turqandyqын ajттı. Bu çumuş-
cunun sözynө bir ese іşenişti, bir ese іşenіpedi. Em-
nesi bolso da, Sizov özynyn cavuulun bir saatqa ke-
ceңdetti. Dozorlordu kycөттi, ondoqon pulemjottun oqu
menen qarşылаşuuqa dajardandı. Çanaq qavarс —
çumuşcunu kызөtcy menen qojup, eger ajтqan qavarь
çalqan cыsa, aqtar cavuul çasabasa sözсyz atыла tur-
qandyqын uquzdu...

Tyn çanqa tijgendej uzaqqa sozuldu, өткөн тырысуu
kyny өтө carcaqandyqtарына qarabaстан komandırler-
din ec kimisi uqtaqan çoq. Çumuşcunun ajтqan qavarь
vaarышына uquzulqan, duşmandı qarş алуuqa vaarь
teң dajar. Mына uşuntıp uvaqытта çetti...

daqь akoptordon qacьrьp. yrəjləryn ucurup, çumuşcu otrjadinin kənyldəryn alasqatьp turuu ycyn, batarej coquusu menen çeehti kəzdəj oq çaadьrьdь, biroq bul esepтəə çaqьlьş volup cьqtь. Duşman vizdin zambirek-tin oquua, kəp, ьşqь etə bat bat atьlqan oq menen çoop verdi, relske birinci balqalar tije baştaqan kezde ele, çeehten coң zambirektin yny kyrkyrəəj baştađь. Duşmandьn kəzəməldəşy kelişti, çaza atraj turqan, qьzьl qonoqlordun kelişin kytyp çatьşьp, aqтьn askerleri taçriьba qьlьp qarşь aluuqa mьqtьlarp dajardanyşat. Zambirektin eң murunqu eki oqu aldьnqь eki taş mamь-nyн çanьna kelip tyştь, bul eki oq tyşyugə zarьl volqon оруn izdep, at menen çol salьp, ycuncy oqtun tyşyucy çer-in belgilegen əndəndy, munu taamajlar kərsətypta ber-di: ycuncy oq birinci prolettin şpaldarьnyн ystynə kelip tyştь. Relsalar şatьrlarp, şpaldardьn camьndьlary tuş-tuşqa ucup çattь. Çumuşcular artqa qaraj dyrkyrəştь, aqьrь emnesi bolso da, aldь çaqta qararьp turqan vagondorqo çete alьşpadь.... Alardьn kijin ceginişi menen udaa taamajlar atьlqan oq çaaj baştađь, zambirek oqtoru taq relsaqa tyşyp, şpaldardь qьjratьp çoldu vuzup iştен cьqardь. Otrjaddь vajaqь kicine yjdyn artьna apardьq, andan kijin daqь alьp keldik, çumuş aqьrьndarp bolso da eptep ilgerilej verdi.

Qacan kəpyrəədən aşьra atqьlaj baştaşqanda Fedor, Anna Nikitcina¹, eki sanitarka çana cьjьrma caqtь as-ker volup, şatьnyн ysty menen çərgələp, basqьc ystyn-də vuqur, kəpyrəənyн yjyndy toruqarьnyн vooruna qaraj çarmaştь... Bir kezde taq baş çaqtarьna zambirek oqu çarьlьp, vardьqь zьmьrap ьldьj qaraj toqolondy. Bul çolu vaqtьvьzqa aman qaldьq, eki qana kişi çara-dar boldy, sanitarkalar uşul ele çerden ьldam vajlar çiberişti, biroq çigitter ketip qalvaj uşul çerdin əzyndə voluştu. Çerden ьrəp tura qalqanda eriksizden kici-nekej yjdy kəzdəj umtulduq, duvalqa taqalьp, oşol

¹ Dimitrij Furmanovdun aяalь.

yjdyn daldaasьnda turduq. Zambirek oqu zuuldap kyyl-dəp təvəbyzdən ətyp çatat; birkezde şrapnel zuuldap kelip çarьlqanda cacьrandьşь, kicine yjdy basьp, ca-tyrqa tijip, catьrьdь teşip, birde catьrdan qajra ьnqьp taq aldьvьzqa kelip tyşyp çattь. A degende çavьşьp qatьp qalqandaj volup, cala çan əңdyu ynsyz turduq. Toqoj etegi çaqtan atьlqan əzyvьzdyn zambirektin oqto-ru da ystyvьzdən ətyp turdu, al oqtordun zuuldap, cьşьldarp ətyp çatqanьn qulaqtь tyrə tьnşar, artьqca duşmandьn oqu ətkəndə qulaqtь artьqьraaq tygyp turduq.

«Uşu çerge tyşəp beken çə ətyp keter beken?» de-geп qorqunuctuu oj ar-kimdin başьnda turdu.

Zuu-zuu ulam çaqьndarp, kycəjyp, zaraңdь ucularьlq-taj caqьr-cuqurqa aylanьp ketet... Alda qandajdьr bir kilejgen cojun tavaqtardьn beti biri birine ulam tezdik menen ьşqьlьp, bul ьşqьluunun cьj— cuju, kyngyrənyр, cьşьldarp, cojundun adam cьdaqьs caqьrь cьqqandaj boldu...

«Bu cьqьr-cuqur vizdin təvəbyzgə tyşəp beken çə ətyp vara çatat boldu beken?»

Aңqьsa zuu-zuu təvəbyzdən çaqьn ətty. Bu zuuldaş meeden ətyp qulaqtь tundurdu, etti, qandь, tamьr cy-lyndy aralap bytkəп vojdu itirkektentti. Vardьqь erik-siz mojudarьn qojnuna tьqьp, bir çaqqa qьjşajьp, bi-rine biri ьqtaj qalьşat çalyndaj balqьqan zambirek oqu-nan cьmьndaj çandarьn alьp qaluucudan bəter bətterin alaқandarь menen basьşat... Kyrs etken mьltьq yny... vaarь çəttetip, anan ec bir mycələryн qьjmyldatpastan bir minutaca ьqьşьp, bu çarьlqan oq artьnan andan da kyctyyrəəк, etə qorqunuctuu birdeməni kytкəndəj qa-tyр qalьştь. Oqtun cacьrandьşь yjdyn catьrьna kelip tijet, cьqactьn çalььraqtarьna tijip şuuduratat, vutaq-tardь qьjratat, çerge kelip tijip az qana canđь burq ettiret. Sekundaca icten dem aluu, tavьt ynsyzdygy, andan kijin birəə aqьrьn qozqolup, daqь işenimsiz yn menen:

— Ötүp ketti... tameki tartqыla çigitter — dep tama-salajt...

Taң qalardыq iş—bu qorqunuctuu minutalardan kijin, aңgeme qacan bolso, başqadan emes tamaşa qыluudan başalat. Andan kijin daqь uncuqraj turup, daqь oqtun çarыbьsьn kutyşet. Taң atqanca bir nece saat uşundajca ötty. Qoңsulaş kicine yjden Potapov ulam çygyrup kelip turdu, Fedor da aqa çygyrup varьp turdu, andan kijin daqь dezurluqqa çenep ketet... Oşondo da, eger көpyrөөnyn byтын ekenin bilyyge mymkyndyk bolso, ötylsө, bir polk menen bolso da qalaaqa kirip, aңdooston duşmandыn yrөjyn ucup, oşonu menen Krasno Jar çaqтан kele çatqan brigadaqa çardamdaşsaq degen kыlyk oj ketpedi...

Taң şoolasьn salarь menen oq çaadьruu toqtoldu. Ştab toqtop çatqan kicine stantsijaqa kelip çettik. Kirpik qaqraj, tyndy ötkөzyp qaşьqandar, bat ele ujqуda kirişti. Kyugymdykte daqь көpyrөөge kelip «byтынby, çoqpy? — dep vajqaşьrдыq. Calqьncьlar көpyrөөnyn çarьmьna cejin varьşь, biroq alardь duşmandar bilip qalьp pulemjot menen ata baştaşь... Fedor polktun komissarь menen көpyrөөdөgy vagondordu көzdөj varьşь, — Bular eki çyz qadamca çerge varqanda «internatsional» ьгьп ьrdaj baştaşь. Kolcak soldattarьna bir vөtөncө sezim pajda bolqon bolso kerek, alar oq atьşqan çoq. Fedor көpyrөө ystynde turup unynyn vardьqьlca qьjьrdь:

— Çoldoştor!..

Qьjьrdьq cьqarь menen pulemjot daqь atьla baştady. Relsaqa çata qalьşьp voortoqtop çenөşty... Aman qutuluştu. Bular eң kijinki proletke kelip çetip şatь menen çoqoru cьqьp, kicine yjge qaraj tyşьsty; çeepter oturup tsep çatqan çerge çenөşty. Tuş tuşta çөptyn arasьnda çatqan askerler, kee birөөlөry toqojqo voortoqtop çьlьp ketti, anda varьp tameki tartьşь, kicine kicine top volup coquluştu. Keesi emgektegen vojdon suuqa varьp, katalektoruno suu tolturup qajьp, nan

menen suu icip, birinen birine berişip çatьşь. Bularдын çeekten төмөн tyşьp, baştarьn qatuu çana qurc qьjьqatqarqa qatьp, dal tumşuqunun tuşuna melt qalt tolturqan katalektorun qarmap kele çatqandarьn ar çerden көryyge bolot.

Bul tyn da keceegi өткөн tyn өңdyu boldu. Ar çaqta eki brigada Krasno Jordan cьqьp, ilgerilegendigi çөnynde qavar keldi. Degi mьnda da qandajdyr, ceckindyy bir nerse bolo turqan. Calqьncьlar birinen kijin biri arqь çeekke, eң volboqondo çoldu vөгөp turqan vagondorqo çaqьn çetip da qajtqьlarь kelet. Biroq duşman vardьq cьbьtь, vardьq teşikti, degi ötyyge mymkyn bolqon çerdin vaarьn өтө saqtьq menen aңдыp kызөtyp turat... Tyn qar qaraңqь... Arqь çeekten araң bylyldөgen qana ottor көrynөt, duşmandыn emne qьlьp çatqandьqь көrynөjt, saat ekiler camasьnda zam-birek yny basьldь. Bөtөncө bir çьm çьrtьq dooran syrdь... eles bulas taң belgisi көryndь...

Bir kezde көрсөткөн qorqunuctuu davьş menen көpyrөө buzuldu. Cojun alptar suuqa ьrқьdь, tolqun ystynde qьp qьzьl ot ojnodu, taq kyndyzgydөj çarьq volo qaldь...

Kicine yjdyn çanьnda turqandardьn vaarь çygyrup yjgөн topuraqqa cьqьp, өзөndyn arь çaqьna көz çibe-rişti. Duşman çaqta emne volup çatqandьqьn bilyyge vaarь ьntьzar voluştu. Emne ycyn alar taq uşul saatta tigi cojun alptь buzuuqa aşьqьşь eken? Munun өзynde bir mandim voluu kerek... Balkim qajra qaca baştaşь beken?.. Balkim bizdin brigadalar Ufaqa çaqьn kirip varьşь beken?..

Bardьq kişini bezgektej cьdamsьzдыq bijledi... Saattar ötty... Andan kijin brigadalar qalaaqa çaqьndady degen qavar uqularь menen ьldam өзөnden ötyyge komanda берildi. Qajdandьr qajьq pajda volo tyşь, çөptyn arasьna vajlaşьtqan kicine saldь suurup cьqьp suuqa salьşь, ustundardь suuqa salьp, eer toqumdap minip syzyp çenөlyştь...

— Ötүp ketti... tameki tartqыla çigitter — dep tama-salajt...

Tañ qalardыq iş—bu qorqunuctuu minutalardan kijin, aңgeme qacan bolso, başqadan emes tamaşa qыluudan başalat. Andan kijin daqь uncuqpaj turup, daqь oqtun çarыbьsın kytyşet. Tañ atqanca bir nece saat uşundajca etty. Qoңsulaş kicine yjden Potapov ulam çygyrup kelip turdu, Fedor da aqa çygyrup varьp turdu, andan kijin daqь dezurluqqa çenep ketet... Oşondo da, eger көpyrөөnyn byтын ekenin bilyyge mymkyndyk bolso, ötylsө, bir polk menen bolso da qalaaqa kirip, aңdooston duşmandыn yrөjyn ucurup, oşonu menen Krasno Jar çaqтан kele çatqan brigadaqa çardamdaşsaq degen kыlyk oj ketpedi...

Tañ şoolasыn salarь menen oq çaadьruu toqtoldu. Ştab toqtop çatqan kicine stantsijaqa kelip çettik. Kirpik qaq-paj, tyndy өtkөzyp qaçьqandar, bat ele ujquqa kirişti. Kyugymdykte daqь көpyrөөge kelip «byтынby, çoq-pu? — dep vajqaştyrdьq. Calqьncыlar көpyrөөnyn çarь-mьna cejin varьşty, biroq alardy duşmandar bilip qalyр pulemjot menen ata baştaşty... Fedor polktun komissarь menen көpyrөөdegy vagondordu көzdөj varьşty, — Bular eki çyz qadamca çerge varqanda «internatsio-nal» ьғып ьrdaj baştaşty. Kolcak soldattarьna bir vө-tөncө sezim pajda volqon bolso kerek, alar oq atьşqan çoq. Fedor көpyrөө ystynde turup unynyn vardьqьnca qьjьqьrdь:

— Çoldoştor!..

Qьjьqьrdьq cьqarь menen pulemjot daqь atьla baştady. Relsaqa çata qalyşьp voortoqtop çenөşty... Aman qutu-luştu. Bular eң kijinki proletke kelip çetip şatь menen çoqoru cьqьp, kicine yjge qaraj tyşyşty; çeeктеp otu-rup tsep çatqan çerge çenөşty. Tuş tuşta çөptyn ara-sьnda çatqan askerler, kee birөөlery toqojqo voortoq-top çьlyр ketti, anda varьp tameki tartьşty, kicine kici-ne top volup coquluştu. Keesi emgektegen vojdon suuqa varьp, katalektoruno suu tolturup qajtyр, nan

menen suu icip, birinen birine berişip çatьşty. Bular-dың çeekten төмөн tyşyp, baştarьn qatuu çana qurc qьjьqaqtarqa qatьp, dal tumşuqunun tuşuna melt qalt tolturqan katalektorun qarmap kele çatqandarьn ar çerden көryyge volot.

Bul tyn da keceegi өtkөн tyn өңdyу boldu. Ar çaqta eki brigada Krasno Jardan cьqьp, ilgerilegendigi çө-nynde qavar keldi. Degi mьnda da qandajdyр, ceekin-dyy bir nerse volo turqan. Calqьncыlar birinen kijin biri arqь çeekke, eң volвоqondo çoldu begөp turqan vagondorqo çaqьn çetip da qajtqьlarь kelet. Biroq duş-man vardьq çьbьşty, vardьq teşikti, degi ötyyge mym-kyn volqon çerdin vaarьn өtө saqtьq menen aңдыр kызөtyр turat... Tyn qar qaraңqь... Arqь çeekten araң bylbyldөгөн qana ottor көrynөt, duşmandыn emne qь-lyр çatqandьqь көrynөjt, saat ekiler camasьnda zam-birek unь basьldь. Bөtөncө bir çьm çьrtьq dooran syrdь... eles bulas tañ belgisi көryndь...

Bir kezde көрсөtkөн qorqunuctuu davьş menen кө-pyrөө buzuldu. Cojun alptar suuqa ьrөbьdь, tolqun ystynde qьp qьzь ot ojnodu, taq kyndyzgydej çarьq volo qaldь...

Kicine yjdyn çaпыnda turqandardыn vaarь çygyrup yjgөн topuraqqa cьqьp, өзөndyn arь çaqьna көz çibe-rişti. Duşman çaqta emne volup çatqandьqьn bilyyge vaarь ьntьzar voluştu. Emne ycyn alar taq uşul saatta tigi cojun alptь buzuuqa aşьqьşty eken? Munun өзyn-de bir mandim voluu kerek... Balkim qajra qaca baş-taşty beken?... Balkim vizdin brigadalar Ufaqa çaqьn kirip varьşty beken?..

Bardьq kişini bezgektej cьdamsьzдыq bijledi... Saattar etty... Andan kijin brigadalar qalaaqa çaqьndady degen qavar uqularь menen ьldam өзөnden ötyyge komanda берildi. Qajdandьr qajьq pajda volo tyşty, çөptyn ara-sьna vajlaştьrқan kicine salды суурup cьqьp suuqa salьşty, ustundardь suuqa salьp, eer toqumdap minip syzyp çenөlyşty...

Duşman ysty ystynə, tartipsiz atqylap çatat. Alda nemneden ətə tıncsyzdanqandaj, balkim ırəjy ucup qalqan cəqar. Bizdin çaqtın zambiregi atıunu kycətp, duşmandın ceekeke çaqtın okoptorun oqtun aldyňa ald... Qəzyl askerler birden ekiden kicine qana top bolup, atp çatqan duşmandın oquna qaravastan, syzyp ar çaqqa cətip, atqylaj ceekeke cəqyp, oşol ele cərdən qumdu ojup civerip, kicine cəmələ qumqa başp qatp, əzdəry da atəşə baştady...

Tyştəgy kyn kyjdyrup turat. Dem ala alqəş bəşq. Ter şorqolojt. Suusajt...

Qəzylar tsevi ulam tutaşp qalyndaşp əsyv vərə çatat. Ulam kycəgən turaqtıu atqıloo, qarşylyq ulam nacarlaşp, duşman deldejdi.

«Ura!...» ırəjyp turup cəgyryştı. Okoptun birinci qatarın voşotuştı. keesin soqup salp, keesin soqup salp, keesin tutqunqə aləşt, daqə çatəşt. Quraləşydənqan tutqunqə tyşkən, deldejip qalqan, alarda qorqup ketken, tutqundun vaarəda vular menen qoşo çatəşt. Məna uşutıp, cəgyrup çatp, cəgyrup çatp oturup ceekten ulam aləstaj, qalaaqə ulam çaqtındap kirip bardəq...

Qəzyl askerler kəcəgə tuş-tuştan kelip kire baştady. Bardəq cərdə toptonqon cəmuşcular aşa qubanətarın qəjyqərp bildiryydə. Qubanə da, daqtıu polktordu quttuqtoolor da, kylky da, əzyn əzy toqtoto albaqan syjynyc çaş təgyy da, vaarəş teq məna uşulardın araşında... Qəzyl askerlergə cəgyrup kelip gemnastjorkalarəna cəarmaşşat — coocun, bıroq qəmbattıu çana çaqtın kərgən — bulardə cəlyu cəyz menen daləqə cavbşat, qoldorun qəşşat... Kyc menen tyşyndyrə alqəş syrəttər...

Majlanəşqan kəjnəktyy kişiler kəcənyn eki çaqtına tiziliştı, vular — cəməraqan kəp coquunyn alənda, məna bu cəniştin vaqəttarə vaarədan murun taq oşolordun vaqəş...

Bluzkecender menen kəjnəkəndərdyn artənda, tra-

tuarlarda, kəcə vurətarənda, duvaldarda, yjlərdyn acəq terezelerinde, cətyrdın ystyndə, terekterdin butaqənda, mamylardın başında, bardəq cərlərdə da azat qəlynpəan Ufanın graçdandəry Qəzyl Armijanə tozuuqə qubanəta, qubənbaj turqandardın vaarəş tetigi kolcaktın artənan ketken... Qəzyl vojska polk-polku, polk-polku menen ətyp çatat. Cəraşəqtun sap menen pajzaların men — mensij cərqyldatə, cənişvəs kycynə toluq işənimdy tyrdə salmaq menen qəzyl askerler cəj ajaqdaşat. Oşolordun cəq başqan, meenet kərgən cəzdeyndəgy mramrdaj kyrdəldy toqtooluqtu, salmaq-tuuluqtu ec qacan unutrassəq!

Azyr ele, tezireek tyrməgə varuu kerek: birəə vol-soda tiryy qaldə beken? Qantip ele eñ aqərqəşəna cəjin ec kimdi qaltərbaj atp ketişsin? Tyrmənyndat başqan topculuqtıu oor temir eşigi qəşərap acyldə... Koridor-do... kameralarda... adionockolordo cəygryştı... Məna birəə... daqə birəə... ycyncysy... tezireek, çoldoştər, tezireek tyrmədən cəqqəla vəri. Adamə qaltəratqədj kərynyştən! Tutqundaqəlar əzyləryndə qutqaruuculardın mojundarəna asəlyp çatəşat, nacarlaş azapə kəp tartqandəry cədjə alvaj burqurap ıjlap civerip çatəşat... Mənda da tyrmənyndə sərtəndaqədj kylky, qubanəş çaş təgyy... Al, tyrmənyndə tynərgən kərynyşy məna bu çoluquşqə qandajdyr bir vətəncə çaşəryn sərduu kyc qoşqonsujt...

Qəzylar polkunə aşəqə qacəp, aq generaldar əzyləryndə tutqundarın atp ketyygə ylgərvəj qalyşqan eken. Qaldəqtarın qana... tomsorqon toptorqə vəlyp-vəlyp, qajta kelgis, qajda ekeni belgisiz ar tyny aləp ketip turqan bizdin çoldoştərubuzdun qajda ekenin, Ufanın qaraqəş tyny çana kolcaktın aq generaldarə qana bilet. Tiryy qalqandəry şyldəqə qor boluşup, arsəz, dədəj ofitserlərdin qorduqunda boluşup, kec kirgen saşyn uşu tynky əzynyn açal kezegin kytyp

oturuunun unutulqus qıyn azap ekendigin, tiryy qal-qandar kijin syjlep beriſti...

Tutqundardı boſotup çiberer menen qalaanyn bardıq çerlerine qarool, patruldar, cet çaqtarqa almaſybas. kyzetcyler qojuldu. Ec bir taloo, ec qandaj cır cataq, zorduq, baſsyzdyq çoq, — antkeni bul kirgenden tartip-tyylykkö køndyrylgön, revoljutsija mildetin çyktönyy sezimi menen toluq bilgen Qyzıl armija ele... Taq oſol birinci ele kyny çumuſçulardan ar qajsı mekemelerden çiberilgen ökyldör birinin artynan ulam biri kelip, qalaada tıncıtyq, tartip qojqon ycyn raqmat ajttı, keesi quttuqtadı.

Jevrejlerdin sotsialdyq partijasynan ökyldör kelip, mındaqy kolcak ökmötynyn tuſundaqy jevrej qal-qıyna көрсөткөн qorduqtarın syjleſty. Qorduq, çaza degendin ec qandaj cegi bolboqon, ec bir sevepsiz tyr-mөгө aparıp sala bergen. Qandajdyr altyn pogonduu bir aqmaq көсөдө jevrejdı qojup ketyyny, qyzıl ala qılyp urup taſtoonı eñ çaqıy çana çaza берилgis qyzıqcylyq dep eſeptegen...

— Eger qajra cegine turqan bolſonuzdar biz bir da çan qalbastan vaarıbyz sizderdi eercip ketebiz... Myna bu çaltıraqan berekelyy çindin ojnoosundaj ſaqmardan көгө, ac çılaңac bolſo da Moskva artıq — dedi partiya ökyly.

Oſol kyny jevrej çaſtarı ыqtıjarduu otrjad tyzyp, Qyzıl Armija qatarına qoſuluſtu.

Divizijanyn sajası belymy keñiri zor çumuſ çyrgyzdy. Ovolqu saattarda al aval çaqdajdy tyſyndyrö turqan көр varaqcalar taratyla baſtadı. Qalaa icine kerege gazetalar çavıſtırıldı. Ertenki kyny bolſo dajıma cıquucu divizija gazetı cıqtı. Qalaanyn tuſ tuſ çerine birinen kijin biri ujuſulqan mitingeler ötköryldy. Tur-qun qalq syjlöocylördy cıluu çyz menen uquſtu, oſol ele mitingede turup syjlöocynıy көтөrip, qoldon qolqo alıp çyruſty, bul syjlöocynın cecendik sapatı ycyn emes, qıvanıctarınyn taſıqandıqınan ele. Qalaanyn coñ

teatırına truppavız ornoſtu, mında bardıq çumuſtu vajaqy carcoonu bilbes Anna Nikiticna baſqarıp çyrot. Dikoratsija menen uvara boldu, qalaadan kaſtjumdar taap aldı, qojulucu ojundu çajlaſtırıp, özy da ojnodu. Teatırqa qyzıl aſkerler dajıma tolup oturuſtu. Bir nece kynden soñ çaraluu Capajev ajıqıp kelgenden kijin, — bardıq aſkerler atynan Anna Nikiticanıy ſaqnadan turup quttuqtadı, Anna Nikiticanıy tyjylgın gyl sun-du, ыtyн zaldaqıylar özylerynın syjgyncykyıy qyz-matcısın qıjıqırıp, cıu, tınymsız alaңan ſapalaqtoо menen quttuqtadı. Annaıa al qyzıl soldattardın ber-gen eñ sonun çana ec unutulqus sıjlyqy ele...

Qala ici daroo sergip çañ ömyr menen çaſaj baſtadı. Artıqca ofitserler «azattıq» tuſunda maçes oor-turmuſta çaſaqandar bul tuuralı keп qılyſtı.

Baſqa divizijalar Kolcaktı Ufadan aſıra quıp saldı. 25-ni bolſo tınyquu ycyn qaltırıldı, al Ufa rajo-nunda eki çumadan aſıqıbraaq turdu. Ubaqtı boſqo ötkön çoq, belyktör, bul öñdyu uzaq çana oor qazattan kijin özdöryn tartipteſti. ſtabdar, keñſalarda qam qılyp, qyzuu qazat ucurlarında cıjylqan toptolqondordu irettep açırata baſtadı. Sajası belym ec bir boſon-do-boqon kyc menen çumuſun çyrgyzö verdi, bul belym-dyn vaſında turqan Ryzikov menen birge Peterburgdın vaſında turqan Ryzikov menen birge Peterburgdın çumuſçusu Suvorov, көryyge çooſ, ujañ, viroq ec bir çarcabas myqtuu qyzmatker. Al ubaqtısynın көwyn sajası belymdö ötközgöndyktön anı bul çerden qajsı saatta bolſo da tabıuqa bolot ele. Qantse da, uſunda ele tynöп çyrſö kerek. Fedordun çardamcısı Krajnjukov-do Suvorov menen ötө tıqyz çaqındaſıp alıp, mildet tapſıruudan boſ bolqon ubaqtısynın vaarın uſunda sajası belymdö ötközycy ele. Bul eki çumalıq turuu kezindegi tolup çatqan çumuſtın vaarın uſul ekөө qana atqardı, cındıqında Klyckov bularqa keñeſ beryy menen qana çardamdaſtı, tyrdyy keñeſmelerge qatıſıp

turdu — анын көр увақтысы. Belebejdin kijinki birinci qana çolu Capajev ekөө kezigişken divizijalyq başqa orundardaқы çumuştарқа ketip turdu.

Andan kijin көр кесикпей ele Ural majdanьnan çaj-sz qavarlar kele başтады. Anda kazaktar çengendin ystynө çеңіп, çalıqыз bekingen Ural qalaasьna qana kire alvaj çатыşьтыр. Qavarlar gazeta arqьuu, armija-lyq çьjnaqtar, telegrammdar arqьuu, qat arqьuu, көvyn-cө, qat arqьuu көvүгөөк qavar альпыр turdu... Qьзы askerler, özylөrynyn tuulqan qьštaqtarьna өrtтөөcy çovoloң menen şajxi kazaktar vaғыr, uulu, eri, tuuqanь qьзы armija qatarьna ketken yjlөrdyn carvasьn cacyр, özylөryn өltүрүр, qьjnap qorдуқ көrsөтүр çatqandyqьn uquştu. Polktor тыңсызданыştь, qandarь qьзыды, Ural talaasьna varuуqa suraştь anda barsa тыjuusuz vylyk salьp çүргөн Ural kazaktarьna qarşь on ese kyc me-nen kyрөşө turqandyqtarьna ant беріşti.

Capajev menen Fedor bul tuuralu көр aqьldaşьp, eger başqa bir vөtөncө çaqdaj tosqoolduq qьlvasa, divizijanyн çiberilişі orunduу çana pajdaluu voluşun көryştү. Bor-vor menen alda nece iret syjлөşүştү, qьзы askerlerdin pikirі qandaj volup turqandyqьn, alardьn bul pikirine qaraqanda Ural majdanьnan başqa — majdanqa varuу orunsuz voluşun Frunzege тыşьндырыştү. Анын ystynө өşol çaqtan kee bir qacyр kelyucьлөр çе tuura ele ьq-tşjardularь, «өз divizija» сынан başqa vөlykтергө qoşulup соқуşqa varuуnu qaalavaqandar көvөjө baş-tady. Asker arasьnda bul qalьp kyсөjө başтады. Bor-vordoqular çaqdajды eske алыştь, кесикпей divizijanyн Ural talaasьna oşturuu tuuralu vujruq keldi. Buqa polktordun көnyldөry өтө çoqору көтөryлды. Qazatqa, qadimki bir tamaşaqqa varuucudaj qamdanьştь. Capajevdin özy da qarapajьm askerlerden kem көnyldөngөн çoq. Анын көnyly, dalaj аjлар voju соқуşqan talaaqqa, mь-na bu татар аjыдарьнын arasьндаj emes, vaarьсы özyne тааныş, тыşьnyktyy, çaqьn volqon talaaqqa çetyygө ketti. Bldamdyqtan da ьldam çьjьпыşьp, divizija çol tartты.

XIV URALDЫN QUTQARЫЛЫШЫ.

Ural qalaasь көркө çejin, özynyn qutqaruucusu Capajev divizijasь taq çetkenge çejin, kazaktardьn qurca-qan qamoosunda boldu. Анын qaarmandyq qorqonuşu grazdan соқуşunun тағыхьна көrynyktyy bettin birі volup kire alat. Dyjnөdөн kesilip oqcun qalqan Ural-dьqtar kazaktardьn таqaj basьşьna çan teni menen tu-ruştuq bere алыştь, necen çolu bijik danq menen kazak-tardьn cavuulun qajtarьştь, özdөry da suurulup cьqьp, duşmandь tuş tuşunan qojqulaştь. Ural çumuşcularь ьqтşjarduu asker volup aqьla kirgen azap cekken gar-nizon ec qacan qaçьqandyqtarьn, carcaqandyqtarьn, acqalyqtarьn bir ooz ajtqan emes, eelikken duşmandьn bijligine mojun sunup qaluunu ojлөşqon da emes. Kyрөş ömyrgө çana ölymgө арналыр çүрды. Mьnda çartьlaqan ec nerse voluu kerek emestigin, kazaktarqa tutqon voluu, al kesileniş, tajaq çөş çana атылуу... ekenin vaarь bilişcy. Qalaanyн icinde çaşьrьn qarşь sөz-dyyler volqonduqu acьлды. Çergiliktyy aq gvardijacь-lar, çergiliktyy garnizondun başьnan attap, kazaktar-dьn bөlymdөry menen vajlanьş çasaşqan. Alardan көr-sөtmөлөр алыşqan, şaarda volup çatqan avaldar tuuralu kazak komandalьqьna qavar çetkirip turuşqan... Zam-birek oqtoru, patrondor tyğenyp aзыq tylykta ajaqtap qalqan, balkim çaqьnda qьзы vaatьrlar çoosuna najza menen qana qarşь cьquuqqa tuura kelet ele, biрoq vuda qьзыldardy qorqunucqa тыşьrgөн çoq. Qajra alar-dьn көnyldөry — sergek, işenictө, toqtoo, vaatьr boldu. Qacan çardamqa Capajev divizijasь kele çatat degen qavardь uqqanda, kynөm sanoonun vaarь çoqoldu, duş-mandyн eң aқырқы atakalarьn murunqudan da turuqtuu, vaatьrlyq menen soqqu берip turuştu.

Uralqa baratqan çoldo irdyy соқуş volqon çoq, oşondo da majda cyjdө qarmaşa ketyyler bir kyngө da toqtolqon çoq. Capajevdin polktorun bajaqь 1918-

çылқы соқушта билip қалқан казактар, бу çолу аны менен аетме бет соқушууға көр көңйлдеу сарпастан, шарты кеде тыскөн çерде артқа сегине қасууну оң көрүстү. Соболев станисасына бара қатқан çол үстүндө, казактар еки броновик менен, аттуу аскерлерин қанатынан çиверip, Ivanovo-Voznesenskij полкuna тийісті. Алар броновик оқун қаадьрса, қызыл аскерлер сестенip қасууға кирет. мындай боло қалса аттуулар өз билгелерин іштей емеспи деп ойлошқон. Бироқ ваарьсь тең андай болво, ең çөнөкөй болду çана рајдалуу болуп сырады; тсептер өлген кишiлердеј сулқ қатысты, бурулуп çол берip, броновиктерди өзйлөрүнүн тылына өткөзүп қојо берісті да душмандын ворпон аттуу аскерлерин оқтун астына алысты... Бул арада қызыл батареј, өлым четкиреу машинаға улам далдај, улам қақында тамабірек оқун таштај берди. Бул керемет моқоқолор қандај сыј менен кelse, ошондој сыј алып қайра тартты. Бул çерде ec қандај сықым болқон çоқ — ұшундај тоқтоолуқ өте ужушұлқандық менен, душмандын бул қырмақы çөнөкөй қана қарғы тозулуп, çоқ қылынды.

Қайдадыр бир қағын еле çерде Соболевскийдин тегерегинде казактар бөлінуп оқсун қалқан қызыл soldattardын ротасын қурцап алып тап тақыр deerlik бут војдон қығыр салыптыр. Çардамға дақы бир ротаны çиверсе—алар да азартаныптыр, үсүнеусын çиверсе дақы еле вајақы. Бул өңдүү мајда çардамдан ecteке сырај турқандықын, бул çөн қана çана texнике кысқотын вөөде бөлуу екенін çанақыдан кийин қана тышынсыптыр. Мындап кийинки полкфу çиверip, полк қана заматтын ортосунда көңйлдеу ішти атқарыптыр. Муну Capajev билгенден кийин бир топ қыжғыр, асууланьр, урушту:

— Командир емесің сен, қарақайдај болқон ақмақың, Казактар соқушууну емес, тийip қасууну қана биле турқандықын тышынугө тийісің. Мына тийip қасқан ұшу: бир ротадан кийин бир рота çиверip... ой сен, воқ мурун! Басыр алыса керегинце...

Күндөкү тынымсыз, казактар менен қармағыр отуруу-

уға қарабастан, полктор ең ыдам илгерилеу бара қатты: çөө војдон суткасына елуу қақырмадај çол басыр тұрушту. Станисаларда, қыстақтарда қызыл soldattardы, қутқаруучулар қатарында тозушту, көвүнеçе қашооцу ел тозуп сықыр қуттуқтасты, қолдорунан келишине, билгелеринце çардам қылысыр, қолдо варларын берip тұрушту...

Capajevdin өзүнө артыққа ұрмат көрсөтүстү, — ал, ал кезде толуқ маанидегі «ошол кындердын ваатыр» еле.

— Çоқ дегенде бир ооз сөз айт — музуқтар андан сұрашат — казактар дақы келеви, çе болвосо, сырақым сен аларды биротоло қуу салдығы?

Capajev мұрутун сыјрата, қуана, ыраазь боло, ырақымдуулана тамашалај çоор берет:

— Биз менен қошо қырсаңар — ошондо қана қайра келиспејт, егер қатындағыңардын жүкесін қыттар ујдө қысанар, силерди ким қорқомоқсу?

— Биз қантип вагабыз?

— Мына ұшунтип еле, биз сылар вагазыңар — деп тегеректе турқандарды көрсөтө çоор берди Capajev.

Ошонтip Capajev, дыққандарға қызыл армияның кысу емнеде екенини, Совет Россиясына анын қансалық керектиулыгын, дыққандардын көз қарағы бул армияға қандај болуу керектигін тышындырө бастады.

Capajevdin meesine ондоқон туура çана ec бир талашыз ережелер қатuu орноқон, ал булардын қатымын ар қайсы çерден оқуip билген, қатымын ваққалар менен сыжлөшкөндө уқуip естер қалқан. Мисалы: биздин армиябыздын таптық қурулушу тууралу казактар қоқусунан емес, өзйлөрүнүн көрсеулыгу ылаасызыздан биздин душманбыз болқондуқы тууралу, асарсылықтақы ворворлорубузға, қурсақы тоқ болуп турқан четтерден тези-реек çардам берүү тууралу çана ваққалар çана ваққалар тууралу. Бул өңдүү талашыз, çөнөкөй маселелерди өз ојунун вардық тазады, ајқындық кысун сала қавыдақан, тышынугын ec қайтпас çана тывөлык қылыр қавыдақан, çана өзү ұшу маселелерди esinen сықарвақандықына, тақ билісине мен mensinicyy, алда қандај çерде болсун,

angeme arasında orunduu bolso da, orunsuz bolso da bul ereçelerdi qıstara syjlöögö tırğıscu.

Дыжан — музуктарқа, ал бу ereçelerdi artıqca көңул qojuu menen кеніте syjlöcy, аларда munun bul angemesin wetence көңул qojup uquşar ele. Keede, keede ectekege arızvay turqan birdemelerdi atajlap soqup qalıscu, biroq angemesinin çalıp natıjçası ar qacan çaqşınaqaj volup cıqar ele. Maselen, al, iri birikme carvanı, andaıq çumuş sistemaların, mycelördyn ez ara qatnaştarı çana başqalardı ete qıjıncılyq menen çana kınırt tısynıyıcı. көвүнсө «welyş», «öz aldınca voluu» maselesinde көвүрөөк cataıuıcı. Bul çaqınan çondıyırэк ecteke tısynıdyrө alcu emes, oşondoı bolso da, uşul өңduy angemelerinen ele çaqşınaqaj nerse cıqar turqan. Al dajm emgek syjıyıcılykkө çaqbat, ac көzdykkө, özymcılydykkө, qarañqılyqqa qarşy, çaqılyqqa, dyjan carvacılyqında maşyqtuu emgekke umtuıuqa çaqbar ele. Bir qyştaqta, al fabrik çumuşcuların acarcılyqta ekenin uşundaj mıqtuu syretter ajttı. özylörynın qırsaıq toq volup acqa çatqan çumuşcu bir tuuqandarın taqır unutup qojqonduqu ycın dyjandardı ete qatuu qaqşyqtadı, uşul zamat ele dyjandarı өз ara aştıq coqultup Moskvaqa çenetyyge toqtom qylyştı. Bul çumuştı ujuşturuıcı kışi şajlaştı, uşul ele çerде, çylylyştın ıstındө, coqultqandarın vaarın Moskvaqa çıbere turqandyqtarın, bul tuuralu Capajevge soquş majdanına qavar berip, qojoturqandyqtarına Capajevge uvada verıştı. Alar bul ajtqandarın coqultuştıvu, çıberıştıvı coqpu-belgisiz, al emi Capajevge bolso alar qavar qyla alyşpadı, antkeni anın az ele ömyry qalqan—bat ele Capajev çoq volup qaldı...

Uşuntıp, quvanıs menen tozur alynpır kele çatqan qyzy polktor көzdөгөн maqsatqa çaqındaştı. Keciıkej bular Uralskıjın iregesinde voluştı. Aqırqı soquş — kazaktar qurcoonu vuzup qaca verıştı. Uralskıjden, on çaqırmca çerden, qamalıp çatqan garnızondun çol başcıları tozur cıqyştı, bular menen qoşo eskadron

attuu askerler, arkestr, muzıkası var... «internatsional» kyysynın dyysy menen, quvanıctuu qyjqırq, syjynıctıy көz çası menen kezıgıştı, bırı bırı qucaqtaştı, tez ele bırı bırıne көp nerselerdi syjlögısy keldı, bıroq syjlөj alyşpadı, oşoncoluq sezımderi qozqolqon, titiregen volucı.

— Fedja — qyjqırdı avtomobılın çanındaıq bıreөnyn ıny.

Klyckov qılcajыр qaradı da coq qara atcan Andrejevdi көrdı, bular dostorco övıştı. Aзыr Andrejevın çaqşınaqaj çaltıldaıqan көzındө murun Fedor ec qacan vajqabaıqan qandajdı bırı çaqılyq var, көzdөry qandajdı kycөгөн işenımsızdık menen salqın, qırqıaq qarajt. Al bul kezıgışyıyge quvanıcta emes dep ojlooqo mım-kyn ele, bıroq anın ıny kezıger menen ajta salqan çıluu sözdөry mındaj emes ekendıgın bılgızıp turat. Anın maıdajındaıq vırış tereıdegen, al taq murdunın ıstındөgy tuurasınan ketken vırış dajma çazylvaıqan vojdon cınqur өıdөnıp qalqan.

Fedor, Andrejev menen syjlөştı, qamooqo alyıqan Ural qalaası tuzaqqa ilıngendej, çaqı vızuıqa tuura kelyıcı, duşmandın çasırnın syjlөşyılöryne, cıqqıncılyqına qarşy kyreşyıyde Andrejevın belsendıy qatışqandıqın bildı, oñvooon itterge oqus cara qoldonup, ajoosuz çaza veryı kerek ele. Azaptuu uşul kyreş anın ças çyzıne tamqa, oor, tereı, qaraqıs өcpөs tamqa salqan... (Kөp keciıkej çaqdaj Andrejevdi polkqo kirgızdı, oşondo çyrgөndө qamoodo qalıp, qatuu soquşqandıq kışın qolqo tısyıp, çırtqıs ajvandyqqa ajlanqan duşman taravınan majda majda keskilenip öltırylgөн).

Ural şaarının özındө, көcөdөн өtөr çer çoq, çol çumuşcular çana soquşcular menen şırelgen. Şaardaıq eldın vaarı çajnap ketken.

«Baatırdın danqı keterylsın. Capajevge danq! çasın Capajev divızıjasının polktoru! çasasın qyzy көsem — Capajev!»

Bul qubanyctuu qyjqrqqtar vytyn qutqarqlan Ural qalaasyna taraldy, Capajev menen Fedorqo kccqge cbyq tolqon mndegen krcylykty aralar avtomobil menen cyruu qyjyn boldu. Capajevge qubanyc menen qanen cyruu qyjyn boldu. Capajevge qubanyc menen qanraşt, aqa qyjqrqr quttuqtoo ajtyşt, tevetejlerin kckk krcylyşt, saltanattuu cçnqş ыларын ырдаşt... Şaar qyzy cçlekter menen qoozdoldu, bardyq cçerge tribun ornottu, mitingeler acyldy, Capajev cbyqr syjlogondc krcylyk voroon kynky denizdey tolqudu, şattyqtn cegi volvodu. Anyñ birinci sçzy tabyttaqydaj tylyctyq tuuquzdu, anyñ aqyqr sçzy çaq, aqyl cçtkis şattyqqa eşik acty. Avtomobilin çanyñan on caqy cçmuştuy qolu sozulup, cçoqoru ықтыр ketcre vaştady, avtomobil kete bergende, quip cçetcydøn veter, arqasyñan ozylegynyn raqmatyn cçn cyrçkçn cbyqan çaq ыгаazylyqtarın daq, daq bir çolu ajtyr qaluuqa eercij cyrgyzyşt.

Polktorqo da urmat az kçrsçtylvçdy. Uraldyqtar bulardyn qamyn cçp, erkelety kçnyldçryn buruşt, parattarda arnoolor qylyşt, kçnyl kçterçyycy tolqon nerselerdi ujuşturdu, tamaqtandyruu tuuralu qam cçşip, qoldorunan kelgendin vaarın coçultup berişti.

Saltanat—şrapnel oqu çarbyr çatqanda çasalqan saltanat bir nece kynge sozuldu, teatrda ojun qojulup çatqanda zambirektin bir oqu teatrдын төөсүнө kelip tijgen kezi boldu. Biroq bul çndyy oquja eldin çalpy saltanattuu qalybyñ ec vuza alucu emes. Kazaktar çzçndyn arqy çjzyyn cbyqr ketişti, alar kycyn cçjnaj albaj turqan qylyu ycyn, Ural çndyy çzyne tartqcmagnitten alystatuu ycyn, alardy toqtoosuz, alystata quip saluu kerek ele. Capajev ycyn majdandaq çaq cçnqşter eñ çaqş nagrağ volup tabylar ele oşonduqtan çoluquştun alqacq şattyqy çtyşy menen, al çzgçrylvçstøn polkton polkqo ucup, çtkççldyn qandaj çasalpy çatqandyqyn vajqar cyrdu.

Çzçndøn çtyycy kçpyrççny tyzçtyygç kirişti. Çzçndyn arqy çjzyyndc, qoluna urunqan nerse arqylyu qana

çtyr cbyqan eki qyzy polk var ele. Zambirekterdi çtkçzyu ycyn kçpyrçç cçmuştun tezdetyy kerek ele. Zambireksiz polktor çardamsyz çndyy sezişt, çana komandirlerden toqtoosuz qooptonqon maalyhattar tyşç verdi. Uralqa kelgenden kijin ekinci kynyvy çç ycynçy kynyvy, tyndøn veri emne iştelgendigin, çalpy cçmuştun qandajca cyrup çatqandyqyn vilyu ycyn Capajev erten menen erte ççnçdy.

Fedor da any menen birge ketti. Çaşyldanqan veles ystyndc ar qajş çerde qyzy askerler qybyrlyşyp cyruşt, — bul ççrlerden cçekke zor dçngççterdy taşyp ççtkiryy kerek ele... Myña oşol ççrlerde ar bir dçngççkç qbrqtan kişi çarmaşyp uvara volup cyruşt, arç veri syjreşt, vççdç topuraşt, — işt çylyajt... Dçngççty aravanyn aldyqy oquña kçteryp salyşt, munu kçteryp saluuqa ççp-ççnil ele ççdønçt, viroq kçptçr ketkende daqy ecteme cçpçajt...

— Baştqyñar qajda — dep surajt Capajev.

— Tigine, kçpyrççnyñ ystyndc...

Kçpyrççge kelişti. Bardyq cçmuştuy işenip tapşyrqan inzener dçngççkç minip, çajvaraqtat tameki tartyp oturat. Capajevdi kçrç sala ortoqo qaraj ucup ççnçldy, ecteke volvoqondoqudaj, uşul çerde dajyma cçmuştuy qarap turqan kişice. cçekke vaar çararsyz tameki tartyp oturvaqansyp qaramalap turat. Myñdaj ucurlarda Capajev ceksiz meerimsiz çana oroj volucu. Al, tigi çjzydøn tyşkçn — kçz çastuu suranuularqa qambyqan volucu da, ar bir minutada ojlor, ojloj çany keçip, myña, myña emi çjzydçgy polktor talqalanat dep turqan volucu... Ar bir minuta qymvattuy ele... Bardyq volqon kyc qubattan aşya aşyquu kerek volucu — oşon ycyn al bu çaqqa myñcalyq kçr qyzy askerdi çiberen, al turmaq çzynyn komendanttyq komandasynyñ çagymyn bergen. Bul kçpyrççnyñ vytyyne al bardyq ыqlасын салqan, saat sajyn anyñ vytyşyn kytty, oşontip cyrgçndc mintip... mintip toluq ujuşulvaqandyqy, çar çajtyt, birççnyñ qurulaş sandalyr cyr-

gönyn kerdy, birөөnyn çaj baraçat tameki tartyp otur-
qanyn kerdy...

Uçqan bojdon көpyрөөгө сыдыр, quturqan аңдай
inzenerge çetip варыр, бир ооз сөз айтпастан керилип
туруп, бардык кысу менен inzenerdi беттен ары берип
qaldы. Inzener дөңгөctyn ystyндө оор теңселip сууqа
qulap кете çazdadь. qur quu volup кетти, азыр эле аты-
лышына мүмкындыгын естей qaltыrap кетти... Capajev
сыпы менен эле тарапсапын qавыпа qолун алпарды, бул
кытылбөгөн qылыqqa таң qалqan Федор qана cap qар-
maj qалыр qолун бошотподу. Qaardанqan Capajev воq-
toonun ең tandemaluusu менен qaltыраqan inzenerdi
şыбар воqтор çatat.

— Savataznikter! Ittin baldary! Siler ycyn menin
soldattarым аjanьctuu emes еkenin vilemin... Alardyң
ваарың çoqотуудан qajра tartpajsыңар ittin baldary!..
y-y-y... aqmaqтар! тыşky tamaqqa cejin көpyрөө dajar
bolsun! Тыşyndыңы? eger dajar volboso, — ittin bala-
сынca атыр salam!..

Inzener daroo çeek менен ары вери çyгыryp qaldы
Tiginde дөңгөckө qыртан çавылыр çatqandardың
ycten төрттөн эле qaldы, qalqandарь ваşqa çumuşqa
көcyрылды... Qызы askerler şaşылыş iştep çатышат...
buttar ileeşpej ваşыр çumuş qajnadь. Aqығндасы? eki
sutkаның icinde төрттөн бир бөлөгy qана iştelgen кө-
pyрөө, тыşкө cejin qана byтыр qaldы.

Capajev çumuştu iştete bilyycy bipoq апын qoldon-
qon caralarь бөтөнсө çана qataal volor эле, kee бир
ucurlarda бардык caralarьң kecirimdyy dep esepтөөгө,
al turmaq ең qatuу ең cocurduq volqon «murunqа
muştoo» — caralarьнда kecirgen uvaqыttar boldu. Ko-
mandir өзynyn аскерин qамсы менен савар. таq уşу
byтын бөлыкты сақтаp qалqan ucurlar boldu.

Çanaqь көpyрөөдөгy oquja, oşondoј voluşу зары
bele? буqа çоор берyy мүмкын emes... Qандај qы-
qan менен да көpyрөөny оңдоо ең şaşылыş iş эле.
оşон ycyn Capajev inzenerdi бир nece ireт өзyne ca-

qыды. özy варыр turdu, bujurdu, şaştardy, tildedi,
qorquytu... oşontse da çumuştun qaşandyqь murunqu
bojdон qala verdi. Бул сындаqan атајь sobatazdыq
bele? Çe бир qoqus bele? Kim bileт! Emnesi bolso da
oşol kyny сыdam çөjcөгy толup кетти, volboј qalbacu
oquja boldu, al көpyрөcy... тыşky tamaqqa cejin dajar
boldu. Soquştun qataal, erkke көngys, temirdej logi-
kasының misaldary мына uşundaj!..

Capajevdin ваşында, алда qандај бир тынөргөн özy
bilgictikti өтө çөнөкөј nerseni тыşынвоө менен cek-
telgen qалыптан тыşqарь munajьmduuluq çerin bilgizyycy
oqujalarda volucu эле.

Uralqa таq uşul keliştен бир çumadan kijin beken
çe бир çарым çumadan kijin beken бир kyny kyndyz
Fedorqо mal doktoru менен mal doktorluq komissar
çyгыryp kelişti. Ekөө тең qaltыrap турушат, doktordun
közындө çaş titirep, şaşыр турушат — ecteке тыşыны-
гө volboјt.

(Mal doktorlor komissary degi nazik qalq bolot).

— Emne boldu?

— Capajev... tildejt... qыjqыrat... atam dejt...

— Kimdi tildejt? Kimdi atmaqсы volot?..

— Bizdi... bizdi ekövyzdy тең... çe тырмөгө otur-
quzam, çe atam dejt...

— Emne ycyn?

Fedor ekөө тең oturquzup тыңtандырыр. volboј
turqan oqujanың uqmıştuu qavarың uqtu.

Capajevge qыštaqtan бир тааныş музуq keldi, al on-
doqон çыldar boju mal emdөө менен kesip qыlqan атаq-
туу «darymсы» volucu. Бу киşi qantse да таqşалqan,
iştin çajың bile turqan киşi көrynөт. Oşontip bygyn
Capajev divizijalyq mal doktoru менен komissardy
caqырыр алыр, oturquzat. Canaqь музуq да uşul çerде
bolot. Capajev өзynyn көзыне tigi «emci» den ымты-
qan алыр, бул музуqта «mal dokturu» voluuqа çarajт
degen kyөөлык qaqaz берyyны surajт. Boo берген
qaqaz kyctyyrөk voluu ycyn komissar да qol qojsun

dejt... Ынтықан өтө қатuu аһнар, ес қандај «сұғнар»-
лық болвосун дејт.

«Билеііз біз сілерді, ітін балдары, сілер бір да музук-
ту доктор қылып сығарқынар келбејт» дејт.

— Біз ақа мындај да, тигіндеј да ајтыр, ынтқан
алууға да, документ беруге да ақыбыз уқуқуыз
чоқ дејбіз. Ал болсо, ордуна секіріп тура қалыр, му-
туми менен stoldu қојқулајт. «Қаақыңарды басқыла,
тоқтоосыз, менін көзімге ынтқан алқыла, болвоси,
тырмөгө, қавам іттер... атыр таштајмән!...» Ошондон
кіјін бу комиссар сіздин атыңызды ајтыр; «сұғ, ынтқан
қандајса қылыр алууну кеңесіп келеіі!...» dedi. Сіздин
атыңызды уққанда кісіне қоошуду. Беş minuta сырек
берді... кытыр турат... Біз емі ақа қантир баравыз?
атыр таштајтта...

Екөө тең Клықовду қалварыңды өтүнықтыу тиктешет...

Capajevdin özy kelerin bilip, Kлықov eköony тоқ-
totup, ес қаққа қивербеј қойду. Ајтқандај эле он ми-
нутадан кіјін, қаарланыр, тістене, көзі оттој қызарыр
Capajev қыгуыр келді. Тір — тік Федорға тигіле:

— Сен емне?

— Сен өзүң емне? — деп Федор аһың асуулу ыныне
қарғы қылмајды.

— Сен да ұшлар менен бірсіңбі? — кырс етті Capajev.

— Емне қонынде? — деп қылмаң етті Федор.

— Сілер ваағыңар ітсінер!... intelligentter... тигінде
азыр ынтқан алқыла, деп қалсылдар турқан мал док-
торға ајтты. Қөне тез, ынтқан алууға!...

Fedor іштин тыру ојунсуққа оқсовоқонун sezdi да, Ca-
pajevdi epter өзүнүн қадимкі ығы менен — тоқтоолуқи
менен қоныуге тығысты.

Capajev ајқығыр, муштумун тыжыр Fedordun тумшу-
қуна тақар, бір есе урам деп, бір есе атам деп қор-
қутқанда, Kлықov salmaqтuu сыјлөр, далilder келтіріп,
бу өңдүү документ берем деп, қандај өңдүү қарақ-
сыз teskeri іш қылмақсы болуп отуқандығын ајтты.
Біроқ бул қолқу сөзі тартқыр таасыр қылбақадан

кіјін Kлықov «келісім» қасооқо туура келді.

— Мындај дејмін. — Capajevge ақылдасты. Бул ма-
селени екөөвиз бу қерде сеце албайбыз. Андан көре
Frunzege telegramm қиверіп suraјлы. Ал қандај қоор
берсе, емне қыл десе ошону қылаы, болови?

Frunzenin аты Capajevge ар қасан қоошута таасыр
қылы ел. Ал бу қолу да тыңсы қалды, cataqtaspaј, ын-
сыз туруп буға маақул болду. Комиссар менен vraftы
вошотуп қиверішти telegramm қазыр қол қојушту, біроқ
муну Frunzege қиверіштен Федор ајалдаты...

Беş минутадан кіјін ынтмақ менен отуруп екөө қай-
ісішті, қай барақат аңгемеleşіп отуруп, ақығы Федор
Capajevge, бу telegrammdы өрттөп таптоо керектігін,
кылы болвос ысын ес кимге бул қонынде билгизөө ке-
ректігіне маақулдаты. Ал, уңсуққан чоқ, қантсе да маа-
қул болду көрынет... Telegrammdы ұшантир қиверішкен чоқ.

Бул өңдүү cataqtar Capajevda өтө көр волуци.
1918-қылы бір «қоқору дарақадары» кісіні қамсы ме-
нен савақандығын, екінсі бірөөге telegramm менен
enesin воқтыр қоор бергендігін, дақы бірөөнын бујру-
қуна се өтүнысунө, уқыр отурууға қулақың сыдавай
турқан бір «тоқтыр» сығарқандығын ар ким ајтуусу
еле. Баққа таулқан бір қан! Көр нерсени али тысыне
елек, көр нерсеге али вьсыға елек волуци, біроқ ақыла
туура келердік қана шолалуу көр нерселерге, соқур
sezim менен қана емес аһық өзүнүн сезімі менен
umtulucu. Аһың ваһынан ағыла ваштақан көр керексік
nerseler емі бір екі — ыс қылдың ісінде тап-тақыр ағы-
лыр, аһы қызықтығыр, көңылын буруп, өзүнө тарты ва-
штақан нерселердин көын сөзсыз еелейт эле. Біроқ тақ-
дыр баққа болуп сықты...

XV.

FINAL.

Divizija Laiscendi көздөј қөнеді. Uralskijden Lais-
censkijge ceјin қыз сақығымса бар. Ortosu meјkin

talaa da talaa... Bul çerде kazaktar «өз уйындөгыдөй», qajsъ çerden bolso da çardam», tilekteştik, qol qabyşqa kezigişip turuşat. Qызыl polktor qarşыbq ucuratat. Anca-mыnca kişileri qalqan stanitsalarda çardam qыluu tursun çыluu söz da uqrajsың, qызыl askerlerdin kelisine kazak orus stanitsalary eesiz aңqыrap qalat. keede birli çarымды qana көтөрым volup qalqan kem-pir caldy көрөсүң. Qacqan kazaktar eldi «Baş keser bolšovikter» dep qorqutqandyqtan, stanitsadaqылар бардыq mylkyn таşына qасыр, амбарда буудайларын qана qaltығыр, keede өрттөп ketip, kee qum, batqaq aralaşтығыр, taptaqыр çараqsыз qылыр ketiшет. Quduqtardын ваагына uu salыр çе çарымна cejin aқыр cikir menen көөмп, birda caqa celek qaltыгvaj ketiшет. Çaramсыздыqqa ajlandыruuqa mymkyn bolqon nerselerdin ваағын тақыр таанылвастай qылыр вузур byldыгыр ketiшет. Qoldonuuda kerektyy volucu quruluştun ваағын вузур өрттөп ketiшет. Bularqa qaraqanda kazak orustar bir çolu qajрылqыs volup ketken eken dep oјlojsuң. Alar bu çerде qana Lviscendin ar çaqыnda qaciuda тынымсыз соquşup, qajrat menen qarmaşыр, turuqtuu, toqtoo çana ustalyq menen qarşы тура qасыştы...

Capajev divizijasынын ştabъ Uralskijde turdu, aldyңqy qatardaqъ velykter bolso, bir nece ondoqon caqыгым ilgeri ketiştі. Snarjaddar, patrondor, kijim çana çetişpejt!.. Acqa qызыl askerler egin mejkindikterin teveeleştі. stanitsalardan basылbaqan todoj egin yjmektөryn көрыştы, biroq öзыlөry icyygө tamaq tava aлыşpajt. Al kezde zarыldыq eң coң ele. Keede zaңker basыр, көгөргөп, cirip qalqan dan da bytyn çumalar vojunca majdanqa çete alvaj, askerler тақыр acqa qalyşыcu... Ox.. al qandaj cыdaqыs, qaarduu, oor kыndөr ele!..

Ar kyny deerlik, Fedor menen Capajev avtomobilge tyşыр ulam bir brigadany көрыр çyryştы. Мында çол кеңiri, tyz, өтө tez çyryygө volot. Al maşina сыпыр qalqanda, (aj, мындаj oquja eң көр volor ele) atqa

minip, таң заарынан ketip, çыз elyy caqыгымдаj çол basыр, тын kirgende Uralskijge keler elek. Capajev, talaанын oј qығын çaqыş bilycy, Stanitsa, qыštaq, çол, өtkөөлцөлөrdy ar qacan turqan çerin anyq belgiler, таар turuucu ele. Oşondoј bolso da anyн özy da kыnөөly volordoj — adaşqan kyny boldu. Bul, talaadaqъ adaşuu çenynde Fedordun kyndөlyk depterinde «tynky ottor» degen at menen çazyлуу, oşol estelikten көcyгыр çaza-ly, biroq oşol tyny, Capajev baş volup çoldoştory menen talaada adaşыр çyrgөndөgy oј pikirin vөtөncөlykтөry çana ajрыccalyqынын ondon bir qana vөlygy ajтыларын estep qojuşubuz kerek. Oşol «tynky» den dalajын, al syrөттөп çaza albadы, anyн ystynө çalпы өle oşol «tynky»ny ajтыр тыşыndyгыу eң qыжын.

TYNKY OTTOR.

Sizovdun al çajын bilip kelyy kerek boldu. Qыsqaca çыжыuu: attardy toqunup, özybyz menen eң işenictyy on eki kişini eercitip aлыр çөнөp kettik... Sagandan ötyk, attardын ölygy yjылгөн çoldun çанындаqъ kөldy көzdөj, talaa arqылуу tuura çырдыk. Egindy çerlerdi, salaluu cөптөrdy, tyrdyy öңdyу gyldy çajыqtы basыр oturup calcыq көlgө kelip çettik. Qыраңqa cыqыр, attan тыстыk da suunu көzdөj keldik. Attar uşundaj bir ac көzdyk menen çuttu, viz andan vөter ac көzdyk menen çuttuq. Saat beş — altылар volup qalqan. Andan arы otuz caqыгымca çerge cejin ec bir qыštaqqa kezikenibiz çoq. Ar bir suqattuu çerlerge vara берip suu izdedik, biroq qылаjыqan suu tappaj suusap өлөөрдөj volduq. Alda qajdan qыраңдын belinen bir nece attuular көryndy, alar kazaktardын calqыncылар çana qaroolcулар bolso kerek. Bu çerlerden ar bir minutada ar bir çыradan kazaktardын аңдоoston qol салыşын kytyygө mymkyn volucu. Bul öңdyу qol saluu alardын eң bir syje turqan amaly volot. Bir вуjqatta вуqup oturup, bir nece qadam ilgeri өtkөзыр çiverip, andan kijin, qujundata, qыjқығыр, bыqығыр, qылытарын çarqырата, paj-

zasın sundurup, ijindegi malyqandy ala qojuca camandy keltirbeim, najza menen aqdooston sajyr otyr, qyls menen carqylar ketet. Alardyñ bir byq usundaj. Eki caqtı qarap, ar bir uñqul — cunquldu bajqar, dajar bolup kele çatabyz.

Tytyndogen sujuq tuman, bir kezde qara çalyñ tartı, aqıysa çaqyndap, qar qara bulut bolup ystyvyzge qaptaldı. Tez ele kyygym tyısty. Şamal ırgarap, ıdamdyq menen talaan kezip, kynırt zıjanduu buluttı murunqudan beter coqulttı.

Мына birinci tamcı tyısty, — daqı, daqı, daqı tamcı... Qulaqtı tundura, tez çana qatuu soqqu menen talaan qadimki qara neşory qujup çiberdi... Baarbyz teñ zamatta suu boldı. Men, kynokerlengenden, çalqyz qana çuqa kójnecen cıqqan ekemin. baarınan murun suu booruma cejin otyr ketti. Kyn suuq bolo baştady, toño baştady, qolubuz qaltırap tişibiz şaqyldady. Tuura çaqtan qandajdyr bir murunqu qyştaqtyn qaldıq — eski usqu tamdar koryndı. Ajlanasynda qybyrlaqan adamdar korynet...

Çaqyndap kelip, bu çerden eki ovozcınu ucurattı. Baqtısyzdar özderyn tap taqır çardamsız sezişti. Bulardyñ polku alda qajda ilgeri ketipti, özlery bolso, bu çerden bir saatqa ucıraşqan eken, dөngөlөgy synır, atı çatır qalqan eken, taqır turvajt. Baarbyn quduqtun çанына таştap, özlery, kazaktardyñ qoluna tyş elekte, polktun arтынan çetyge ojloşqon, ovozcılardan cejrektik betelke таар, moçunın ucına vajlar, salmaqıu taştı qoşo vajladıqta quduqqa saldy. quduqqa uu salır keterin bilsek da, al qorqunuctı ojdon cıqarır çiberdik, antkeni suusaqanbyz uşuncalyq ele. Betelkenyn quıuş oozunan suu kirip toluuca dalaj boldı, biz suusınubızdu qandırqan kezde qarañqyda tyısty. Çol qarañqyda cөptyn arasınan arañ korynet, biroq çalır bet alıbyz daana belgiliy bolqonduqtan çөner кете verdik. Tөrt caqımdaj çyrgөnden kijin, alıstaq koryngөn ottu көzdeј wurulup, çazyq menen çyryge bet

aldı. Bizdin esebibiz bojunca on eki caqıymca qalqandaj boldı, bir çarım saatcadan kijin çetebiz dep ojlodı. Ot tuuralı, oj çorudı, oj çorudı, bu özyvyzdyn tseptin otu bolso kerek, balkim bizdiki emestir da, mejli kimdiki bolso da, özyvyzdyn askerdin tsebinen attap kete albajsyn, qandaj bolso da bir varır urunasın deştik... kele çatabyz. Syjleşpöjvyz... çamqırdyn aldyn da qurqaq kezibizde. qıjqırır ırdap, talaan başbyzqa көteryp kele çatqanbyz, al çamqırdan kijin basır qaldı, ırdоо çоq, qatuuraq uncıqqan söz da çоq. «Özyvyzdyn tsepten attap ötyge bolvoj» dep ot tuuralı angeme qılsa da ar kimibizdin başbyzda:

«Balkim, çañılsır, tup tuura kazaktardyñ öz qoluna tyşkeni kele çatqandıbyz» degen ojda çоq emes ele.

Мындај ojlor taqır esibizdi cıqarır, başbyzqa necen tyrdıy balaalar kele baştady. Capajev dalaj şireñkeni wөdө caqır, kartan qolu menen tyrtkylör, komposqa yñylıp qarajt, biroq andan ecteke cıqqan çeri çоq, biz oj çoruu menen qana, qajda bara çatqanbyzda özyvyzda bilbeј bet aldyz menen kele çatabyz. Aldıbzdaq ot birde çarqyldap, bir de çоq bolup qalat, çaltıydaj qalqan kezde bozorup tım bolup qalat, çete alqıs uzaq өndөnyр korynet. alda qandajdyr bir çaşırın сырqa oqşor ketet, bul taqır ot emes, çөnele tyn qarañqyqanda bizdi şyldıñdap, aldap kele çatqan bir şyjqır, çоq nerse өndөnyр ketet. Biz еñ murun ottu көrgөndө көр болso bir çeti — сегіз caqıymca vardır deştik ele, andan kijin da toluq on caqımdaj çyrdı, ot bolso murunqu koryngөn çerinen cıvajt, cытыdap bir ese еñ caqın qalır, bir ese alıstaqandan-alıstaj tyşet. Daqı ele oj çorıudabyz, uşunın özy tegi ot boldı beken? Balkim, өтө alıstaq bir bijik мамыqa ornotqon panar cıqar?... Biroq oşondoj bolso da, bul nege тымсалық alıstaj veret...

Мындан арғь çyrvөөge maaquldaştı. Çoldon alda qacan cıqır kettik. Attarbyz şydyrymdөngөн qalın salıu cөpty tebelep, tujaqtar menen cөpty ысыра-

тыр, сөр чірце тырсыдап узылып сыныр қалыр қатат. Аңқыса дақы бір от оң қақтан қылт ете тысты, бу да көр алыс емес өңденур көрінды, біроқ бір қақығымса қыргөндөн кижин, мунунда көңылдөгыдөй емес екендигине көзүбуз қетти... Тигине дақы бір от екінци, үеңсу... Қарарқан. еен, көрystөндө тыңс талаа уқтыұса, қорқунуца айланды. Қамқыр бір есе тоқтолуп қалат, бір есе қайра суу болқон кижимге дьбырлар қаар кеет. Дьбыр, дьбыр-г-г!.. Қандай сууқ!.. Дененден қылан қылыр қатқандай, мойнундан, арқаңдан, көкүрөгүңө сууқ суу қыжұлқанда қандай иіркенткен қаман нерсе дейсиң... Азыр, үйге кире қалсаң, ысық мешке қақып отуруп кичине қылынасаң ее... Узақ тын дақы алдыбызды, ал тындын барғыс тең ұшундай, сууқ, қамқырлуу, суулу ұрасыз. Көңылу-буз өтө суунду, кеке қатабыз, кеке қатабыз, біроқ қайда бара қатабыз, кедеке артқа айланыр, қайра кетип бара қатқан өңденур қалабыз, таанымал қерден қайта дақы бір өтүр, қөп елө бір қыжырдуу қерди қайра айланыр қыргөндөй болу-буз... Туура қақтан қырт еткен давыс сықса, қалт қарай-быз, казактардың қалқыңсыз емес бекен? деп қадала тиктејізі. Балким аңдықан сықар... Ертер келіп изібізге тыскөндүр... мына, бір... екі... үс... Тын қараңқылық адамқа қандай бір зор кыс көрсөтө турқан нерсе қо... Ал қараңқылық, барыр турқан қылуун ең ваатыр, амалкөй кішіні да қардасыз, ішенімсиз, қалтақ, қорқоқ қылат емеспи... Тигине тең оовочороқто емне дйр бір узун бйрдеме қарарат... Екі кіші қывердик. Екөө ақығын мајда қеліш менен екі қақынан барыр көрүсты да барыла елек егіндин үймөгу екендигін ајтыр келішти... Тақ ушұл үймөккө тысыр, таңды кытуыге маақылдастық... Айтардың еер тоқумун албадық, буттарын да тушабадық. Бір несе адам ар кимісі екі сааттан туруп, тын воју қароолдо-моқсу болду.

Душмандың аңдоостон қол салышынан сақтаныр, ар кимдин мылтық оқтоллу қолунда даяр турат. Боолор-дун арасына қайлаңсыр, саман ичине кичине қуңқурса қасар, ортосына кйрп отурдуқ... қамқыр тоқтоосыз қаар

turdu... Мен қақысылап отуруп, алдыма саманды да қалың салқандай бөлдүм елө, ошонтсе да бір несе мін-нутадан кижин, өзүмды қалқытын ичине отурықандай сез-дим, қалқытын ичине суу, сыдай алқыс иіркениш болду. Қарайев барын суу саманқа қатыр маа қатар отурду елө бір кезде, ақығын, қайқана, қуваньстүү үн менен өзүнын қақыс көргөн «қараңқы нымдуу қараста қамал-лу мен отурам» деген ығын ырдар қыверди. Аның бул ығынын кытрөгөн қерден, қулаққа қат уқулқандықын, мен өзүм муну қақығыс уқтымбу деген ојқо келдим. Балким, бул аның ығы емес барыа бір нерсенін давыс сықар, ал маа ығ оқыс уқулуп қататқо деген ојқо келдим... Біроқ сындықанда муну тақ Қарайевдин өзү ырдар отурду елө...

— Василиј Івановиц, саа емне болду?

— Емнесі бар екен? — деди ал ақығын.

— Уқыр қойылатқо, қалқыңсылардың өткөөлі емеспи?

— Уқыспайт. Мен ақығын елө... Антпесен өтө сууқ-қа ваатыр, аның ыстығы мына бу суунун ичине сыдар-лық емес.

Мындай қақыс қор уққанға өзүм да бір топ қөңіл-дик келіп сергигенсіп қалдым.

— И, деңі, Федя бір оқуға есіме тысты, — деди — Қарайев. — Маа қомоқ қылыр ајтыр берішти елө. Бір сөз талаада екі кіші адаштыр. Тақ ушұл біз екөөуыз оқыс, біроқ алар екөө қана екен... Ал екөөн тақтап кеткенбі қө өзүлөгу қавылқанбы, іші қылыр, қумқа отуруп қалыштыр, барар қері қоқ. Біз болсоқ тын ичине... меј-лі... кын сықса іздеп таар алабыз. Ал тигілер болсо тақыр барар қері қоқ. Тынкысын да, кындыз да ајланасынын бары қум, барқан тык ес теке қоқ... ідіштерінде сууларь бар екен, аны ішіспейт. Өлгілөгу келбејт, суусун ічіссе елө өлө турқандықтарын білішет. Суу менен қана қан-сақтап тұрушқан. Үс кыну бірге қырыскөн, ес теке тава алыспақан, қумдун тыгөнгөн қерін көрө алыспайт... Төртүңсу кыну бірөө сықылқан. Мен өлөмын, сен қаныма қатқын: бірге қырдык бірге өлып қаталы дејт

qolor kynynə tərtdən ataka çasaşat, tərtdə ataka kynynə! Biz vaarəşən, qantip dajarlanəp çatəşqanən, çaləndən qandajca usup keke çatqanən kəgyp turavəz, bu çerdən vaarə kəgynup turat. Al emi qadimkidej bir deme qyluu-qa mymkyn emes, patron çəq... Kecerə ar bir ucuncy kişi atəp turuuqa vujruq verdim... andan kijin beşinci... Azəp onuncudan kijin atəp çatəşat... On qadamqa cejin qəjo verəviz... Qol vombu menen qana çandə saqtap oturavəz... Ec bir mymkynsylyk çəq... Ojloqulaş, kynynə tərtdə çolu! Çerdə volso əzyñer kəgyp turavəş-ñar... Çajqan şeşseptej...

— Erteñkee vujruq aldəñarvə? — dep Carajev çap çaqəna qaradə...

— Aldə... Məndəqylardən vaarə əzyvyzdyk. — dep Carajevdin kəñylən çuəantə Sizov. — Patronsuz em- ne çəqmaq, — men məndan ecteme çəqara alvajmən... Quru qol menen volvojt...

— Oo, vilemin men, — Carajevdə acuilana vəştadə, — vilemin, vəədə alda nemeni ajtəp çatasən? Saa daroo çəñildik keltirəşet. Şmarin vəştajt... Kyc oşoqo oojt, al senci...

— Albette, — maaqul voldu Sizov — biroq bir qana çeri, patron...

— Al zambirek oqucu? — dep suradə Carajev.

— Alda... biroq bu çaqəna azəğnə eptəəgə volot. Nan... Nan taqəp çəq... Məna, al turmaq silerge ver- yuğə çadaqanda qatqan — qutqan qərtəş da çəq... qudaj ursun... Tigine, tetigi çajnektegi suunu qana icip oturavəz.

— Çyk taşuucu maşina menen nan da aləp keke çatəşat — dep tşşyndyrdy Carajev.

— Biz azəp ele Şmaringe çənəjvyz... Kytəp otu- ruuqa uvaqəp çəq... Qana qəş emese...

Sizovdən oor sezim, oj menen attandəp. Bardəp on vəşce çaqəğm çyryşvyz kerek ele. Əzyvyzda attəğ- vəz da acqa, biroq Şmaringe vygyn kecinde azəp tylyk kelerin vileviz oşon ucyn keleri menen ele tamaq

ujuşturduq. Şmarin divizijanən prikazə menen alek volup oturqan eken, al ertəp ertəp menen brigadasə menen araketke kirişi kerek. Eñ oor mildet çyktə- gən, eñ ətə qyldattəp menen ojlonuş kerek, al anən kəneşetəri volso, birəə, ekəə oşonu menen vytəny. Al ştatən nacalnigin kəneşke çaqəqan, biroq andan çəndyyrək emne ənət? Kəgynyktyu adam emes, Şma- rindin, ştav nacalnigi, voo cejin qatəp volup oturup kelgen, mənda qəjucu kişi çəq volqonduqtan qana tərtdə saləşqan oturat, anca mənə tşşynət, aqəp çəq çigit volup çəqqan çəq, biroq Ştatən qibulmaluu işte- rin tap taqəp biləjt. Çaj icip oturup, bu çerdə qandaj çaqdaj volup turqandəp, qajda çəşoocu çer var, aləp, çaqəvə, duşmandən kycu qanə aləpən qavar- dən qanəşəna işenerdik, duşmandən alda nemnege emiten qaməp çatqandəp bilinəvə mənə vular çə- nyndə talquulandə. Munun vaarə qarəpəşm ancejin angeme qatarənda qana belgilyu volqon. Məndan kijin vular anəqtaləp qəjuldu, kartəqa təqəz oturuştu, Ca- rajev Şmaringe, eñ birinci mezgildən vəştəp, eñ aqə- qə mezgilge cejin operatsijanə qandaj çyrgyzyuny majdaləp çatəp tşşyndyryp verdi. Carajevdin bu çerdə kəşetkən aldən ala tapəştəqəna, anəqtəp kərgycty- gynə qubənuuqa tuura keler ele. Kenedej çaqdajdan əədə eseptej biləş yətuuluqu — anən vətəncə bir my- nəzdyu belgisi ele.

— Egerdə məndajca vəştəşə mənə məndajca volup çəqat, al uvaqqa deşre Sizovdo bu əndyy nerseler volot... Suunun ağı çaqəndaqə Potapov mənə məndaj əvalda volot...

Azap cekken, tap taqəp çəlaqəştəqqa çaqəp volqon, dən sooluqu kem askerlərdin çyryşynyn ildəmdəp, qanə patron çana zambirek oquunun qalqandəp, nan əndyylərdyn tygənyşynyn ildəmdəp, suunun çəqtu- qun, eldin kezigişi çə alərdən taptaqəp ketip qaləş; çaqəp çumuşunun salmaq menen kələmy, kazaktar- dən qarəş çəquuqa dajardəp, Sizovdun brigadasənən

qolunan önyyçy kycy, çoldordun tarmaqtalyr tuş-tuşqa ketişi, çolsuz cəpty vujqat menen çyruynyn ыdam-дық — мына ұшунун бардығын есепке алды...

Capajev, tyk ectekesin qaltırvaj, bardyqyn өлсөp, natijça сығарып, bir çoldo yc төрт тырдыу қыжалқа çoromoldooqo келип, bulardyп ar бирin, murunqu baştan өткөн dalilder, çaqdajdyп natijçasы menen urušturup dalildyу natijça сығарып oturdu... Nece тырдыу voçomoldun aylanьштуu işten, eп mymkyn bolqonç, апық tandalыр альпыр, uşuqа көңyldyn ваарь бурулуп turdu, başqalarь tuuralu volup esten сығарвоо, qacan emne qyluunu biliş çaqьna қана кеңеш verildi.

Keңешme eki saatca sozuldu. Ваарь бутыр, qajra divizianьп штавь çaqqa çөнөөгө bet alqanda аңқыса, soquş ceginen eki сақыгьмса алыстықта çatqan brigada-лық rezerv polktan kişiler сақыгьп келишти... Spektaklge сақыгьштыр... Bir қандайдыр вөтөнсө... Erteп өтө çooptu iş var, вьjaқта duşmandьn okopu qoңsulaş çatat — воо qaravastan spektakldejt?!

— Oo, bu ar qacan uşundaj, — dep kylymsyrөdy Şmarin. — Qandajca keldi oşondoј çigitter kytyp oturuşat. Mejli oşol çerde soquş baştasa da, ojun qojup ber... oşoncoluq qumar bolqondor var!..

— Bul çerden eп ele çaqьn emespi...

— Alarqa ваарь bir... Мындај da volup qalat, eger ваарь çaq saal тыпсыгаақ volso, çарьм-çартысь emgekter okopton сығыр ketiшет. Bir vөlymyn көрышет da qajra çөнөшет, qajra alardyп артынан дақы çөнөшет... Uşuntip biri qalvaj işi қылыр, көрышет...

— Oşentip, qatarlaş ele qojuştuvu?

— Qatarlaş ele... Anna Nikiticna balaket emespi, al alar menen özy birge çyret... Апын театрды алыр kele çatqанып қызы askerler uqsa kytyp otura veriшет... Ваарьн өздөry dajardaj baştaşat... Keede, al bu çerge kelişi menen ele saqna alda qacan çasalqan volup qalat... Paj, paj stanitsada taqtaj tamdardy қандај қыратысты!

Fedor menen Capajev kijinki kynderde Anna Nikiticnanьn көcmө театр ujuşturqanьn bilişyçy, biroq al, uşuncalyq okopko çaqьn çerde spektakl qojot dep tyk ojloşqon emes, al özy da bul tuuralu ecteke ajtqan çoq ele. Brigadaqa qojom degen... Andan arqьsyn cuqulap suraqan emespiz. Al brigadaqa kelişkende soquş işteri çөnynde syjlөşyyge қана cama kelicy. Мына emi syjlөşө kelgende Anna Nikiticna talaalap özynyn көcmө turuppasы menen сылыр oturup taq ele atьstьn çанына çaqьn келип ojun qojup çyrgөndygy bilindi. Brigada cavuulqa ketet, аңқыса turuppa çанына келип turup qalqan polкта ordunan qozqolup ilgeri ketet... Kөp ojlop turbastan artister, çyk-mykty ovozo taştap özylөry мылтық алыр qarapajьm asker qatarьnda qoşo çөнөшет... Anna Nikiticna dajьm atcan çyrycy. Al polktun komissarьna çetip kelet, qajra on minutadan kijin alar menen daқы beş altь asker menen qoşo calqьnqa çөнөjt... Al uvaqьt eп taң qalardyq eleqo... Artis, ujuşturquç, sajasь qьzmatker, ygytçy, nasijatçь, komissar — мына uşunun ваарь coqlulup: soquşcu! degen қана bir maani тыşyndyryуcy. Qьзы askerler, qacan volso özylөry menen birge çyryp, kerek bolqon çerde qural qarmap cavuulqa birge attanucu bir tuuqan dep sezilip, divizialьq truppанып adamdarьn eп çaqьş көрыçy...

Qьзы askerler özylөrynyn bul truppasьn savьrsьz-дық menen kytyp turuşat, çana ar bir ucурda turup-panyп qajsь çerde turqandyqьn, qajsь brigada da, anda qanca uvaqьtqa cejin voluşat, мында qacan keliшет çе başqa brigadaqa ketişebi, munun ваарьн beş qoldorundaj bilip turuşucu. Egerde truppанып özylөrynө kele çatqandyqьn bilişse, көңyldөry өтө çoqoru көтөryлып, ulu bir quvanьс qatarьnda birinen birine qavar қылыса turqan. Dajardyқ baştala turqan. Truppa keler menen, özylөrynyn anca-мынса qaraçattарьна alardy dostuq menen сыjlap qalqan kezderi da көp volucu... Sekice taqtajdy kyn murun çasap qojuşat. Eger bir orundan

qotorulup, meikin talaaqa kete turqan boluŝsa, andan taqtaj tabuuqa mymkyn bolvojť, truppa bolso mьna, mьna azьr ele kelip qalat degen pikir menen, qaldaj-qan taqtajdьn vaarьn qoŝo ыyktoj ыyrycy...

Saьna quruu degendin ыzy qandaj tamaşa, qandaj qьzьq ele dejsiь! Munu syjyycylor ыto kьp volup ketkendikten keede, dikaratsija ыsooqo gremdeniŝke, kijim kijgiziŝke topolop tosqool qьlvasьn ыcyn, ыoldoŝtuq ыolu menen dalajьn quupta ыьqьsar ele. Keede, qandajdьr bir apendereek qьzьl asker, kijim salqan oozy aьq sandqьtn ыanьda turup andaqь, kemsel, veŝmattarqa sonurqar turup, munu kьzьmьldьp turqan kişinin kьzy vaşqaqa burula tyŝkьndь, noqoluu kemseldi ala qojup kije salat da biti bitine vatraj quvanьp, tamaşa qьlvьr.

— ыigitter, koroldu qaraqьla! — dep qьjyьgьr ыiveret.

Albette, «koroldu» daroo ыelkesinen alьp, korol kijimderin ыьpьgьp cecip alьp, keede ыzyn ыelkege eki — ыc ыomsop ыьqarьp ыiveriŝet. Bu ыigit daqь kijip alьp ыaqьrьqьdaj birdeme tavьlvas beken degensip, saьnanьn artьna ыenьjt.

Bul spektaklge dajardanuu ыvaqьttarь, spektakldin ыzynьn kem qьzьqtuu volcu emes... Artister kijine vaŝtaŝat... Biroq qooz kijimderin, ojун kьryycylorге aьdooston qana kьrsьtyp qaluu ыcyn qajda varьp ыaŝьrьnpьr kijiniŝi kerek?... Mьndajda, tigindeja ыva-ralanьŝat, biroq ecteke ыьqrajť... Aqьrьsь ekinin birin tандаŝat: ыe eldin vaarьna ojун vaŝtalardan murun birin-in artьnan biri kьrynyp qojuu, ыe volboso, bir nece kiŝini qatar turquza qojuŝup, uŝularqa qana kьrynyp, vaŝqalarqa kьrynvoj uŝulardьn daldaasьnda kijinyu... Aqьrьsь uŝunu qьlvŝat. Qьrqa — elyy kiŝini ыьqarьp alьŝat da uŝulardьn daldaasьnda parьktarьn ыlcьŝet, kijimderin kijiŝet, grimderin ыьjpanьŝat... Uŝul ele grimdin ыzynь qanca kьmyr ketkendigin estesen taь qalasьq. Nandьn kьyjgьn qьrtьŝьn coь vajьq dep sana-

qan 1919-ыıldardaqь teatrдьn vajьqь qandaj ekenin aьtsaьqь! Al kezderde, qьmbattuu grim tuuralu ojlocu ucyr ele! Bul ыaqьnan qoldoruna qьmbattuuraqь tyŝь qalsa, anь «vьedь» ыumŝavajť, anda sanda qana qan-dajdьr bir «vijik saltanattuu» ucurlarda, maselen: coь ыeniŝterden kijin, kijim kecek kelyy, pajok qoŝumcala-nьŝь, qьsqasь, soquŝ kezindegi ыzylьryne ыlavьqtuu tolup ыatqan saltanattьqtarda qana ыumŝaŝa turqan!

Artister ancalyq dele ataqtuu qьlvьr ojnoŝcu emes, oŝondo da taasir qaltьrarьlьq ojnoŝcu. Anna Nikitica-nьn emgegin belgilьo kerek: al, anca-mьnca qana vol-qon repertuardan oŝol kezge ыlavьqtuu durusuraaqьn tandap ala ыilycy. ыzy da ojnocu, askerlerdin mьnь-zynь tyŝynycy, aqa, qarapajьm tyŝynyktyy, ucyrqa ыlavьqtuu nerse kerektingin ыilycy. Bul ыьdyylor tavь-lucu. Alardьn bir qancasь, al turmaq, ыzyvyzdyn ele divizijalyq ыazuucular taravьnan ыazьlqan ele... Kee ыirьolery eь ыaqьŝ... keesi (kьpcylygy) corqoq, ada-vьjat kьrkymdygy ыoq, oŝondo ыolso da, qandajdьr bir tyŝyndьrylgys tunuqtuq, vet alьŝь tuura, oj pikir-i tuura ыana kьctyy sezim kьrkьmьdylyk ыasap turar ele. Repertuar nacar, biroq oŝol kezge qaraqanda ke-dej deŝke tuura kelvejť; al vaŝqa ыerlerde, mьndanda nacarьraaq volot, keede zьjanduu ele pjesalar qojup berip ыatьŝь...

Tap taqьr «ecteme ыoq» ton qьzьl askerler ыcyn uşuncalyq syjymdyy volqon teatrдь ыasap ыeryy ыcyn. Anna Nikiticanьn vьtьncь ыntasь menen işti syjyp iŝeŝi kerek voldu, daqь qandaj ыaqьdajda dejsiь! Başqa bir ыajьlyq, tьnctьq ыaqьdajda mьndajlar tuu-quzula turqan volso, anьn daьazaluu taь qalardьqь ыoq, al emi, dal uşundaj ucyrda — ыz qolunda tyk ec-teke ыoq, askerler dajьm soquşta ыyryycy kezderde, bul işter — coь bir emgek siьirgendik dep ajtuuqa volot.

Keede, meikin talaa da eki — ыc tьo menen kele ыatat... ыzylьry ыeo, vujum-tajьmdarь tьogь artьluu. Mymkyn volqon ыerden at tavьŝat, keede coquusu me-

nen aravaqa tyşyp alıp, polkton polkqo, polkton polkqo qdyrşat, al polktoqular bolso, bul qadyrluu qonoqtoryn alda qacantan kytup turuşqan bolot...

Carajev çana bardyq oturqandar «spektaklge kelisin» degen qavardy, alqanbyz da, kelgen qyzy askerlerdin biröönyn ajtuuna qaraqanda, tiginde baarby dajyn, bular baarby menen ele köşögö aсылqan turqan. Emne ycyn varvajt? Baruuqa maaqul boluştu. Bul çerden көр алыс емес. Анын устыне şmarinden baarbyz at çaqyлар mindik. Qacan көрсылыкке çaqyndар kelgende alarqa, kimdi kytup turqandyq belgilyu boldu. Baarby qaraj qalyşty, şaşylyştyq menen kuvyrғыsur «Carajev... Carajev... Carajev...» dep oozdon oozqo көcty.

En bir sonun көрынys! Taq ele saqnanyn tyvynde ojun көруycylөrdyn bir dalajyn çerge voortoqtotup çatqyzyşqan, bulardyñ artynan bir qatar көруycylөr qadimkidej oturuşat, oturqandardyñ artында ycynsy qatar «qasjettyu» bejšembi kuny aşqa «quran» oquucudaj tizelep cөk tyşysken, анын artында uşuncalyq көрсылыgy voju menen turup turuşat. Alardyñ artында on caqtы aravada da ojun көруycylөr aravaqa minip oturuşat. Bul vөtөncө qyzyq volup orundaştyrlyqan көрсылыktyn artында atcan askerler bytyn qural çavdyqtarby menen tegerektep atcan turuşat... Uşuntip typ tyz талаада bir nece çyz kişi orundaşыр, biri qalvaj uqup, biri qalvaj көрүp oturuştu...

Carajev, Fedor Petka ycöөny aldyqa «ekinci jarusqa» çerge oturuuqa өtkөzyşty.

Uşul ele divizijanyñ özynde çazylyqan 3 көşөгөlyu çaqanca pjesany qojup çatşыptыр mazmunu, өтө salmaqtuu, durus çazylyqan eken. Qyzyldar polkunun kazak orus stanitsalarynan qandajca өtkөndygy, kazak orus ajaldarby bizdin qyzy asker ajaldar menen qandajca çoluquşqanby, a. degende alardy çaman söz menen sөgyp, qarqар, şilep, andan kijin qandajca tyşyne baştaqandyqtarby көрсөtylgен... Мына polk kelip kirdi...

Qyzy asker ajaldar, көvy kommunistter, erkekce kijingen; көjnөk, şym, ötyk, şibilet, carby, baştarында kommunka çе çыrtыq kartuz şapke, cactarby төvөsynө cejin çе taraqtyn aldyна cejin şырғыр алынаqan. Kazak — orus ajaldarby bularqa kezigişet ters qarap ketişet, çerge tykyryşet, tildeşet, kee biröөлөry аңгеме arasyнда qordoşot, şyldыq qylyşat.

— E, albarşty, bu şym kijip alqanbyñ emneñ? munu kijip emne bytyrөsyn? — deşet.

— Oj soldat, saa aldaqby çыrtыqтын keregi emne? — dep qyzy asker ajaldarqa qyjqyryşat. — Taq uşul silerdin kesirinderden vele betpaqtar, silerdin kesirinder vizdikinyn baarbyn ala ketip oturat... dep daqby bir çaqтан qyzy asker ajaldarqa naalat ajtyşat.

— Silerdej qancыqtardby qojor çer tappaj, özdөry menen birge eercitip alıp, varby çoqtu byldyryp çyryşet... Silerdej sojqulardyñ emnesi qoromoq ele? Belgilyu, ectekesi qorovojt, salpyldap çyryşynqor... Biröөnyñ beker nanyn kim çegisi kelbesin?

— Çoq, çoq, andaj emes — dep qarşy kelmekci voluşat kommunist ajaldar. — Biz siler ojloqondoaj ajaldan emespiz. Biz çumuşcu ajaldarbyz. Silerge oqşoş ele qyzzmat qyлаbyz. Biroq bizdin çumuşubuz, silerdi kindej öz yjybyzdyn carvacылыqбы емес, fabrikada...

— Siler ittersinder — мына oşol!

— Emne ycyn itter volobuz? Bizdin da yj bylөөvyz yjde qaldы... Balдарыбыз qaldы...

— Silerdin balдарыңарды bileviz. Qandaj bala dejsin — tamdyn arqасында төрөлгөн balдар ekenin bileviz.

Kommunist ajaldar, kazak orus ajaldarqa özdөrynyñ, alda qandaj bir «çelikken şermende» emestigin, adal emgek qyлуucu çumuşcu ajaldar ekendikterin, volup çatqan şart, erksizden çumuştarbyñ, bylөөlөryñ taşlatyp, majdanqa сыqарqандыqын dalildeşet.

— Мындаqысы qajsy, andaqысы qajsy, sen vuzuqtардыñ ынтымақтаşуuna baarby bir emespi... ovy çoqtor... Andaj volbosoñor kelbes eleñer... kelbes eleñer мында...

dep başyldap çoop qajtarýsat kazak qatýndar.

— Qatýndar siler, bizdin emne usyn mýnda çyrgenyvzydy bilesiñerbi?

— Bile turqan emnesi bar — çaqşy bileviz biz silerdi dep oqo beter kycöjt alar.

— Qajdan. Ecteke bilbej turqandyqyñar korynyp turat.

— Dele bizdin bilgibiz kelbejt. Emne ajtsañarda vaary qalp — dep tetiri qaraşat.

— Munuñar degi çoop emes — tuurasyn ele ajtsañarçy! — dep asker ajaldar çavuu çasap qojuşat. — Tyz ele ajt; bilesiñbi çopru? bilbesen ajtyr bereviz...

— Ajtavyz, ajtavyz... emneni ajtat eleñer. Ajtarqardyñ vaary avijirsizdik..

— Çoq qajdaqy avijirsizdik. Biz çon ele başqa kep salavyz. Aj siler!.. dele çon saldy ajtsaq: silerda qatýndar, biz da qatýndar emespizbi, oşondojbı?

— Oşondo, көр dele oşondoј emes...

Syjröp turqan kommunist ajal ыранçuuqa тыскөн еңдyy.

— Emne dejsiñ?.. qantken menenda siler qatynsynar da?

— Оова, қатынбыз...

— Eriñerdin kirin da çuıysuñar, oşondojbı?

— Bizdikin kim çuıuqany menen emne işiñ var? Surap-surap bilip alıp uırdaqany turasynby?

— Toqtoo, valdarñy var, alardy baquu kerek qo dep yzyksyz aqylduu taqoor söz sozulat.

— Balasyz dejsiñbi — kimde bala çoq dejsiñ? Silerdin balañar ele, saj-sajda tamdyn arqasynnda qala bergen...

Turuqtuu ygytcylerdyn mizin eç qandaj şyldyñ, çaman söz menen qajtara alwajsyn.

— Uj menen alek bolosuñ... Pectin tyvyndө көј-рөңдөјsyn... çumuşuñ az emesqo...

— Sen iştin çajyn ajtsañçy ajtsañ, al tigilerdi bolso özüm senden çaqşyраaq bilemin. — dep kazak ajal asker ajaldyn sözyn belet.

— Emese sen oşonun vaaryñ işte da otura ber. Uqtuñbu? Sen qatyn çumuştı көр қылаñы, al, çaryq turmuştı көрөsynby? Çaryqсыñы көрөsynby? dep surajm senden. Sen qatyn çaqşy, көñylyñ асық қуаныста çаsajsynby? ja?

Söz tiјgizilgen qatyn, mýndan kijin voşoñuraaq qarşy ajtaşa тыşet:

Оова emnenin çaryqy — dejt.

Ataka bolso, ulamdan ulam turuqtuu bolup kycöjt.

— Kazak seni urwajby — emnesin çaşyрасыñ? Eriñ urat emespi, oşondojbı?

— Tur ar çaqqa albarsty! Anda senin emne işiñ var? — dep qatyn qolun silket.

— Eriñ senin çyrgөн çigitinди bilebi? — dep kylet ygytcy. — Qantip ele seni çoq degende bir çolu urwasyn? Qalpty başqaqa ajtsañ çеñеке. Men mýndaj işi özüm bilemin. Meninda bir ыратыñық erim var bolucu: aqa asty ysty birdej ele. Icip mas bolup alıp qyçyrandap icte arsyldap ele turucu... Emi men oşonu ajajt dejsiñbi? Azyr men özüm çalqyzymñ qajda bolso çaryq тың өмыр өткөзем; qaalasam turam, qaalasam çatam, — vaary bir...

— Qyzym qajdaqy çoqtı ajtarñy da — dep kazak ajal murunqudanda voşoj тыşet.

— Andaj bolso, seni uruunu qojsum, — dep tigida boluşqandaj taqooldojt. — Urwasyn seni... çaqşy өмырды, çaryq turmuştı vaary bir көрө alwajsyn... Ec qacan көрө alwajsyn. Antkeni saa andaj turmuştı kim beret? Ec kim saa alıp kelip berbejt. Sen özyn qana tavasyn any!.. Özyn ele tavar elen, biroq özyn bir qyjmydavaqan dөngөс көrynөsyn. Ordunан qozqolquñ çoq, anyñ az kelgensip, çaqşyраaq söz da uquñ kelbejt. Oşondoј bolqondон kijin, emi seni çaqşyñqqa kim syjröp çetkizet dejsiñ?

— Emnesine syjröp çetkiret... dep tañырқajt kazak ajal. — Çetkirdinqo, bolot uşu — dep byjaqtan vaary quçyldaj тыşыşet.

— Oşol, kerek. Çol tavuu kerek, oşondo qana qadimki turmuş baştalat... Munu siler bilbejsiñer qatındar!.. dep kycejt ygytcy.

— İi, baştap kele çatat — dep kybyrlşet kazak ajaldar.

— Siler, baştoonı qana bilesiñer, al tygetyyny bolso taqyr bilbejsiñer — dejt.

— Tygetkybyz ele kelet, qatındar, biroq bolbojt... ox.. qandaj batıraaq tygetkybyz keler ele... dep qyzj, ökynğen tyrdę syjlejt kommunist ajal. Biz oşol batıraaq tygetyuy ucyn şym kijip cırğejbyzby, al, sizder bolso, мына тысунғыныңар чоқ... wede kylesyñer...

— Kылкылуу, oşon ucyn kylebyz — dejt coquunıñ icinen birę. Biroq — kылky alda qacantan ele чоқ bolqon.

Qarşylaşuu, söz artıñan söz cыqqan sajn, ulam aqyryn, ulam woşon, ulam alsyrap wara çatat.

— Emnege kылp çatqanyñardj tyşynyp alsañar wolor ele, kылky menen aqylduu wolo alwajt emespi — dep aqyl ajtşat bular.

— Kercy, özylery dele aqylduu kerynet...

Uşul qalp menen, angeme qyzj, tabyjdy tyrdę, oñoj syjleşyle warat... Ojun kycej weret. Qarapajm, anyqajdyñ, dalildy sözdördyn taasirine kazak ajaldardyn qandajca werylip ketkendigi eñ çaqş syrettelyp kersetylet... Мындай әңгемелер бир екі қолу қана қурылаят... Polktor menen birge stanitsadan ketkence, qyzj asker ajaldar özdery kelip tyşken yjdyn ajaldaryna çardamdaşat, waldaryñ keteryşet, ujlaryna warat, carwasylyqyna qaralaşat...

Qacan polk cыqyp ketkende, qalp taqyr başqaca w olup qalat. Kazak ajaldarj özderynyñ «muqalimderine» pirok, tattuu toqoc, majda cyjde wşşyryp qojuşqan woloť, alardy uzata cыqşat, öwyşet, yjalaşat, çana çaqş, cылуу қаң sözder ajtşat...

Oşol kyndon baştap, stanitsada eki lager pajda woloť, çanaqj kommunist ajaldardyn sözyn — uqqandar «bolşewik» dep esepelip, qatuu syrgyngę tyşşet.

Polk ketti... Stanitsa özynęn özy çalqyz qaltırğlat... Bir сырыа казак ажалдар қайра woşoj baştajt, kee bir anca мына санаалуу сезимдылары, murunqudaj мыqtur turup qalyşat, keede «qyzj asker ajaldardy» estegende, waryñyn teñ kęzdery çooduraj qalat, cyrektory wşjt, oşondo qana alardyñ wardyq ömyry uj wajlanqan çerde etpestygynę, çañdan bir başqa ömyrdyn kele turqandyqyna işenim pajda woloť. Bir qana çeri, alar oşol ömyrdy, kim çana qacan tuş keltirerin bilişet.

Pjesa wyty. Kęşegę çawıdy. Qyjqyrwoooqo, alaqañ carqylywoooqo wujruq werylgen. Oşondo wolsoda qyzj askerler syjyktyy truppalaryna ыраазь w olup, erksizden quwanyşyp, alaqañ carqylyp çiberiştı... Bul öñduy curu-cuunu uqqanda pozitsijadaqj kazaktar emne ojlöştı eken? Мынау сақнақа ошолордун ажалдарын cықарып, аларdj «kommunisttik dinge» eercitip çatqandy sezişet wolduwy beken?

Spektakl wytkęn kezde bir kytylwęğęn sonun cыqj. Stanitsanyñ alqañ kezde bir yjden P. Astrov degen aqtar gwardijasyñyn aqynj Capajevge arnap çazyp, aldyña qolon qojup qojqon bir ы tabylyqan. Anyqtardaana kęcyrylyğęn bul ы uşul saqnada oquldu. Andan kijn any Capajevge «eskerme» qylyp weriştı. Al ы temęky:

Volganyñ çaşyl toosunan
Jajtskej qalaacasyna,
Bolşewiktik zorlor çajnaqan
Cыqştyñ talaalaryna.
Alarda tolyqon snarjad
Zambirek çana көр mortir
Alardy baştap keletat
Capajev, özy, komandir.
Aluıqqa qozqolonduu jajikti —
Baqyntyp, wasyr özyne,
Qyştaqtar çaman erttendy
Buqa çurt öte çawıqty...
Bajqasañ wardyq qyştaqta —
Öltyryy, mastyq, taloondor,
Öz ara kынк-кынк syjleşet

Fedor muni uqqanda öte tañdandь, al turmaq «tigi kişi» ge bir qanca bolboqon kepterdi ajttь, antkeni anьn ьrajmьsьzдыqь buqа север boldu. Biroqda tañ qalardьq emnesi var ele? Al «kişinin» şek sanaşь toluq mymkyn bolucu, nege deseñ Capajev birinci ele kyny al kişinin aldьnda, Fedor menen eki çыз birinci kyny ucurap turqanьndaj turdu. Qantken menen da Capajev menen çarьm çьlca ajrьlьspaj, көzmө көз çыrup, Fedor al tuura-ıu çaqşь estelikter ala ketti. Buqada, Capajevдыqьndaj, bul ajrьlьsuu qьjьp boldu. Al, bul ajrьlьş, anь qutulqus ölymdөн saqtap qala turqandьqьp, al ycyn çana a n ь n o r d u n a eki çumadan kijin anьn ordun vasyр Pavel Stepanovic Baturin öleryn bilgen çoq...

Andan kijin Fedordu ojlontuuqа çana şekteniшке eriksizdentken bul boldu: Capajevdin в а а т ь р д ь q ь qajda, anьn çeñişteri emnede, alarь degi varьь oşol vaatyrlardьn özylөry var nersebi? Alar ekөө kyn sajьp, saat sajьp açьraваj birge boluşcu ele... Uvaqьt-тар өтө qьzuu, çыrys kezderi, tutaş soquştuu volor ele. Ar bir adьmьnda, Fedor Capajevdi bilip, көrup al turmaq çaşьrьp vuramalarьn, bilingis qьjalдарьna тыşьnyp turar ele. Ali tigi da көрçylygy bilycy çana çaqşь тыşьnycy. Мына Fedor, vardyqьp, kyндөрдөн kyндөрдь— Aleksandrov — Gaj menen беттешьyдөн tartьp uşul Uralskijдеgi aqьrқь kyngө cejin esine тыşьyryp көрөт. Slomixin soquşu, anda, өlcөөsyz işke ьqtuuluq, çыруу ьldamдыqь, ojlор tavuu ьldamдыqь, çumuştaqь ьldamдыqь... Andan Ufaqa... Piliuginiskij soquşu, Ufa soquşu... Daqь ььjaqqa... Baatyrdьq dep eseptej turqan a j q ь n dalilder qajсь? Al emi Capajev tuurasьnda dañq өтө çoqorь, bul dañq tuura, vaşqalardьqьna qaraqanda emgek sinirgen dañq. Capajev divizijasь çeñilyuny bilyucy emes, мына мында da Capajevdin sinirgen emgegi az emes. Anьn divizijasьn bir ьqmьqа tutaş-тьrьp ujutuu, özylөryнын çeñilbestigine işenim tuu- duruu, qazat turmuşunun muqtaçдыqь menen qьjьncь- ььqtarьna savьrdьq menen cьdoooqo yjretyy. Al turmaq,

bul өndьylөrgө өlcөөsyz qarooqo yjrenyy, komandirler таар ьeryy, alardь tandap aluu, alardь ььşьqьtьruu, özy- нын ilgeri umtulquc erki menen alardь suqaruu, alar- dan vardyqьn өз tegeregine çьjnap bir pikirge, bir bet alyşqa — çeñişke, çeñişke, çeñişke umtultuu — o, ata qanat, aşqan ulu vaatyrdьq uşul! Biroq çanadaqь Capajevdin atьna vajlanьştьrьp eldin дыñ qьlqan dañqь vaatyrdьq emes. Eldin дыñ qьlьşь vojunaça «Capajev özy qana» çьlanactaqan qurc qьlьсь menen majdanqа ucup varьp, duşmandь өз qolu menen qana qьjratqan, өтө cijeleşken qarmaşuularqа aralap kirip varьp, anьn aьtyssьnө север bolqon bolup көrynөт. Biroq ec qacan bul өndьy oquja bolqon emes. Al, Capajev oşol mez- giddin, özy ileşip çыrgөн oşol çaqdajдыp, çana anь tuudurqan anь aldьqа cьqarqan oşol cөjrenyn myqь qьldat ujuşturuucusu bolucu! Andan vaşqа adamdarь bolqon, andan vaşqacaraaq ucурda bolso, el vaatyр Vasiliј Ivanovic Capajevdi ec kim bilbejt ele. Anьn dañqьn een talaaqа çajьp көtөrgөндө, Capajevdin атаqьn өzdөry da birөөдөн uqup, oşol uqqan- darьna işenip, oşoqo ajran — tañ volo quvanьşьp, өz- dөryнын çandarьnan da qoşumcalap, özylөryнын çoro- molu menen qoozdoşup, өzdөryнөн arь qalьq elge çaj- qan çызdөгөн, mindegen qьзы askerler voluştu. Al oşol Capajevdin атаqьn asmanqа cьqara ajтьp çы- gөndөrdьn özynөн surap көrgьlөcy, alardьn көрçylygy ele Capajevdin ec qandaj işin bilіşpejt, anьn özyn da bilіşpejt, belgilyy dalilderden taqьr birdi da bilіşpejt... Qacan bolso vaatyр çenyндө çomoq uşul өñdөнyp çasalat. Capajev tuurasьndaqь çomoq laqapta uşul өñ- dөнyp çasalqan. Anьn atь grazdan soquşunun tarь- xьna çarqьraqan çьldьz bolup kiret. Bul өñdөнyp kirdik işteri var. Taq oşol өndьy kişiler az bolucu.

Biz emi dramaqa çettik — al bizdin çazqanьvьzды aьtyrөt.

Fedordu orduna qaltıruu çenyndögy suroolordon ecteке сырақаннн билеиз. Fedordu aldı, erkine qoj-boston қағырды. Capajev menen birge iştigisi kele turqandıqын билгизgende qatuu ajtıp қағырды. Клык-ков, артында қалқан алты аяда аялап қарағанда, қантир ошонқолуқ өскөндүгүн, руху қағы ошонқолуқ мықтылан-қандықын, тақријбада ұшунқалық мысқандықын, мај-данқа kele electe, өлөөсыз қыпн көрүнүсү necen тыр-дуу маселелерди, еми ушұл кезде тоқтолвој cecip кете ala turqandaj болқондуқун өзыда сезбей қалды. Al emi қана соқуш сақнасынын кырөөöldуу таасырн, мајдан қақдајынын тарвијалоосу барқын тышынды...

Baturin keldi. Fedordun yjynө тышты. Dostorco Mos-kvadaғы eski турмуш çenyndө syjлөшty. Andan kijin divizijaға көчүшty. Fedor, апын iштөөгө қалucu çerinin қақдајын айтты. Bir demege ыраңыр отураңыр uncuq-raj, куныр отураң Павел Степановиç, қандајыр бир өзгөсө сөјрөгө туш келгенине syjynyp кетти...

Kyndyz divizijaғы partija konferentsiasy çыjnaldı. Fedor konferentsijanь ағырғы çолу өткөзdy, ошону менен birge өзүнүн орунбасарын бардығы менен таа-пыштырды. Fedor Клыкковду çoldoштору çылуу çыз ме-нен сын pejil менен қыбақандықтарын билгизip атқа-зышты, бул өткөн çарым çылдын icinde апын çoldoштору syjышty ele, артықа Capajev менен Capajev çы-лықты. баққа айтқанда, кее бир kezderдеgi saјasь қызматчылар менен Cekaға, штабтарға қарай қорқуну-туу қылық көрсөтүштерин баса, көтөрө билгөndigi үсүн қадырлашу ele.

Konferentsijadan kijin, кecinde, қоштошу үсүн Fedor өз үйне бардығы командирлер менен комиссарларды са-ғырды. Мында Павел Степановиçта бар болуу. Бироқ апын көңулы кейpi қандајыр баққа ele, al бир бурқа келип отуруп, ec kимге ec бир ооз сөз да айтпастан, Fedordun çoldoштору, достору, өткөн соқуштуу тур-мушту естерине тышырып, қарапайым, қақынақай, iш-ниқты çoldoшу кетip бapа қатқандығына кейiшip апын

узып келгice ordunan қымылдабай отуру...

Ертең менен бири-биринен кечirim сарашыр, өвушыр, қоштошыр, туш тушқа тарашты. Fedor — Samaraға, al Capajev менен Baturin pozitsijaға — brigada, polk-tordun қыдырып кетишти

Çавул çеңiшtyy çырып отуру. Шмариндин brigadasь менен екinci бир divizijadan бөлып берилген brigada Uralды војлој қоң қоң (trakty) менен çырды. Potapov-dun brigadasь болсо, Buxar қағынан çырды — Uralдын арс қағындағы çерлер ұшндај деп аталат. Sizov өзүнүн brigadasь менен «tyinky ottordon» kijin Fedor менен Capajev келип кеткен Ysixa қағында маневир çasoодо болду. Бул маневир көңүлдеги кытылған натијçань бөре алмады: сырым өтө көр болду çана алар соқуштуу натиј-çасына барар келбеди. Özүнүн çыргызған бардығы аракеттеринде өтө себердик қылыр, бардығына ыңқай-лана билисү Capajev kazaktar менен соқушу үсүн, қағында қана Kolcaktын зордуқтап çықан аскер-лері менен соқушқан қуал менен соқушпоо ке-ректігін бул талада тышынды. Kazaktardy қорқу-туу менен ala албайсың: тартып алқан çерлерін ме-нен аларды cocuta албайсың: kazaktын çeri — баары tegiz кеңири талаа, мында алар қаршы терши саар çырышты, мында алар сенін тақ тылында қақашат, мында алар қайда болсо да kazak орус қалқынан çардам ala алшат, мында алар қарматқыс çана тыгөнбөс зыяндун, сын ele қадимкideј қорқунуштуу. Kazak vojskasьн қуыш керек емес, өзйлөрүнүн icinen бузулушун кытыу да керексиз, алардын бир stanitsasьнан kijin бир stanitsasьн қаратып алууда емес — мындај қылуу ошун çана ке-ректіи iш — бироқ negizgi iш емес. Ең negizgi iш — тыры çандун кысүн қыјратуу, kazak polktorun тақы қоғотуу болот. Egerde tutқунға тышкөн kolcak-тық аскерлер менен киши азайған өз polktorundun қата-ры толтуруға мымкын болқан болсо, al kazak tut-қандары менен бул өңды толтуруш тык мымкын емес. Kazak болсо ele — al ec uбақта ынтымақташпай турқан

duşman. Qandaj bolsoda al tez arada dos çana çardameş volo qojbojt! Duşmandın çanduu kycetöryn çoqotuu — мына Сапаревдин алдына qojqon mildeti uşul keñiri talaada qancalyq arıraaq, tereñireek kirgen sajlın, bul mildetti orundatuı oşoncoluq qyjndaj beret, muqtaçdyq kycöjt, acarcılyq, suunun çoqtuqu öz işin iştejt, vorbordon alıstıq, bul da çajsyz, eñ oor tijet.

Kazakqa da qyjın — bıroq qyzıl askerge andan da qyjınpıraaq volot. Andaj volso, aşyquu kerek, varına konyu kerek, kycıy qurman qyluu kerek, qaraçattı qurman qyluu kerek, een talaada kirip alıp kóp cıqmıqqa ucırawas ycın, dalajdy bilip turup ele cıqımdoo kerek. Мына uşuntıp, Сапарев, көздөгөн maq-satqa çetkiryycı çoldu bajqaştıra baştajt. Uşixin ma-neviri al — taqır oşdoqu, konyldögydöj iş emes. Oşon-tıp vojska toptosturulatta, qarama qarşy soquu menen Uraldın ekinci vorboru — Lvişcenskijdi qolqo alısat... Cıqımt... cıqımt volso var, bıroq natıjçası cıqımdan salmaqıuraaq. Taq uşul öñdyu beş soquu berilse byt-kony!

Lvişcenskijden kijin Gorjacenskijdi ötyştı. Mer-genevskijge çaqın kelip taqalyştı. Artqa cegingen kazaktar özylörynın al çajlarınpın qandaj çaqdajda qalqanpın, qımdun ac çazy talaada alardı emne kytıp turqandıqın çaqşy tışynışöt çana көрıp turuшат. Qyzıl vojskaqa uşul çerlerdin birinde, mezgilin ötköz-voj turup, qoldoqlarınan ajırla elekte soquu berip qalıu kerek boldı. Oşonduqtan alar stanitsanı qorqoo işterin qoldorunan kelişince kycöjtyştı. Lvişcenskijdi da qatuu qorqoştı, mıqtuu turuştı, dalajqa aldırıadı, bıroq anda çanaqı kyrdööldy qarama qarşy soquu, bularqa, qantse da, kytylögön çoruq boldı. Alar, Сапарев daqı ele manevir çasoodo volot, daqı ele aylanıp qurcap alıuqa işenet dep ojloşqon eken. Qata-laştı. Bıroq alar bul qatalıqtarınan savaq alıştı, emi Mergenevskijdi alar kyc, qaraçattarı çetkenince beki-tiştı. Çazyndaqı soquştaqı tereñ okopturdu pajdalanı-

ты, мында замбиректерди орнотту, ар бир бурца ар бир те-şikke kişiler qojdu, pulemjottorun okoptorqo tıqtı. Mer-genovskijdi qyzıl polktor qarama qarşy (mañdajqa so-quu) soquu menen alıştı. Ectekege qaravastan alıştı. Kazaktar da az sulaqan çoq, bıroq alardan da qyzıl askerlerden көыгрөөк quladı. Çeñiş eñ qımbattuu va-men qolqo tijdi. Kazaktar Сапаревдин амалына tışy-nyştı, ar bir çañы ыqmaqa özynyn vötöncö ыqması menen çoop berip turuştı. Mergenevskij soquşqa qa-raj, Сапарев mañdajqa soquunu ıvaqıyluu toqtotup turuu kerektingine көzy çetkenden kijin. Sizov çoñ çol menen çyryu mildetin çyktödy, al Şmarindi volso, Ku-şunskij vojunca Qyzıl Uşın qyştaqın көzdöj çiberip, oşol Saxarnojqa qarşy cıquu menen Sizovdun stanit-sanı alışın çenildetyu mildetin tapşırды.

Taq uşul kezde vıjaqqa, Slomixin çaqınan kazak polktor çыıp kele çatqan volucu: bular Ivanovo-Voz-nesenskijcilerdin ovozu qamalıp çatqan qyştaqcanın ıstynön cıqıştı. Adam cыдаqıys uqmıştuu qorduqta-ryn көрсөтө baştaştı. Yc qana qyzıl asker qoqusunan qacıp qutuluşqan. Bolqon oquja tuuralu oşol qavar qalyştı. Brigada tıncsyzdandı, antkeni bul çaqtan kazak kytylgön emes. Polk ovozdu qutqaruu ycın qajra qyştaqcaqa buruldu. Bıroq vaarışın qutqara al-ıadı, kazaktar soquşa artqa ceginip oturup, eñ kerek-tyylardı özylöry menen qoşo ala ketişıptir.

Adam titingis көрынıştөр kez boldı; көөдөндөн vөle cыылан eki qыз çатыртı. Askerlerdin baş sөөktöryn çancıp, betterin tilgilep, qoldorun yzө caap taştartı. Qaıqa vojolqon arыq cыraj bir qyzıl asker calqasınan çatat, özynyn mıçөsyn kesip oozuna tıqıp ketiptir... titinerdik emes eñ qorquuctuu...

Bul öñdyu şumduqtardı işтө menen kazaktar kek alıudan başqa, qyzıl askerlerdi cocutup kazak tutqun-duqunan qorqutup, bul talaada voluudan sestentip, qa-cıuqa kirіştiryyny ojloso kerek. Natıjçada munun teskerisince volup cыqtı. Kazakqa tutqun volup, alardıñ

азавын көрүүдөн сақтап, қызыл аскерлер тирүүлөй қол-
қо тысууну қойду, ар дайым таң қаларлық түрүктүүлүк
менен сындап «бір тамсы қандары қалқанға» соқушту.

Бұл қыстақтағы болған ушул оқиға ооздон оозқо полк-
тон полқо тарайды. Қардуу қан алқыстарға наалат айт-
қып, қызыл аскерлер қаңуыға қа соқушта бір қолу өлуыға
өзылөрынө өзылөры уада берісті.

Сизов соқуш отуруп Каршинскиге қетті да бұл
қерде ал, Шмариндин қазатынан қавар кытты, біроқ Шма-
рин еен талаада полктору менен адашыр бір нече кын
алар менен вайланьш қасай албай қалды. Савармандар
қиверип турду, біроқ аларды айлана дүшүр болуп турқан
казак қалқыныларға қармап алып, тырдуу маалыматтар
сурап, қаттарын, документтерін алып қойуп тұрушту —
андан кийін вағын алып тұрушту. Атууға оқту ажасть,
асууға ес нерсе қоқ. Қансалық саварман қиверилсе да
ваағынын тақыдыр бирдей болду. Ал авал болсо ең қаман.
Қағын қерде станса қоқ, айланысын ваағы қылаңас талаа,
санда санда қана қыстақалар кезигет. Нанды ақырғы
қавықына сежин қер вүтысты, малды сожуп отқо қақтап
қер қалқыз ет менен тамақтап қалысты. Тырдуу оору-
лар кысөжө вастады; Сары оору қаңе вастады. Емдей
турқан ес ким, ес темө қоқ. Суу қоқ. Кушумға сар-
қыласты, ал қырқар қалқан, суу ордуна көгыс тартқан
қаралып, қарасуунун суусуна оқшош қашы батқақты
алып келисет. Қаған, қазанды ушул балит менен толтуруп,
батқақтың сызыр тақтап сығын иісті. Полк вағына бір
сақадан алып келисет: ең мұрун ким иыу керек? деп
уруш сықат.

— Қандайдьр бір қудуға қоқусунан кез болушту.
Казак орус қудуқтарында суу аз болот, вадьдыр он веш
сақа суу сықты. Селек тысырылысу қерге пүлемжот орно-
тур, тегерегине бір нече қорқоосу қойууға туура келди.
Вадьдыр полқо тең берилди, сақанын қаңында сарқыс-
арық, азап тартқан қызу менен миндеген аскер кезек-
те тұрушат.

Ар қайсынысы келип қордуу туууқ сууну қарашыр.

кездери оттоқ қарқырайт. Бұлардын ар қайсынысы, илгері
үмітүлүп, екі қолдоқ тутқақа асыла, вағын салып қиверип
қута берген, қута берген, тынбай қута берген өңденыр
көрынет... Сиз аны урууыз, тыртыңыз, атыңыз — ошондо
да ал сууну тақтабайт! Бұл сөнге қароол қойулақан
болсо, егер крүшка екінци қол менен берилбеген болсо
тақ ошондоқ болор эле. Қағындап келет вайқуш, ақа
крүшаны сунат, ал крүшанын түвүндегы қуқақа қана
мылдырған сууну қарайт, қарайт.

— Қолдош дақы кичине — деп қалдырап, аяпанытуу
көз қараш менен суу қысуға қарайт.

— Болбойт... ваағыға бирдей беріш керек.

— Бір эле тамсы...

— Бір тамсы вөруығөда болбойт. — деп қоры берісет.

Дақы қайра крүшанын түвүн қарап, ақырын қана
ердине арағыр, иыуыға қылақанысыр, узаққа созуп,
крүшанын түвүндегы суу емес, қон қана қойуу, тағтуу
ал қутқандай, қоғору вағына сежин көтөрбөсө түвүнде
қалқан қойуу вальды ицир вүтырө албай турқанысыр, соро
верет, соро верет...

Қарысына сежин топурақ төгып салқан қудуқ да кезик-
ті. Аны да қазыр қарашты, біроқ қудуқтун түвүнөн
батқақ қана сықат суу қоқ. Екі қудуққа уйдун, аттын
иыгын салып кетишти. Сасыр кеткен екен. Сасыр алда
қайдан вүрқурап турат. Ошентсе да бұл қудуқтарды да
қазысты, өлыктөрды алып тақтап, қудуқтун түвүнөн алы-
қан қоқурсу, сары сууну дақы вадьдыр ақыр кикір топу-
рақтан сарқытыр иісті.

Бұл уақыттын ичинде Сахарнайды алқан Сизовдун бри-
гадасы кезиккенге сежин Шмарин бригадасы ушул өңдыу
азайла болду. Қардам кытыр турбастан, илгері кетүүге
сасысты.

Қарданьр қаны қызылған Сапарев тапырған вүйру-
қын атқарбақаны үсүн Шмаринди сотқо вөрди да аны
атыр салууну өзы талап қалды!

Біроқ анын иш тексерүүге отурқан комиссиянын төр

aqas Sizon Şmarindi polktun komandirliginen tømendettyge talap qylyp turup ald. Anyñ bu sunuşuna Baturinda qoşuldu oşontip, erteñ menen any brigada komandirliginen alyp taştasty.

Polktor, myndan arqy, Kalmýkov arqyly Gurievqa, Kaspi denizine qazatqa dajarlanyr çatysty. Biroq taq uşul çerde, ec qacan tyk unutulmaj turqan drama pajda boldu.

Divizija ştaby Lwişenskijde turdu; Baturin menen Capajev uşu çerden, avtomobil menen kyndø brigadalary aralap çyrysty. Kyzdyn suuqu tyşø baştady. Ajqyn tegerek kyndøn kijin tez ele kyygym — qarañqy, kyzdyn dyløj tyny tyşyp turdu... Kazaktyn qacqan bolyktorynyn avaldary ulam ymytsyz bolup oturdu: aldyda elsizdik, acarylyq, talaanyñ azawy coocun çaq... Egerde qarşylyşyp qala turqan bolso azyr qana, andan kijin kec bolot! Oşon ysyn kazaktar eñ aqyry çolu acuilu kyc kørsetmekcy boldu, özynyn çenıştyy duşmanynyñ qyrgaqylyqyn aldap, any tup tuura çyrekke qojmoq boldu. Kazaktar Kyşym egeñny menen Cizin sazynyñ çanyñ Saxarnaj arqyly kektøm kezinde — Slomixin çanynda Capajev divizijasý özdorynø soqqu bergen çer arqyly qyzıldardyñ talyña eñyp, aňdooston soqqu çasa. Lwişcende elda az emes çana divizijanyñ ştabynyñ mekemesi al turmaq soquştuq kerek çaraqtyn vaary: patrondor, snarjaddar, oşol ucırda alyp kelingeni kijim-kecek bar bolucu, bulqany, acarylyqtan, qazat azavynan çydyr, keltege caldyqar çatqan vytyn rot çana bataljon askerlerdi kijintyuge qatynyр çatşyqan.

Ural menen Gurjev arasyndaqy bul eñdyu oor qylynsylyq tartqan çoldo kelte oorudan elgen askerdin qany, soquşup elgendøn kovyrek boldu. Stanitsa ylygynø, polk ovozdoguna al turmaq çoldoqu unqur cunqurlarqa oorudan qyzyl askerler tolup ketti. Birøony taşyp çetkiryge daqy dalajy oorup qalyр, bulardy taşy

turqan unaa bolvoj, stanitsanyñ boş ylygynde, çertyn arasynda, unqul-cunqul da, çol vojunda qalyр çatysty...

Darydarmek çoq. Meditsina qyzmatçylarynyñ çarym oorup, olyp vytty. Kazaktardyñ avaly buqa qaraqanda lyzygyrek boldu, biroq alardaqy bir artqylyq, alar stanitsalarqa murun kelip, andaqy vardyк kerektyyny alyp, maldy ajdap ketip turuştu, aluuda camalary kelbegenderdi örttøp, talqalap, uulap, çaramsyz qalyр ketip turuştu... Al qyzyl polktor bolso, talañqan, eñdegen çerler menen, ulamdan ulam patron, snarjad, unaa at, nan, suuqa zar bolup çyryp oturdu. Ulan ilgerilegen sajn al-aval eñ qylyndap varatt. Kazaktar munu bilişti çana özylorynyn, talaşsyz, talantuiluq menen qol salyşтарында, bu çaqyn eske alyр turuştu. Alar; ştab çoq qylyp, qatnaş vajlanış yzylø tømøn qaraj çyzydy çaqyrm çerge ketken polktor quru qol qalyр, myndan arqy qarşylyşuunyn kerektsiz boluyn bilişet da özdorynø özdory qolqo tyşyp verişet — dep ojløşqon... Capajevdin çenilgis divizijasý oñron bolot da, anyñ artynan Ural talaasý qyzyl kelderden qutqarylat dep ojløtu alar.

Bul soquştan kazaktardyñ ymyty zor ele, oşon ysyn alar soquştu başqaruuqa eñ taçryjbaluu myqtuu kişilerin dajandasty... Lwişcendin ystynø qara bulut ajlandy, biroq al zor apattyn oşoncoluq çaqyn ekenin bilbedi...

Bygyn Capajevdin mynøzy tynøryñky adattan tşqary erte turdu, avtomobil menen zuuldatqan vojdon soquş majdanyña vardy, biroq көр turvastan, tyştø ele qajra Lwişcenge keldi... çylystoo aqyryndaj baştady, kelte oorusu qyzyl askerlerdi ajoosuz çana esepsiz sulatyр turdu. Çyk taşyqyçtar vardyк kerektyyny öz uvaqynda çetkirip tura albad... Al ec kimdi qandaj qalyр ilgeriletyy» mymkyn emestigin, özynyn vaşyñ arqyly özyn attaj aluuda bolvoj turqandyqyn tyşyndy çana kerdy. Brigadalar kycторын çoqoto iştedi, biroq çaqdajdyñ qylynsylyqy vaatardyк, vaş ajavooculuq qylymlardy çenip turdu. Capajev tynøryñky. Bir mi-

nutaqaca Baturinge cygyryp kirip, konylyndögy kydyktyktördy ajtarp, qajra öz yjynö kelet. Kazaktyñ keñiri yjynyn içinde arby-beri vasyr turat. Alda nemneni ojlor tapqas kelet, biroq tava alvajt, antkeni konyldögy al tilegen çobu çoq. Petka eşikten şyqaalar qarajt da uncuqrajt, Vasilij Ivanovic alda nemne vujrar beken dep kytyydö.

Cekov keldi, biroq any Petka eşiktin aldynan ele toqtottu da kirvөөгө кеңеш берди: «dosum, azyr anyñ, azyr seni menen syjšöşö turqan ubaqtas emes» dedi, Cekov qalyñ tike murutun çyjyryp, söz ajtpastan ketip qaldy. Tetkin Ilija keldi, bu qandajdyr bir «ötö coñ» nerse çönyndö syjšömekcy boldu ele, biroq Capajevdin konyly qandaj bolup turqandyqyn uqqandan kijin, bu da qajra ketti. Ötö qyjnalyp — qyştalyş menen qana ştav nacalnigi Novikovdun kirişine zorqo uluqsat bereyge tuura keldi. Novikov «doklad» menen kelgen eken, any toqtotuuga Petka titinbedi.

Novikov çyjyma yctör camasýndaqy çaş çigit, ofitser, Capajevdin anyq işengen öz adamdarýnñ biri, al tursun, al Novikovdu çaqşy korycy ele. Novikov qyzy armijaqa 1918-çyly ele kirip, korylyktyñ işine vashyn tige turqandyqyn alda nece iret iş çyzyndö kersötkön, çaralanqan da bolso kerek, komandirdin vaary menen çyzmө-çyz taanyş, alardyñ çajyn çaqşy tyşynot, emneni bolsoda alar menen çoldoştuq iretinde bytyrot, alarda munu qadyrlap, qysqas «öz» kişi deşycy. Capajev any qandajca qurmattaqandyqyn, birge iştesken ubaqtyñ içinde vashynan ajaqyna cejin, aqa bir çolu da qyjyrvaqanyñnan, qorqutraqanyñnan, vardyq tozoqtun azav menen cocutraqanyñnan, sökrogönynön bilyyge bolot, bul öñdyu til uqraqan vaqyttuular çoq ese volucu.

Novikov völmөгө kirip, bir top qaqazdy qoltuquna qysyp, eşiktin tyvynö tura qaldy.

— Kir, emne turasyn? — dep Capajev any qarady.

— Qup, — dep Novikov çaqyn kelip, Capajevdin oturqanyñ koryp, stolqo eñkeje turup vajandamasyna

kiristi. Novikov eñ kijinki svodka maalymatqa qaraganda, divizija qandaj çoldu alqandyqyn kartadan kersötyp syjšödy. Capajev artaqca, Uraldan arby Buxar çaqyna ketip, çol kesilip, kerek çaraqтары тағылып беріле жетсе қызыңсыз қақдажда соқушып қатқан бригада туурау көр suraştırdy. Biroq al, kijinki telegram menen kijinki transporttu aman aldyq degen qavardı uqqandan qavaqy acylyp, mynөzy çumşar, aqyryn, çaj syjšöp qaldy.

— Özyñyzge maalym, çaqyn ele bir on vesh çaqymca çerden ovozcularqa kecee qol salyştı — dedi Novikov.

— Bilemin.

— Tergep tekşerip, anyqtama çasapta kordyk. Ölgönder çaralanqandar da var... Kazak calqynsylar artyñan tyşyp turup, stanitsaqa cejin kelipti, biroq andan kijin, qaj çaqqa ekeni belgisiz carqylar ketip qalyşptyr...

— Quup çetişıptirbi? — dep surady Capajev.

— Kecigip qalyşqan, al turmaq qajşy çaqty közdöj çarp ketkenin da көrvөj qalyşptyr. Aman qutulqan ovozcular da qajda ketkenin bilbej qalyşptyr.

— Qandaj ojlojsyn Novikov, çaqyn bir çerde andan da көvyrөөgy volbosun?

— Ajta alvajmyñ. Sizdin vujruquñuz vojınca vygyn erten menen tuş-tuşqa calqynsylar çiverildi. Eki aeroplan ucup ketti.

— Qajtqandary çoqru?

— Letcikter mynda, ecteme çoq, ec bir qyjmyl bilinbejt dep kelişti.

— Bilesinbi? — dep surady Capajev — vygyn qaroolqo kursanttar şkolun qojosynqo.

— Qup volot...

Daqy bir nece suroolordu verdida, Capajev Novikovdu qojö verdi. Kecikpej Pavel Stepanovic keldi, bul çary qana kelgen calqynsylar menen syjšösy keldi, ec çerde ecteme bilinbejt deşti.

Oşol tynţejgen apattuu tyny divizija şkolun qarool-don kim alıp salqanş taq bygynky kyngö cejin qızıq bir tavışmaq bolup qaldı. Capajev ec kimge mındaj bujruq bergen emes, Novikovdon ec qacan kynem sanooqo bolbojt: al, Lvişcen soquşu volucu kynu tyn-ynde vaatırdıq kersete soquşqan çana oşol soquştan öte oor çavırqacan volucu.

Stanitsadaq adamdar menen kazak askerlerdin vaj-lanış bolqonduqu ec bir talaşsyz. Kee bir yjlerde to-qool çasalıp, bul çerden turup alıp, mıltyq menen pu-lemjot menen ata baştaqandıq acıldı. Skladdar menen divizija keñsalar kersetylyp verilip, vardiş iş evaq ele muruntan dajındalıp, korylgendygy bilindi.

Baturin Capajevge kelip oturqan kezde, Petkanın toqtotuşuna qaravastan, anın çanynan valaş Uralda asker bolup iştegen bir kazak ajal çöölöj çuluna kirip, aptıqqa syjlöp, qorqunuctun çaqındap kele çatqandı-qın, antkeni «talaada caap çyryşkendygyn» ajtır işen-dirmekci çana eskertmekci boldu. Biroq bul eskertyy ec bir kyc tava alvadı. Capajev menen Baturin ajaldın ajtır çazqanş kecegi ovozoqo qol salqandar eken dep ojlor, vırs etip kylyştı da qojuştı. Bul «aqmaq qatın» tuuralı bul çerge ekinci iret kelgen Tetkinge Petka syjlödy. Tetkin. Capajev komissar menen oturqanın köryp ırançvıstan qajta ketti.

Tyn ortosu alda qacan ötyp ketti. Tañ supasynın aldındaq kyugymdyk serpıle baştağ, biroq stanitsa-daq el daq ele tınc ujquda çatat.

Kazaktardıñ aldındıq calqıncılar qalaa çaqtan kelip saqсылardı çajlaştı... Bulardıñ artynan kijinkileri keldi, qoşulup көвөjdy, avdan çajnalıp vytköndön kijin, qa-rarıp coquu ilgeri çenösty.

Dozordoqlardıñ şaşılştıuu belgi verıyı ucyn birinci atqan mıltyqtarın yny uquldu... Qorqunuc vardiş ke-cigivireek bilindi — kazaktar volso көсө көсөge welynyp kire baştağ... Tartipsiz, bet ald atıştar baş-taldı, kimge, qajda atarın ec kim bilbejt... Qızıl asker-

ler сыдыр turup көjнөк dambalcan tuş-tuşqa umtu-lıstı, ujuşulbaqandıq, dajardanbaqandıq көrynyp tu-rat, qalqan bir tovu özynön özy adaşыр çyryşet, qajır bir mıltyqtı ala qojuuqa çetip qalqandar, vara çatыр anca мыңа çaşынууqa ыңqajıluu çer volso varыр toq-toło qalıp көсөny көздөj oq atыр, andan qozqolup, wöndy qaraj qacыр çөнөр çatышат. Qacıucularдын çalıp bet alıш Ural өзөнynyn çееgi boldu. Kazaktar сыртqa qacqan qızıl askerlerdi quup çetip, caap salыр, qarmap alыр qajdadыр alparыр çatышт — mında ec qandaj qar-jalıq көрсөtyy volboqondoı boldu. Biroq stanitsanın borboruna kire alыспadı... Bir çerde Capajevdin tege-regine ondoqon kişi toptop turup, bat ele sep volup çatыр qalıшт. Capajev özy da көjнөк dambalcan сыдыр qalqan, bir qolunda mıltyq, sol qolunda tapancasın qarmap çyret... Qarañqылық virotala tarap ketti, oñoj qana taamıqandaj çarы boldu... Kytyy menen carcat-qandaj oor eki — yc minuta ötty. Tsep, kazaktardıñ çanып kele çatqanın көrdy. Mıltyq maşaa menen ataldı, ekinci, — ucyncy... bu çerге alыр kelingen pu-lemjot qaltырadı — duşman tovu kijin serpildi.

Qoşulas qatar көсөдө, sajas welym toqtoqon çer-de, Baturindın çanына seksendej kişi coquldu, mında Suvorov baş volup vardiş sajas welym qызmatсылары-мын varыр var ele. Baturindın özy, Novikov, Krajnikov... Kazaktardıñ atakas ulam көвөjыр çana turuqtuu volup vara çatqanın көryп, Baturin özy, özynyn kici-nekej otrjadın atakaqa eercitti... Bul soqqunun kytyl-wegen çerden çasalqandıq oşoncoluq dejsiz, aldındı atavada kele çatqan kazak pulemjotcikteri sekirip tyşыр qacыр çenösty, eki pulemjot Baturindın qolunda qaldı... Bul pulemjottor toqtoosuz duşmandarqa qarata ataldı. Bul ucırda Novikovdın butuna oq tijgen volucu. Anş azıraaq cetke көтөryп сыдышт, qajda aparaғын bilişpej, oşol çerге qaltырышт. Al syjrölyp, yjge çaqın kelip, bir lavkenin aldına çaşығып çatı... Baturindın grup-pası, başqalardan da мықтыраaq сыдыр көрыştı, biroq

Oşol tyntöjgön apattuu tyny divizija şkolun qarool-don kim alıp salqan taq bygynky kyngö cejin qızıq bir tavışmaq bolup qaldı. Capajev ec kimge mındaj bujruq bergen emes, Novikovdon ec qacan kynem sanooqo bolvojıt: al, Lvişcen soquşu bolucu kynu ty-nyndö baatırdıq körsötö soquşqan çana oşol soquştan öte oor çavırqaqan bolucu.

Stanitsadaq adamdar menen kazak askerlerdin vaj-lanış bolqonduqu ec bir talaşsız. Kee bir yjlördö toş-qool çasalıp, bul çerden turup alıp, mıltyq menen pu-lemjot menen ata baştaqandıq aıldı. Skladdar menen divizija keñsalar körsötylup verilip, bardıq iş evaq ele muruntan daıyndalıp, körylgöndygy bilindi.

Baturin Capajevge kelip oturqan kezde, Petkanın toqtotuşuna qaravastan, anın çanynan balas Uralda asker bolup iştegen bir kazak ajal çöölöj çuluna kirip, arıyqa syjlöp, qorqunuctun çaqındap kele çatqandı-qn, antkeni «talaada caap çyryşköndygyn» ajtır işen-dirmekci çana eskertmekci boldu. Biroq bul eskertyy ec bir kyc tava alvadı. Capajev menen Baturin ajaldın ajtır çazqan kecegi ovozoqo qol salqandar eken dep ojlor, vırs etip kylyştı da qojuştı. Bul «aqmaq qatın» tuuralı bul çerge ekinci iret kelgen Tetkinge Petka syjlödy. Tetkin. Capajev komissar menen oturqanın köryp ırançvıastan qajta ketti.

Tyn ortosu alda qacan ötyp ketti. Tañ supasynın aldyndaq kuygymdyk serpile baştağ, biroq stanitsa-daq el daq ele tınc ujquda çatat.

Kazaktardıñ aldyndı çalqıncylar qalaa çaqtan kelip saqıylardı çajlaştı... Bulardıñ artynan kijinkileri keldi, qoşulup kövöjdy, avdan çajnalıp vytköndön kijin, qa-rarıp coquu ilgeri çöneştı.

Dozordoqlardıñ şaşılştuu belgi verıy ycyn birinci atqan mıltyqtarınyn yny uquldu... Qorqunuc bardıq keçigivireek bilindi — kazaktar bolso köcö köcöge wölynyp kire baştağ... Tartipsiz, bet aldy atıştar baş-taldı, kimge, qajda atarın ec kim bilbejt... Qızıl asker-

ler çaq turup köjneк dambalcan tuş-tuşqa umtu-luştu, ujuşulbaqandıq, dajardanbaqandıq körynyp tu-ral, qalqan bir tovu özynön özy adaşır çyryşet, qajıñ bir mıltyq ala qojuuqa çetip qalqandar, bara çatıp mıca mıca çaşınıuqa ıñqajluu çer bolso varıp toq-tala qalıp köcöny közdöj oq atıp, andan qozqolup, köndö qarajqasıp çöner çatışat. Qacuuculardın çalıp bet alaş Ural özenynyn çeeği boldu. Kazaktar sırtqa çaqan qızıl askerlerdi quup çetip, caap salıp, qarmar ıñqajdadır alparıp çatıştı — mında ec qandaj qar-jalıq körsötyy bolvoqondoı boldu. Biroq stanitsanın norboruna kire alıspadı... Bir çerde Capajevdin tege-regine ondoqon kişi toptop turup, bat ele sep bolup çatıp qalıştı. Capajev özy da köjneк dambalcan çaqır qalqan, bir qolunda mıltyq, sol qolunda tapancasın qarmar çyret... Qarañqılıq birotala tarap ketti, oqoj qana taanıqandaj çarlıq boldu... Kytyy menen carcat-qandaj oor eki — yc minuta ötty. Tsep, kazaktardıñ çavılıp kele çatqanın kördı. Mıltyq maşaa menen şaldı, ekinci, — ycncy... bu çerge alıp kelingen pu-lemjot qaltıradı — duşman tovu kijin serpildi.

Qoşulaş qatar köcöde, sajas wölym toqtoqon çer-de, Baturindın çanına seksendej kişi coquldu, mında Suvorov baş bolup bardıq sajas wölym qızmatcyların-aar bar ele. Baturindın özy, Novikov, Krajnikov... Kazaktardıñ atakas ulam kövöjyp çana turuqtuu bolup bara çatqanın köryp, Baturin özy, özynyn kici-nekej otrjadın atakaqa eercitti... Bul soqqunun kytyl-begen çerden çasalqandıq oşoncoluq dejsiz, aldyndı aravada kele çatqan kazak pulemjotcikteri sekirip tyşyp çaqıp çöneştı, eki pulemjot Baturindın qolunda qaldı... Bul ururda Novikovdın butuna oq tijgen bolucu. Anı azıraq cetke kötöryp çaqıştı, qajda apararın bilışpej, oşol çerge qaltırıştı. Al syjrölup, yjge çaqın kelip, bir lavkenin aldyña çaşırınır çatı... Baturindın grup-pası, başqalardan da mıltyraaq çıdap köryştı, biroq

ec bir çaq menen bajlanış çasaj alvaj, özylöryn aqırqı ucırqa cejin soquştun kicinekej qana çerinde turqandaj, uruştun kyctyysy, negizgi kyc qajdadır çaqın çerde Capajevdin çanında bolup çatat degen işenice boluştu... Taq uşul işenic menen bular çoq boluştu... Bajlanış çoq, oşondıqtan bir toptun çenışin, qoñsudaqı ekinci bir toptun çenilişi çoq qo cıdajır turdu. Taq özynyn ele qatarında emne qılınır çatqanyn, özynyn emne qılarn ec kim bilbedi. Mañdajlaş ataka menen ec nersege çetişe aluu mymkyn emes ekendigin körgöndön kijin, kazaktar bir tovu bөлünyp, qoroonun ici, waqtın arasy menen cyryp oturup, qorqonup turqan toptu artınan cıdajır qurcar qalıştı.

Tıdan atış baştalqan kezde aldınqı majdan çaqtan kazaktar tovu ysty-ystynö aqıla baştadı, Baturin gruppası cıdaj alvaj artqa ceginip, casya baştadı. Soquşcular çeke-çeke qasır ar kim öz bilgen çerine casyrınır çatışat. Albette birida aman qutula alqan çoq... Turqan el ec kimdi qaltırvaj qarmap beryydö boldu. Uraldın közdöj qasır suudan ötköndöry qana aman qala ald... Baturin bir yjgö cygyryp kirip, pectin icine casyrınır qalqan eken, yjdyn ajaly daroo körsötüp, «Taq komissarınyn özy uşu» dep ajtır verdi, al tygöngyr, Pavel Stepanovic stanitsalyqtarqa söz syjlögen coquuşta taanır qalqan eken. Acular qajnap cindilenip turqan kazaktar qolqo komissardın özy «tyşkönyn bilışken-den kijin, mından suraq qılır bir nerse bilyygö ojlonuşpastan cırtqıctıq acqaraqtıqqa tyşyşyp, batıraaq qanduu çaza tartqızuuqa aşıqıştı; erkin alır cıdajır, anın gөөdönynö suuq qılıctı ar kimdin murın soquusu keldi... Najzaqa sajır alır, çoqoru kötöryp ajlandırıştı, qılctarın çarqıdatır quturqan tystöry menen komissardın çerge taştalışın kytyştı. Çerge taştalar menen, kekirtekten, qursaqtan, betten najza qılıc menen sajır capqılay baştaştı... Ajvanca ыыыыdatır kirişti... Buda az eken. Butunan qarmap turup, var kyc-

tery menen çerge capqanda baş söögy ыыыыар ыыыы, meesi casyrap ketti... Andan kijin majda-majda qılır tilgilep, kijimderine cejin keskilep, bөлök bөлök etterin, qamın tepkilep, ar qajssı betin tevyygö cygyryşot... Uşul ele çaqın çerde tutqunqa tyşkön bir nece qılız askerler turuşat, alar ataqtuu komissar Pavel Stepanovic Baturindin emnege ajlanqandayyn yrojlöry uca qarap turuşat. Baqtıssızdar! Birida qalbastan bir nece minutadan kijin özylöry da kazaktın qılctarınan qaza tabıştı...

— Al Capajevci — al qajda?

Okopto көр çatuuqa mymkyn bolvodu, bu çaqqada azındy vojlop kazaktar çete baştadı. Kemer çardı közdöj qacuu kerek ele... Bu çerde kemer suu betinen çoqoru çardın başına varuu varı bir qaroolqo ilinyu, uşuntıparar çer çoq, eki çaqqa teñ kazaktardın pulemtotu ornotulqan, alar özön ystynö oq çaadajır, Buxar çaqqı öjyzgö cıdajır bolup syzyp vara çatqan askerlerdi suunun tyvynö cөгөryp çatışat. Capajevdin qoluna oq tijdi. Al qolu menen betin syrtty da mañdajına çana çaadına qanduu iz tyşyrdı. Petka dajma çanında boldu.

— Vasilij Ivanovic, kelinizci, başıñızdı tañır berejin! — dep Capajevge qajırdı al.

— Ecteke emes, başım soo...

— Mañdajıñızdan qan aqır cyret — dep entikkenyn menen Petka anı işendirmekci bolot.

Bular arıstaqan sajın kemerdi közdöj qasır vara çatışat... Ec qandaj qutuluu ymyt çoq, ыыыыandaqan Uraldan ötyp qutulucular canda qana birөө boldu. Oşondoj bolso da Capajevdi qutqarmaqcy boluştu.

— Suuqa tyşyrgylö anı — dep qajırdı Petka.

«Anı» dep kimdi ajtır çatqanyn vaarısda tyşynıştı. Çaқın turqan төртөө, qanqa — vojolqon qoldon severdeј qarmaşır, Capajevdi qumduu qaşat menen cıbıştırtır төмөн тысырты. Төртөө тең suuqa atıltır tyşyp syzyp çөнөştı. Bulardın ekөөn taq suuqa kire bergen kezde atır cıdajır, ekөө syzyp oturup taq arqı öjyz-

gə çaqəndap qalqan kezde Capajevdin vaşına cırtqə oq tijdi. Çanındaq kişi öyüzgə cıqır, qara qıjdaq- tın arası menen öyür vağır artın qarasa, artında ec kim kərynəjt; Capajev Uraldın tolqununa cəkty...

Petka ajaqına cəjin cəkke qaldı, mıltaq kereksiz bolqon ucırda, nagandın altı oqun çavılp kele çat- qan kazaktın tsevine attı da cətincisin özynın cıy- gınə vatırdı. Kazaktar bul kicine qana qarapajm, bi- roq oşoncoluq daqtuu vaatır soquşcunın ölyk denesin masqaralap kəryştı. Kijin çoldoşturu, bul qumda te- bee- lengən qan başqan adam denesin zorqo taanıştı...

Bul qajqılıu ölymdən eki ajdan kijin respublikalıq revolyutsiya soquş soveti vaatırdıq cımuştar ıy- cın, vaatır asker daqtuu Petr Isajev qızıl tuu ordeni me- nen sıylanat degen bujruq cıqardı. Ardaqtuu nagrad eki ajda kecigip, özynın vaatır eesine tijbej qaldı.

Başqalardın vaatır menen birge Isajev menen qatar qacır oturur taq cəkke cəjin Cekovda keldi. Anı taq qumdu ystınə öltürışkən, suuqa tıyşygə cete alajı, vaşınan oq ötür ketti.

Emi ec cərdə qarşıbıq kərsətyycı çoq boldu. Kazak- tar qacqandardı quur cətip, qarmar alıp taq oşol cə- ken cərdə qana caap salıp turuştı...

— Jevrejler, komissarlar, kommunistter — ilgeri cıqqıla!

Alar qızıl askerlerdi oqtun aldına aldırqlar kel- besten, öyləri ilgeri cıqışat. Bi- roq munu menen alar qızıl askerlerdi ar dağm saqtaj alışqan çoq. Çoldo- ştorunun qatarınan ilgeri cıqır, menmensine, ınsız erlik kərsətip, erinderi qıvırlar, acıulu kəzdəri ottoj cıjnar. kazaktardın qamcışına qarqış ajtır, qılbctın soquşu, mıltaqtın oqunap qaza bolup çatışat. Başqa qalqandarın talaada aparır pulemjot menen atqlajt...

Al cərdə stanitsanın arı çaqında kirpicten çasaqan ıy coğ cıqqır var, — cıqqırdun icinde toltura qılbı- p atılqan deneler menen tolturuldu...

Став, sajası völym, vırdıq divizijalıq komanda çoq

qalındı. vajlanış ızyldı, çavduu völymyn alıp qojuştı, snarjad, patron kijim kecek, ajaq kijim, nan taqır çoq, bular bolbojt da degen qorqunuctuu qavar kelgende, brigadalar Saxarnıjda çana anın çoqoru çaqındaq stanitsalarda turdu ele... Mındaj avalqa tıyşy — e- le şımdıq! Qızıl askerler soquş menen azaptanqan acarcılıqtan alşıraqan, vıtyın rotası menen qıjnalıp, kelteden qırlıp çatat... Ajrılp vətən qalıp, kazaktar- dın qurcoosunda qalıp, başqaruu çaqtan aşırar qal- qanda — emi emne işteş kerek?

Divizija komandalıqın Sizov öz mojnuna aldı, anı ec kim dağındaqan da çana bekitten da çoq, özy vıldu, kytıp oturuuqa ıvaqıt çoq ele.

İlgeri cıyır vıryy — ec maqsatsız! Artqa cıyruy quru qol menen Lvişcendegi kazak kərcılygyn çarır ötyy bolup tavılat ele. Bul kijinki çoldon anca mınca cəqıştin şoolası kərynəjt, al murıncı çoldo bolso bul ımyıttın özy da çoq, anda tim qana qırıla vıryy apatqa ucıroo qana var. Daroo, kecikpesten, turqan cərden aqırındar qana cılbıstap, duşmandı adaştırıp, qırqaqılıqın aldar ketyygə cecim vıldu... askerler bul qavardı biri- birine qajqı qorqunuc menen ıqızuştı, kəp kecikpej, Lviş- cendegi oqujanı vırdıq bılıştı.

— Artqavı cə alqavı? — dep biri birinen suraştı, cətim qalqan divizijanın çana çan komandirdin özy bul oor, azaptuu, artqavı cə alqavı? degen maseleni bir qanca minuta cece alvaj turdu.

Mergenevskijdegi brigada birinci cırdı, andan kijin kecikpej Saxarnıjdaqı ikinci brigadada cırməkcy ele. Duşman çaqı qızıl polktor ketet dep ojlovoqondo- j boluu ıyın aqırın qana tın çamına cənəögə cecim bolqon. Zambirekter menen ovozdor ortoqo qurcaj al- ıyp, attuu divizion saqılbıqqa qojuldu, ec bir davışsız kəstərylp aqırın cıruş menen qararqıda cənəp ketti... Kazaktar, qızıl askerler ec bir qozqoloşuz cıjvara- qat cılbınp oturqan eken dep ojlosun ıyın, turqan cərdəgi otto cıyrylbəgən vojdon qaltırıldı.

kyc biriktirip qarşylaşuu bolvodu, kazaktardyn avalqy oquna ele dalaj komandir sulady. Aralaşuu, çatışuu başaldy. Ec kim emne qyların bilbedi, komanda kytty, biroq komanda çoq ele. Qarşylaşuu cacyndy, qoqusunan çana ımytsyz boldu... Tartipsizdik ulam kycer bara çatı, cacaşuu kycedy, minutadan minutaqa çindilengen, çoq volo turqan yrejlonyuny kytyygö volor ele... Artillerija divizionunun komandiri Nikolaj Xreptov bajaqy Qyzyl Jardağy iştegen — Zambirekke çygyryp keldi, biroq anda bir da «nomur» dajar emes eken. Keesi çygyryp aravaqa ketip, keesi cymkönyp tumsuqtarın qatır oqton qorqonup çatışat. Xreptov vijliktyy qyqyrgyq menen vaarın turquzdu, snarjaddy çenetty, anın artınan ekincini, ycuncyny... Oşontip qzarduu talqalaqçy-qylyp atty. Yrejlonyunyn mizin qajtaruu ycyn uşunun özy da çetişerlik boldu. Askerler özylerynyn batareji atır turqanyn uqur, körgöndön kijin qozqolup, qajratana başlaştı, aqıyca oqqa ucqan komandirlerdin orduna çañ komandirler kele qalyştı. Qarışqan turumduu qanduu soquş acıldy, soquştun bul eñdyu bolqonun al turmaq Capajev divizijasynın eski vaatır komandirlerida az bilışet... Ovolqu ucırdağy çaj qarşylaşuudan atakaqa ötyştı, oşontse da pulemjot oqunun kyctyylygynen dağy qajra daldıraştı...

Qyzylar tsevine duşmandyn eki bronovigi dyngyr — şağqyr syr menen kirip keldi, biröo acyq tyz menen, ekincisi ajlana tereñ kemer menen kele çatat. Turumqa bolvojıt, askerler çer menen çer volup tyqyzyraaq çatır tır tıne kytır turuşat. Bul uqmış çaqyndap kelgen kezde Nikolaj Xreptov bir qana snarjad menen dal mañdajqa soqtı, al cajqalyr vağır taq ordunda oonap qaldy. Qıvanyştyn cegi çoq boldu. Çañ atakaqa turuştu. Soquştu... Dağy çerге daldalana çamyraj çatır duşmandyn kezektyy atakasyn kytıştu...

Kazaktardı bir nece çaqyğmqa quır salıştı. Myna uşul Janaj soquşunda qyzıl askerler az qyğylyqan çoq, biroq talaada andan da kövyreök kazaktardyn ölygy

qaldy. Alar oşentip qatarı menen çatıştı, myna uşul çatqan vojunca bytyn tsebi menen ajoosuz, pulemjot menen sulatıldı...

Janajdağy soquş eñdyu başqa soquş bolqon emes. Kecikpej çadam kelip qoşuldu... Qyzıl polktor mından bir nece qana kyndör murun quuqandan ıldam ıldam qacyr ötkön qyştaq stanitsalardan, emi kazaktar ötköryle quıldı. Emi bular özylerı taq Gurjevdiñ özyne Kaspi denizinin çeeğine cejin cavuul çasaştı.

Lviçenskijden da ötyştı, tuuqanday myrzenyn çanına kelip qyğmış turuştu, aza marşın ajıştı, kyreşyyge ant verişti, çenyıygö ant verişti. Buuraqandaqan tentek Uraldın çeeğinde, tolqununda qajtpas erlik menen öz ömyrlöryn bergenderdi eske alıştı.

Beti	Çolu		Basyloqan	Durusu
	Yst.	Ast.		
5	—	13	tegeregi aıree—	teetigi aıree—
11	—	6	quruuſtarıñn	quruuſtarıñn
17	13	—	qumarlanqandardın	qumarlanqandardın
17	—	11	Een baſcylıqqa	Eenbaſcylıqqa
32	—	8	— Griſaxa	— Griſuxa
37	—	9	Farfenictikine	Parfenictikine
39	18	—	sozder eken	sozder ekeni
43	—	5	kolonijalar menen	kolonnalar
44	6	—	sanın septe	sanın esepte
47	7	—	eki lager	eki lager
63	—	14	con qyjıncylıq	con qyjıncylıq
74	13	—	kersetlyy:	kersetly:
87	15	—	morloru	morloru
87	—	1	qatarlaſ poturuſtu	qatarlaſp oturuſtu
91	—	9—8	maasız	maanısız
91	—	3	erten arnda	erten anda
92	17	—	çenemekcy bolqon	çenelmekcy bolqon
117	—	13	auditorijasında	avditorijasında
120	15	—	al ansız	al ansız
134	14	—	iſenictyyorden;	iſenictvılen—
139	2	—		

Bet	Çulu		Basyloqanъ	Durusu
	Yst.	Ast.		
42	—	8	Meni praporşik	Meni praporşik
60	1	—	Çol berişpejt	Çol berişpejt
60	—	17	startex	stratex
76	10	—	Çarým saattan	Çarým saattan
88	—	17	aq attın	oq, attın
102	12	—	Oşol qalptarъ menen	Oşol qalptarъ menen
103	3	—	Bizdin polkturubuz	Bizdin polktorubuz
102	6	—	dedim qonuşma	dedim qonşuma
108	19	—	tañ qalardıq taj,	tañ qalardıqtaj,
103	—	8	— Çalqan trivoga	— Çalqan trevoga
103	4	—	pexotcikterge	pexotcikterge
107	8	—	sъjaluu	sъjaqtuu
101	18	—	viz cыlap	vizcillep
107	19	—	Meñ cыqtım	Men cыqtım
101	10	—	bir apendereek	bir quudulsımaq
101	12	—	Çarajev ezyn	Çarajev ezy
—	16—17	—	Çarajjev	Çarajev
5	—	—	Qırduu çan	Qaarduu çan
8	—	—	Xreptop	Xreptov

oqıorqu tyzetyyden başqa: Fedorovdu—Fjodorov, Andreev-Andreev, Ivanteevkeni—Ivantejevke, kepeşterdy—kepeşter, serdi—ofitser dep tyzetyp oquuñuzdardı suranabız.

Оркестрмандас.

